

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**13. ve 15. Yüzyıl Deşt-i Kıpçak Sahasında Askerî Yapı ve
Silahlar**

Doktora Tezi

Perihan Karademir

Haziran 2025

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**13. ve 15. Yüzyıl Deşt-i Kıpçak Sahasında Askerî Yapı ve
Silahlar**

Doktora Tezi

Perihan Karademir

Danışman

Prof. Dr. Hayrunnisa Alan

Haziran 2025

TEZ JÜRİSİ ONAYI

Perihan Karademir tarafından hazırlanan "13. ve 15. Yüzyıl Deşt-i Kıpçak Sahasında Askerî Yapı ve Silahlar" başlıklı bu Doktora Tezi, Tarih Anabilim Dalı'nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Hayrunnisa Alan
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Prof. Dr. Osman Yorulmaz
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Doç. Dr. Nilgün Dalkesen
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Doç. Dr. Ertuğrul İsmail Ökten
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu
İstanbul Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 27/06/2025

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığında yazılan bu tezin İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun Chicago kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

İmza

Prof. Dr. Hayrunnisa Alan

Etik İlkelere Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

İmza

Perihan Karademir

ÖZET

13. ve 15. Yüzyıl Deşt-i Kıpçak Sahasında Askerî Yapı ve Silahlar

Karademir, Perihan

Doktora Tezi, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Hayrunnisa Alan

Haziran 2025

Bir toplumun askerî teşkilatlanma düzeyi o toplumun sosyal yapısı, iktisadi seviyesi ve teknolojik gelişmişliği ile doğrudan ilişkilidir. Toplum içerisinde ortaya çıkan askerî teşkilatlanma ise devlet inşasının ilk adımıdır. Bir ulusun askerî olarak teşkilatlanma becerisi, devletleşmeyi, merkezileşmeyi, hâkim olunan coğrafyanın sosyo-ekonomik kontrolünü ve insan kaynağını yönetmeyi mümkün kılmaktadır. Türk tarihinde stratejik bir öneme sahip olan bu sebeple de askerî mücadelelerin sıklıkla görüldüğü Deşt-i Kıpçak coğrafyasına hâkim olmak için önemli bir askerî yapı gerekmektedir. Bu sebeple bu çalışmada 13. ve 15. yüzyıllarda Deşt-i Kıpçak'taki askerî yapı üzerinde durulmuştur.

13. yüzyıl ortalarında Deşt-i Kıpçak Moğol İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girmiş, Cuci'nin liderliğinde yürütülen askerî seferle başlayan bu hakimiyet, 13. yüzyılın son çeyreğinde Cuci'nin soyundan gelen hanedanın bulunduğu Türk Moğol Devleti olan Altın Orda'ya geçmişti. Bu çalışma, başarılı bir yönetim için ileri bir askerî teşkilat yapısı, gelişmiş stratejik planlama, etkin uygulama ve teknoloji gerektiren Deşt-i Kıpçak coğrafyasında, Altın Orda Devleti'nin askerî yapısını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmanın içeriğinde, 13. ve 15. yüzyıllar arasında Deşt-i Kıpçak'ta hüküm süren Altın Orda Devleti'nin askerî teşkilatı, askerî idari sistemi, hiyerarşi ve komuta yapısı ile ordu görevlileri, askerî sınıflar, savaşlarda kullanılan silahlar ve teçhizat, savaş planlaması ile askerî harekâtlarda uygulanan strateji ve taktik konularına yer verilmiştir. Çalışmada orduda kullanılan silah ve teçhizat üzerinde ayrıntılı olarak durulmuş, bu hususta yazılı kaynaklar ve arkeolojik kaynaklar yan yana getirilerek iki veri türü arasında bütüncül bir bakış açısı sunulmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın neticesinde, Deşt-i Kıpçak'ta görülen askerî teşkilatın temelini onlu sistemin teşkil ettiği görülmüştür. Onlu sistem askeralma sistemini, hiyerarşik komuta yapısı sayesinde merkezden gelen emirin en küçük birimlere kadar gitmesini sağlamış, aynı zamanda ülkede yer alan kabileleri ordu teşkilatlanmasına entegre etmek suretiyle devlet düzeninde birliğe katkı sunmuştur. Tutarlı bir emir komuta zinciri oluşturan bu sistem, savaşın sevk ve idaresini kolaylaştırmış, birliklerin hızlı bir şekilde muharebe düzenlerini kurmasını, askerî mücadelelerin bir sistem içerisinde yürütülmesini sağlamıştı.

Bu tez çalışmasının en önemli sonuçlarından biri Deşt-i Kıpçak coğrafyasında askerî teşkilat sistemi ile idari teşkilat sisteminin bir arada olduğunun tespit edilmesidir. Bu yapı sayesinde savaş zamanının yanı sıra, barış zamanında da merkezi otorite askerî teşkilat aracılığıyla sağlanıyordu. En büyük askerî birim olan tümenler aynı zamanda idari bir birim olarak da işlev görmektedir, askerî-idari sistemdeki bu birliktelik, yönetimde sivil-asker ayrımı oluşturmaksızın birliği sağlamaktaydı. Yöneticinin aynı zamanda asker oluşu merkezi otoritenin tesisini kolaylaştırmakta, bu yolla, isyan, başkaldırı vb. konular için caydırıcılığı arttırmaktaydı. Oldukça geniş bir saha olan Deşt-i Kıpçak'ın idaresinde, asker ve vergi toplama gibi konularda süvari temelli bir ordunun aynı zamanda idari teşkilatı üstlenmesi, idarece alınan kararların hızlıca iletilmesine ve uygulamaya konulmasına olanak sağlamaktaydı.

Hanın başta olduğu devlet ve savaş düzeninde, handan sonra oğlanların komuta ettiği kanat sisteminin (sağ kanat-sol kanat) uygulandığı görülmüştür. Tez çalışmasında, Altın Orda Devleti'nin askerî-idari teşkilatının hiyerarşik yapısına dair bir yapı önerisi sunulmuştur. Daha önce Mustafa Kafalı, Altın Orda Devleti'nin idari teşkilatını ulus seviyesi, orda seviyesi ve şehir seviyesi olmak üzere üç basamakta yapılandırmış olup bu tez çalışmasında da Kafalı'dan alınan ilhamla askerî-idari düzenin, idari anlamda, ülke geneli, kanat-bölge seviyesi ve eyalet seviyesi olarak yapılandığı, eyalet seviyesinin altında ise şehir seviyesinin bulunduğu tespit edilmiştir. Her idari sistem, bir askerî seviye ile denk gelmesi ise tarafımızca ileri sürülmüş olup askerî yapı, ordu seviyesi (han), kolordu seviyesi

(sağ kol-sol kol oğlanları) ve tümen seviyesi (tümen komutanları) olarak ayrılmış, tümen seviyesinin altında ise alay veya tabur (binbaşı) seviyesine denk düşen bir yapının bulunduğu belirlenmiştir.

Deşt-i Kıpçak'ta ordunun süvari temelli olduğu, ağır süvarilerin ordu içerisinde yer aldığı, ordunun piyade gücünün ise vassal devletlerden karşılandığı görülmüştür. Deşt-i Kıpçak coğrafyası düz ve açık arazi olduğundan, coğrafi uygunluk ve zorunluluk, burada kurulan silahlı kuvvetlerin temel gücünün süvari olmasını gerektiriyordu. Bu gereklilik bölgede süvari temelli bir ordunun oluşturulmasında etkili olmuştur.

Deşt-i Kıpçak'ta kullanılan silahların bozkır geleneğine ve yerel unsurlara göre çeşitlilik gösterdiği anlaşılmaktadır. Bölgede geleneksel bozkır silahlarının yaygın olarak kullanıldığı, bazı silahların Deşt-i Kıpçak coğrafyasına özel karakteristik özellik taşıdığı da arkeolojik buluntular temelinde gözlemlenmiştir. Ayrıca gerek Moğollar'da gerekse Altın Orda'da, silah kompleksinin geniş olduğu, fethedilen bölgelerde yeni karşılaşılan silahların ordu envanterine dahil edildiği tespit edilmiştir. Çalışmada bölgede kullanılan silah ve teçhizatın morfolojik, yapısal ve teknik özelliklerine detaylı olarak yer verilmiştir.

Deşt-i Kıpçak'taki savaş planlaması hakkında Türk-Moğol bozkır ordularının bir coğrafyayı, ülkeyi veya devleti ele geçirirken ve hakimiyet alanını genişletirken kullandıkları temel savaş konseptinin/askerî stratejinin, tarafımızca ortaya konulan *satıh hakimiyeti stratejisi* olarak adlandırılan strateji olduğu tespit edilmiştir. Deşt-i Kıpçak'a hâkim olan Moğolların ve Altın Orda'nın savaşlarda geleneksel Türk-Moğol bozkır savaş taktiklerini uyguladıkları görülmüştür. Deşt-i Kıpçak sahasında meydana gelen bir savaş incelemesi de bu tez çalışması kapsamında karşılaştırmalı olarak değerlendirmeye alınmıştır. Çalışmanın neticesinde, Deşt-i Kıpçak'taki askerî yapı, teşkilat, silah ve savaş planlaması konularında genel bir perspektifin ortaya konulması sağlanmıştır.

ANAHTAR KELİMELELER: Deşt-i Kıpçak, Askerî Yapı, Silahlar, Altın Orda Devleti, Türkler, Moğollar.

ABSTRACT

Military Structure and Weapons in the Dasht-i Qipchaq Region between the 13th and 15th Centuries

Karademir, Perihan

Ph. D. Thesis, Department of General Turkish History

Supervisor: Prof. Dr. Hayrunnisa Alan

June, 2025

The level of military organisation in a society is directly related to that society's social structure, economic level, and technological development. The emergence of a military organisation within a society is the first step in state-building. A nation's ability to organise itself militarily enables statehood, centralisation, socio-economic control of the territory under its rule, and management of human resources. For this reason, which is of strategic importance in Turkish history, a significant military structure was necessary to dominate the Dasht-i Qipchaq. In this geographical area, frequent military struggles were observed. For this reason, this study focuses on the military structure in Dasht-i Qipchaq in the 13th and 15th centuries.

In the mid-13th century, the Qipchaq steppe came under the rule of the Mongol Empire. This rule, which originated with a military campaign led by Jochi, was passed to the Golden Horde, a Turkic-Mongol state ruled by Jochi's descendants, in the latter half of the 13th century. This study aims to reveal the military structure of the Golden Horde State in the Qipchaq steppe. This region required an advanced military organisation, sophisticated strategic planning, effective implementation, and technology for successful governance. The content of the study includes the military organisation, military administrative system, hierarchy and command structure of the Golden Horde State, which ruled the Qipchaq steppe between the 13th and 15th centuries, as well as military officials, military classes, weapons and equipment used in warfare, war planning, and the strategies and tactics applied in military operations.

The study provides a detailed examination of the weapons and equipment used by the army, combining written and archaeological sources to offer a comprehensive perspective on both types of data.

As a result of the study, it was observed that the military organisation seen in the Qipchaq Steppe was based on the decimal system. The decimal system ensured that orders from the centre reached the most minor units thanks to its hierarchical command structure, and at the same time contributed to unity in the state order by integrating the tribes in the country into the army organisation. This system, which created a consistent chain of command, facilitated the management and administration of warfare, enabling units to quickly establish their battle formations and conduct military operations within a systematic framework.

One of the most significant findings of this thesis is the identification of the coexistence of the military organisational system and the administrative organisational system in the Dasht-i Qipchaq region. Thanks to this structure, central authority was maintained not only during wartime but also during peacetime through the military organisation. The largest military units, the divisions, also functioned as administrative units, and this unity in the military-administrative system ensured unity without creating a distinction between civilians and soldiers in the administration. The fact that the administrator was also a soldier facilitated the establishment of central authority and increased deterrence against issues such as rebellion and insurrection. In the administration of the vast region of Dasht-i Qipchaq, the cavalry-based army also assumed administrative responsibilities, including military and tax collection, which enabled swift communication and implementation of decisions made by the administration.

In the state and war system headed by the khan, it has been observed that a wing system (right wing-left wing) commanded by the khan's sons was implemented after the khan. In the thesis, a structural proposal is presented regarding the hierarchical structure of the military-administrative organization of the Golden Horde State. Previously, Mustafa Kafalı had structured the administrative organisation of the Golden Horde State into three levels: nation

level, horde level, and city level. In this thesis study, inspired by Kafalı, it was determined that the military-administrative order was structured administratively at the national level, wing-region level, and province level, with the city level located below the province level. We have argued that each administrative system corresponds to a military level, with the military structure divided into the army level (khan), corps level (right wing-left wing boys), and division level (division commanders), and below the division level, a structure corresponding to the regiment or battalion (major) level has been identified.

It has been observed that the army in the Qipchaq steppe was primarily cavalry-based, with heavy cavalry forming a significant part of the army. At the same time, vassal states supplied the infantry forces. Given that the Qipchaq steppe was flat and open terrain, geographical suitability and necessity required that the main force of the armed forces established there be cavalry. This necessity had a significant impact on the development of a cavalry-based army in the region.

It is understood that the weapons used in the Qipchaq steppe varied according to the steppe tradition and local elements. Based on archaeological findings, it has been observed that traditional steppe weapons were widely used in the region, and some of these weapons exhibited characteristics specific to the Qipchaq steppe geography. Additionally, it has been determined that both the Mongols and the Golden Horde possessed a wide range of weapons and that new weapons encountered in conquered regions were incorporated into their respective armies' inventories. The study provides detailed information on the morphological, structural, and technical characteristics of the weapons and equipment used in the region.

It has been determined that the basic war concept/military strategy used by the Turkic-Mongol steppe armies when conquering a geography, country or state and expanding their sphere of influence in the Dasht-i Qipchaq region is the strategy we refer to as the surface dominance strategy. It has been observed that the Mongols and the Golden Horde, who dominated the Dasht-i Qipchaq, applied traditional Turkic-Mongol steppe warfare tactics in battles. A study of a battle that

took place in the Dasht-i Qipchaq region was also evaluated comparatively within the scope of this thesis. As a result of the study, a general perspective on the military structure, organisation, weapons, and war planning in Dasht-i Qipchaq was established.

KEYWORDS: Dasht-i Qipchaq, Military structure, Weapons, Golden Horde, Turks, Mongols.

ÖNSÖZ

Deşt-i Kıpçak coğrafyası Türk- Moğol askerî tarihi açısından stratejik bir öneme haiz olup bozkır askerî geleneğinin görüldüğü bu bölge, tez çalışmasının dönemi olarak belirtilen 13. ve 15. yüzyıllar arasında büyük savaşlara ve mücadelelere tanık olmuştur. Türkistan ile Doğu Avrupa arasındaki bu geniş coğrafyaya hâkim olmak iki ayrı kıtada hüküm sürmeyi sağlamaktaydı. Bu hakimiyetin tesisi için mücadele veren devletlerin askerî yapısı, sadece ordu düzenini değil aynı zamanda ülkenin idari düzenini de etkilemekteydi.

13. yüzyılın ikinci yarısının sonlarına kadar Deşt-i Kıpçak coğrafyasına Moğol İmparatorluğu hâkim olmuş, bu tarihten sonra ise bölgede Türk-Moğol devleti olan Altın Orda Devleti hüküm sürmüştü. Bu tez çalışmasında belirlenen süre zarfında bölgede görülen Türk-Moğol askerî yapısının incelenmesi başta olmak üzere; askerî teşkilat, orduların kullandığı silah ve teçhizat ile taktik, strateji ve planlama konuları esas alınarak gerçekleştirilmiştir.

Altın Orda Devleti'nin askerî yapısına dair yapılan akademik çalışmalara Rusya'daki araştırmacılar öncülük etmiş olup bu hususta Yu. Yakubovskiy, M. G. Safargaliev, G. A. Fedorov Davidov gibi araştırmacılar Altın Orda'nın askerî tarihini sosyal yapı ile birlikte değerlendirdikleri çalışmaları ortaya koymuştur. V. L. Egorov, R. P. Hrapačevskiy, V. P. Kostyukov, R. Yu. Počekayev, Y. V. Seleznev ve Tatar araştırmacılar İ. Mirgaliyev ile İ. İzmailov ise Altın Orda'nın askerî tarihini askerî coğrafya, askerî-idari yapı ve askeri teşkilat yönünden aydınlatan meselelere değinmiştir. Rusya'da gelişen arkeolojik araştırmalar da Deşt-i Kıpçak'taki askerî yapıya dair önemli katkılar sunmuş, buluntular Altın Orda'nın askerî tarihini aydınlatacak bir etkiye sahip olmuştur. G. A. Federov-Davidov, A. F. Medvedev, A. N. Kirpičnikov, M. V. Gorelik, Yu. S. Hudyakov ve A. Kuşkumbayev gibi araştırmacıların arkeolojik verileri bilimsel dolaşıma sokması özellikle Orta Çağ'da konar göçerlerin silah donanımını açıklaması ve aydınlatması açısından önemlidir.

Türkiye'de Deşt-i Kıpçak sahası ve Altın Orda Devleti'ne dair yapılan araştırmalar; idari yapı, siyasi tarih, iktisadi tarih ile komşu ve vassallarla ilişkiler hakkında gerçekleştirilmiştir. Karadeniz'in kuzeyinde ve Deşt-i Kıpçak sahasında hakimiyet kurmuş Türk devletlerinin tarihi üzerine yapılan çalışmalara öncülük eden araştırmacılar arasında Akdes Nimet Kurat yer almaktadır. Mustafa Kafalı, Türk tarihinde Altın Orda Devleti araştırmalarının temelini atmış, İlyas Kemaloğlu, A. Melek Özyetkin, Altay Tayfun Özcan

gibi araştırmacılar da Altın Orda'ya dair yaptıkları çalışmalar ve çeviriler ile Türkiye'de Altın Orda tarihçiliği için önemli bir boşluğu doldurmuşlardır. Bunlarla birlikte Türkiye'de yapılan yüksek lisans ve doktora tezlerinde de Altın Orda'nın idari, siyasi, iktisadi, dini ve kültürel meselelerine değinen çalışmalar yapılmıştır.

Yaptığımız araştırmalar neticesinde Altın Orda'nın kurulduğu Deşt-i Kıpçak sahasına ilişkin yapılan akademik çalışmalarda askerî tarih bağlamında yeterince araştırma yapılmadığı ve tarihi kaynaklara askerî tarih perspektifinden bakılmadığı tespit edilmiştir. Askerî tarih üzerinde yapılan genel çalışmalarda ise, Türklerin ve Moğolların etkileyici şekilde büyük coğrafyalara hâkim olmasının vurgulanmasına karşın, özellikle Deşt-i Kıpçak sahası hakkında detaylı bilgiler yer almamaktaydı. Oysaki bu geniş coğrafyaya hakimiyet kurabilmek için gelişmiş bir askerî yapının var olması gerekirdi. Bu sebeple doktora çalışmasında Deşt-i Kıpçak sahasında karşımıza çıkan askerî yapının, temel bileşenleriyle birlikte aktarılmasına ve yorumlanmasına özen gösterilerek bu askerî yapının bütüncül bir şekilde ortaya konulması hedeflenmiştir.

Doktora tez çalışmasında, bölgede görülen askerî tarih terimleri, güncel terimlerle ele alınmıştır. Doktora tezinde yazılı kaynakların yanı sıra, arkeolojik çalışmalardan elde edilen veriler de değerlendirmeye dahil edilerek özellikle silah ve teçhizatların kullanımı, morfolojik ve yapısal özellikleri konularında nesnel bir değerlendirmeye varılmasına özen gösterilmiştir. Bu çalışma, modern askerî literatüre yer vermek suretiyle değerlendirmeler ortaya koyması, askerî ve idari yapıya dair bir sistem önermesi, Türk Moğol askerî stratejisine dair yeni bir kavram ileri sürmesi ve arkeolojik verileri askerî tarih ve silahlar yönünden değerlendirmeye alması ile bölgeye dair yapılan diğer askerî tarih çalışmalarından ayrılmaktadır.

13. yüzyılın ikinci yarısında Moğol İmparatorluğu'nun Deşt-i Kıpçak'ta hâkimiyet kurmasının ardından bölge Cuci ulusunun idaresi altına girerek Moğol İmparatorluğu'na tabi oldu. Akabinde Altın Orda Devleti'nin Moğol İmparatorluğu'ndan ayrılmasıyla bölgede bir Türk Moğol devleti olan Altın Orda Devleti'nin hakimiyeti görüldü. Altın Orda'da hanedanın Cengiz soyundan gelmesine rağmen devlet yapısının oluşmasında, konuşulan dilde ve askerî yapıda Türk askerî geleneğinin sürdürülmesi, orduda görevli komutanların ve askerlerin büyük bir kısmının Türk olması, 13. ve 15. yüzyıllarda Deşt-i Kıpçak'ta Türk nüfusunun yoğun olarak bulunması gibi nedenlerle, bu çalışma isimlendirilirken bölge hakkında kesin tabirlerle bir devlet veya idare ismini anmaktan

kaçınılmış, bu sebeple çalışmanın adlandırılmasında Altın Orda Devleti ile sınırlı kalınmamış olup daha geniş kapsamlı bir değerlendirme için, Türk-Moğol askerî geleneğinin ortak olarak görüldüğü Deşt-i Kıpçak sahası tercih edilmiştir.

Moğol İmparatorluğu ve ardılı Altın Orda Devleti tarihini aydınlatan yazılı malzemenin az olması, bu çalışmada karşılaşılan en önemli güçlüklerden birisi olmuştur. Bu zorluğun aşılması hususunda Altın Orda Devleti ile beşerî, politik, ekonomik ve askerî ilişkilerde bulunan devletlerin veya vassalların yazılı kaynaklarından yararlanılmıştır. Bununla birlikte Altın Orda'da gelişen resmî yazışma geleneğinin ürününü olan yarlık ve bitik gibi yazılı belgeler de ilgili konuların açıklığa kavuşturulmasında yardımcı olmuştur. Bununla birlikte Deşt-i Kıpçak bölgesinde yapılan arkeolojik çalışmalardan da yararlanılarak, bölgenin askerî tarihi, ordu yapısı, teçhizatı ve savaş kültürü açıklanmaya çalışılmıştır.

Çalışma üç bölümden oluşmakta olup çalışmanın birinci bölümünde Deşt-i Kıpçak'ta Türk Moğol askerî teşkilatı, ikinci bölümde Deşt-i Kıpçak'ta silahlar ve teçhizat, üçüncü bölümde ise savaş planlaması, taktik ve strateji konuları incelenmiştir. Çalışmanın askerî teşkilat bölümünde Deşt-i Kıpçak'taki askerî yapının temelini dayandığı onlu sisteme geniş bir şekilde yer verilmiş, onlu sistemin seferberlik, askerî hiyerarşik düzen, askere alma sistemi ve askerî idari yapı üzerindeki etkileri vurgulanmıştır. Bu bölümde ayrıca devlet ve savaş düzeninde sağ kanat ve sol kanat düzeni, ordunun temel kuvvetleri, askerî hiyerarşi, askerî sınıflar, askere alma sistemi ve askerî eğitim konularına değinilmiştir. Çalışmanın silah ve teçhizat konularının işlendiği ikinci bölümde ise, yazılı kaynaklar ve arkeolojik kaynaklardan elde edilen bilgiler, teknik bilgilerle harmanlanıp karşılaştırmalı olarak sunulmuş, bu konuya dair Türkçe literatürde detaylı bilgiler bulunmadığından, tez çalışmasında bu bölüme diğer bölümlere kıyasla daha geniş bir yer verilmiştir. Üçüncü bölümde askerî terminolojinin doğru anlaşılabilmesi için savaş, sefer, taktik, strateji gibi kavramların anlamlarına uygun şekilde kullanılmasına özen gösterilmiştir. Savaş planlamasına dair Türk-Moğol bozkır ordularının bir coğrafyayı, ülkeyi veya devleti ele geçirirken ve hakimiyet alanını genişletirken kullandıkları temel askerî strateji, tarafımızca ortaya konulmuş ve bu strateji *satıh hakimiyeti stratejisi* olarak adlandırılmıştır. Ayrıca bozkır ordularının muharebe sahasında hayata geçirdikleri taktikler ve Deşt-i Kıpçak sahasında meydana gelen bir savaş incelemesi de bu tez çalışması kapsamında üçüncü bölümde ele alınmıştır.

Bu tez çalışmasının gerçekleşmesinde daima yol gösteren, teşvik eden, değerli vaktini ayıran, yardımlarını hiçbir zaman eksik etmeyen, ilmî titizliğiyle çalışmamı derinleştiren kıymetli hocam Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN'a, tez çalışmasına kıymetli fikirleriyle katkıda bulunan özellikle Türk-Moğol bozkır ordularının savaş stratejilerini ve taktiklerini belirlememde önemli katkılar sunan Prof. Dr. Osman YORULMAZ'a, değerli bilgi ve eleştirileriyle destek sağlayan Doç. Dr. Nilgün DALKESEN'e, Osmanlı öncesi Türk tarihinin yazımına dair fikirlerinden yararlandığım Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU'na, askerî kavramlar ve modern ordularda bu kavramların kullanımı hakkında istişarelerde bulunduğum; mensup olduğum Milli Savunma Üniversitesi'ndeki kıymetli akademisyen meslektaşlarıma ve değerli komutanlarına, bana her türlü desteği veren ve teşvik eden değerli eşim Şair M. Sadi Karademir'e katkılarından dolayı teşekkürlerimi sunuyorum.

Perihan Karademir

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT.....	vi
ÖNSÖZ	x
TABLolar LİSTESİ.....	xviii
HARİTALAR LİSTESİ.....	xix
RESİMLER LİSTESİ	xx
KISALTMALAR LİSTESİ	xxiii
GİRİŞ	1
1. KAYNAKLAR	1
1.1. Ana Kaynaklar	1
1.1.1. Türkçe Kaynaklar.....	1
1.1.2. Moğolca Kaynaklar.....	2
1.1.3. Arapça Kaynaklar	2
1.1.4. Farsça Kaynaklar	7
1.1.5. Rusça Kaynaklar	10
1.1.6. Ermenice Kaynaklar.....	12
1.1.7. Latince Kaynaklar	12
1.2. Araştırma Eserleri	14
1.3. Edebi Metinler, Söz Varlığı Kaynakları	19
2. ASKERÎ TARİH YAZIMININ GELİŞİMİ.....	20
BİRİNCİ BÖLÜM	30
1. DEŞT-İ KIPÇAK'TA TÜRK-MOĞOL ASKERÎ TEŞKİLATI.....	30
1.1. Onlu Sistem.....	30
1.2. Devlet ve Savaş Düzeninde Sağ Kanat ve Sol Kanat Meselesi	45
1.2.1. Sağ ve Sol Kanatlardaki Ulusların ve Yurtların Taksimi	48
1.2.2. Deşt-i Kıpçak'ta Cuci'ye ve Cuci'nin Oğullarına Verilen Yurt ve Uluslar...50	
1.2.3. Deşt-i Kıpçak'ta İkili Kanat Sisteminin Tatbik Edilmesinde İdari Sistem....54	
1.2.4. Altın Orda Devleti'nin Askerî ve İdari Olarak Bölümlere Ayrılması	56
1.2.5. Altın Orda'da Askerî Düzeninde Sağ Kol ve Sol Kol Meselesi	62
1.3. Ordunun Temel Yapısı (Kuvvetleri)	65
1.3.1. Daimî Kuvvet (Keşik- Muhafız Birliği)	65
1.3.2. Ana Süvari Kuvvetleri	73

1.3.3.	Yardımcı Kuvvet (Müttefik ve Bağlı Birlikler)	76
1.4.	Komuta Kademesi ve Askerî Hiyerarşi	80
1.4.1.	Han	81
1.4.2.	Oğlanlar	83
1.4.3.	Ulus Emiri (Ulus Beyi, Beylerbeyi)	85
1.4.4.	Tümen Komutanı	88
1.4.5.	Binbaşı	90
1.4.6.	Yüzbaşı ve Onbaşı	91
1.4.7.	Koşun Emiri	92
1.5.	Ordudaki Diğer Görevliler	93
1.5.1.	Bukavul	93
1.5.2.	Tutkavul	96
1.5.3.	Karavul	97
1.5.4.	Tamma	98
1.5.5.	Daruga- Baskak	101
1.5.6.	Yamçı	105
1.5.7.	Çerbi	106
1.5.8.	Yasavul	107
1.5.9.	Yurtçı	108
1.6.	Muharip Sınıf	109
1.6.1.	Hafif Süvari Birlikleri	109
1.6.2.	Ağır Süvari Birlikleri	111
1.6.3.	Piyade Birlikleri	113
1.6.4.	Ateş Destek Unsurları (Kuşatma Birliği)	117
1.6.5.	Öncü Birlikler	121
1.6.6.	Keşif Birlikleri (Karavullar)	123
1.7.	Askerealma Sistemi	126
1.8.	Askerî Eğitim	130
	İKİNCİ BÖLÜM	137
2.	DEŞT-İ KIPÇAK'TA SİLAH VE TEÇHİZAT	137
2.1.	Fırlatma Silahları (Uzaktan Dövüş Silahları)	138
2.1.1.	Ok	138
2.1.2.	Yay	151

2.1.3.	Sadak.....	166
2.1.4.	Zihgir.....	175
2.2.	Kesici Silahlar	179
2.2.1.	Kılıç.....	179
2.2.2.	Bıçak (Hançer)	200
2.2.3.	Balta	202
2.3.	Delici Silahlar	205
2.3.1.	Mızrak	205
2.4.	Vurmalı Silahlar.....	217
2.4.1.	Topuz (Bozdoğan, Gürz)	217
2.5.	Koruyucu Silahlar	227
2.5.1.	Miğfer	228
2.5.2.	Zırh.....	240
2.5.3.	Kalkan	252
2.6.	Kuşatma Aletleri	256
2.6.1.	Mancınık	256
2.7.	Orduda Kullanılan Hayvanlar	267
2.7.1.	At.....	267
2.7.2.	Deve	272
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM		274
3.	SAVAŞ PLANLAMASI, STRATEJİ VE TAKTİKLER	274
3.1.	Moğolların Temel Savaş Konsepti: Satih Hakimiyeti Stratejisi	276
3.2.	İstihbarat Toplanması.....	279
3.3.	Kurultay (Kengeş) Kararı	282
3.4.	Ordunun Toplanması	285
3.5.	İkmal ve İaşenin Sağlanması	288
3.6.	Taktik Dizilim.....	292
3.7.	Sevk ve İdare.....	294
3.7.1.	Nehir Geçme Yöntemi	297
3.8.	Aldatma Taktikleri	299
3.8.1.	Orduyu Mevcut Sayısından Düşük Gösterme.....	299
3.8.2.	Orduyu Mevcut Sayısından Yüksek Gösterme.....	300
3.8.3.	Ateş Yatağı- Köpek Yatağı.....	301

3.8.4.	Savaşa Katılmayan Kadınlara Üniforma Giydirilmesi	301
3.8.5.	Korku, Kargaşa ve Anarşi Oluşturma	302
3.8.6.	Sahte Koridor	303
3.9.	Saldırı ve Kuşatma Taktikleri	304
3.9.1.	Ok Yağmuru.....	304
3.9.2.	Sahte Ricat	305
3.9.3.	Çembere Alma Taktiği.....	307
3.9.4.	Tulgama Taktiği.....	308
3.9.5.	Yuvarlak Dans	309
3.9.6.	Karga Sürüsü Taktiği	311
3.9.7.	Keski Saldırısı	312
3.9.8.	Yarımçark Taktiği (Karakol)	314
3.9.9.	Akınlar ve Baskınlar	315
3.9.10.	Kuşatma Taktikleri.....	317
3.10.	Deşt-i Kıpçak Coğrafyasında Meydana Gelen Bir Savaşın Askerî Tarih Açısından İncelenmesi: 1391 Kunduzca Muharebesi.....	319
SONUÇ		331
BİBLİYOGRAFYA		336

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Altın Orda Teçhizatında Bulunan Ok Uçları.....	148
Tablo 2: Moğol Yayları	159

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: 13. ve 14. Yüzyıllarda Altın Orda'nın İdari Olarak Eyaletlere Bölümlendirilmesi.....	61
--	----

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1: Altın Orda Askeri ve İdari Teşkilatının Hiyerarşik Yapısı.....	60
Resim 2: Altın Orda Devletinin Askeri Hiyerarşisi	80
Resim 3: Okun Yapısı	143
Resim 4: Yayın Parçaları ve Bölümleri	154
Resim 5: Yay Kirişlerinin Düğüm Şekilleri	158
Resim 6: Altın Orda Dönemi Yaylarının Kemik Plakaları.....	163
Resim 7: Altın Orda Döneminde Altay Orman Bozkır Bölgesinde Bulunan En Yaygın Yay Plakaları	165
Resim 8: Moğol Askerlerinin Tasviri	166
Resim 9: Moğol Sadakları ve Kuburlukları.....	169
Resim 10: Altın Orda Dönemi Sadakları	171
Resim 11: Zihgirin Bölümleri	176
Resim 12: Vysokaya Gora Mezar Höyüğünde Bulunan Zihgir	178
Resim 13: Okçunun Sol Ön Kolu İçin Tasarlanan Demirden Yapılmış Atel.....	179
Resim 14: Altaylardaki Kuray Bozkırlarında Bulunan Heykel	183
Resim 15: Kılıcın Bölümleri	187
Resim 16: 13. ve 14. Yüzyıla Ait Moğol Süvari Kılıçları	190
Resim 17: 13. ve 14. Yüzyıla Ait Moğol Palaları.....	191
Resim 18: Moğol Kılıçları	191
Resim 19: Altın Orda Kılıçlarının Tipolojisi	193
Resim 20: Altın Orda'da Kullanılan Kılıç Tipleri	195
Resim 21: Kuban Bölgesinde Bulunan Kıpçak Askerine Ait Olduğu Düşünülen Bir Kılıç.....	197
Resim 22: Belorovskaya'da Bulunan Çerkez Tammacı'ye Ait Olduğu Düşünülen Gümüş İşlemeli Kılıcın Boy ve Detay Görseli.....	197
Resim 23: Altaylar'ın Bozkır Bölgesinde Bulunan Altın Orda Dönemi Savaşçılarına Ait Teçhizat.....	198
Resim 24: 1. Tip Balta Vodyaskoy mezarlığında bulunan balta örneği (Solda) ve 2. Tip balta Zubovka mezarlığında bulunan balta örneği (Sağda).....	205
Resim 25: Üçüncü Tip Balta Örneği (Tsarev Mezarlığı Buluntusu).....	205
Resim 26: Reşidüddin'in Moğol Savaşçısı Tasviri.....	208
Resim 27: Moğol Mızrak Uçları.....	210

Resim 28: 13. ve 14. Yüzyıla Ait Moğol Mızrak Uçları.....	210
Resim 29: Kalka Muharebesi. (Sol tarafta Moğol askerleri, sağ tarafta Rus askerleri)...	211
Resim 30: Altın Orda Coğrafyasında Bulunan Mızrak Uçları.....	213
Resim 31: Altın Orda Coğrafyasında Bulunan Mızrak Uçları Buluntuları.....	214
Resim 32: Altın Orda Coğrafyasında Bulunan 13. ve 14. Yüzyıla Ait Mızrak Çeşitleri..	215
Resim 33: Ukek Şehrinde Bulunan Altın Orda Dönemi ait Mızrak Örnekleri.....	215
Resim 34: Altın Orda Ordusuna Hizmet Eden Çerkezlere Ait Mızrak Uçları.....	216
Resim 35: Moğol Topuzları.....	222
Resim 36: Aşağı İdil Bölgesinde Bulunan Topuzların Sınıflandırılması.....	224
Resim 37: Bir Topuz Örneği.....	225
Resim 38: Topuz Örnekleri.....	226
Resim 39: Topuz Örneği.....	226
Resim 40: Tagança'da Kıpçak Askerine Ait Bir Topuz.....	227
Resim 41: Kırım'da Kerç'ten Bulunan Avar Dönemine Ait Mezar Taşları.....	229
Resim 42: Kırım'da Kerç Şehrinde Bulunan Avar Dönemine Ait Miğferler.....	229
Resim 43: 13 ve 14. Yüzyıllara Ait Moğolların Kullandıkları Miğfer Çeşitleri.....	232
Resim 44: Câmiu't Tevârîh'te Yer Alan Miğferli Moğol Zırhlı Askeri.....	233
Resim 45: Altın Orda Dönemi Ait Miğfer Tipleri.....	234
Resim 46: Tagançi'de Bulunan Kıpçak Askerine Ait Miğfer.....	234
Resim 47: İdil-Ural Bölgesinde Bulunan 9.-14 Yüzyıla Ait Miğfer Çeşitleri.....	235
Resim 48: Novopavlosvki'de Bulunan Miğfer.....	238
Resim 49: Semenovod'da Bulunan Miğfer Buluntusu.....	238
Resim 50: Kuzey Kafkasya'nın Günümüzde Karaçay Çerkezya'da Bir Köy Olan Yukarı Arhız'da Bulunan Bir Miğfer.....	239
Resim 51: Kuzey Kafkasya'da Bulunan Altın Orda Dönemine Ait Miğferler.....	239
Resim 52: Japon İmparatorluk Koleksiyonu'ndaki Moko Shurai Ekotobo Emaki'deki Moğol Savaşçıların Minyatürü.....	243
Resim 53: Moğol Zırhı.....	244
Resim 54: Dmitrevskaya'daki Soylu Kıpçak Askerine Ait Buluntular.....	247
Resim 55: Kıpçak Mezarından Çıkan Buluntulara Göre Rekonstrükte Edilen Kıpçak Askeri.....	248
Resim 56: Kafkasya'da Novopokrovsky Bölgesinde Yuzhny Köyü Yakınlarında Bir Mezarda Bulunan Kıpçak Askerine Ait Teçhizat Parçaları.....	249

Resim 57: Kıpçak Mezarından Çıkan Buluntulara Göre Rekonstrükte Edilen Kıpçak Askeri.....	249
Resim 58: Moğol Zırhı.....	251
Resim 59: Moğol Kalkanları.....	254
Resim 60: Kıpçak Askerinin Kullandığı Kalkan.....	255
Resim 61: Moğolların 1258 Bağdat Kuşatması.....	261
Resim 62: Vladimir Şehrinin Moğollar Tarafından Kuşatılmasını Gösteren Minyatür...	263
Resim 63: Çeper Örneği.....	264
Resim 64: Yuvarlak Dans Taktiğinin Uygulaması.....	310
Resim 65: Kunduzca Savaşı'nda Altın Orda Ordusunun Uyguladığı Taktik.....	314
Resim 66: Yarım Çark Taktiği.....	315
Resim 67: Toktamış'ın Ordusunun Beşli Düzeninde Taktik Dizilimi.....	325
Resim 68: Timur'un Ordusunun Yedili Düzeninde Taktik Dizilimi.....	326
Resim 69: Kunduzca Muharebesi'nin Seyri.....	328

KISALTMALAR LİSTESİ

Bkz.: Bakınız

c: Cilt

çev: Çeviren

haz: Hazırlayan

vol: Volume

ed. Editör

S: Sayı

t. : Tom

PSRL: Polnoe Sobranie Russkih Letopisey

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi

TTK : Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

1. KAYNAKLAR

1.1. Ana Kaynaklar

1.1.1. Türkçe Kaynaklar

Altın Orda Devleti'nin saray çevresinde tarih yazım geleneğinin gelişip gelişmediği hakkında kesin bir yargıya varmak oldukça zordur. Bununla birlikte doğrudan Altın Orda Devleti içerisinde elde edilebilen kaynaklar ve bilgiler de oldukça sınırlıdır. Bu sınırlık içerisinde Altın Orda tarihine ışık tutabilecek kaynaklardan biri 16. yüzyılda Ötemiş Hacı tarafından kaleme alınan *Cengizname* isimli eserdir. Ötemiş Hacı'nın biyografisi hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Eserin içeriği; Cengiz Han döneminden başlayarak Toktamış dönemine (1379-1391) kadar kronolojik mahiyette, Altın Orda tarihini politik, iç karışıklık, askerî, dini ve birçok açıdan aydınlatabilecek niteliktedir. Eser askerî açıdan, düzenlenen askerî seferler, seferlerin organizasyonu, kuvvetlerin sayısı, askerî taktikler, hanedan üyelerinin askerî hiyerarşik konumu ve savaşlardaki işlevleri gibi konuların izahı açısından büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmada eserin hem Mustafa Kafalı tarafından yapılan çeviri nüshası hem de İlyas Kemaloğlu tarafından çevrilen nüshası kullanıldı.¹

Altın Orda'nın tarihini aydınlatan bir diğer kaynak grubu ise resmi yazışma metinleri olan yarlıklar, bitikler ve mektuplardır. Bu resmî belgeler Altın Orda'nın erken döneminden ziyade geç dönemini aydınlatan bilgiler içermekte olup tez konusu hakkında kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu belgelerde Altın Orda'nın askerî görevlileri, komuta yapısı ve askerlerin ve idarecilerin hiyerarşik konumları, askerî açıdan alınan vergiler ve yükümlülükler, dış politikada ortaya çıkan askerî meseleler gibi konular yer almakta olup tüm bu veri kaynağı Altın Orda'nın askerî tarihini anlamak açısından önemlidir. Bu çalışmada Abdullah oğlu Hasan tarafından incelenen “*I. Mengli Giray Yarlığı*”²ndan, Akdes Nimet Kurat'ın, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*³ adlı eserinden, A.P. Grigoryev'in *Sbornik Hanskih*

¹ Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2009). *Ötemiş Hacı Çengiz-Nâme*, haz. İlyas Kemaloğlu, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018).

² Hasan Abdullahoğlu, “Birinci Mengli Giray Yarlığı”, *Türkiyat Mecmuası*, Sayı 99, (1934), c. 4, 99-111.

³ Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 1940).

Yarlıkov Russkim Metropolitam adlı eserinden⁴, A. Melek Özyetkin'in *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi*⁵ adlı çalışmasından ve İlyas Kemaloğlu ve A. Melek Özyetkin tarafından hazırlanan *Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar*⁶ başlıklı eserden faydalanıldı.

1.1.2. Moğolca Kaynaklar

Moğolların Gizli Tarihi Moğollar hakkında oldukça detaylı bilgiler içeren destansı bir metin türüdür. Metnin kimin tarafından yazıldığı belli olmamakla birlikte eser 1240 yılında kaleme alınmıştı. Eser kronolojik olarak Moğolların ortaya çıkış efsanesinden, Ögeday Han'ın devrine kadar olan süreçte gelişen olaylar hakkında bilgiler ihtiva etmektedir. Askerî tarih bağlamında Cengiz Han'ın askerî doktrin metni diyebileceğimiz *Moğolların Gizli Tarihi*, Moğolların askerî seferleri, Moğol ordu yapısı, onlu sistemin kullanımı, muhafız birliğinin yapısı, muhafız birliğindeki askerlerin görevleri, ordunun silah ve teçhizatı, savaş stratejileri, savaş taktikleri, askeri gücün kullanımı gibi Moğolların askerî tarihini aydınlatacak detaylı bilgiler içermektedir. Deşt-i Kıpçak'ta hüküm süren Altın Orda Devleti'nin askerî yapısının Moğol askerî geleneğinden de beslendiği dikkate alındığında bu eser Altın Orda'nın askerî tarihini anlamamız açısından oldukça önemlidir. Ayrıca eserde II. Deşt-i Kıpçak Seferi'ne dair ayrıntılı bilgiler sunulduğundan dolayı Altın Orda Devleti'nin oluşum sürecini anlamamıza da katkı sağlamaktadır. Bu çalışmada eserin Ahmet Temir tarafından yapılan Türkçe tercümesinden⁷ ve A. Kozin tarafından yapılan Rusça çeviri metinden istifade edildi.⁸

1.1.3. Arapça Kaynaklar

Altın Orda'nın askerî tarihine ışık tutacak bir diğer kaynak grubu ise Arapça yazılan kroniklerdir. Bu kaynak türü Altın Orda'nın askerî-idari sisteminin incelenmesinde, Altın Orda ile İlhanlılar arasında yaşanan askerî çatışmaların, silahlı mücadelelerin, askerî gelişmelerin aydınlatılması hususunda öne çıkmaktadır. Bu çalışmada W. De. Tiesenhausen'ın dönemin Arapça kaynaklarındaki Altın Orda'ya dair bilgileri topladığı

⁴ A.P. Grigoryev, *Sbornik Hanskikh Yarlıkov Russkim Metropolitam*, (İzdatel'stvo S. Peterburgskogo Universiteta, Sankt Peterbug, 2004).

⁵ A. Melek Özyetgin, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996).

⁶ *Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar*, Çev. ve Haz. A. Melek Özyetgin, İlyas Kemaloğlu, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017).

⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986).

⁸ S. A. Kozin, *Sokrovennoe Skazanie*, (M.; L.: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1941).

*Sbornik Materialov Otnosyašhsya k İstorii Zolotoy Ordı*⁹ adlı metninden yararlanıldı. Ayrıca 1884 yılında yayınlanan bu eserin *Zolotaya Orda v istochnikakh* (Kaynaklarda Altın Orda) adlı serinin ilk cildi olarak yayınlanan şekline de çalışmamızda başvuruldu.¹⁰ Ayrıca eserin İsmail Hakkı İzmirli tarafından Türkçe tercümesinden de istifade edildi.¹¹

İbnü'l Esir (ö.1233)¹² tarafından yazılan *El-Kâmil* adlı eser istifade ettiğimiz Arap kroniklerinden ilkidir. Eser Moğolların Deşt-i Kıpçak coğrafyasına yaptığı sefer hareketleri hakkında bilgi sahibi olmamızda katkı sağlamıştır.

İbnu'l Abdüzzahir'in¹³ (ö.1293) müellifi olduğu *Siretu'l-Melik ez-Zahir*¹⁴ adlı eserde Altın Orda'nın askerî tarihine dair kıymetli bilgiler sunmaktadır. Müellif, Memlük sarayında Sultan Baybars'ın resmî kâtibi olarak görev yapmış olduğundan eserde verdiği bilgiler tarihsel gerçeklik açısından dikkat çekicidir. Eserde anlatılan Altın Orda ile Memlükler arasındaki diplomatik temaslar, bu diplomatik görüşmelerin ardından gerçekleşen hediyeleşme pratikleri, bu hediyelerin arasında silahların sunulması, elçilik kabul törenlerinde elçilerin aktardığı askerî unsurlar ve gözlemler dönemin askerî kültürüne ışık tutan değerli bilgiler içermektedir.

Cemaleddin Ebu Abdullah İbn Salim ismi İbn Vâsıl (ö.1297-98)¹⁵ adıyla tanınan müellifin *Müferricu'l-Kurub*¹⁶ adlı eseri Altın Orda'nın siyasi tarihine dair bilgiler sunmaktadır. Müellif doğduğu yer olan Hama şehrinde baş kadı olarak görevde bulunmuştu.¹⁷ Eserin içeriği İbnu'l Abdüzzahir'in bilgilerinin tekrarı niteliğindedir.

Rüknüddin Baybars (ö.1325)¹⁸ tarafından yazılan ve genellikle *Tarih-i Baybars* adıyla bilinen *Zübdetü'l-Fikre fî Târihi'l-Hicre*¹⁹ adlı eserde Altın Orda'ya dair önemli

⁹ W. Tiesenhausen, *Sbornik Materialov Otnosyašhsya k İstorii Zolotoy Ordı*, Tom: I, İzvleçeniya iz Arabskih Soçineniy, Sanktpeterburg: Tipografya İmperatorskoy Akademii Nauk, 1884).

¹⁰ *Zolotaya Orda v istochnikakh*, T.I: Arabskiye i persidskiye sochineniya, (Moskova: Tipografiya Nauka 2003).

¹¹ W. Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler I*, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1941).

¹² Eserin müellifi hakkında bakınız: R. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, (İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, 1998), 137- 138. A. Özaydın, "İbnü'l-Esîr", *DİA*, c.XXI, 26-27.

¹³ Asri Çubukçu, "İbn Abdüzzahir", *DİA*, c.XIX, 289-291.

¹⁴ İbn-i Abdüzzahir, "Siretü'l Melik ez-Zahir", W. de Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler I*, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1941), 110-136. *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 40-46.

¹⁵ Cengiz Tomar, "İbn Vâsıl", *DİA*, c.XX, 439-440.

¹⁶ İbn Vâsılı Hamevî, "Müferricu'l-kurub", W. de Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler I*, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1941), 148-157. *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 49-51.

¹⁷ *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 49.

¹⁸ R. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 176-177. A. Çubukçu, "Baybars", *DİA*, c.V, 220-221.

¹⁹ Beybers, "Zübdetü'l-Fikre", W. de Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler I*, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1941), 158-237. *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 52-69.

tarihî veriler bulunmaktadır. Müellif, Memlûk sultanlarından Kalavun ve El-Nâsır Muhammed'e en yakın isimler arasındaydı.²⁰ Bu yüzden Memlûkler ile Altın Orda arasında kurulan diplomatik temaslar hakkında ayrıntılı ve güvenilir bilgiler sunduğu düşünülmektedir. Eser, Memlûkler'in İlhanlılar'a karşı Altın Orda ile kurmak istediği politik-askerî ittifak, askerî diplomasi, diplomatik yazışmalarda Altın Orda'nın askerî gücünün ve başarıları, Memlûklerden gönderilen hediyeler arasında çok sayıda bulunan silah donanımı ve içeriği, Berke döneminde (1256-1266) Hülagü ile olan askerî mücadeleler, Altın Orda'da İslamiyet'in kabulünün askeri yansıması gibi konuların aydınlatılmasında çok önemli bir kaynaktır.

*Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*²¹ adlı eserin müellifi Nüveyrî (ö.1333) Kahire doğumlu olup, hayatının bir bölümünü Suriye'de devlet hizmetinde bulunmuşsa da, ömrünün büyük kısmını ilmî çalışmalara ayırmıştı.²² Eserin içeriğinde Altın Orda ile İlhanlılar arasında gerçekleşen çatışmalara, krizlere ve mücadelelere ilişkin önemli ayrıntılar yer almakta olup dönemin askeri dinamiklerine dair bilgiler sunulmaktadır. Eserde elçilerin Altın Orda'ya yaptıkları diplomatik ziyaretler esnasında hanın sarayında bulunan tümen komutanlarının sayılarını zikretmesi hanın maiyetindeki tümen komutanlarına ilişkin Arap kaynaklarında verilen sayıları karşılaştırmak açısından çalışmamız için önemlidir.

Ez-Zehebî (ö.1348-49) *Tarihü'l-İslâm*²³ adlı eseri 1340-41 yılına kadar gelen tarihi olayları anlatmaktadır.²⁴ Eser Altın Orda'nın Berke Han (1256-1266), Mengü Timur (1266-1282), Tokta (1291-1313) ve Özbek Han (1313-1342) dönemlerinin askerî faaliyetleri hakkında bilgiler içermektedir. Ayrıca eserde Altın Orda'nın ordu yapısı, sefer organizasyonuna dair bilgiler de satır aralarında mevcuttur.

Alemeddin Birzalî'nin (ö.1339)²⁵ müellifi olduğu *Târih-i Birzalî*²⁶ adlı eser Altın Orda dair bilgiler içermektedir. Eserin içeriğinde, Moğolların Kıpçaklara ve Ruslara karşı

²⁰ *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 52.

²¹ Nüveyrî, "Nihâyetü'l-Ereb", W. de Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler I*, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1941), 243-313. *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 72-87.

²² *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 72.

²³ Ez-Zehebî, "Tarihü'l-İslâm", W. De Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1941), 350-360. *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 98-100.

²⁴ *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 99.

²⁵ A. Yardım, "Birzâlî", *DİA*, VI, s.216.

²⁶ Alemeddin Birzalî, "Tarih-i Birzalî", W. de Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler I*, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1941), 314-319. *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 88-89.

düzenledikleri seferler, Berke Han ile Hülagü arasında yaşanan askerî çatışmalar, Altın Orda'nın ordu teşkilatına ve kuvvet sayına dair kayıtlar yer almakta olup, eser bu yönüyle dönemin harp meselelerine dair kıymetli bir perspektif sunmaktadır.

El-Mufaddal (ö.1358)²⁷ isimli müellifin *En-Nehcüssedid* adlı eseri²⁸ Altın Orda'nın askerî tarihini aydınlatması açısından kıymetli bilgiler içermektedir. Eserin içeriğinde Berke ile Hülagü arasındaki savaşlar, Altın Orda ile Memlükler'in İlhanlılara karşı askerî ittifakı, Memlükler'den Altın Orda'ya gönderilen hediyelerin mahiyeti, Berke Han döneminde gerçekleşen Bizans İmparatorluğuna yönelik sefere dair bilgiler, Bizans tarafından esir edilen İzzeddin Keykavus'un Altın Orda'nın ordusu tarafından kurtarılması, Berke Han'ın ordusunun askerî düzeni, çadır düzeni ve protokolü ile Tokta Han ile Nogay arasında gerçekleşen iç savaşlar gibi önemli detaylar bulunmaktadır. Ayrıca eserde Memlük elçilerinin Altın Orda Hanı'nın çevresindeki tümen komutanlarının sayılarının zikredilmesi diğer kaynaklarla kıyaslamamız açısından önemlidir.

*Mesâlikü'l-Ebsar fî Memâlikü'l-Emsâr*²⁹ ve *Et-Ta'rif bi'l-mustalahi's-şerîf* adlı çalışmalarının müellifi El-Ömerî (ö.1348-49) Memlük Sultanı el-Melik en-Nâsir'ın resmî katipliğini yapmıştı. El- Ömerî, Altın Orda Devleti'ne dair bilgilerin çoğunluğunu Altın Orda'ya ticaret veya diplomasi yoluyla ziyaret etmiş kişilerin verdiği bilgiler yoluyla edinmişti.³⁰ Her iki eserde Altın Orda'nın yaşadığı coğrafyanın yapısı, toprakları, halkları, devlet yönetiminin askerî organizasyona etkisi, ekonomik yapı, askerî lojistik, Altın Orda askerî yapısında yer alan karmaşık etnik yapıya dair kıymetli bilgiler içermektedir. Ayrıca eserde Altın Orda'nın askerî-idari yapısının İran ve Irak'taki bölgelerle kıyaslanması, farklı coğrafyalardaki benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koymaya ve mukayese yapmaya olanak tanımaktadır.

İbn Dokmak (ö.1388) Memlük sarayında görev yapmıştı. *Nüzhetü'l-enâm fî Târihi'l-İslâm*³¹ (İbn Dokma Kroniği) adlı eserinde Altın Orda'ya dair bazı bilgiler en-

²⁷ Casim Avcı, "Mufaddal B. Ebü'l-Fezâil" *DİA*, c.30, 363.

²⁸ *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 90-96. El-Mufaddal, "en-Nehcüssedid", W. de Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler I*, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1941), 320-349.

²⁹ Şihaneddin b. Fazlullah El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2019). El-Ömerî, "Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr", W. de Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler I*, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1941), 361-400, *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 101-115.

³⁰ *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 101.

³¹ İz letopisi İbn Dukmaka, *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 150-155.

Nüveyrî'nin verdiği bilgilerle ile aynıdır.³² Eserinde içeriğinde Altın Orda ile Memlükler arasındaki diplomatik ve askerî ilişkiler, hediyeleşmelerde gönderilen teçhizatın detayı, Özbek Han'ın Harezmi seferi, Kafkaslar'a gerçekleştirdiği sefer ve İlhanlı topraklarına gerçekleştirilen akınlar gibi konular yer almaktadır. Memlükler ile Altın Orda arasında dostane ilişkilerin sürdürülmesini temin etmek ve askerî destek sağlamak amacıyla Memlükler tarafından gönderilen hediyeler arasında yer alan silahların detayları çalışmamızda kullanıldı.

El-Muhibbî'nin *Tashîhu't-Ta'rîf Fi'l-'ulûmi'l-'âliye*³³ adlı eserinde diplomatik yazışma geleneği üzerinden Altın Orda'nın askerî-idari yapısına dair kıymetli bilgi vermesin açısından önemlidir. Ayrıca metinde 14. Yüzyılda Altın Orda'da askerî yapıda onlu sistemin uygulanması hakkında bilgiler bulunmaktadır. Eserde yer alan emirlerin konumuna dair bilgiler, devletin askerî-idari hiyerarşik düzenini anlamamız açısından faydalı olmuştur.

El-Kalkaşendî (ö.1419) Memlük sarayında divan katipliği yapmış ve aynı zamanda Memlüklerle Altın Orda arasındaki yazışmaları da yürütmüş olup bu kritik görevler eserinde verdiği bilgileri önemli hale getirmektedir.³⁴ Müellifin *Subhu'l-A'shâ Fi Sınâ'ati'l-İnşâ*³⁵ adlı eserinde II. Deşt-i Kıpçak seferi, Terek Savaşı, Özbek Han dönemi, Toktamış ile Timur arasında gerçekleşen askerî mücadeleler yer almaktadır. Aynı zamanda Altın Orda'nın tarihi coğrafyasının incelenmesinde önemli bir referans kaynağıdır. Çalışmamızda Altın Orda'nın askerî ve idari yapısını, dört bey sisteminin Altın Orda'daki varlığını aydınlatacak bilgiler bulunması sebebiyle söz konusu eserden istifade edilmiştir.

El-Makrizî'nin³⁶ (ö.1441-42) müellifi olduğu *Kitabü's-Sülûk*³⁷ adlı eser Altın Orda ile Memlükler'in İlhanlılar'a karşı ittifak arayışlarına dair bilgiler sunmaktadır. Eserin satır aralarında Altın Orda ordusunun sevk ve idare mekanizmasına dair bazı bilgiler yer almaktadır. Ayrıca eserde Altın Orda ile Hülagü arasında 1262 yılında gerçekleşen savaşta bazı Altın Orda birliklerinin Memlüklere intikali ve bu birliklerin Memlük ordusuna katılımına dair anlatılar da bulunmaktadır.

³² İz letopisi İbn Dukmaka, *Zolotaya Orda v istochnikakh*,150.

³³ "İz sochineniya al-Mukhibbi", V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 156-163.

³⁴ "İz sochineniya al-Kalkashandi", *Zolotaya Orda v istochnikakh*,181.

³⁵ "İz sochineniya al-Kalkashandi", *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 181-189.

³⁶ Eymen Fuâd Seyyid, "Makrizî", *DîA*, c.27, 448-451.

³⁷İz sochineniya al-Makrizi, *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 190-199.

Şehâbeddin İbn Arabşah'ın (ö.1450) ³⁸ müellifi olduğu *Acâ'ibü'l-Mağdûr fî Nevâ'ibi (ahbâri) Tîmûr*³⁹ adlı eser, Altın Orda'nın özellikle Timurlular ile mücadelesini aydınlatması açısından dikkate değerdir. Eser, Toktamış ile Timur arasında gerçekleşen savaşları, Emir Edige'nin siyasi ve askerî açıdan Altın Orda'da yükselişini ve Edige'nin Toktamış ile olan ihtilafını ele almaktadır. Eserin Türkistan coğrafyasındaki askerî-idari yapının varlığına dair kayıtları içermesi ve Deşt-i Kıpçak'ta bu yapının varlığına işaret eden çıkarımlarda bulunabileceğimiz verilerin bulunması çalışmamız açısından oldukça önemlidir.

Memlûk sarayında çeşitli görevlerde bulunan Bedreddin el-Aynî'nin (ö.1451) ⁴⁰ ilmi çalışmaları arasında yer alan *İkdu'l-Cumân*⁴¹ adlı eseri Altın Orda'ya dair bilgiler sunmaktadır. Eserin içeriğinde Moğolların düzenlediği Deşt-i Kıpçak seferleri, Berke ile Hülagü arasındaki askerî çatışmalar ve mücadeleler, Özbek Han'ın İlhanlılar'a karşı düzenlediği askerî harekâtı, Altın Orda'daki iktidar mücadeleleri ve taht kavgaları, Edige ve Nogay gibi güçlü emirlerin hanlık makamı üzerindeki güç mücadelesi ve bunların siyasi ve askerî meselelere etkileri gibi önemli konular ele alınmıştır.

Arapça kaleme alınmış seyahatname türleri de tezimizde istifade ettiğimiz kaynak türüdür. Bunlardan biri İbn-i Battuta'nın *Rihletü İbn Battûta* adlı eseridir.⁴² Eser, müellifin 1333 yılında Deşt-i Kıpçak coğrafyasına bulunduğu sıradaki gözlemlerine dayanmaktadır. Müellif, Altın Orda Devleti'nin hâkim olduğu şehirleri ve bozkırları ziyaret etmiş, buranın yöneticileri ile temasta bulunmuştu. Müellifin özellikle Özbek Han'ın bizzat maiyetinde bulunmuş olması da verdiği bilgileri son derece önemli hale getirmektedir. Eserde Altın Orda'nın askerî-idari yapısı, ordunun silah ve teçhizatı ile askerî eğitimi hakkında kıymetli bilgiler yer almaktadır. Çalışmamızda ordunun komuta yapısını, protokol ve teşrifat düzeni, askerî-idari mekanizmasını anlamak açısından eserden istifade edilmiştir.

1.1.4. Farsça Kaynaklar

Altın Orda'nın askerî tarihine ışık tutacak bir diğer kaynak grubu Farsça yazılan kroniklerdir. Bu kaynak türü Altın Orda'nın askerî-idari sisteminin incelenmesinde,

³⁸ Abdülkadir Yuvalı, "İbn Arabşah, Şehâbeddin", *DİA*, c.19, 314-315.

³⁹ İbn-i Arabşah, *Acâibu'l Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, çev. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yay., 2012). "İz sochineniya Ibn Arabshakha", *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 205-216.

⁴⁰ *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 217.

⁴¹ İz letopisi Badr-ad-Dina al-Ayni, *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 217-237

⁴² *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yay., 2013).

ordunun silah ve teçhizatı, teşkilatı, askerî stratejileri ve taktikleri, diğer devletlerle yaptığı savaşlar hakkında geniş bir bilgi yelpazesi içermektedir. Bu çalışmada Fars kaynakları için W. De. Tiesenhausen'ın Altın Orda'ya dair bilgileri topladığı ikinci cilt olarak neşredilen *Sbornik Materialov Otnosyashchikhsya k İstorii Zolotoy Ordy (Altın Orda Tarihi ile İlgili Materyallerin Derlemesi)* ⁴³adlı metninden istifade edildi. Ayrıca 1884 yılında yayınlanan bu eserin *Zolotaya Orda v istochnikakh (Kaynaklarda Altın Orda)* serisinin ilk cildi olarak yayınlanan şekline de çalışmada başvuruldu. ⁴⁴Ayrıca eserin İsmail Hakkı İzmirli tarafından Türkçe tercümesinden de yararlanıldı. ⁴⁵ Fars kaynaklarından bazılarının Türkçe tercümesinden ⁴⁶ bazılarının ise İngilizce tercümelerinden istifade edilerek kullanıldı.

Farsça yazılan kaynaklardan Alaaddin Ata Melik Cüveynî'nin ⁴⁷ (ö. 1283) müellifi olduğu *Tarih-i Cihan Güşa* ⁴⁸ adlı eseri hem Cengiz Han dönemine ve hem de Moğol İmparatorluğu'nun ardılı olan devletler hakkında son derece kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. Eserin içeriğinde Moğol fetihleri, batı seferleri, Cengiz Han'ın yasaları, Moğolların askeri teşkilatı, sosyal yapısı, Moğolların savaş stratejileri, savaşta kullanılan taktikler, Cuci'nin faaliyetleri, İkinci Deşt-i Kıpçak Seferi, askeri istihbarat ve ordunun keşif faaliyetlerine dair konular yer almaktadır.

Reşidüddin Fazlullah'ın ⁴⁹ (ö. 1318) müellifi olduğu *Camiü't-tevârih* ⁵⁰ adlı eseri Moğol tarihine ve Moğolların ardılı olarak ortaya çıkan Altın Orda, İlhanlı ve Çağatay Hanlığı gibi devletlerin siyasi, askeri ve sosyal yapısına dair bilgiler sunan çok kıymetli bir kaynak eseridir. Reşidüddin, İlhanlı sarayında çeşitli görevlerde bulunmuş, Gazan Han ve Olcaytu Han dönemlerinde ise vezirlik yapmıştı. Gazan Han'ın emriyle 1300 yılında yazmaya başladığı eserini, 1310-11 yıllarında Olcaytu Han döneminde tamamlanmıştı. ⁵¹ Eser iki bölümden oluşmakta olup eserin ilk bölümünde “*Altın Defter*” adlı Moğol tarihine

⁴³ W. Tiesenhausen, *Sbornik Materialov, Otnosyashchikhsya k İstorii Zolotoy Ordy*, Tom: II, İzvleçeniya iz Persidskih Soçineniy Sobranniye V.G. Tizengauzenom i Obrabotannie A.A. Romaskeviçem i S.L. Volinim, (Moskova-Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1941).

⁴⁴ *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 250-442.

⁴⁵ W. Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler I*, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1941).

⁴⁶ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013).

⁴⁷ O. Bilgin, “Cüveynî”, *DİA*, c.VIII, 140-141.

⁴⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*.

⁴⁹ Osman Gazi Özgüdenli, Reşidüddin Fazlullâh-I Hemedânî, *DİA*, c.XXXV, 19-21.

⁵⁰ Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't Tawarikh: Compendium of Chronicles, A History of the Mongols*, Part:1-2-3, English Translation and Annotation by W.M. Thackston, Ed. Ş. Tekin-G.A. Tekin, Harvard University Department of Near Eastern Languages and Civilization 1999.

⁵¹ *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 400.

dayanarak oluşturulmuş içerikler yer almakta olup Türk ve Moğol boylarının kökenleri ve şecereleeri, Cengiz Han'ın biyografisi ve Cengiz soyundan gelenlerin tarihi yer almaktadır. Eserin ikinci cildinde ise insanlık tarihinin başlangıcından itibaren peygamberler tarihi, Hz Muhammed'in hayatı, halifeler dönemi ve Abbasilerin 1258 yılındaki yıkılışına kadar olan tarihi hakkında bilgiler yer almakta olup eserde kapsamlı bir dünya tarihi anlatılmaktadır.⁵² Eserin içeriğinde Altın Orda'nın askeri tarihine dair Deşt-i Kıpçak seferlerinden, Berke ile Hülagü arasında gerçekleşen savaşlardan bahsedilmiş, Altın Orda'nın dayandığı kabile yapısı ve devletin sosyolojik altyapısı ile ilgili bilgiler aktarılmış olup çalışmamızda bu bilgilerden önemli ölçüde istifade edilmiştir.

Vassaf'ın⁵³ (ö. 1329-30) müellifi olduğu *Tarih-i Vassaf*⁵⁴ adlı eserde de Altın Orda'nın askeri tarihini ilgilendiren konular yer almaktadır. Söz konusu konular arasında Berke ile Hülagü arasında gerçekleşen savaşlar, Mengü Timur döneminde İlhanlılar ile sürdürülen askeri çatışmalar, akınlar, Tokta Han (1291-1313) ile Nogay (ö.1299) arasında gerçekleşen iç savaşlar ve Özbek Han döneminde (1313-1342) gerçekleştirilen konumuz açısından önemli Arran seferi yer almaktadır.

Nizameddin Şami'nin⁵⁵ (ö. 1411-12) müellifi olduğu *Zafername*⁵⁶ adlı eser Altın Orda ile Timurlular arasında yaşanan politik ve askeri gelişmeler hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir. Bu tez çalışmasında eserden Toktamış Han ile Timur arasında gerçekleşen savaşlara dair bilgilerden yararlanılmak için istifade edildi.

Abdürrezzâk Es-Semerkindî'nin (ö. 1413) müellifi olduğu *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn*⁵⁷ adlı eserinde Altın Orda'nın Toktamış dönemi (1379-1391) ile ilgili bilgiler yer almakta olup eserde Toktamış ile Timur arasında gerçekleşen savaşlar hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu çalışmada ilgili eserden sefer hazırlıkları, savaş taktikleri, savaşta askerlerin bulundurması gereken teçhizat içeriği gibi önemli konular hakkında bilgi edinmek için istifade edildi.

⁵² Ramazan Şeşen, "Câmiu't-Tevârîh", *DîA*, c.VII, 132-134.

⁵³ Osman Gazi Özgüdenli, "Vassâf", *DîA*, c.XLII, 558-559.

⁵⁴ İz İstoriı Vassafa, *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 264-273.

⁵⁵ Gülay Öğün Bezer, "Nizâmeddin Şâmî", *DîA*, c.XXXVIII, 330.

⁵⁶ Nizamüddin Şâmî, *Zafername*, Çev. Necati Lugal, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987). İz sochineniya Nizam-ad-dina Shami «Kniga Pobed» (ZAFAR-NAME), *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 288-309.

⁵⁷ İz sochineniya Abd-ar-razzaka Samarkandi, *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 373-385.

Şerafeddin Ali Yezdi'nin⁵⁸ (ö. 1454) müellifi olduğu *Zafername*⁵⁹ Altın Orda ile Timurlular arasında gerçekleşen ilişkiler, temaslar ve mücadelelerin aydınlatılması açısından oldukça önemlidir. Şami'nin *Zafername*'sinden daha ayrıntılı bilgiler veren Yezdi'nin eserinde Toktamış ile Timur arasında gerçekleşen savaşlar detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Eser her iki tarafın sefer hazırlıkları, ordu yapısı, askerlerin kullandığı silahlar, savaş öncesi taktik dizilimler ve savaş taktikleri gibi birçok konunun aydınlatılmasında son derece önemli bir kaynaktır. Bu çalışmada özellikle 1391 yılında gerçekleşen Kunduzca Savaşı'nı incelerken bahse konu eserden çokça istifade edildi.

Farsça kaynaklar arasında kullandığımız bir diğer kaynak türü de şecerelelerdir. Bunlardan biri Farsça kaleme alınan anonim bir şecere olan *Muizzü'l Ensâb*'tır.⁶⁰ Bu eserden Altın Orda Hanlığı'na mensup hanedan üyelerinin şeceresinin tespiti için istifade edildi.

1.1.5. Rusça Kaynaklar

Altın Orda Tarihi'ni aydınlatan önemli bir kaynak türü de Rus kronikleridir. Bu kronikler Moğolların Kıpçak coğrafyasına ve Rusların bulunduğu bölgelere olan seferleri, Altın Orda'nın kuruluşundan yıkılışına kadar olan süreçte Ruslarla devam eden vassallık ilişkisi, Altın Orda'nın savaşları ve askeri yapısına dair, Ruslar ile olan mücadeleleri gibi konular hakkında kıymetli bilgiler içermektedir.

İpatiyev Kroniği,⁶¹ Altın Orda'nın özellikle Güney Rus knezlikleri ile olan askeri ve politik ilişkileri, Altın Orda'nın bu coğrafyada gerçekleşen askeri faaliyetleri hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir. Bu çalışmada, özellikle Altın Orda ordusunun 1261 yılında gerçekleştirdiği Sandomir kuşatmasına dair bilgiler, kronikte yer alan kayıtlar ışığında değerlendirilmiştir.

⁵⁸ Kaan Dilek, "Şerafeddin Ali Yezdî", *DİA*, c.XXXVIII, 550-552.

⁵⁹ Şerafüddin Ali Yezdî, *Zafername (Emîr Timur)*, Çev. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2019). İz sochineniya Shersf-ad-dina Yezdi «Kniga pobed» (ZAFAR-NAME), *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 328-372.

⁶⁰ Eserle ilgili detaylı bilgi için bakınız: Hayrunnisa Alan, "Muizzü'l-Ensâb'ın Timurlu Tekilat Tarihi Bakımından Değeri", *Belleten*, Sayı 282, (2014), c.78, 527-546. Mu'izz al-Ansâb, *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 437-443.

⁶¹ İpatievskaya Letopis, Polnoe Sobranie Russkih Letopisey, Izdannoe po Visočayşemu Poveleniyu Arheografičeskoyu Kommissieyu, Tom II, (Sanktpeterburg 1848). İpat'yevskaya letopis', Polnoye sobraniye russkikh letopisey, izdannoye Arkheograficheskoy komissiyey, T.II, (Sankt-Peterburg, 1871).

Novgorod Kroniği'nde⁶² Altın Orda'nın özellikle kuzeybatı Rusya ile olan siyasi ve politik ilişkileri, knezliklerle olan vassallık ilişkisi, vergi toplama süreci, Altın Orda ordusunun bu coğrafyaya yaptığı askeri seferleri ve çıkan çatışmaları hakkında gerçekleşen olayların aktarımı yer almaktadır.

14. yüzyılın ilk yarısında yazılan *Voskresenskaya Kroniği*⁶³ diğer kroniklerde olduğu gibi Moğolların ve Altın Orda'nın Rus knezlikleri ile olan askeri, politik ve ekonomik ilişkilerine dair ayrıntılı bilgiler içermekte olup kronikte Altın Orda coğrafyasında ateşli silahları kullanımına dair bazı bilgilere de rastlanmıştır.

14. yüzyılda kaleme alınan bir diğer Rus kroniği ise *Tverskaya Kroniği*'ydi.⁶⁴ Bu kronik, Tver Knezliği'nin bakış açısıyla yazılan bir kronik olması sebebiyle⁶⁵ kronikte Altın Orda'nın Tver Knezliği ile olan askerî faaliyetleri ve gerçekleşen diğer önemli askerî olaylar hakkında kıymetli bilgiler barındırmaktadır.

16. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alına *Nikon Kroniği*⁶⁶ 1599 yılına kadar olan zaman zarfında gerçekleşen olayları aktarmaktadır.⁶⁷ Kronikte yer alan bilgiler *Voskresenskaya Kroniği* ile benzer bilgiler içermektedir. Altın Orda'nın askeri tarihine dair daha ayrıntılı bilgiler ise bu kronikte yer almaktadır. Altın Orda ordusunun özellikle savunma teçhizatı, silah temini, Altın Orda'da ateşli silahların kullanımına dair bazı bilgiler ile Toktamış'ın 1382'deki Moskova Seferi kronikte aktarılan bilgiler arasında yer almaktadır. Ayrıca Altın Orda coğrafyasında ateşli silahların kullanımına dair bazı bilgiler de kronikte mevcuttur.

Rus kronikleri haricinde Rusça edebi metinlerin içeriğinde de Altın Orda'nın askeri tarihine dair bazı ipuçları yer almaktadır. Bu çalışmada, 14. yüzyılda yazılmış *Zadonşina*

⁶² Nikonskoyu Letopisyu, Polnoe Sobranie Russkikh Letopisey, İzdannoe po Visočayşemu Poveleniyu Arheografičeskoyu Kommissieyu, Tom 11, (Moskova: Yazyki Russkoy Kultury ,2000).

⁶³ Letopis' po Voskresenskomu spisku, Polnoye sobraniye russkikh letopisey, izdannoye Arkheograficheskoy komissiyey. Tom VII. (Sankt-Peterburg, 1856).

⁶⁴ Polnoye Sobraniye Russkikh Letopisey Rogozhskiy Letopis Tverskoy Sbornik, Tom 11, (Moskova: Yazyki Russkoy Kultury ,2000).

⁶⁵ Altay Tayfun Özcan, *Moğol- Rus İlişkileri (1223-1341)*, (İstanbul: Ötüken Yay. 2022), 26.

⁶⁶ Nikonskoyu Letopisyu, Polnoe Sobranie Russkikh Letopisey, İzdannoe po Visočayşemu Poveleniyu Arheografičeskoyu Kommissieyu, Tom 11, (Moskova: Yazyki Russkoy Kultury ,2000).

⁶⁷ Altay Tayfun Özcan, *Moğol- Rus İlişkileri (1223-1341)*, 27.

*Destanı*⁶⁸, *Ryazan'ın Batu Han Tarafından Yakılıp Yıkılması Hikâyesi*⁶⁹ gibi edebi metinlerden de istifade edildi.

1.1.6. Ermenice Kaynaklar

Deşt-i Kıpçak coğrafyasının 13. yüzyılın ortaları ile 14. yüzyıldaki politik, askerî, iktisadi ve toplumsal tarihini tarif etmek için kullanılan bir diğer kaynak türü de Ermeni kronikleridir. Kroniklerin satır aralarında Moğolların askerî seferleri, Moğolların ve Altın Orda ordusunun kullandığı taktikler, Moğol ordusunun kullandığı teçhizata dair detaylar yer almaktadır. Tez çalışmasında dönemin Moğol askeri gücü hakkında bilgi vermesi açısından Aknerli Grigor'un müellifi olduğu *Okçu Milleti Tarihi*⁷⁰ adlı eserinden faydalanıldı. Genceli Kiragos'un *Moğol İstilas*ı adlı eseri⁷¹ Moğol ordusunun kullandığı silahların terminolojiye yer vermesi dolayısıyla kullanıldı.

1.1.7. Latince Kaynaklar

Deşt-i Kıpçak coğrafyasında Moğolların ve onların ardılı olan Altın Orda'nın bölgeye gelişlerine, askeri yapılarına, savaşma tarzlarına, kullandıkları silahlara, askerî açıdan örgütlenme şekillerine ve savaş stratejilerine dair aydınlatıcı bilgiler veren bir diğer kaynak türü de Latin kaynaklarıdır. Bu kaynaklarda Moğol seferlerinin ve saldırılarının Deşt-i Kıpçak üzerindeki etkileri sıkça vurgulanmaktadır.

Splitli Toma'nın müellifi olduğu *Historia Salonitanorum Atque Spalatinorum Pontificum*⁷² adlı eserde Moğolların Batı Seferi'ne, özellikle de Doğu ve Orta Avrupa'ya yönelik askeri seferlere odaklanılmıştı. Bu çalışmada Moğolların ordu yapısı, askerî taktikleri, silahları, istihkam birliklerinin faaliyetleri, orduda farklı etnik unsurların varlığı hakkında ilgili eserde verilen bilgilerden faydalanılmıştır.

Üstat Roger tarafından kaleme alınan *Macaristan Krallığı'nın Tatarlar Tarafından Yıkımı Üzerine Ağıt* adlı eserde⁷³ Splitli Toma'nın eserinde olduğu gibi Moğolların Orta ve

⁶⁸ Mualla Uydu Yücel ve Ainagul Sagınayeva, "Altın Orda-Rus Mücadelesinin Edebiyata Yansıması: Zadonşına Destanı", *Bilig*, Sayı 93 (2020), 149-179.

⁶⁹ A. Aykut, "Batu Han'ın Rusya Seferi ile ilgili Ryazan'ın Batu Han tarafından Yakılıp Yıkılması Hikâyesi", *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, (Sayı 1-2), c. 31 1987, 1-13.

⁷⁰ Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, çev. Hrant D. Andreasyan, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2012).

⁷¹ Genceli Kiragos, *Moğol İstilas*ı 1220-1265, çev. Mahmut Kemal Bey, (İstanbul: Post Yay.,2018).

⁷² Splitli Toma, "Salona ve Split Piskoposlarının Tarihi", *Moğollar Avrupa'da: Moğolların Avrupa Seferinin Üç Tanığı*, Haz. Çev. Altay Tayfun Özcan, (İstanbul: Kronik Yayınlar, 2020), 87-135.

⁷³ Torre Maggioreli Üstat Roger, "Macaristan Krallığının Tatarlar Tarafından Yıkımı Üzerine Ağıt", *Moğollar Avrupa'da: Moğolların Avrupa Seferinin Üç Tanığı*, Haz. Çev. Altay Tayfun Özcan, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2020), 135-219.

Doğu Avrupa seferlerini aydınlatan bilgiler yer almaktadır. Eserde Moğolların askerî sistemi, savaş taktikleri ve yöntemleri, Mohi Muharebesi'nin bölgede yarattığı sosyal tahribatın boyutu aktarılmıştır.

Dominiken Misyoner Julian'ın *Dominiken Misyoner Julian'ın Seyahati ile İlgili Metinler*⁷⁴ adlı notlarında Moğolların Avrupa seferlerinde düşmanlarına karşı uyguladığı savaş taktikleri ve askerî seferlerine dair konular aktarılmıştır.

Plano Carpinili Johannes'in müellifi olduğu *Ystoria Mongalarum Quos Nos Tartaros Appelamus (Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi)*⁷⁵ adlı eseri, müellifin Moğolların ve ardılı olan Altın Orda'nın hâkim olduğu Deşt-i Kıpçak coğrafyasında yaptığı elçilik seyahatleri sırasındaki gözlemlerine dayanmaktadır. Seyahatname, Moğolların askerî tarihine dair ayrıntılı bilgiler içeren önemli bir kaynaktır. Eserin içeriğinde Moğolların askerî organizasyonu, saldırı silahları, savunma teçhizatlarına dair teknik detaylar, savaş stratejileri ve taktikleri, Moğollara karşı savaşırken dikkat edilmesi gereken öneriler, hâkim olunan bölgelerin sınır kontrolü, askeri eğitim gibi konular yer almaktadır. Bu tez çalışmasında eserde bahsedilen, Batu'nun (1236-1255) hükümdarlığı sırasında Altın Orda'nın merkezine yapılan ziyaretin tasvirlerinden de yararlanılmıştır.

*Wilhelm Von Rubruk Seyahatnamesi "Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat – 13. Yüzyılda İstanbul'dan Karakurum'a Yolculuk"*⁷⁶ Carpinili gibi diplomatik bir görevle Deşt-i Kıpçak coğrafyasında bulunan Wilhelm Von Rubruk'un gözlemlerine dayanmaktadır. Fransisken rahibi olan Rubruk, seyahatnamesinde Cengiz Han'ın torunu Möngke Han zamanında Moğollar'ın sosyo-politik ve demografik durumu hakkında bilgi vermenin yanı sıra, Moğollarda inanç ve diğer hususlarla alakalı konulara da değinmektedir. Eser askerî tarih açısından değerlendirildiğinde ise, Rubruk'un Moğol orduları ve askerî sistemlerine dair detaylı bilgiler verebilecek şekilde ordu faaliyetlerine tanık olamadığını ifade etmiş olması sebebiyle, Moğolların silah sistemlerine dair ayrıntılı bilgiler sunmamaktadır. Ancak Altın Orda'nın idari yapısını, yurtlukların taksimatını, dönemin sosyal yapısını ve kültürel değerlerini aydınlatan bilgiler içermektedir. Ayrıca eserdeki Moğol toplumunda askerî yaşamın ve askerî uygulamaların günlük hayatın bir

⁷⁴ "Dominiken Misyoner Julian'ın Seyahati ile İlgili Metinler", *Moğollar Avrupa'da: Moğolların Avrupa Seferinin Üç Tanığı*, Haz. ve Çev. Altay Tayfun Özcan, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2020) 49-87.

⁷⁵ Plano Carpinili, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa'da Orta Asya'ya Yolculuk*, çev. Ergin Ayan, (İstanbul: Kronik Yay., 2018). Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, Çev. ve Not. Altay Tayfun Özcan, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2022).

⁷⁶ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*, çev. Ergin Ayan, (İstanbul 2020).

parçası olduğunu gösteren anlatım ayrıntıları, bozkır askerî kültürü anlamak açısından önemlidir.

İtalyan seyyah *Marco Polo'nun Seyahatnamesi*⁷⁷ de tez çalışmasında sıkça başvurulan kaynaklardan biridir. Eser, seyyahın gezmiş olduğu yerlerde siyasete, coğrafyaya, ticarete, toplumların demografik özelliklerine dair bilgiler barındırmanın yanı sıra, askerî tarih konuları ile alakalı da diğer seyahatnamelere kıyasla daha detaylı bilgiler içermektedir. Marco Polo'nun bir tüccar olması dolayısıyla Moğol coğrafyasına seyahat eden din adamlarına kıyasla detaylı gözlem yeteneğinin diğer seyyahlardan, daha üstün olduğu söylenebilir. Marco Polo, seyahatnamede tanık olduğu olayların yanı sıra, bölgelerde rivayet edilen hikâyelere de yer vermiştir. Askerî tarih konuları açısından gerek doğrudan verilen bilgiler gerekse hikâyelerde bahsi geçen olaylar, Moğolların askerî özelliklerini anlamak adına temel bir çerçeve çizilmesine olanak sağlamaktadır. Eserin içeriğinde savaş taktikleri, lojistik ve iaşe, posta teşkilatı, teçhizat, asker temini, onlu sistem, muhafız birlikleri gibi konular anlatılmıştır.

*Venedikli Giosafat Barbaro'nun Seyahatnamesi*⁷⁸ de tez çalışmasında seyahatname türünde istifade edilen kaynaklardan biridir. Yazarın 15. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen seyahatine dair Deşt-i Kıpçak'taki gözlemlerine dayanarak kaleme aldığı bu eser, Deşt-i Kıpçak coğrafyasının, bu coğrafyada bulunan toplumun yaşam tarzının ve asker kültürünün anlaşılması açısından önemlidir. Eserde Deşt-i Kıpçak coğrafyasının at yetiştiriciliği konusundaki elverişliliğine, ordunun iaşesi ile ilgili detaylar yer almaktadır.

1.2. Araştırma Eserleri

Orta çağ'da Deşt-i Kıpçak bölgesine dair eserler kaleme alınmış, özellikle Türk-Moğol tarihinin aydınlatılmasına yönelik çalışmalar üretilmeye devam etmektedir. Fakat bölgenin askerî tarihine odaklanan ve askerî tarih perspektifinden yazılmış çalışmalar sınırlı kalmıştır. Bu yüzden tez çalışmasında hem bölgeye hem de burada hakimiyet kuran Moğol İmparatorluğu ve onun halefi Altın Orda'nın askerî yapısını kapsamlı bir çerçevede ele alan araştırma eserlerinden yararlanılmaya çalışılmıştır. Bu konuda Rusya'da yapılmış Moğol İmparatorluğu ve Altın Orda'nın askerî tarihini aydınlatacak pek çok çalışma tespit edilmiştir. 19. yüzyılda Çarlık döneminde konar göçerlerin askerî tarihine odaklanan

⁷⁷ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, Çev. Işık Ergüden-Zühre İlkelen, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2022).

⁷⁸ Giosafat Barbaro, *Doğu'ya Yolculuk*, Çev. Ayzer Güler, (İstanbul: İstanbul 2022).

çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmaların ilki Rus korgeneral M.İ. İvanin tarafından kaleme alınmış, bozkır ordularının savaş sanatına odaklanan *Cengiz Han ve Timurlenk Devirlerinde Moğol-Tatar ve Orta Asya Milletlerinin Harp Sanatı ve Fütuhatları* isimli çalışması oldukça önemlidir.⁷⁹ İvanin'in bu eseri Cengiz Han dönemi Moğol ordu yapısı ve Timur döneminin askerî sistemini anlamaya yöneliktir. Dolayısıyla bu eserden Türk-Moğol bozkır ordularının savaş sanatını, askerî yapısını, ordu organizasyonunu kavrayabilmek üzere istifade edilmiştir.

Rus Türkolog İ. Berezin'in yarlıklar üzerine yaptığı çalışmalar, Altın Orda'nın askerî- idarî yetkilileri, ordunun komuta kademesi, ordunun hiyerarlik yapısının anlaşılması açısından önemlidir. Berezin'in çalışması Altın Orda'nın askerî ünvanlarının, vergi türlerinin, idarî sisteminin belirlemesi açısından oldukça önemli bir eserdir.⁸⁰ Vladimirtsov'un *Moğolların İçtimâî Teşkilatı: Moğol Göçebe Feodalizmi* başlıklı çalışması ise tezde sıkça kullandığımız araştırma eserlerindendir.⁸¹ Vladimirtsov'un çalışması Moğolların askerî yapısının feodalizmle iç içe geçmiş doğasını vurgulamakta ve konargöçer toplumların hem askerî hem de idari açıdan nasıl organize edildiğine dair fikir vermektedir. Tezde istifade edilen bir diğer araştırma eseri, B.D. Grekov ve A.Yu. Yakubovsky tarafından yazılan *Zolotaya Orda i yeye padeniye (Altın Orda ve İnhitatı)* adlı çalışmadır.⁸² Bu eserde Altın Orda'nın sosyo-ekonomik tarihine odaklanılmış ve askerî tarih açısından da kıymetli bilgiler yer almaktadır. Eser Hasan Eren tarafından Türkçeye kazandırıldı.⁸³

Altın Orda'nın toplumsal tarihine odaklanan bir diğer çalışama ise M.G. Safargaliev'in *Raspad Zolotoy Ordı (Altın Orda'nın Çöküşü)* adlı eseridir.⁸⁴ Bu eser, Altın Orda devletinin oluşum dinamiklerini anlamaya odaklanmakta ve devletin askeri-idarî sistemini analiz etmek için önemli değerlendirmeler içermektedir. Ayrıca Altın Orda'nın askerî ve idari yapısı ile ilgili konuları çözümlemek için Moğollar ve Altın Orda'nın Ruslar

⁷⁹ M.İvanin, *Cengiz Han ve Timurlenk Devirlerinde Moğol-Tatar ve Orta Asya Milletlerinin Harp Sanatı ve Fütuhatları*, çev. Bahattin Kuban, Salih Fethi Gökçaylı, (Ankara: E.U. Basımevi, 1953).

⁸⁰ İ. Berezin, *Oçerk Vnutrenneye Ustroystvo Zolotoy Ordı Po Hanskim Yarlıkam* (S. Petersburg: İmperatorskaya Akademiya Nauk, 1850).

⁸¹ B.Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimâî Teşkilâtı: Moğol Göçebe Feodalizmi*, çev. Abdülkadir İnan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1944).

⁸² B.D. Grekov, A.Yu. Yakubovskiy, *Zolotaya Orda i yeye padeniye*, (Moskova; Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1950). Eserin Türkçesi'nden de istifade edilmiştir: A. Y. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve İnhitatı*, çev. Hasan Eren, (İstanbul: TTK Yay., 2020).

⁸³ A. Y. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve İnhitatı*, çev. Hasan Eren, (İstanbul: TTK Yay., 2020).

⁸⁴ M.G. Safargaliev, *Raspad Zolotoy Ordı*, (Saransk: Mordovskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1960).

arasındaki ilişkiye odaklanan George Vernadsky'nin *Moğollar ve Ruslar* adlı eserine de başvurulmuştur.⁸⁵ Altın Orda'nın siyasi coğrafyasına odaklanan V.L. Egorov'un *Altın Orda'nın Tarihî Coğrafyası XIII-XIV.Asırlar* adlı eserini devletin askerî ve idari yapısının kavranması konusunda çalışmada referans alınmıştır.⁸⁶ G. A. Federov Davidov'un çalışmalarından devletin hem askerî-idari yapısının hem de askerî tarihinin aydınlatılması açısından istifade edilmiştir.⁸⁷

Moğollar ve Altın Orda hakkında üretilen çalışmaların ekseriyeti esas olarak yazılı kaynaklara dayanmaktadır. Arkeolojik araştırmaların sağladığı bilgiler, bölgenin askerî tarihinin anlaşılmasında önemli bir noktaya gelinmesini sağlamıştır. Özellikle konar göçer toplumlara ait silahların arkeolojik buluntularını değerlendiren A. F. Medvedev ve A.N. Kirpiçnikov'un çalışmaları; silah türleri, silahların tipoloji ve morfolojik özellikleri gibi konulara odaklanmıştır.⁸⁸ Çalışmamızda 13. ve 14. yüzyıllarda Doğu Avrupa'da bulunan ok-yay gibi çok sayıda fırlatma silahının teknik özelliklerine ilişkin eserdeki bilgilerden istifade edilmiştir.

Arkeolog G. A. Federov Davidov'un yazılı ve arkeolojik kaynakları birlikte değerlendirdiği *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlast'yu Zolotoordynskikh Khanov* (*Altın Orda Hanlarının Hâkimiyeti Altında Doğu Avrupa Göçebeleri*)⁸⁹ isimli çalışmasında Altın Orda dönemine ait silah buluntularının kapsamlı bir değerlendirmesi yer almaktadır. Çalışmamızda bu eserden teçhizat bölümünde Altın Orda dönemine ait silahların biçim özellikleri ve yapım malzemesine göre sınıflandırılması konularında istifade edilmiştir.

Arkeolog M.V. Gorelik'in Altın Orda'nın ve bozkır toplumlarının askerî tarihi üzerine yapılan araştırmalarda, özellikle arkeolojik verilere dayanan ve bozkır ordularının silah sistemlerinin tarihsel gelişimini, teknik ve işlevsel özelliklerini ortaya koymayı amaçlayan çalışmalarından oldukça istifade edilmiştir.⁹⁰ Çalışmamızda eserde yer alan devletin askerî rütbe yapısı, silahların kullanım ve teknik özellikleri ile ilgili verilerden yararlanılmıştır.

⁸⁵ George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, (İstanbul: Selenge Yay. 2019).

⁸⁶ V. L. Egorov, *Altın Orda'nın Tarihî Coğrafyası XIII-XIV.Asırlar*, (İstanbul: Ötüken yay., 2022).

⁸⁷ A. Fedorov-Davidov, *Obşestvenniy Stroy Zolotoy Ordı* (Moscow: Izdatel'stvo MGU, 1973).

⁸⁸ A. F. Medvedev, *Ruçnoye metatelnoy orujie, luk, strel, camostrel*, (Moskova 1966). A.N. Kirnichnikov, *Drevnerusskoye Oruzhiye*, (Moskova- Leningrad: Izdatel'stvo Nauka,1966).

⁸⁹ G.A. Fedorov-Davidov, *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov*, (Moskova: Nauka, 1966).

⁹⁰ M.V. Gorelik, *Armii Mongolo-Tatar X-XIV vv Voinskoe İskustvo, Orujiye, Snaryajeniye*, (Moskova 2002).

Bir diğerk arkeolog olan Yu.S. Hudyakov'un bozkır ordularının silah sistemlerini analiz etmeye yönelik çalışmalarından da geniş ölçüde faydalanılmıştır.⁹¹ Çalışmamızın teçhizat bölümünde, eserde bulunan silahlara ilişkin teknik ve morfolojik özellikler ile tipolojik ayrımlar kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır.

Yazılı ve arkeolojik kaynakları birlikte değerkendirilen çalışmalardan biri, I.A. Vorontov'un *Organizatsiya Voennogo Dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya (Aşağı İdil Kaynaklarına göre Altın Orda'nın Askeri Örgütlenmesi))*⁹² başlıklı doktora tezidir. Çalışma, Altın Orda'nın merkezi coğrafyası olan Aşağı İdil bölgesinin arkeolojik envanterini, dönemin yazılı kaynakları ve ikonografik verileriyle birlikte inceleyerek Altın Orda'nın askerî tarihini açıklamayı hedeflemektedir. Çalışmamızın özellikle teçhizat bölümünde eserden önemli ölçüde istifade edilmiştir.

Türkiye'de Deşt-i Kıpçak ve Altın Orda'ya dair yapılan çalışmalar arasında, Mustafa Kafalı'nın *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*⁹³ başlıklı eseri, devletin kuruluşunun altında yatan mantığını, idari yapısını ve kurumsal gelişimini kapsamlı bir şekilde ele alan değerkli bir çalışmadır. Eser askerî tarih ile ilgili kapsamlı bir anlatım içermemekle birlikte, teşkilata dair sağladığı veriler ve analizler, Altın Orda'nın kurumsal ve idari bağlamında askerî yapılanmasını anlamak açısından son derece kıymetlidir. Kafalı'nın *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi*⁹⁴ adlı eseri Ötemiş Hacı'nın *Cengiznamesi*'nin tercümesini ve metnin tarihi bağlamda değerkendirilmesini içermektedir. Cengizname, Cuci Ulusu'nun iç dinamiklerini, hanedan yapısını, dönemin sosyal dokusunu dışarıdan bir bakış açısıyla değerkil, içeriden bir gözle ele alması eseri değerkli kılmaktadır. Kafalı eserde yer alan bilgileri tarihi bütünlük içerisinde ele alarak özgün yorumlarda bulunmuştur.

Altın Orda tarihi üzerine Rus kaynaklarına dayanan çalışmalar arasında, İlyas Kemaloğlu'nun eserleri de oldukça önemlidir. Devletin siyasi, idari ve ekonomik yapısı, özellikle Altın Orda'nın Rusya'daki kurumların teşekkülündeki etkisi *Altın Orda ve*

⁹¹ Yu.S., Khudyakov, *Vooruzhenie tsentralnoaziatskikh kochevnikov v epokhu rannego i razvytogo srednevekov'ya*, (Novosibirsk, 1991).

⁹² Igor Aleksandrovich, Vorontsov, *"Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)"*, (Kandidata istoricheskikh Nauk, Volgogradskiy Gosudarstvennyy Universitet, 2006).

⁹³ Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, (İstanbul, 1976).

⁹⁴ Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2009).

*Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*⁹⁵ başlıklı eserinde değerlendirilmiştir. Ayrıca Kemaloğlu Altın Orda dönemine ait resmi yazışmaları, yarlık metinleri ve belgeleri Türkçeye çevrilmesinde katkılar sunmuş, A. Melek Özyetkin ile birlikte hazırladıkları *Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar*⁹⁶ adlı eser Altın Orda tarihinin incelenmesinde önemli bir başvuru kaynağı olmuştur.

Altay Tayfun Özcan'ın eserleri de Altın Orda tarihine ışık tutan çalışmalar arasındadır. Özcan'ın Rusça ve Latince kaynaklar hakimiyeti sayesinde Altın Orda'nın siyasi gelişmelerini, dönemin seferlerini, kuşatmalarını askerî tarih perspektifinden değerlendirerek bu alana önemli katkılarda bulunmuştur. Bu bağlamda *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)* adlı eseri⁹⁷, tezimizde sıkça atıfta bulunduğumuz bu tür araştırmaların kaliteli ve özgün bir örneği niteliğindedir. Ayrıca Moğol dönemine ait Latince kaynakların Türkçe'ye kazandırılması konusunda değerli katkıları olan Özcan'ın, *Chronica Maiora'da Moğol İmajı*, *Chronica Maiora'da Moğollara Dair Kayıtlar*, *Moğollar Avrupa'da: Moğolların Avrupa Seferinin Üç Tanığı* adlı çeviri eserleri, Moğolların askerî tarihini ve kültürünü batı perspektifinden takip etmemizi sağlamıştır.

Moğolların askerî tarihi, taktikleri ve stratejileri ile savaş analizlerine odaklanan diğer önemli çalışmalardan biri olan Yavuz Delibalta'nın *Moğolların Harp Taktikleri*⁹⁸ adlı eserinden de istifade edilmiştir. Türklerin kullandığı silahların tarihsel gelişimini ve kavramsal çerçevesini ortaya koyarak kapsamlı bir bakış açısı sunan eserler arasında Nejat Eralp'in, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar* adlı eseri,⁹⁹ özellikle silah ve teçhizat bölümümüz için faydalı olmuştur. Ayrıca Erkan Göksu'nun silahlara dair *Türk Kültüründe Silah*¹⁰⁰ başlıklı bütüncül çalışması tez çalışmamızda ilgili başlıklar altında sıkça başvurulan eserlerden biri olmuştur.

⁹⁵ İlyas Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, (İstanbul: Ötüken Yay. 2009).

⁹⁶ *Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar*, çev. ve haz. A. Melek Özyetgin, İlyas Kemaloğlu, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017).

⁹⁷ Altay Tayfun Özcan, *Moğol- Rus İlişkileri (1223-1341)*, (İstanbul: Ötüken Yay. ,2022).

⁹⁸ Yavuz Delibalta, *Moğolların Harp Taktikleri*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2024).

⁹⁹ T. Nejar Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1993).

¹⁰⁰ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, (İstanbul: Ötüken Yay., 2019).

1.3. Edebi Metinler, Söz Varlığı Kaynakları

Kronik, seyahatname ve devletin resmi yazışmaları gibi kaynakların yanı sıra Deşt-i Kıpçak coğrafyasının askerî tarihini incelerken yararlanılan kaynak türlerinden biri de edebi metinlerdir. Bu edebi metinler tez çalışmasında Deşt-i Kıpçak'taki askerî yapının aydınlatılmasında yol gösterici olmuştur. Tez çalışmamızda yer verilen *Oğuz Destanı*¹⁰¹ Moğol öncesi Türklerin askerî ve idari yapısı, askeri sistemi, savaş taktikleri, silah ve teçhizat hakkında bilgiler içermesi sebebiyle başvurulmuş önemli edebi kaynaklardan biridir. Tez çalışmasında bahsi geçen bir diğer edebi metin ise *Edige Destanı*'dır.¹⁰² *Edige Destanı* Altın Orda'nın son dönemine dair Deşt-i Kıpçak'ta gerçekleşen mücadeleleri yerel bir bakış açısıyla aktarması açısından kıymetlidir. Destanda özellikle kullanılan silah türlerine dair bilgilerden, silah kavramlarını açıklarken yararlanılmıştır. Eser bölgedeki at kullanımına ilişkin pek çok tasvirleri bulundurması ve atın bozkır kültüründeki vazgeçilmez işlevinin anlaşılması açısından oldukça önemlidir.

Tez çalışmasında, söz varlığına dair kullanılan kaynaklar Kaşgarlı Mahmut tarafından kaleme alınmış kadim Türkçe sözlük *Divan'ül Lügat'it Türk*¹⁰³ ve Ebul Kâsım Cârullâh Maḥmūd Bin Omar Bin Muḥammed Bin Aḥmed Ez-Zemaḥşerî tarafından 12. yüzyılın ilk yarılarında kaleme alınan Harezmi Türkçe ile yazılmış *Mukaddimetü'l-Edep*¹⁰⁴ adlı sözlüklerdir. Tezimizde Ahmad Shafiq Shafi tarafından doktora tezi olarak incelenen *Mukaddimetü'l-Edep*'in 15. yüzyıla ait versiyonu kullanılmış olup, bu sözlükten özellikle tezimizin silah bölümündeki silah kavramlarının açıklanmasında istifade edilmiştir.

Çalışmada modern dönemde yapılan sözlük çalışmalarından kelimelerin etimolojik kökenine dair başvurulmuş bir sözlük olan Gerard Doerfer'ın *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*¹⁰⁵ adlı sözlükten yararlanılmıştır. Bu sözlükten, Türkçe ve

¹⁰¹ *Oğuz Destanı: Reşidüddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*, Zeki Velidi Togan, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1982).

¹⁰² *Edige Destanı*, haz. Rüstem Sultı, (Ankara: Türksoy Yay., 1998). *Edige Destanı*, haz. Göksel Öztürk, İstanbul: VakıfBank Kültür Yayınları, *Yayın Tarihi*.

¹⁰³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Çev. Mustafa S. Kaçalin, yay. haz. Mehmet Ölmez, (İstanbul: Kabalcı Yay., 2021).

¹⁰⁴ Ahmad Shafiq Shafi, "Mukaddimetü'l-Edeb'in Çağatayca ve Moğolca Sözvarlığı", (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2022).

¹⁰⁵ Gerard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, (Wiesbaden, 1963).

Moğolca dil varlığından tezimizde yer verilen askerî unvanlara, askerî yapının unsurları için kullanılan kelimelerin açıklanmasında istifade edilmiştir.

2. ASKERÎ TARİH YAZIMININ GELİŞİMİ

Savaş insanın ölüm, felaket, yıkım, kavga, hırs, ihtiras, zafer gibi gerek içsel gerekse toplumsal gerçekliklerle ve duygularla yüzleştiği ağır bir realitedir. İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana savaşın, savaş meydanlarından ülkenin geneline doğru yayılması, sadece askerleri değil sivil olarak yaşayan her vatandaşı da savaşın kapsamı alanı içerisine dahil etmesiyle birlikte askerî tarih sadece askerlik mesleğini sürdürenlerin ilgilendiği bir konu olmaktan çıkıp toplumun geneline de hitap eden bir uzmanlık alanı olmuştur.

Askerî tarih anlatılarının; savaş öykülerinin, savaş anılarının, kahramanların, liderlerin, destanların yer aldığı sözlü kültürün sürdüğü yıllardan itibaren başladığı söylenebilir. Yazılı kültür içerisinde askerî tarihin klasik kökenlerini oluşturan, asker odaklı kral menkıbelerini, kahramanlık aktarımlarını Eski Sümer, Eski Mısır, Maya ve Eski Çin'e kadar yazılı kültür temelli devlet sistemi geliştiren her toplumda görebilmek mümkündür.¹⁰⁶ Bu eserler askerî tarih yazımı modellenmesinde, bir yapı ortaya koymazken, askerî tarihe kaynak sağlaması itibarıyla bilgiler sunmaktadır. Sözlü kültürden yazılı kültüre aktarılan Homeros'un İlyada'sı, tarihsel kaynakların Batılı kültürler içerisindeki kurucu metinlerin temel örneğini teşkil etmiştir. Batı'da askerî tarihin kökeni, milattan önce 5. yüzyılda Yunanlılarla başladığı, savaş tarihini temel konusu olarak ele alan Herodot ve Tukidides'in askerî tarih içerikli eserler kaleme aldıkları ortaya konmuştur.¹⁰⁷ Aynı yüzyılda (MÖ 474) Çin'de yaşanan yoğun iç savaş döneminde şehir devletlerinin taraflarını oluşturduğu iç mücadeleleri, savaşları askerî tarih yazımında görebilmek mümkündür. Çin'de savaşan beylikler döneminde askerî gücün etkili kullanımına yönelik temel başvuru kaynağı niteliğinde askerî konulu eserler üretilmiştir. Sun Tzu'nun taktik, strateji, operasyon, disiplin, yönetim gibi konuları işlediği *Savaş Sanatı*¹⁰⁸ isimli eseri bu dönemde verilen en etkili ve en çok bilinen eser olmuştur.

Roma döneminde ise askerî tarih yazımında askerlere ve yurttaşlara askerî erdemlerin teşvik edildiği, komutanlık sorumluluklarını belirten bir tarih anlatısı göze çarpmaktadır. Roma döneminin en tanınmış askerî tarih kaynaklarından biri, Roma

¹⁰⁶ Stephen Morillo, Michael F. Pavkoviç, *Askerî Tarih Nedir*, (İstanbul: Isık Yay., 2020), 26.

¹⁰⁷ S. Morillo, M.F. Pavkoviç, *Askerî Tarih Nedir*, 26-27.

¹⁰⁸ Sun Zi (Sun Tzu), *Savaş Sanatı*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 2016).

hükümdarı olan Jül Sezar'ın (MÖ 100- MÖ 44) kaleme aldığı Galler seferi ve iç savaşta ki zaferlerin detaylı anlatımlarıdır. Roma askerî tarih yazımında başarılı bir general olmanın kılavuz kitapları sonraki dönemde etkinliğini arttırmış, bu türün başarılı örneğini Vegetius tarafından kaleme alınan taktik hileleri, strateji ilkeleri, asker temini, askerî eğitim gibi konuları içeren *Epitoma Rei Militaris*¹⁰⁹ kitabı olmuştur.¹¹⁰

Ortaçağ Avrupası'nda kilisenin baskın rolü sebebiyle Roma zamanına kıyasla askerî tarih yazımında orijinal eser üretiminde azalma gözlemlenmiş olup yazılı eserlerin çoğu kilise yıllıkları ve vakayinamelerde nedensellik kavramlarının tanrının takdiri ile ilişkilendirilmiştir.¹¹¹ Rönesans döneminde ise askerî tarih yazımında Makyavelli ismi ön plana çıkmış, siyaset ile askerî işler arasındaki bağlantıyı ele aldığı *Hükümdar, Savaş Sanatı, Livy Üzerine Söylevler* kitaplarıyla klasik bir etki yaratmıştır. Ateşli silahların kullanımın yaygınlaştığı 15. yüzyılda ise literatürde silah, teknoloji, talim üzerine teknik detayları içeren eserlerin yer aldığını söylemek mümkündür.¹¹² Bu dönemde, klasik modellemeye dayalı tabancalı talimler, bombardmana karşı koyabilmek için tasarlanmış yeni geometrik tahkimat tarzı ile ilgili matematik temelli incelemeler, barut tarifleri ve nişancılar için balistik tablolar gibi hususlar askerî tarih ile ilgili kaynaklarda yer almaktadır.¹¹³ Yine aynı dönemde, ressamlığının yanında bir savaş mühendisi olarak görülen Leonardo Da Vinci'nin de silah teknolojisi üzerine yaptığı çizimler ve hesaplamalar, mühendislik biliminin askerî tarih kaynaklarına etki ettiğini göstermektedir.

Avrupa'da 17. yüzyıldan sonra etkisini daha fazla hissettiren bilimsel aydınlanma süreci, askerî teknolojide matematiksel ve ampirik yöntemin imkanlarını kullanmayı sağlamıştı. Bu durum o dönemde askerî tarihe ilişkin verilen eserlerde etkisini göstermişti. 17. yüzyılda askerlik sanatına katkı sağlayan Habsburg Hanedanlığı'na hizmet eden İtalyan komutan ve askerî kuramcı Raimondo Montecuccoli'nin katkıları oldukça önemlidir. Montecuccoli 1661-1664 yılları Osmanlı Habsburg savaşları sırasındaki saha

¹⁰⁹ Flavius Vegetius Renatus, *Roma Savaş Sanatı*, çev. Samet Özgüler-Kutsi Aybars Çetinalp, (İstanbul: Kronik Yay., 2019).

¹¹⁰ S. Morillo, M.F. Pavkoviç, *Askeri Tarih Nedir*, 35.

¹¹¹ S. Morillo, M.F. Pavkoviç, *Askeri Tarih Nedir*, 39.

¹¹² Orta çağ ateşli silahlar teknolojisinin değerlendirmesi için bakınız: A.R. Zaky, (Gunpowder and Arab Firearms in Middle Ages. Gladius, Sayı 6, (1967), 45-58.

¹¹³ S. Morillo, M.F. Pavkoviç, *Askeri Tarih Nedir*, 47.

deneyimlerini belgeleyerek, strateji, taktik ve lojistik hakkındaki düşüncelerini teorik bir çerçeveye dayandırmıştı.¹¹⁴

18. yüzyıla gelindiğinde ise Avrupa’da yaşanan veraset savaşları sebebiyle askerî tarih yazımının hız kazandığı ve sonraki dönemde Fransız Devrimi’nin yaşanmasıyla askerî tarih yazımında kayda değer bir şekilde artış görüldüğü söylenebilir.¹¹⁵

19. yüzyılda meydana gelen siyasi, askerî, teknolojik değişimler ve olaylar askerî tarih yazımını etkilemiştir. Napolyon savaşları bu dönemde etkisini göstermiş, Napolyon savaşından sonra askerî tarih yazımında kuramsal analizler etkili olmuştur. Bu dönemde iki etkili subay ve yazar, Carl Von Clausewitz ve Henry Antoine Jomini¹¹⁶ modern dönem askerî analizlere yol gösterecek eserler vermişlerdir.¹¹⁷ Clausewitz’in *Savaş Üzerine* isimli kitabı, savaşın doğası, savaş teorisi, strateji, muharebe, silahlı kuvvetler, savunma, taarruz ve savaş planları bölümlerinde savaşı her açıdan ele alırken, savaş ve ordu üzerine kuramları, teorileri belirtmektedir.¹¹⁸ *Savaş Üzerine*, askerî tarihe ilişkin kuramsal analizlerin yer aldığı; Engels, Lenin, Mao Zedung, Che Guevara gibi Dünya tarihine etki eden yazarların ve liderlerin değindiği, irdelediği temel kaynaklardan biri olmuştur.

Birinci ve İkinci Dünya Savaşları’nın yaşanmasıyla birlikte oluşan travmatik etki, 20. yüzyılın ilk yarısında Batı tarih yazımında savaş üzerine durmanın, savaşı onaylamak anlamına gelebileceği yanılgısını doğurmuştur. Bu sebeple, ilgili dönemde Batı literatüründe askerî tarih eserlerinin sayısında azalma görülmektedir. İkinci Dünya savaşından sonraki dönemde ise savaş üzerine yapılan çalışmalar yerini, lider-savaş odaklı (militarist) bakış açısından uzaklaşarak sivilleşmenin bir tezahürü sayılabilecek savaş ve toplum çalışmalarına bırakmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa’da sıcak çatışmaların kaynağı yahut potansiyeli olarak görülen politik askerî-akıl yerine, ekonomik-teknik aklın geçmesi demokratikleşmenin bir gerekliliği olarak kabul görmüştür.¹¹⁹

¹¹⁴ Özgür Kolçak, “XVII. Yüzyıl Askerî Gelişimi ve Osmanlılar: 1660-64 Osmanlı Avusturya Savaşları”, (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi 2012), 9-10.

¹¹⁵ S. Morillo, M.F. Pavkoviç, *Askerî Tarih Nedir*, 50.

¹¹⁶ Antoine Henri Jomini, *Savaş Sanatı*, (İstanbul: Doruk Yay., 2013).

¹¹⁷ S. Morillo, M.F. Pavkoviç, *Askerî Tarih Nedir*, 54,55.

¹¹⁸ Carl Von Clausewitz, *Savaş Üzerine*, (İstanbul: Doruk Yay., 2019), 14.

¹¹⁹ Gültekin Yıldız, “Bütüncül Karşılaştırmalı ve Felsefî Bir Askerî Tarih’e Doğru: Türkiye’de Askerî Tarih Araştırması ve Öğretiminin Geleneği Üzerine”, *Osmanlı Askerî Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar&Yeni Yaklaşımlar*, Derleyenler Cevat Şahin, Gültekin Yıldız, (İstanbul: Yayın evi, 2012), 3.

Tarih biliminin, diğer sosyal bilimler arasında ayrı bir bilim dalı olarak kabul edildiği 19. yüzyılda, askerî tarih çalışmaları genellikle askerlik eğitimi görmüş ve askerî okullarda geçmiş savaşlardan ders almak amacıyla komutanların kararlarına taktik ve strateji anlayışlarına vurgu yapan araştırmacılar tarafından yürütülüyordu. Askerî tarih savaş odaklanan ve siyasi tarih ile iç içe geçmiş bir bilim dalı haline gelmişti.¹²⁰ İkinci Dünya Savaşı'nın toplum üzerindeki etkisi, harp tarihi çalışmalarının askerî tarih olarak evrilmesinde dönüm noktası olmuştu. Bu yıllarda Annales Ekolü'nün tarih disiplininin odak noktasını sosyo-politik alandan sosyo-ekonomik alana kaydırması¹²¹ savaş ve toplum çalışmaları alanında askerî tarihin konularının değişmesinde ve gelişmesinde etkili olmuştur.

Askerî tarih yazımında konular genişlerken ve askerî tarih araştırmalarında diğer disiplinlerin daha fazla dahil olması ile alanda yapılan çalışmaların çeşitliliği artmış ve birbirinden farklı görüşler ileri sürülmüştü. 1955 yılında Michael Roberts tarafından Batının 16. yüzyıldan itibaren gelişimini askerî devrim önermesiyle ileri sürmüştü. Roberts, batıda 1550-1650 yılları arasında hızlı bir şekilde cereyan eden askerî ve siyasal değişim süreçlerinin temelini askerî devrimin oluşturduğunu; askerî devrimin ise, 'askerî taktikler, strateji, ordunun büyüklüğü ve devletin gelişimi' olarak ifade edilen dört ana unsur etrafında şekillendiğini ifade etmişti.¹²² Geoffrey Parker'ın 1988 yılında yayımlanan *Askerî Devrim Batı'nın Yükselişinde Askerî Yenilikler 1500-1800* adlı kitabında Roberts'ın ileri sürdüğü taktiksel değişimin yerine, silahların kullanımı, yeni tahkimatların (istihkam türlerinin) ve ateşli silahların gücü üzerinde durulmuştur.¹²³ Parker'ın akademik çevrede iddialı bir şekilde yeniden dile getirdiği, geniş bir etki yaratan "Askerî Devrim" kavramı, tarihçilerin yeni askerî tarih arayışı içerisine girmesini sağlamıştır.

Türk askerî tarih anlatılarını batıda olduğu gibi ilk olarak sözlü kültürün türleri olan destanlarda, menkıbelerde, savaş öykülerinde görebilmek mümkündür. Yaratılış, Saka, Oğuz, Siyenpi, Göktürk ve Uygur destanlarında, kahramanlıkla örülü askerlik ve savaş

¹²⁰ Kahraman Şakul, "Yeni Bir Askerî Tarih Özlemi", *Yeni Bir Askerî Tarih Özlemi Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar*, Yay. Haz. Kahraman Şakul, (İstanbul: 2013), 11.

¹²¹ Yıldız, "Bütüncül Karşılaştırmalı ve Felsefî Bir Askerî Tarih'e Doğru: Türkiye'de Askerî Tarih Araştırması ve Öğretiminin Geleneği Üzerine", 6.

¹²² J.C. Sharman, *Zayıfların İmparatorlukları*, çev. Fahrettin Biçici, (İstanbul: Vakıfbak Kültür Yay., 2021), 23.

¹²³ Geoffrey Parker, *Askerî Devrim Batı'nın Yükselişinde Askerî Yenilikler 1500-1800*, Çev. Tuncay Zorlu, (İstanbul: Küre Yay., 2018), 96.

üzerine değiniler bulunmaktadır.¹²⁴ İslamiyet öncesi Türk tarihinde askerî tarih konularını içeren yazılı kaynaklar Türklerle komşu olup siyasi, askerî, ticari, kültürel temasta bulunan Çin, Bizans, Arap, Fars gibi komşu devletlerin vakayinamelerinde yer almaktadır. Askerî tarih ile ilgili en erken Türk yazılı kaynağı Orhun Yazıtları olduğu söylenebilir. Orhun Yazıtları'nın ülkeyi yöneten hükümdara, liderlere ve komutanlara kılavuz niteliği taşıyan bir metin olması, bu yazıtlarda savaş araç-gereçlerinin isimlerinin yer alması, düzen ve nizamın anlatılması bu yazıtların askerî tarih açısından değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır.

Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonraki süreçte, tarih yazımında siyasetname türünde geçen 11. Yüzyılda Karahanlılar devleti döneminde yazılan, Yusuf Has Hacıp'in kaleme aldığı *Kutadgu Bilig* ooldukça önemli bir eserdir. Eserde ordu yapısı, asker temini, orduların tanzimi, komutanlarda ve askerlerde bulunması gereken özellikler, savaş türleri, sefer organizasyonu, savaş sebebiyle hayatını kaybedenlere ve yaralılara karşı yapılması gerekenler, stratejik ve taktiksel yaklaşımlar, savaş hileleri, muhabere ve istihbarat, lojistik ve iâşe gibi askerliğe ve harbe ilişkin pek çok husus anlatılmaktadır.¹²⁵

Müslüman Türk yazarların savaş sanatı konularına ilişkin başlıca eserleri binicilik, okçuluk, taktik, strateji ve askerî teşkilat gibi başlıklar altında toplanmıştır: Muhammed b. Mansur tarafından kaleme alınan Orta çağ İslam devletlerinin askerî teşkilatını anlatan *Âdâbu'l Harb ve's-Şeca'a*, Mardî b. Alib. Mardî et-Tarsûsî tarafından Eyyübiler döneminde kaleme alınan silah ve savaş taktikleri hakkında bilgiler içeren *Tabsıratu Erbâbî-l Elbâbî-Elbâb fî Keyfiyeti'l- Necâti fî'l-Hurûb*, Memlükler döneminde özellikle mancınık üzerine yazılan mühendislik kitabı niteliğinde İbn Erenboğa Zeredkâş tarafından kaleme alınan *el-Anîk fî'l-Menâcinîk*, yine Memlükler dönemine ait askerî teçhizat ile ilgili detaylı bilgi veren Muhammed b. Mengli tarafından kaleme alınan *el-Hıyal fî'l-Hurûb* ve *Fethü'l-Medâ'in ve Hıfzü'l-Durûb*, Muhammed b. İsa el-Aksarayî tarafından kaleme alınan silah kullanımı, savaş hileleri, lojistik gibi konuları anlatan *Nihâyetü's-Su'ul ve'l-Umniyye fî Ta'allumi'l-Furûsiyye*, Muhammed b. Mengli tarafından kaleme alınan silah kullanımı ve silah yapım özelliklerinin anlatıldığı *Tabsıratu's-Sultaniyye fî Siyaseti's- Sanâ'ati'l-*

¹²⁴ Detaylı bilgi için bakınız: *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*, Haz. Salim Sakaoğlu, Ali Duymaz, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2002).

¹²⁵ Erkan Göksu, *Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı*, (İstanbul: Kronik Yay. 2018), 60.

Harbiyye, Kıpçak Türkçesi ile kaleme alınan yazarı bilinmeyen *Münyetü'l-Guzât* adlı eserler yazıldığı dönemde silah ve savaş sanatına dair başlıca eserlerdir.¹²⁶

Osmanlı askerî teşkilatı hakkında erken dönemlere ait ilk bilgiler fetret döneminde Abdülvasi Çelebi'nin kaleme aldığı Mehmet Çelebi ile Musa Çelebi arasındaki savaşın anlatıldığı *Halilname* adlı eserdir. II. Murad dönemi ile birlikte Osmanlı kaynaklı savaşın teknik içeriğine taktik, stratejik bilgilere dair bir literatüre rastlanmadığı akademik çalışmalar ile ifade edilmiştir. Genellikle Memlûk kaynaklarının tercüme edilerek süvari eğitimi, taktiklerini ve silah kullanımını anlatan el kitapları olan furusiyeler Osmanlı literatüründe de bulunmaktadır. Bunlardan biri Matrakçı Nasuh tarafından kaleme alınan *Tuhfetü'l Guzât* adlı eserdir.¹²⁷ Osmanlı tarihçisi Feridun Emecen ilk defa doğrudan Osmanlıların askerî teşkilatına özgü savaş usulleri ve silahların kullanımını belirten 1550'li yıllarda kaleme alınan anonim bir esere dikkat çekmektedir. Geniş bir çerçevede ele alacak olursak, Osmanlı askerî tarihi yazımında, Tevarih-i Al-i Osman, gazavatnameler, zafernameler, şehnameler, selimnameler, süleymannameler, fetihnameler ve Osmanlı kroniklerinin (vekainameler) yer aldığı söylenebilir.¹²⁸

19. yüzyıla kadar Osmanlı ordusuna dair yazılı kaynakların yetersiz olduğu, farklı çalışmalarla ileri sürülmüştür. Osmanlı askerî tarihine ilişkin modern bakış açısıyla ele alınan ilk önemli eserleri Alman Mareşal General Graf Fon Moltke vermiştir. Moltke'nin *The Russians in Bulgaria and Rumelia in 1828 and 1829 ve 1835 -1839 Yılları Arasında Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üstüne Mektuplar* adlı eserlerinin bu hususta üzerinde durulması gereken eserlerdir. Sonraki dönemde, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın *1828 -1921 Türk Kafkas Hududundaki Muharebelerin Tarihi* isimli eseri, Keçecizade İzzetpaşa'nın, 93 Harbi için kaleme aldığı *Kaçırılmış Fırsatlar* isimli eseri, Zağra Müftüsü Raci Efendi'nin kaleme aldığı hatırat niteliğindeki eseri, Mehmet Arif Bey'in 93 harbi üzerine kaleme aldığı *Başımıza Gelenler* isimli eseri, bir dönem Osmanlı döneminde Kara Harp Okulu'nda da görev alan Von Der Goltz Paşa'nın *1897 Osmanlı - Yunan Harbi ve Genç Türkiye'nin Hezimetini ve İmkânı İtilası* isimli eserleri, Mahmut Şevket Paşa'nın *Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askerîyesi* adlı eseri, Hafız Hakkı Paşa'nın *Şanlı Asker ve Bozgun* isimli eserleri,

¹²⁶ Göksu, *Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı*, 33-35.

¹²⁷ Feridun Emecen, "Klasik Dönem Osmanlı Askeri Tarihi Üzerine Yeni Bakışlar", *Hunlardan Günümüze Türk Askeri Kültürü*, ed. A. Sefa Özkaya, İstanbul 2020, 341.

¹²⁸ Ahmet Özcan, "Askeri Tarih, Tarih Gelişimi, Yazarlar ve Okurları Üzerine Bir Değerlendirme", *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, Sayı 1 (2020) c.1, 15.

Mehmet Nihat Bey'in vermiş olduğu telif ve tercüme eserler¹²⁹ Türk askerî tarih yazımının hız kazandığını ortaya koymaktadır.

Başta Cumhuriyetimizin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere Kazım Karabekir, Mareşal Fevzi Çakmak gibi isimlerinde askerî tarih konularını içeren hatıratları ve kitapları yakın dönem Türk askerî tarihini anlamamıza ve yorumlamamıza ışık tutmaktadır.

20. yüzyılda askerî tarih araştırmalarına ve askerî tarih yazımına kurumsal bir nitelik kazandırma çabası gösterilmiştir. Bu sebeple 1916 yılında Harbiye Nezareti içerisinde Harp Tarihi Şubesi Kurumu kurulmuştur. Sonradan bu kurum Erkan-ı Harbiyye-i Umumiyye'ye bağlanmış, Cumhuriyet döneminde ise Genelkurmay Başkanlığı bünyesinde Harp Tarihi Şubesi olarak faaliyetlerini sürdürmüş, daha sonra 1978 yılından itibaren ise Askerî Tarih ve Strateji Etüd Başkanlığı olarak isimlendirilen kuruluş günümüze kadar gelmiştir. Harp Tarihi Şubesi'nde Osmanlı'nın son dönemlerinde cereyan eden Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşı'na ilişkin belgelerin toplandığı bir arşiv oluşturulmuştur. Harp Tarihi Şubesi, sonraki yıllarda faaliyet gösteren Tarih-i Askerî Encümeni ile resmi askerî tarih yazımının öncüsü sayılmaktadır.¹³⁰

Türkiye'de askerî tarih yazımı özellikle Mehmet Fuat Köprülü ve öğrencileri tarafından hem devlet teşkilatı hem de Türk kültür tarihi içerisinde incelenmiş ve değerlendirilmiştir.¹³¹ Türk askerî kültürü ve teşkilatı hakkında Bahaddin Ögel, Aydın Taneri, Osman Turan, İbrahim Kafesoğlu, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Mustafa Akdağ, Mehmet Altay Köymen, Halil İnalcık, Reşat Genç gibi bilim adamları da eserleriyle Türk askerî tarih yazımına katkıda bulunmuştur.

Son yıllarda ulusal ve uluslararası akademik çalışmalarda askerî tarih önemli bir yer tutmaktadır. Genel tarih öğretisinin bir parçası olan askerî tarihin tanımı ve ele alınışı yıllar geçtikte değişim göstermektedir. Askerî tarih, geleneksel tarih anlatısında 20. yüzyıla kadar olan süreçte, öncelikle harp tarihi odaklı yapılan araştırma, inceleme ve tahlillerini ihtiva ederken, son yıllarda ise askerî tarih kavramı genişlemiştir.

¹²⁹ Oğuz Turan, "Türk Askeri Tarih Yazarları ve Eserleri", *Birinci Askeri Tarih Semineri*, I Ankara 1983, 83-87.

¹³⁰ Yıldız, "Bütüncül Karşılaştırmalı ve Felsefi Bir Askerî Tarih'e Doğru: Türkiye'de Askerî Tarih Araştırması ve Öğretiminin Geleneği Üzerine", 11.

¹³¹ Ali Güler, "Askerî Tarih Kavramı ve Türk Askerî Tarihinin Kaynakları", *Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalcık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu*, c.II, (Ankara: TTK Yay., 2022), 347.

Birinci Askerî Tarih seminerinde Yücel Aktar askerî tarihi “Askerler ve askerlikle ilgili her türlü olay konu ve sorunları ulusal gücün oluşumunu etkileyen faktörlerin ulusal stratejinin gördüğü hedeflerin veya bu güçleri dengeleyen otoritenin ve idealin yarattığı olanakların ışığı altında tarih metodolojisine uygun biçimde inceleyen ve bu aşamada ağırlıklı olarak askerî sonuçlara varıp her seviyede komuta kadrosunun örnekleme yoluyla sağlıklı karar verilebilmesine katkıda bulunan bir tarih dalı” olarak tanımlamaktadır.¹³² Aynı seminerde ileri sürülen bir diğer tanımda ise askerî tarih “Geçmiş askerî olayları zaman ve yer göstererek neden ve sonuçları bakımından inceleyen ve bu olayların ekonomik siyasal ve sosyo-psikolojik güç ilişkilerini de ortaya koyan bir tarih dalıdır.”¹³³ olarak belirtilmiştir. Stephen Morillo ve Michael F. Pavkovic ise, askerî tarihi, tarihini ve savaşmayı merkeze alarak ele alırken, bu kavramlara ek olarak askerlerin çatışmaları nasıl sürdürdüğünü askerî kurumların siyasal, iktisadi, beşerî ve tabiat ile ilgili etkilerini de askerî tarih tanımına dahil etmiştir.¹³⁴

Türkiye’de modern askerî tarih araştırmalarından önceki dönemde yapılan çalışmalar askerî tarih çalışmalarını harp tarihi başlığı altında ele almıştır. Bu değişim, askerî kurumların isimlerinde yaşanan değişikliklerle de takip edilebilir. Ertan İnaltekin, bu dönüşümü günümüz Askerî Tarih ve Strateji Etüd Başkanlığı kurumunun önceki yıllarda Harp Tarihi Dairesi ve Harp Tarihi Başkanlığı olarak isimlendirildiğinden, 13 Haziran 1978 tarihinde ise ‘harp tarihi’ ibaresinin ‘askerî tarih’ olarak evrilmesine işaret etmektedir.¹³⁵

Askerî tarih ile harp tarihi ibareleri tarih yazımında birbirinin yerine kullanılagelmıştır. Yapılan çalışmalarda, öncelikle harp tarihi kavramının kullanıldığı görülmüştür. Ancak 20. yüzyıldan itibaren savaşların milletin tüm unsurlarını ve gücünü kapsayacak şekilde genişlemesi ve askerî disiplinlerin çeşitlenmesi ile birlikte askerî tarih kavramının kapsamı da genişleyerek harp tarihi kavramını da içerecek şekilde genişlemiştir.¹³⁶ Askerî tarihin kapsayıcılığı harp tarihini de içerisinde barındırmaktadır. Orhan Ergüder de *Harp Tarihi* isimli eserinde harp tarihinin uluslararası meydana gelen savaşların kazanma ve kaybetme şartlarını muharebelerin oluş tarzını incelediğini belirtir.

¹³² Yücel Aktar, “Askerî Tarihin Tanımı ve Metodolojisi”, *Birinci Askerî Tarih Semineri*, 1, (Ankara 1983), 3.

¹³³ Muzaffer Erendil, “Askerî Tarihin Milli Strateji ve Milli Güç İlişkileri”, *Birinci Askerî Tarih Semineri*, 1, (Ankara 1983), 51-58.

¹³⁴ Stephen Morillo ve Michael F. Pavkovic, *Askerî Tarih Nedir*, 15.

¹³⁵ Ertan İnaltekin, *Harp Tarihinin Giriş Yardımcı Ders Kitabı*, (İstanbul: Harp Akademileri Komutanlığı, 2009), 9.

¹³⁶ Ali Bilgin Varlık, Askerî Tarih Felsefesinin Temel Sorunları, *21. Yüzyılda Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 4, (2013), 147.

Harp tarihi, savaşları meydana getiren sebepleri, savaşa giren tarafların milli ve askerî gücünü, savaş içerisinde yapılan muharebeleri, savaşla ilgili hususların askerî sonuçlarını irdelemekte iken askerî tarih, harp tarihine ilaveten askerlikle ilgili her konuyu ihtiva etmektedir.¹³⁷

Askerî tarihin, tarih yazımı içindeki konumu konusunda farklı görüşler mevcuttur. Tarihin genel tarih ve özel tarih ayrımına göre yorumlandığı dönemde askerî tarihin özel tarih konuları içerisinde sayan görüşler bulunmaktadır.¹³⁸ Konu ile alakalı bir başka görüşte ise askerî tarihi genel tarih içerisindeki uzmanlık alanlarından biri olarak tanımlanmıştır.¹³⁹ Bu görüşlerden askerî tarihin genel tarih içerisinde bir uzmanlık alanı olduğu buna ilaveten incelediği alanın ehemmiyeti (savaşın tarihin ana unsurlarının başlıcalarından biri olması, toplumların kaderini tayin etmedeki etkisi vb.) itibariyle genel tarih içerisindeki diğer alanlardan ayrıldığı değerlendirilmektedir.

Eskiçağlardan günümüze kadar stratejik ve taktik kurallarında yaşanan değişiklikler, savaş araç ve gereçlerinde yaşanan değişim ve gelişim, askerî teşkilat ve askerî teşkilat normları (yasalar, nizamlar, disiplin kuralları), savaş esnasında birliklerin başarısı için önemli olan istihkâm, haberleşme, ulaştırma, sağlık ve lojistik hizmetlerinin ortaya konulması ve gelişimi, askerlerin eğitimi, belirli savaşların ve muharebelerin tarihi, savaşların siyasi, fikri ve iktisadi sebepleri gibi hususlar askerî tarihin konularını oluşturmaktadır.¹⁴⁰

Askerî tarihte teknik terimler ve kavramlar ayrıntılı bir şekilde yer almakta olup askerî tabirlerin işaret ettiği anlamlarda farklılıklar gözlemlenebilmektedir. Söz gelimi, genel tarih yazımında bazı çalışmalarda harp (savaş), muharebe, sefer, taktik strateji gibi kavramlar birbiri yerine kullanılabiliyorken askerî tarihte bu kavramlar, kendi bağlamlarında, teknik anlamları ve aralarındaki farklar dikkate alınarak değerlendirilmektedir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemine yaygınlaşan sivilleşme ve demokratikleşme adımları dünya kamuoyu tarafından gündemde tutulmaya çalışılsa da, Soğuk Savaş Dönemi, Arap İsrail Savaşları, Kore Savaşı, Vietnam Savaşı, Afganistan ve Irak Savaşları,

¹³⁷ Yücel Aktar, "Askerî Tarihin Tanımı ve Metodolojisi", 2-3.

¹³⁸ Şerafettin Turan, "Askerî Tarih'in "Tarih" İçerisindeki Yeri", *Birinci Askerî Tarih Semineri*, I, (Ankara 1983), 22.

¹³⁹ İsmail Arar, "Askerî Tarih'in Tarih İçerisindeki Yeri", *Birinci Askerî Tarih Semineri*, I, (Ankara 1983), 32.

¹⁴⁰ İsmail Arar, "Askerî Tarih'in Tarih İçerisindeki Yeri", 32-33.

Arap Baharı döneminde yaşanan iç savaşlar, Rusya'nın Güney Osetya'yı, Kırım'ı ilhak etmesi, son olarak halen daha devam eden Rusya-Ukrayna Savaşı gibi bir dizi savaş ve iç savaş, uluslararası arenadaki yaygın söylemin aksine, savaş olgusunun tüm gerçekliğiyle devam ettiğini gözler önüne sermektedir. Silahlanma yarışının hız kesmeden devam etmesi, devletlerin yakın bir gelecekte çıkması muhtemel bir savaşa hazırlık yaptığının da göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Bir yandan savaş olgusunun devam etmesi askerlik üzerine olan ilgiyi arttırırken, diğer yandan tarihi diziler, filmler, popüler yayınlar, tarih programları ile savaş ve askerlik konuları, popüler yayınlarda ve akademik camiada canlılığını ve popüleritesini sürdürmektedir.

Genel Türk Tarihi alanında askerî tarih yazımında devletlerin askerî yapıları ve savaşlarıyla ilgili konular sıklıkla incelenmesine rağmen, genel tarih içerisinde çoğu zaman askerî tarih yazımına özgü kavramsal çerçeveye sınırlı düzeyde yer verilmiştir. Bu nedenle çalışmamızda askerî tarih yazımının arka planı sunularak konuya bir giriş yapılmak istenmiştir.

Günümüzde yeniden şekillenen askerî güç dengelerinin arka planını ve istikrarsızlığa neden olan faktörleri anlayabilmek için geçmiş dönemdeki askerî yapıların ve stratejilerin doğru analiz edilmesi önem taşımaktadır. Güç merkezlerinin ve kutuplaşmaların yeniden şekillendiği 21. yüzyılda, devletler arası güç mücadelelerinin giderek arttığı bir ortam yaratılmaktadır. Sovyet döneminden sonra etki alanını genişletmek isteyen Rusya, hegemonik iktisadî ve idarî gücünü kaybetmek istemeyen ABD ve Avrupa, Asya'da büyük güce evrilen Çin ve sosyokültürel bağlantıları ile jeopolitik bir kavşak noktasında yer alan çatışma bölgelerinin ortasında bulunan tek istikrarlı devlet olan Türkiye'yi bu tezin konusunu teşkil eden Deşt-i Kıpçak coğrafyasında oluşan yeni denklemin paydaşları olarak sayabiliriz. Son olarak Deşt-i Kıpçak sahasının bir bölümünde cereyan eden Rusya-Ukrayna Savaşı'nda Türkiye'nin istikrarı hedefleyen barıştırmacı ve uzlaştırıcı rolü bu coğrafyanın ülkemiz için önemini bir kez daha ortaya koymaktadır. Günümüzde oldukça hareketli olan Deşt-i Kıpçak sahasının genelinin askerî tarihini anlamak, bölgenin askerî, demografik ve siyasi yapısı için yeni politika belirleme yolunda katkı vereceği düşünülmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. DEŞT-İ KIPÇAK'TA TÜRK-MOĞOL ASKERÎ TEŞKİLATI

1.1. Onlu Sistem

Türklerin dünya askerî tarihinde, askeri teşkilata dair en eski icatlarından birisi onlu sistemi getirmeleridir. Askerî birliklerin teşkilatlanmasında, en alt birimden, komuta sisteminin en üst birimine kadar sırasıyla onluk, yüzlük, binlik ve on binlik bölümler halinde; her alt kademenin onlu şekilde bir araya getirilerek bir üst birimi oluşturduğu teşkilat yapısına onlu sistem adı verilmektedir.

Günümüze kadar, temel prensipleriyle kullanımı devam eden onlu sistemde, her birliğin başında, hiyerarşik düzende yükselerek devam eden bir üst birlik komutanının olması gerekiyordu. On askerin başında bulunan kişiye onbaşı, on adet onluk birliğin bir araya gelmesiyle oluşan yüz askerlik birliği yüzbaşı, on adet yüzlük birliğin bir araya gelmesiyle oluşan birliği binbaşı ve son olarak on adet binlik birliğin bir araya gelerek oluşturduğu on bin askerlik birliği ise onbinbaşı yani tümen komutanı idare ediyordu. Günümüzde kara ordularında kısmi olarak uygulanmakta olan bu sistemde, onluk birliğe manga, yüzlük birliğe bölük, binlik birliğe tabur, onbinlik birliğe ise tümen denilmektedir.

Türk Silahlı Kuvvetleri'nin kuruluş tarihinin MÖ 209 yılına dayandırılması, Türk toplumunun bu dönemi kültürel bir referans noktası olarak algıladığını göstermektedir. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin referans aldığı bu tarihsel bağlantının temelinde, Asya Hun Devleti'nin hükümdarı Mete Han döneminde (MÖ 209-174) uygulanan onlu sistem yer almaktadır. Çin'in ilk resmi tarih yazımı örneklerinden biri olan Han Hanedanlığı tarihinde, Hunların devlet teşkilatından bahsedilirken, ordunun askerî düzende sahip olduğu onlu sisteme dair detaylar verilmiştir. Hatta bu tarihi kayıta, Teoman'ın oğlu Mete Han'ı tümen komutanlığına getirmesi bilgisinden yola çıkarak, onlu sistemin Hunlarda sadece Mete Han döneminde uygulanan bir sistem olmadığı, bu sistemin Türklerde eskiden beri devam eden bir sistem olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴¹ Fakat bu sistemin etkin bir şekilde uygulanması Hunlarda Mete Han döneminde (MÖ 209-174) gerçekleşmiş ve bu dönemden sonra da

¹⁴¹ Ahmet B. Ercilasun, "Askerlikte Onlu Sisteme Türklerin Katkıları", *Prof.Dr. Ahmet b. Ercilasun, Makaleler – Dil-Destan- Tarih-Edebiyat*, Yayına Hazırlayan: Ekrem Arıkoğlu, (Ankara: Akçağ Yayınları 2007), 70-71.

varlığını sürdürmüştü.¹⁴² Mete Han'ın babası tarafından tümen komutanlığına getirilmesi, bu sistemin uygulanmasında önemli bir adım olmuştu.¹⁴³

Asya'da Hunlar'dan sonra Göktürklerin askerî ve idari sisteminde de onlu sistem tatbik edilmişti. Hun ve Göktürk dönemlerinde askerî ve idari düzende Türklerin kullandığı onlu sistem, Cengiz Han ile birlikte yeniden gündeme gelmiş ve bu sistem Moğolların idari ve askerî örgütlenmesinde önemli bir rol oynamıştı. 1206 kurultayında han ilan edilen Cengiz Han askerî teşkilat yapısında onlu sistemi benimsemiş ve bu sayede dağınık Moğol boylarını bir araya getirerek ayrılıkçı kabile yapılarının önüne geçmeye ve merkezi otoriteyi güçlendirmeye çalışmıştı. Cengiz Han'ın bu reformu, boy yapısı içindeki nüfusu yeniden organize ederek, onların ait oldukları tümen veya binliğe göre belirli bir görev üstlenmelerini sağlamaktı. Bu düzende, bir boyun miras yoluyla lideri olmak zamanla önemini yitirmiş, kişisel cesaret, liderlik yetenekleri ve sadakat, ordu içinde yükselmenin ve komutanlık elde etmenin temel ölçütü olmuştu.¹⁴⁴

Moğollar tarafından onlu sistemin kullanımı, Cengiz Han dönemine ait Çin kaynaklarındaki ilk tarihi kayıtlardan biri olan Shaou Hung adlı elçinin yazdığı *Meng Ta pei lu* adlı eserde şu şekilde anlatılmaktadır: “*Onlarca tümenden oluşan büyük ordu sefere çıktığında, hiçbir yazılı emir kullanmadan büyük kumandandan başlayarak, binlik, yüzlük komutanlarından on başlılarına kadar sırayla emirler verilir ve uygulanır.*”¹⁴⁵ Cüveynî'nin *Tarih-i Cihan Güşa* eserinde ise bu sistemle ilgili “*İnsanları onar onar bölerler, her on kişiden biri diğer dokuzunun emir olur. On emir arasından birini yüz kişinin emiri (emir-i sad) yaparlar, geri kalanı onun emrine verirler. Aynı şekilde insanları bin ve on bin kişilik gruplara koyarlar. Bu şekilde bir emiri on bin kişinin başına getirirler. Ona emir-i tümenderler. Bir işi önce emir-i tümene havale ederler. O, bin kişinin emrine havale eder. Sırasıyla on kişinin emrine kadar varır.*” ifadeleri yer almaktadır.¹⁴⁶ Onlu sistemdeki hiyerarşik düzene Cengiz döneminde sert yasalarla uyulması sağlanmış, sefer veya savaş

¹⁴² *Han Hanedanı Tarihi (Hsiung-nu (Hun) Monografisi)*, haz. A-Onat- S. Orsoy- K. Ercilasun (Ankara: TTK, 2020), 8. Kürşat Koçak, “Dünya Harp Tarihinde Mete'nin Onlu Sistem Ordu Düzeni ve Peteng Savaşına “Bakış”, *Salim Koca Armağan Kitabı 1952-2020*, ed., M. A. Hacıgökmen, A. D. Kuşçu, Z. Odabaşı, S. Solmaz, Konya, 2022), 307. Ayrıca bakınız: Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, (İstanbul: Damla Neşriyat, 1990).

¹⁴³ Konaralp Ercilasun, *Türk Tarihinde Asya Hunları Birinci Hakimiyet Dönemi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), 44.

¹⁴⁴ Hayrunnisa Alan, “Altın Orda Hanlığı'nda Hakimiyet Anlayışı”, *Tarih Dergisi*, Sayı 54 (2011/2) İstanbul 2012, s. 7.

¹⁴⁵ Shao Hung, “Meng Ta Pei Lu (Moğol Tatarlarının Umumî Tarihi)”, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, Haz. Mustafa Uyar, Çev. Ankhbayar Danuu, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2021), 58.

¹⁴⁶ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: TTK Yay., 2013,) 89.

hazırlığı için, askerlere ve komutanlara acil bir çağrı yapıldığında, tüm rütbelerdeki askerlerin büyük bir disiplin altında istenilen zamanda toplanması sağlanmıştır. Bu husus, Cüveynî'nin adı geçen eserinde “*Eğer ansızın askerlere ihtiyaç duyulursa, birkaç bin kişi filân saatte, filân yerde gece veya gündüz hazır olunacak denildiği zaman ‘Vakitleri dolunca ne bir saat gecikebilirler ne de öne geçebilirler.’ âyetinde belirtildiği gibi hiç gecikmeden göz açıp kapayıncaya kadar orada hazır olurlar ve en küçük bir gecikme söz konusu olmazdı.*” şeklinde geçmektedir.¹⁴⁷

Moğollar onlu sistemden önce *küriyen*¹⁴⁸ adı verilen boy ve kabilelere bağlı, asker sayıları değişkenlik gösteren bir sistemi uyguluyorlardı. Ancak bu yapı, Cengiz Han'ın 1206 yılında düzenlediği Kurultay'da alınan kararlarla köklü bir değişime uğramış, Moğol askerî teşkilatı onlu sisteme dayalı olarak yeniden şekillenmişti. Moğolların onlu sisteme geçişi *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Cengiz Han'ın ağzından şu şekilde aktarılmıştır: “*Eskiden benim, yalnız seksen gece bekçileri kıtasıyla yetmiş kişilik gündüz-muhafız kıtam vardı. Şimdi artık Mengü Tanrının verdiği güçle, yerin ve semanın (Tanrının) inayetiyle kuvvetlenerek bütün ulusu bir tek idare halinde birleştirdikten sonra, gündüz muhafız kıtam için her Binlikten adam seçilerek gönderilmesini emrediyorum. Gece muhafızlarının, silahşor ve gündüz muhafızlarının seçilerek teşkilinde dikkat etmelidir ki, bunların miktarı (bir) tümen olacaktır.*”¹⁴⁹ Bütün Moğol kavim, kabile, oymak ve soyları onlu sisteme göre on, yüz, bin gibi sayılarda asker çıkarabilecek gruplara taksim olundu.¹⁵⁰

¹⁴⁷ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 89.

¹⁴⁸ Moğollarda göç etme tarzına verilen isimdir. Daha fazla bilgi için bakınız: B.Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı: Moğol Göçebe Feodalizmi*, çev. Abdülkadir İnan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1944), 61-62. Bu sistemde Moğol askerleri kasa (çember) adı verilen gruplara ayrılıyor ve bu gruplar büyük olasılıkla bir veya birden fazla kabilenin üyelerinden oluşup, tek bir komutan tarafından yönetiliyordu. Ayrıca “küriyen” Moğollarda savunma hattı oluşturma yöntemi idi. Daha fazla bilgi için bakınız: Witold Swietoslowski, “The Organization of the Mongols’ War Expeditions in the Twelfth And Thirteenth Centuries”, *Fasciculi Archeologiae Historicae*, 2002, 34. İsenbike Togan “küriyen” kavramını merkezi iktidar yapısının oluşumu bağlamında ele aldığı örnek son derece dikkat çekicidir. Togan, Moğol toplumunda 12. yüzyılda küriyenin çadırların ve keçe arabaların daire şeklinde dizildiği, hayvanların ise ortada bulunduğu yerleşim düzenini ifade ettiğini belirtmiştir. 12. yüzyılın sonlarına doğru ise küriyenin artık yerleşim düzenini değil, Cengiz Han’a bağlı sosyal destek gruplarını tanımlamaya başladığını ifade etmiştir. Togan, örnek olarak on üç küriyeni verir ve bunların Moğol ordusunun çekirdeğini oluşturan gruplar olarak olduğunu düşünmektedir. Ayrıca Reşidüddin’in küriyen tanımına dayanarak, çemberin merkezinde bir liderin bulunduğunu ve toplumun merkez odaklı bir siyasi düzene dönüştüğünü ifade etmişti. Daha fazla bilgi için bakınız: İsenbike Togan, *Flexibility and Limitation in Steppe Formations: The Kerait Khanate and Chinggis Khan*, (Leiden: Brill, 1998), 150.

¹⁴⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, 149.

¹⁵⁰ Vladimirtsov ayrıca halkın binbaşı ve yüzbaşılardan oluşan taksimatının özel defterlere kaydedildiğini belirtir. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı: Moğol Göçebe Feodalizmi*, 157.

Alınan kararlarla ulusun ve ordunun yapısı yeniden düzenlendi, ordunun komutasında hiyerarşik sırayla onbaşı, yüzbaşı, binbaşı, tümen beyleri (Moğolca sırasıyla Arban-ı Noyan, Ca'un-ı Noyan, Minghan-u Noyan, Tümen-u Noyan) atandı.¹⁵¹ Cengiz Yasası'nda onlu sisteminin uygulamasının bir başka örneği de *Moğolların Gizli Tarihi*'nde yer alan komutan atamalarında görmek mümkündür: “*Cengiz Han ulusu kendisiyle birlikte çalışarak didinmiş olanların hepsini de binbaşı yaptı. Binlikleri teşkil ederek binbaşılıarı, yüzbaşılıarı ve onbaşılıarı tayin etti. Tümenleri teşkil ederek tümen komutanlıklarını da tayin etti.*”¹⁵²

Moğolların Gizli Tarihi'nde Cengiz başarı gösteren komutanlarına rütbe tayininde tümen komutanlarını açık bir şekilde belirtmekte olup Cengiz Han güvenilir komutanlarından biri olan Horçi'ye “*Üç bin Ba'arinden başka, Tahai ve Aşih ile birlikte Adarkinlerden Çinos, To'oles ve Telenggut'ları da idaresine alsın ve bunları tümen şeklinde teşkil etsin.*” şeklinde emir vermişti.¹⁵³ Bu alıntıda geçen “*Tümen şeklinde teşkil etsin*” ibaresi önemli olup bu aktarımdan tümenlerin sadece askeri birlik anlamına gelmediği, askeri birliğin yanında ulusların da bu teşkilat yapısına göre bir araya getirildiği söylenebilir. Binlik birliklerinin oluşturulmasında da benzer bir prensip benimsenmekte olup Cengiz Han'dan yapılan aktarımla “*Peki öyleyse sen Baya'utları bir araya getirerek onlardan bir binlik (teşkil et ve kendin binbaşı olarak) onları idare et.*”¹⁵⁴ emrinden binlik birliklerin sadece bin askerî bir araya getirmediği, aynı zamanda bin asker çıkartacak sivil nüfusu da dolaylı yoldan teşkilatlandırıldığını görmek mümkündür. Tüm bu örnekler onlu sistemin bozkırda dağınık olarak yaşayan kabileleri teşkilatlandırıp birleştirerek yönetim birimlerini oluşturmak suretiyle merkeze bağlı bir nüfus ve asker birliği haline getirdiği söylenebilir.

Seyahatnamelerde de onlu sistem bahsi geçmekte olup bu konuda Plano Carpinili Johannes, Cengiz Han'ın ordu düzeninden bahsederken her on askerin başında onbaşı, on tane onbaşının üzerinde bir yüzbaşı, on tane yüz başının üzerinde bir binbaşı ve on tane

¹⁵¹ Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, (İstanbul, 1976), 126. Gerard Doerfer'in sözlüğünde noyan kavramında şu örnek verilmektedir: “*Seni bir tümenin (on bin kişilik birlik) başına noyan yapacağım*”. (*tümenü noyan bolyasu*). Ayrıca noyan prensler (oğlanlar) ile halka arasında bir konuma sahipti. Moğollarda noyan unvanının sosyal ve hiyerarşik konumunu ve örnekleri hakkında daha fazla bilgi için bakınız: Gerard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, (Wiesbaden, 1963), 526-529.

¹⁵² *Moğolların Gizli Tarihi*, 149. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı: Moğol Göçebe Feodalizmi*, 155. Curt Alinge, *Moğol Kanunları*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., 2022), 158.

¹⁵³ *Moğolların Gizli Tarihi*, 138-139.

¹⁵⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, 144.

binbaşının üzerinde bir başkomutan (tümen komutanı) tayin edildiğini aktarmıştır. Ayrıca ordunun tümünün başında en üst kademedeki iki veya üç noyan¹⁵⁵ bulunduğunu ve bunlardan birinin tam yetkili karar alıcı olduğunu dile getirmişti.¹⁵⁶ Dominiken Misyoner Julian'ın seyahat raporlarında, Moğolların birliklerini onlu sisteme göre düzenlediklerini, bu sistemin Moğol ordusu üzerinde sıkı bir kontrol sağlandığını ve düşman ajanlarının orduya sızmasını neredeyse imkansız hale getirdiğini aktarmıştır.¹⁵⁷ Aynı şekilde Marco Polo da Moğol ordunun teşkilatlanmasından bahsederken bu sisteme değinmiş, seyahatnamede “*yüzlük esas*” olarak aktarılan onlu sistemin Moğollarda kullanıldığını, savaşa giden yüz bin kişilik bir orduda, “*her on askere bir baş, her yüz askere bir baş, her bin ve her on bin askere bir baş*” seçildiğini, emir komutanın askerlerin başındaki komutanlara emir verilerek yürütüldüğünü, yüz bin kişiye (10 tümenden oluşan birime) ‘tuk’, on bin kişiye ise ‘tümen’ denildiğini ifade etmiştir.¹⁵⁸

Benzer bilgi Orta çağ yazarlarından Korykoslu Hayton'un kroniğinde de yer almaktaydı. Hayton, Cengiz Han'ın itaat etmesi için yayınladığı üç emirden bir tanesinin “*Silah taşıyabilecek her erkeğin sayılması*” olduğunu belirtmiş ve bu sayım doğrultusunda her on kişinin başına bir, her yüz kişinin başına bir, bin kişinin başına bir, on bin kişinin başına da bir kişinin görevlendirilmesini emrettiğini ve on bin kişilik bir ordunun tümen olarak isimlendirildiğini kaydetmişti.¹⁵⁹

Onlu sistem, yalnızca askerî düzenlemeye değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasi yapının şekillenmesine de hizmet etti. Merkezi bir yapı sağlayan bu sistem, kabile gruplarından askerî birliklere geçişi mümkün kıldı. Bu sayede halk kabile grupları yerine askerî birimlere göre örgütlenmeye başladı. Cengiz Han boyları ve kabileleri onlu sistem esasına dayanan yeni askerî yapılara dönüştürdü ve bu yeni yapıların yönetimine Cengiz soyundan gelen oğlanları (prensleri) veya noyanları tayin etti.¹⁶⁰

Cengiz Han kabile yapısını tamamen ortadan kaldırmamakla birlikte, geleneksel yapıyı ordu teşkilatlanması ile birlikte sisteme entegre ettiği düşünülmektedir. Kabileler

¹⁵⁵ Noyan, Cengiz Han soyuyla kan bağı bulunmayan aristokrasi üyelerini ifade eden bir terimdir. M.G. Safargaliev, Rspad Zolotoy Ordı, (Saransk: Mordovskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1960), 46.

¹⁵⁶ Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa'da Orta Asya'ya Yolculuk*, 99.

¹⁵⁷ “Dominiken Misyoner Julian'ın Seyahati ile İlgili Metinler”, *Moğollar Avrupa'da*, 79.

¹⁵⁸ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, 149-150.

¹⁵⁹ Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı Memlûklere Karşı Avrupa-Moğol İttifakı Tasarısı (1307)*, Çev. Altay Tayfun Özcan, (İstanbul: Kronik Yay., 2023), 106.

¹⁶⁰ A. Fedorov-Davidov, *Obşestvenniy Stroy Zolotoy Ordı*, 42.

onlu sisteme dahil edilmesiyle, bunların devlete ve merkeze bağlı askerî-idari unsurlar haline geldiği yorumu yapılabilir. Kabile liderleri mensup oldukları kabilenin reisi değil, aynı zamanda merkez tarafından atanan resmî komutanlardı. Bu açıdan bakıldığında onlu sistemin geleneksel aidiyeti merkezi otoritenin hizmetine sunduğu söylenebilir. Bu sistem geleneksel boy yapısını tamamen ortadan kaldırmamakla birlikte, askerî birimlerin liderlerinin doğrudan merkez tarafından atandığı bir modeli temsil etmekteydi. Yerel nüfus ondalık ilkesine bölünerek¹⁶¹ ulus sisteminin temelini oluşturuyordu. Ancak buna rağmen ortaya çıkan yeni toplumsal yapı, muhtemelen Moğol öncesi dönemde şekillenmiş olan kabile birliklerinin temel etnik sınırlarını dikkate alıyordu.¹⁶²

Cengiz Han döneminde kabile aidiyetinin zayıflatılması ve merkezi iktidarın korunması için de adımlar atıldı. Moğollarda *keşik (merkezi muhafız teşkilatı)* gibi kabile dışı kurumlar oluşturuldu. Bu süreçte liderlik pozisyonlarına aile bağlarından ziyade liyakat ve sadakate dayalı atamalar gerçekleştirildi.¹⁶³

Askerî birliklerin oluşturulmasında askerler, boylardan ve kabilelerden temin edilirdi ve söz konusu birliklerin büyüklüğü, ailelerin ve boyların nüfuslarına göre belirlenirdi. Bu sayede farklı boylardan ve kabilelerden askerlerin birliklere dâhil edilmesi mümkün olabiliyordu. Binlik birimlerin içerisinde farklı boy ve kabilelerden askerler yer alırdı, böylece farklı sosyal yapılar bir araya gelirdi. On bin kişilik birlikler de daima farklı sosyal birimlerden meydana gelirdi.¹⁶⁴

Cengiz Han zamanı atamalar sadece bir kabilenin sadakati gözetilerek yapılmamakta, bunun yerine kişisel yararlılıklarını göstermiş, bu şekilde sadakat kazanmış komutanlar ve nökerler öncelikli olarak birliklerin başına tayin edilirdi. Bu hususa ilişkin

¹⁶¹ Moğollar ele geçirdikleri bölgelerde yerel nüfusu onlu ve daha fazla gruplara ayırması hakkında Dominken Misyoner Julian'da geçen kayıt önemlidir: "Ayrıca hem savaşa sürdüklerinin hem de öldürdüklerinin karılarını, kızlarını ve kadın akrabalarını arkalarında bıraktıkları toprakları ekmeleri için onlu veya daha fazla insandan oluşan gruplara ayırırlar." "Dominiken Misyoner Julian'ın Seyahati ile İlgili Metinler", *Moğollar Avrupa'da*, 80. Moğolların nüfusu onlu sisteme göre düzenlendiği fikrini veren bir başka kayıt da Üstat Roger'ın eserinde zikredilmektedir: "Mesela benim canesim (idarecim) onların efendilerinden birisiydi ve neredeyse 1000 kasabayı idare ediyordu. Bu şekilde olan neredeyse 100 tane canesi vardı." Torre Maggiorini Üstat Roger, "Macaristan Krallığının Tatarlar Tarafından Yıkımı Üzerine Ağıt", *Moğollar Avrupa'da*, 203.

¹⁶² Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordı (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", (Kandidata istoricheskikh Nauk, Volgogradskiy Gosudarstvennyy Universitet, 2006), 147.

¹⁶³ A.K. Kuşumbayev, "Soderzhaniye Desyatchnoy Sistemy V Voennoy Organizatsii Mongol'skoy Epokhi", *Voennoye Delo Koçevnikov Kazahstana i Sopredelnih Stran Epokhi Srednevekovya i Novogo Vremeni*, (Astana: BG Print, 2013), 81.

¹⁶⁴ George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, (İstanbul: Selenge Yay. 2019), 147. Moğollarda onlu sistemin boy yapılarını çözmek için nasıl kullanıldığına dair bakınız: Thomas J. Barfield, *The Nomadic Alternative*, (Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1993), s. 159-161.

Moğolların Gizli Tarihi'nde örnekler bulmak mümkündür: “‘Şimdi Bo’orçu’yu batıdaki bir binliğin komutanlığına ve Muhali’yi de doğudaki diğer bir binliğin komutanlığına tayin ediyorum. Naya’a ise, merkezde bulunan bir binliği idare edecektir.’ diye buyurdu. Cengiz Han, Cebe ile Subutay hakkında “Cebe ile Subutay, kendilerinin topladıkları adamlardan birer binlik teşkil etsinler.” dedi.”¹⁶⁵ Cengiz’in bir diğer nökeri olan Onggur’un bir binliğe tayin edilmesi metinde şu şekilde anlatılmıştı: “Onggur sen ne arzu ediyorsun? Onggur: “Benim arzuma bırakıyorsan: Bayaût kardeşlerim her tarafa dağılmıştır, onları tekrar bir araya toplamama müsaade et!, diye cevap verince, Cengiz Han: “Peki, öyle ise sen Baya’utları bir araya getirerek onlardan bir binlik (teşkil et ve kendin binbaşı olarak) onları idare et.” diye emir verdi.”¹⁶⁶ Metinden anlaşıldığı üzere Cengiz Han yararlılıklar gösteren kişileri binbaşı rütbesi verip binlik birliğin başına geçmesini sağlamıştı.

Moğollarda Cengiz döneminde onlu sistemde askerî hiyerarşinin en yüksek rütbesi olan tümen komutanlıkları da kabile liderlerine değil, Cengiz Han’ın en sadık komutanlarına verilmişti.¹⁶⁷ Cengiz’in en güvendiği nökerleri ve sadık hizmetkârları, binbaşı rütbesinden tümen komutanlığına atanmışlardı. Bu komutanlardan biri Bo’orçu’ydi ve kendisi sağ kanatta, Altay Dağları önündeki tümenin komutanlığına getirilmişti.¹⁶⁸ Bir diğeri ise Muhali’ydi ve o da sol kanatta, Hara-uncidun Dağları önündeki tümenin komutanı olmuştu.¹⁶⁹ Ayrıca Reşidüddin Muhali’ye verilen “guyang” unvanından bahseder. Ona göre “guyang” ünvanı bir bölgenin yöneticisi anlamına geliyordu. Cengiz Han, Muhali’yi Curcen topraklarını ele geçirmesi için görevlendirdiğinde, emrine çeşitli kabilelerin askerlerinden oluşan bir birlik verdi.¹⁷⁰ Muhali görevlendirildiği Kitan ve Cürcen bölgelerine sadece askeri yetkilerle donatılmamıştı, “guyang” unvanından onun idari yetkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Bir başka tümen komutanı olan Horçi, kritik bir görevin başına getirilerek tümen komutanlığına atanmıştı. Bu durum *Moğolların Gizli Tarihi*'nde şu şekilde geçmektedir: “Horçi, emrindeki üç bin Ba’arin’den başka, Tahai ve Aşih ile birlikte Adarkin’lerden Çinos, To’oles ve Telenggut’ları da idaresine alsın ve bunları Tümen şeklinde teşkil etsin;

¹⁶⁵ *Moğolların Gizli Tarihi*, 149.

¹⁶⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, 143-144.

¹⁶⁷ Thomas J. Barfield, *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China, 221 B.c. to A.d. 1757*, (Oxford: Blackwell Publishers, 1989), 192.

¹⁶⁸ *Moğolların Gizli Tarihi*, 138.

¹⁶⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, 138.

¹⁷⁰ Rashiduddin Fazlullah, *Jami’u’t Tawarikh*, 227.

*meralarının Erdiş nehri boyunda oturan halkların mintakasına kadar serbestçe seçerek, orman halklarına karşı hudut muhafızı şeklinde Tümen komutanı olsun.”*¹⁷¹

Cengiz döneminde yapılan düzenlemelerde çok sayıda binlik teşkil edilmişti. 1206 yılında Moğol ordusunun binlikleri teşkilatlandırılmış ve bu binliklerin başına, ulusun kuruluşunda önemli roller oynamış kişiler atandı. *Moğolların Gizli Tarihi*’nde adı tek tek zikredilen binbaşılardan sayısı 89’dur. Bunların dışında, orman halklarının müstesna tutulduğu birimler de dâhil edildiğinde, binbaşılardan toplam sayısı 95’e ulaştı.¹⁷² Binliklerin çoğu, farklı kabile kökenlerine sahip askerlerden oluşmakla birlikte bazı istisnalar mevcuttu. Bu istisnalar, Cengiz Han’ın her zaman desteklediği kabileler ve onların liderleri içindi. Bu tür liderler, kendi binliklerinde binden fazla askeri komuta edebiliyordu.

Moğol kabileleri Cengiz Han tarafından birleştirilip, merkezi bir otorite altında bir araya getirildiğinde binlik birimlerden daha büyük birimler olan tümenler ortaya çıktı. Moğol İmparatorluğu’nda tümenlerin hem askerî ve idari bir yapıyı, hem de etno-sosyal bir yapıyı temsil ettiği söylenebilir. İmparatorlukta tüm Moğol milleti ulus ve tümenlere¹⁷³ bölünmüş ve tümen, ulusa benzer şekilde birden fazla ailenin bir araya geldiği büyük kabile grubunu ifade ediyordu. Bu birlikler sabit bir yapıya sahip olmayıp zaman zaman parçalanarak değişiklik göstermiş, bazı dönemlerde eski tümenler ortadan kalkarken yerlerine yenilerinin ortaya çıktığı görüldü.¹⁷⁴

Tümenlerin hem askerî hem idarî işlevleri yerine getirmek üzere başlarına sadık komutanlar tayin edilirdi. Cengiz Han’ın atadığı komutanlardan biri, Cuci’nin emri altına verilen tümen komutanlarından Honan’dı. Honan hem Geniges’lerin liderliğini yaparken, Cengiz tarafından taltif edildi ve Cuci’nin emri altına tümen komutanlığına atandı.¹⁷⁵

¹⁷¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, 138-139.

¹⁷² *Moğolların Gizli Tarihi*, 134.

¹⁷³ Moğol İmparatorluğu’nun Kubilay döneminde Çin’deki eyaletlerde tümenler kurulduğu, bu tümenlerin içerisinde binlik, yüzlük onluk birimlerin olduğu, bu askeri yapıyı yönetmek içinde her birimin başına komutanlar atandığı bilgisi yer almaktadır. “Yuan shi”, *Zolotaya Orda v istochnikakh*, T. III: Kitayskie i mongol’skie istochniki, Sobranie svedeniy, otnosyashchikhsya k istorii Zolotoy Ordy (ulusa Dzhuchi), iz kitayskikh i mongol’skikh istochnikov, sost. i per: R. P. Khapaçevskiy, (Moskova: Tipografiya Nauka, 2009), 211.

¹⁷⁴ Türk ve Moğol devletlerinde bu terim hem askerî ve idari birimi hem de mali teşkilatı da ifade etmektedir. Kelimenin kökenini Toharca veya Eski Çince’ye dayandıran araştırmalar bulunmaktadır. Türkçe metinlerde tümen terimi, ilk kez 8. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen Tonyukuk ve Kültigin kitabelerinde “*On bin kişiden oluşan askeri birlik*” anlamında kullanılmıştır. Daha fazla bilgi için bakınız: Osman Gazi Özgüdenli, “Tümen”, *DİA*, c.XLI, 461.

¹⁷⁵ *Moğolların Gizli Tarihi*, 142.

Bununla birlikte yukarıda adı zikredilen Bo'orçi, Muhali, Horçi gibi komutanlar da binbaşı rütbesinden tümen komutanlığına tayin edildi.¹⁷⁶

Hülasa Türk-Moğol ordu teşkilatının temeli olan onlu sistem, askerî yapı içinde disiplin ve emir komutayı sağlarken, toplum içinde düzen ve disiplini koruyor ve toplumu askerî sisteme entegre ediyordu. Moğol toplumunda onlu sistemin işleyişine katkıda bulunan bir diğer unsur ise *nökerlik* kurumuydu. Nökerlik, Moğol askerî teşkilatının ve toplumsal tarihinin önemli bir unsuruydu. Yoldaş, arkadaş, sadık hizmetkar anlamına gelen *nöker* kelimesi,¹⁷⁷ Cengiz döneminde kurumsallaşmış ve zamanla askerî tabakanın bir unvanı haline geldi. Uruğ ve boy beylerinin hizmetinde bulunan nökerler, efendileriyle sadakat bağı olan özgür muhariplerdi. Bu bağlamda nökerliğin Moğollar arasında askerî gücün merkezileşmesinde önemli katkıları olduğu düşünülmektedir. Ayrıca *nökerlik* Moğollarda hassa muhafız alayının temelinin de oluşmasını sağladı.¹⁷⁸

1.1.1. Onlu Sistemin Avantajları

Onlu sistem hem askerî hem de idari anlamda yönetim faaliyetlerinde etkili bir yapı sunarken, hiyerarşik düzende astlık ve üstlük kavramları arasındaki sınırları net ve keskin bir şekilde belirlemesiyle de dikkat çekiyordu. Bu durum, disiplin altına alınan birliklerin savaş esnasında yönetimini kolaylaştıracak askeri başarılarının temelini oluşturuyordu. Sun Zi Savaş Sanatı eserinde “*Sayıca çok (askeri) yönetmek, sayıca az (askeri) yönetmek gibidir; sayıya göre ayırmak yeter.*”¹⁷⁹ sözüyle askerin sevk ve idaresinde birimlere ayrılmasının önemini vurgulamıştı.

Onlu sistem genel anlamıyla sayılar üzerinden oluşturulsa da daha çok askerî ve idari bir prensipler sistemi olarak uygulanmıştı. Asker sayılarının boyların ve kabilelerin ekonomik ve sosyal koşullarından etkilenmesi suretiyle değişiklik göstermesi, onlu sistemde belirtilen sayıları etkileyebilmekteydi. Bu hususa dair John Massson Smith, tümen teşkilatının 10.000 askerden oluşması gerekirken, gerçekte olan asker sayısının bu sayısının %70'ine denk gelebildiğini ileri sürmüştür.¹⁸⁰ Geçmişte ve günümüzde bu durum onbaşı

¹⁷⁶ Moğolların Gizli Tarihi, 138-139.

¹⁷⁷ Vladimirtsov, Moğolların İçtimaî Teşkilâtı: Moğol Göçebe Feodalizmi, 133. A. Fedorov-Davidov, Obşestvenniy Stroy Zolotoy Ordı, 47.

¹⁷⁸ Ahmet Caferoğlu, “Türk Tarihinde ‘Nöker’ ve ‘Nöker-Zadeler’ Müessesesi”, IV. Türk Tarih Kongresi: Ankara 10-14 Kasım 1948 Kongreye Sunulan Tebliğler, (Ankara,1952), 253-255.

¹⁷⁹ Sun Zi (Sun Tzu), Savaş Sanatı, 13.

¹⁸⁰ John Massson Smith, “Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qishlāqs and Tümens”, The Mongol Empire & Its Legacy, ed. Reuven Amitai-Preiss; David Morgan, (Leiden. Boston: Brill, 2000), 39-40,

ve yüzbaşı gibi rütbelerden ziyade binbaşı ve sonrasındaki rütbeler için geçerli olmuştur. Sözelimi onbaşı ve yüzbaşı komutasındaki birliklerin sayıları genellikle unvan adlarına uygun olacak şekilde yeterli iken, binbaşının komutası altındaki asker sayısı binden az olabilmekte, keza on bin askerin bulunması beklenen tümenler on binden az sayıdaki askerlerden oluşabilmekteydi.¹⁸¹ Sayılarda olan bu değişikliğin artış yönünde görülebilmesi de mümkündür.

1.1.2.Altın Orda'da Onlu Sistemin Uygulanması

Deşt-i Kıpçak coğrafyasında Moğol hâkimiyeti, bölgenin hem askerî hem de toplumsal yapısında köklü değişimlere yol açtı. Bu süreçte, Moğolların ordu yapısında onlu sistemi benimsemesi, Altın Orda Devleti'nin askerî ve idari yapısının temelini oluşturdu. Ordu en küçük biriminden (onbaşı) en büyük birime (on binbaşı) kadar sıkı bir disiplinle inşa edildi, bu hiyerarşik düzen Türk-Moğol askerî sisteminin karakteristik bir özelliği haline geldi. Ayrıca askerî liderlik ile idari görevlerin birleştiği bu model, Türk-Moğol devlet geleneğinin bir yansıması olarak dikkate değerdi.

Altın Orda'da onlu sistemin temelleri, Cengiz Han'ın 1206 yılındaki ilk taksimatında atıldı. Bu taksimatta Cengiz Han Cuci'ye 9.000 asker tahsis etti.¹⁸² Ayrıca Cuci'nin emrine Hunan, Mungke'ur ve Kete olmak üzere üç noyan tayin etti.¹⁸³ Bu komutanlardan Hunan, *Moğolların Gizli Tarihi*'nde açıkça belirtilen tümen komutanı olarak Cuci'nin emri altına girdi.¹⁸⁴

Reşidüddin'in kayıtlarında ise Cengiz'in ilk taksimatından farklı olarak 1227'de Cuci ulusuna dört farklı kabileden toplam 4.000 asker tahsis edildiği bilgisi yer almaktadır.¹⁸⁵ Binlik sayılarındaki bu farklılık, tahta çıkan hükümdarın iradesiyle yeniden düzenlendiği şeklinde yorumlanabilir.

Her binlik birliğinin başında bir binbaşı bulunuyordu. Binbaşılar doğrudan hanın yetkisiyle atanırdı. Cengiz Han döneminden beri süregelen bu uygulama, Altın Orda'da

2. dipnot. Mustafa Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askeri Teşkilatı (Orta çağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, (Ankara 2020), 12.

¹⁸¹ Tümen kelimesinin anlamı, G. Clauson 13. *Yüzyıl Öncesi Türk Etimoloji Sözlüğü*'nde "aslen on bin anlamına gelen, genellikle belirsiz büyüklükte bir sayı için kullanılır" şeklinde geçmektedir. Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, (Oxford: Clarendon Press, 1972), 507.

¹⁸² *Moğolların Gizli Tarihi*, 162.

¹⁸³ *Moğolların Gizli Tarihi*, 162.

¹⁸⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, 142.

¹⁸⁵ Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't-tawarikh*, 279.

devam etti ve Altın Orda hanları binlik ve tümen birliklerinin komutanlarını doğrudan atadılar.¹⁸⁶ Cuci ulusunda Seycut (Sayciut) kabilesinden Mengür, Kinhit kabilesinden Kingday Kotan Noyan,¹⁸⁷ Huşin kabilesinden Hüşiday, Kıyat kabilesinden Baysungur binbaşı olarak atandı.¹⁸⁸ Bu durum Altın Orda'nın kuruluş aşamasında dahi binlik seviyesinde onlu sistemin uygulandığını göstermektedir.

Deşt-i Kıpçak'ta Moğol hâkimiyetinin tesis edilmesiyle birlikte, onlu sistem daha da genişledi ve yeni nüfusun orduya dâhil edilmesiyle farklı bir boyut kazandı. Altın Orda ordusunun asker sayısının artışıyla birlikte, bölgede nüfusun çoğunluğunu teşkil eden Türkler bu sistemde önemli bir yer buldu. Sayıca büyüyen orduda, Cuci neslinden gelen oğlanlar (şehzadeler) yeni kurulan ordunun binbaşı veya tümen komutanı olarak tayin edildi.¹⁸⁹ Böylece, Altın Orda toplumunun üst tabakasını oluşturan askerî hizmet sınıfı hem orduyu yönetmiş hem de Cuci'nin neslini temsil etmiş oluyordu. Artan nüfus ve genişleyen topraklar, Altın Orda ordusunun yapısında yeni düzenlemeleri zorunlu hale getirdi. Başlangıçta onlu sisteme göre düzenlenen Kıyat, Secut (Saycutlar), Kinhit ve Huşin kabilelerinden oluşan binlikler, devletin nüfusu arttıkça genişledi ve tümenleri oluşturdu.

Moğol egemenliğinin Deşt-i Kıpçak'ta kurulmasının ardından, Moğollar *onagon-bogol*¹⁹⁰ sistemiyle hâkimiyet altına alınan yerleri ve kabileleri onlu sistem esasına göre böldü. Orduda asker sayısının artmasıyla birlikte bin kişilik Moğol birlikleri tümenlere dönüştürüldü. Bu dönüşümde geçmişte onbaşı olan askerler yüzbaşı, yüzbaşı olan askerler binbaşı, binbaşı olan asker ise tümen komutanı oldu. Rütbesi yükselen askerî aristokrasi, Moğol başbuğlarına bağlı kalarak kavmi kimliklerini korumaya özen gösterdi. Askerî aristokraside Moğol kimliği güçlü olsa da, Moğolların sayıca azlığı (onda bir oranında az olması) zamanla Altın Orda Devleti'nin Türkleşmesine yol açmıştı.¹⁹¹ David Morgan *The Mongols (Moğollar)* adlı eserinde Moğolların Deşt-i Kıpçak'ın Türkçe konuşan halkları

¹⁸⁶ Yu. V. Seleznev, *Elita Zolotoy Ordı*, (Kazan: Izdatel'stvo "Fen" AN RT, 2009), 11.

¹⁸⁷ Moğolların Gizli Tarihi'nde bu isim Hunan olarak geçmektedir. Reşidüddin'de de Hunan Noyan şeklinde geçmektedir. Bakınız: *Rashiduddin Fazlullah, Jami'u't-tawarikh*, 97.

¹⁸⁸ Mustafa Kafalı, "Cuci Ulusundaki İl ve Kabilelerin Siyasi Roller ve Ehemmiyetleri", *İstanbul Üni. Edeb. Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 2 (1971), 99.

¹⁸⁹ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, 128.

¹⁹⁰ Vladimirtov'a göre Moğol sosyal sisteminde *unagon bogol* tam olarak köle sınıfını tanımlamayan, mülklerini muhafaza eden, muayyen bir derecede şahsi hürriyetlerinden faydalanan, bir şahsa değil, bütün kabileye yahut kabilenin şubesine tabii vaziyette bulunan, toplumsal statüsü itibarıyla tamamen bağımlı olmayan sınıfı ifade etmektedir. Vladimirtov, *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı: Moğol Göçebe Feodalizmi*, 100-101, Mustafa Kafalı, "Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu", *Tarih Dergisi*, Sayı 25 (1971), 179. Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, c.1 (1969), 28.

¹⁹¹ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, 129.

tarafından hızla asimile edildiğini, bu duruma örnek olarak erken dönem Altın Orda sikkelerinde (Tuda Mengü dönemi:1282-1287) Moğolca yerine Türkçe kullanıldığını belirtmişti.¹⁹²

Altın Orda döneminde tümen kavramının askerî birlik olarak kullanılmasının bir örneği, İbn-i Battuta'nın seyahatleri sırasında Kırım'da karşılaştığı bir komutan vasıtasıyla kayıtlara geçti. İbn-i Battuta, gördüğü bu komutanı *Emir-i Tümen* olarak tanımlamış ve komutanın on bin askeri yöneten bir lider olduğunu belirtmişti.¹⁹³ Bu tanım, Altın Orda'da tümenin on bin askerden sorumlu bir lider tarafından yönetilen bir birim olduğunu açıkça göstermektedir.

Altın Orda'nın askerî hiyerarşisinde onlu sistemin uygulanması resmi yazışma belgelerinde de karşımıza çıkmaktadır. Timur Kutluğ yarlığındaki "*Timur Kutlug sözüm, sağ kol ve sol kol kolun oğlanlarına tümen beyi Edige önderliğindeki bin, yüz, on beylerine...*"¹⁹⁴ şeklinde geçen ifadeler, Altın Orda'nın onlu sisteme dayalı askerî hiyerarşisi hakkında önemli ipuçları vermektedir. Bununla birlikte onlu sistemin uygulanışı Cani Bek Han'ın Azak'taki Venedikli tüccarlara verdiği yarlıkta da zikredilmekte olup "*Biz ulu han Canibek, Cengiz Han soyundan Canibek'in, sağ ve sol kolunun oğlanlarına, Moğolbuga başkanlığındaki binbeyi, yüzbeyi ve onbeylerine...*"¹⁹⁵ gibi ifadelerle açıkça görülmektedir.

Altın Orda'da uygulanan onlu sistemin tüm rütbelerini net bir şekilde yarlıklarda görmek mümkün olup yukarıda verilen iki yarlık incelendiğinde hiyerarşik basamaklar, en üst rütbede yer alan han ile başlamakta ve hanın ardından ise sağ ve sol kol oğlanları gelmekteydi. Onları en büyük askerî birim olan tümenin başındaki komutan takip etmekte olup tümen beyinin altında sırasıyla binbaşı, yüzbaşı ve onbaşı yer almaktaydı. Bu askerî rütbeler sadece ordu içinde emir komuta yetkisini ifade etmekle kalmıyor, aynı zamanda idari bir karşılığı da bulunuyordu. Nitekim bu rütbeleri taşıyan komutanlara, konumlarına ve rütbelerine uygun olarak ulus (yurt) verilirdi. Tümen komutanı (emir-i tümen) olanlar tümen büyüklüğünde, binlik komutanı olanlar ise binlik düzeyindeki bir ulusa sahip

¹⁹² David Morgan, *The Mongols*, (Oxford: Blackwell Publishing, 2007), 125.

¹⁹³ *İbn-i Battuta Seyahatnamesi*, 483.

¹⁹⁴ *Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar*, 52.

¹⁹⁵ "Canibek Han'ın Azak'taki Venedikli Tüccarlara Verdiği Yarlık (26 Aralık 1347)", *Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar*, 109.

oluyordu.¹⁹⁶ Bahsekonu ulus tahsisi Cengiz'in "*Kendi evini düzen içinde tutabilen, bir ülkeyi de düzen içinde tutabilir. On kişiyi komuta etmeyi başarabilen, bin ya da on bin askere komuta etmeye layıktır.*" yasasına göre yapıldı.¹⁹⁷ Aksi bir durumda görevden alma şartları ise "*Kendi onluğunu idare edemeyen her beki, karısı ve çocuklarıyla birlikte cezalandırılır ve onun onluğundan bir başkasını bek yaparız. Bu işlem yüzbaşı, binbaşı ve tümenbaşı için de aynı şekilde uygulanır.*" şeklinde belirtilmişti.¹⁹⁸

Altın Orda Devleti'nde tümen kavramı, barış zamanında idari ve mali bir birlik anlamına da gelmekteydi. Bu uygulama dönemin diğer bölgelerinde de benzer şekilde uygulanmış olup, İbn-i Arapşah'ın *Acâibu'l Makdûr* adlı eserinde geçen "*Semerkand ve vilayetleri yedi tümendir. Andigân ise dokuz tümendir. Tümen dedikleri on bin savaşçı çıkaran yer anlamındadır.*"¹⁹⁹ ifadesi tümenlerin belirli bir coğrafi alana dayalı askerî-idari bir yapı olduğu fikrini güçlendirmektedir. Tümenlerin belirlenmesinde belirli bir coğrafi bölgeden asker çıkarma kapasitesinin esas alındığı anlaşılmaktadır.²⁰⁰ Aynı zamanda bu sistem, devletin ordusunu hazırlarken, nereden ne kadar asker temin edebileceğini planlanmasını da sağlıyordu. Tümenlerin sayılarına ilişkin kaynaklar, bir tümenin on bin kişilik bir yapıda olabileceğini söylemektedir.²⁰¹ Fakat bu sayıların her zaman on bin kişi standardına ulaşmadığı görülmektedir. Ötemiş Hacı'nın *Cengizname*'sinde yer alan "*İki bin kişiden oluşan tümeni Kelin Bayalın'e ihsan etti.*"²⁰² ifadesi bazı tümenlerin on bin kişilik standarttan daha az olabileceğine işaret etmektedir. Kaynaklarda tümen on bin kişiye tekabül eden sayısal verilerle de zikredilmektedir. Örneğin, Reşidüddin'in aktarımına göre Barin kabilesinden Kurçi Noyan'ın idaresindeki binliğin, zamanla sayıları artarak on bine ulaşmış ve bu sebeple bir tümen olarak anılmıştı.²⁰³

Tümenlerin Altın Orda'da idari bir birim olarak varlığı, Uluğ Muhammed Han'ın Tuglu Bey ve Hızır'a verdiği soyurgal yarlığında yer alan "*Muhammed sözüm, Kırım tümeninin daruga beylerine, kadı müftülerine, tüm şeyhler ve sufilere, divan katiplerine...*"

¹⁹⁶ Seleznev, *Elita Zolotoy Ordı*, 11.

¹⁹⁷ Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't-tawarikh*, 294.

¹⁹⁸ Seleznev, *Elita Zolotoy Ordı*, 11.

¹⁹⁹ İbn-i Arapşah, *Acâibu'l Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, 56.

²⁰⁰ Andican Semerkant'tan daha fazla tümene sahipti. Buradan Andican'ın Semerkant'tan daha fazla asker çıkarma kapasitesine işaret ediyor. Bu durum bölgelerin nüfus yoğunluğuna, ekonomisine ve konumuna göre değişiklik gösterebilir.

²⁰¹ Shao Hung, "Meng Ta Pei Lu (Moğol Tatarlarının Umumî Tarihi)", *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, Haz. Mustafa Uyar, Çev. Ankhbayar Danuu, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2021), 93.

²⁰² Ötemiş Hacı *Cengiz-Nâme*, 50.

²⁰³ Rashid al-Din, *Sbornik letopisey*, T. I, (Moskova: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1952), 269.

ifadelerinden anlaşılmaktadır.²⁰⁴ Bu yarılkta geçen *Kırım tümeni* ifadesi, Altın Orda'nın idari yapısında tümenlerin yerini açıkça göstermektedir. Ayrıca İbnü'l Abdüzzahir'in *Siretü'l-Melik ez-Zahir* adlı eserinde Berke Han'a (ö.1266) gitmek üzere yola çıkan Memlük elçilerinin, Kırım'a bir günlük mesafede bir yere vardıkları "*Orada bu cihetlere hâkim olan on bin atlıyı kumanda eden zatı buldular.*"²⁰⁵ şeklinde anlatılmaktadır. Bu aktarım, Altın Orda'da tümenlerin hem askerî hem de idari birim olarak kullanıldığına dair örnek sunmaktadır.

Tümenlerin idari birim olarak oluşturması konusunda Fedorov Davidov'un görüşleri dikkat çekicidir. Davidov'a göre Moğollar, ele geçirdikleri Deşt-i Kıpçak ve Doğu Avrupa'daki konargöçer nüfusu (boy, kabile) askerî ve idari sistemin bir parçası haline getirdiler. İtaat ettirilen konargöçer nüfus, tümen veya binlik gibi yeni askerî ve idari birimlere dönüştürülmüş ve bu birimler Moğol prenslere (oğlanların) veya noyanlara feodal mülk olarak tahsis edilmişti.²⁰⁶ Davidov'un ifadesiyle "*Binlik veya tümen sadece belirli sayıda askerden ibaret olmayıp, aynı zamanda bin ya da on bin asker çıkarabilecek kapasiteye sahip bir mülk*" anlamına gelmektedir. Bu bağlamda bölgede hâkim güç ile boylar arasındaki ilişki askerî temellere dayanıyordu. Nitekim tabi kılınan konargöçer nüfus, tümen veya binlik gibi askerî ve idari birimlere dönüştürüldüğünden bu birimler Moğol prenslerine (oğlanlara) ya da noyanlara feodal mülkler olarak tahsis edildi.

Kabilelerin onluk, yüzlük, binlik veya tümen halinde gruplandırılması askerî ve idari düzeni sağlamanın bir yöntemi idi. Bu kabilelerin her biri aynı zamanda belirli sayıda asker temin etmekle yükümlüydü. Davidov, Reşiddüddin'in aktarımlarına dayanarak bu yapının üzerinde durmuş, "*Herkes toplandığında Cengiz Han onlara tümenlere, binliklere ve yüzlüklere göre bir düzen belirledi. Toplamda on üç küren vardı. Küren teriminin anlamı*

²⁰⁴ "Uluğ Muhammed Han'ın Tuglu Biy ve Hızır'a verdiği soyurgal Yarlığı (15 Nisan 1420)", *Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar*, 55-56.

²⁰⁵ Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 133.

²⁰⁶ Anatoly M. Khazanov, Fedorov Davidov'un Altın Orda Devleti'ni feodal bir yapı olarak tanımlamasını eleştirmiş ve bu devleti erken bir devlet yapısı olarak tanımlamanın daha doğru olduğunu savunmuştur. Bakınız: Anatoly M. Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, çev. Ömer Suveren, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2015), 368. Aynı zamanda Yakubovskiy de Altın Orda devletini feodal bir monarşi olarak tanımaktadır. A. Y. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve İnhitâtı*, çev. Hasan Eren, (İstanbul: TTK Yay., 2020), 72. Altın Orda'nın sosyo politik yapısının feodalite ile ilişkilendirilmesine dair görüşlerin eleştirisine dair makale için bakınız: Iskander Izmaylov i Damir Iskhakov, "Khan i aristokratiya: Struktura Vlasti i Upravleniya", *In Istoriya tatar s Drevneyshikh Vremen v semi Tomakh, Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda), XIII – Seredina XV*, vol. III, (Kazan, 2009), 310-320.

²⁰⁷ A. Fedorov-Davidov, *Obşestvenniy Stroy Zolotoy Ordı* 42,47. Kuşumbayev, "Soderzhaniye Desyatchnoy Sistemy v Voennoy Organizatsii Mongol'skoy Epokhi", 83.

halkadır.” ifadesine dayanarak kürenlerin artık bir soy ya da kabileyi değil, aynı zamanda nökerleri (askerleri) ve çeşitli boyları da kapsayan askeri ve idari bir yapı haline geldiğini belirtmişti. Bu bağlamda, kan bağına dayalı bir kürenden feodal bir mülk olarak işlevi olan binliklere ve tümenlere geçiş gerçekleşmişti.²⁰⁸

Onlu sistemin Altın Orda’da gerçekte uygulanıp uygulanmadığına dair literatürde farklı görüşler yer almaktadır. Bu konuda İskender İzmailov, sistemin Altın Orda’da tamamen idealize edildiğini ve pratikte her zaman uygulanmadığını belirtmekle birlikte, Batu Han döneminde (1236-1255) bile bu sistemin tam olarak uygulandığına dair kesin bir kanıt bulunmadığı görüşündedir. Bu görüşünü birliklerin her zaman belirlenen sayıları karşılamamasıyla desteklemektedir. Bununla birlikte askerî birliğin her zaman tam olarak idarî bölgelere veya belirli yerleşim alanlarına göre oluşturulmadığını ifade etmektedir.²⁰⁹ Ancak tümen seviyesindeki birimlerin sayılarının birbirleriyle örtüşmediğini, idari bir birim olarak tümenin her zaman on bin asker çıkarmasının, birlik sayısının her zaman on bin kişiden oluşmasının mümkün olmadığını ancak bu durumun Altın Orda’da onlu sistemin uygulanmadığı anlamına gelmediğini tarafımızca düşünülmektedir. Nitekim tümenlerin varlığı yukarıda bahsedildiği gibi dönemin kaynaklarında açıkça görülmektedir. Tümen sayılarının her zaman denk düşmemesi, bu sistemin uygulanmadığı anlamına gelmemekte, aksine sistemin esnek bir şekilde kullanıldığını göstermektedir.

Başlangıçta han otoritesine dayalı olarak etkili bir şekilde işleyen bu askerî ve idari sistem, zamanla merkezi otoritenin zayıflamasıyla kabile aristokrasisinin güç kazandığı bir yapıya dönüştü. Boy beyleri zamanla hanlık makamını belirlemede etkili olan bir rol oynamaya başlamış ve bu süreçte önemli bir güce sahip olmuştu.²¹⁰ Bu sistem sayesinde kendisine verilen mülkten büyük gelir elde eden kabile aristokrasisi, konum itibarıyla kendisine bağlı olan askeri sistemî de kontrol etmeye başlamıştı. Bu durum, küçük soyluları

²⁰⁸ Fedorov-Davidov, *Obşestvenniy Stroy Zolotoy Ordy*, 48. Kuşkumbayev, “Soderzhaniye Desyatichnoy Sistemy V Voennoy Organizatsii Mongol'skoy Epokhi”, 83.

²⁰⁹ Iskander Izmaylov, “Voisko Ulusa Dzhuchi vo Vtoroy Polovine XIII – XV Vv.: Struktura Komandovaniya, Sposob Komplektovaniya, Chislennost' i Roda Voysk”, *In Voennoye Delo Zolotoy Ordy: Problemy i Perspektivy İzucheniya*, (Kazan, 2011), 25.

²¹⁰ Kırım Hanlığı’nda boy beylerinin (Karaçi Beylerin) desteği olmadan han olmak mümkün değildi. Bu düzende hanlık kurumu gücünü korumakla birlikte, halkın temsilcisi olarak görülen boy beyleri sistemde etkin bir konum kazanarak, hanedan üzerindeki etkilerini artırmıştı. Bu konuya dair daha fazla bilgi için bakınız: Hayrunnisa Alan, “Altın Orda Hanlığında Hakimiyet Anlayışı ve Karaçi Beylerin Ortaya Çıkışı”, *Tarih Dergisi*, Sayı 54 (2011), 10-19.

han ya da imparatorluğa değil, belirli bir ulusun ya da kabile liderine hizmet etmek zorunda olan bir tebaaya dönüştürmüştü.²¹¹

Sonuç olarak onlu sistem Altın Orda'da merkezileşmeye yönelik bir eğilimi temsil ettiği, sosyal ve askerî yapıyı bütünleştirmenin ve yerel unsurları merkeze bağlamanın bir aracı olarak işlev gördüğü söylenebilir. Zamanla merkezi otoritenin zayıflaması, kabilelerin yeniden güç kazanmasına sebep oldu. Dolayısıyla onlu sistemin merkezi güçlendirici rolü giderek azaldı ve devlet parçalanma sürecine girdi. Fakat bu parçalanma ve dağılmaya rağmen Altın Orda'nın diğer Moğol devletlerine kıyasla uzun yaşaması ve ayakta kalabilmesi, bozkır geleneğini sürdürebilmesinden ve coğrafi olarak çevresinde bu geleneğin yaşamasına meydan okuyabilecek unsurların olmamasından kaynaklıydı.²¹²

Hülasa, Deşt-i Kıpçak'ta görülen askerî teşkilatın temelini onlu sistemin teşkil ettiği görülmüştür. Bu sistem Altın Orda Devleti'nde de uygulanmıştır. Onlu sistem askeralma sistemini, hiyerarşik komuta yapısı sayesinde merkezden gelen emirin en küçük birimlere kadar gitmesini sağlamış, aynı zamanda da ülke içerisinde yer alan kabileleri ordu teşkilatlanmasına entegre etmek suretiyle devlet düzeninde birliği sağlamaya katkı sunmuştur. Tutarlı bir emir komuta zinciri oluşturan bu sistem, savaşın sevk ve idaresini kolaylaştırmış, birliklerin hızlı bir şekilde muharebe düzenlerini kurmasını, askeri mücadelelerin bir sistem içerisinde yürütülmesini sağlamıştı.

1.2.Devlet ve Savaş Düzeninde Sağ Kanat ve Sol Kanat Meselesi

Eski Türk devletlerinde askerî ve idari teşkilat merkez, sağ (batı) ve sol (doğu) kanat olarak yapılandırıldı. Bu teşkilat yapısını Reşidüddin'in aktardığı Oğuz destanında yer alan bir hikâyede de görmek mümkündür. Hikâyeye göre, Oğuz Han altı oğlundan üçüne yay nişanı vererek ordunun sağ kanadını, diğer üçüne ise ok vererek sol kanadını teşkil etmelerini emretmişti. Askerî ve idari teşkilatın temel yapısını oluşturan bu düzende, hanın başında olduğu merkez (kol)²¹³ ordu, bütün ordunun ana komuta merkeziydi. Sağ ve sol kanatlarda yer alan birlikler ise oğlanların (şehzadelerin) liderliğinde organize

²¹¹ Iskander Izmaylov, "Organizatsiya Voyska." In *Istoriya Tatar s Drevneyshikh Vremen v Semi Tomakh*, Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda), XIII – Seredina XV, Vol. III, (Kazan, 2009), 411.

²¹² Morgan, Altın Orda'nın İran ve Çin'deki Cengizî hanedanlıklar gibi yerleşik halkla yoğun temas kurmadığı için siyasi varlıklarını daha uzun süre koruduklarını vurgulamıştır. Bundan dolayı da ele geçirdikleri topraklarda askerî üstünlüklerini sürdürebildiklerini ifade etmiştir. David Morgan, *The Mongols*, 150-151.

²¹³ Kol, askeri düzende, merkez için kullanılan yaygın bir Türk-Moğol terimidir. Merkezde hükümdar veya onun yokluğunda bir başkomutan yer alırdı. Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't-tawarikh*, 271 dipnot.1.

ediliyordu. Oğlanlar terimi, 13. ve 14. yüzyılın başlarında Cengiz hanedanına mensup kişileri tanımlamak için kullanılıyordu.²¹⁴

Altın Orda toplumunda, handan sonra en üst askerî komutayı yine han soyundan gelen oğlanlar üstleniyordu. Bu durum idari anlamda sağ ve sol kol şeklinde ayrılan bölgelerde de geçerliydi. Merkez tarafından atanan sağ ve sol kol oğlanları, bulundukları bölgede askerî ve idari anlamda en yetkili kişiler olarak görev yapıyordu. Timur Kutluk Han'ın, Muhammed ve Mahmud adlı kişilere verdiği tarhanlık yarlığındaki “*Timur Kutluğ sözü, sağ kol ve sol kolun oğlanlarına, tümen beyi (Edigü) Edigey önderliğindeki bin, yüz, on beylerine...*”²¹⁵ ifadeleri bu durumu doğrulamaktadır. Yarlıkta geçen bu ifadeler Altın Orda'nın askerî ve idari hiyerarşik yapısını ortaya koyması açısından önemlidir. Buna göre sağ ve sol kol oğlanları emir-komutada tümen emirlerinden önce gelmekte olup, hiyerarşik açıdan tümenlerden daha büyük bir askerî ve idari birim olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda Altın Orda'da oğlanların birinci dereceden resmi yönetici olarak görev yaptığı bilinmektedir.²¹⁶ Altın Orda'daki oğlanlar yalnızca askerî ve idari görevlerde değil, daha geniş bir iktidar alanında etki sahibiydiler. Nitekim George Vernadsky oğlanların yalnızca resmi yönetici olarak görev yapmadıklarını aynı zamanda Altın Orda'da hem hükümdar hem de feodal lordlar olarak hüküm sürdüğünü ifade etmektedir.²¹⁷

Sağ ve sol kollarda asker temini ve yönetimi, onlu sisteme göre düzenleniyordu. Merkez, sağ ve sol kanat düzeninin tesis edilmesi hem askerî hem de idari işlevlere sahipti. Askeri düzende bu yapı, ordunun organizasyonunu sağlarken, idari düzende ise bölgelerin yönetimini ve otoritenin alt birimlere paylaştırılmasını ifade ediyordu. Bu çift işlevli sistem, Türk devletlerinin askerî ve idari düzeni için temel yapıyı teşkil ediyordu.

Cengiz Han da bu geleneği benimseyerek, 1206 kurultayında Moğol halkını ve ordusunu sağ (bara'un, baragun gar) kanat ve sol kanat (je'ün, jegün gar) olarak ikiye ayırdı.²¹⁸ Bu teşkilat yapısı, Altın Orda Devleti'nde de uygulanmış, idari sistem merkez, sağ (batı) ve sol (doğu) olmak üzere üç ana bölüme ayrılmıştı. Bu yapıda sağ kol *Ak Orda*,

²¹⁴ Bu terim 15. ve 16. yüzyılda hizmet eden soylular, savaşçılar, çocuk veya erkek çocuk anlamlarında kullanılmaya başlandı. Bakınız: Fedorov-Davidov, *Obşestvenniy Stroy Zolotoy Ordy*, 46.

²¹⁵ “Timur Kutluğ Han'ın Muhammed ve Mahmud Adlı Kişilere Verdiği Tarhanlık Yarlığı (24 Nisan 1398)”, *Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar*, 52.

²¹⁶ M.A. Usmanov, *Jalovannye akty Džučieva Ulusa XIV- XVI vv.*, (Kazan, 1979), 210

²¹⁷ George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 256.

²¹⁸ Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't-tawarikh*, 272., Vladimirtsov, *Moğolların İçtimâî Teşkilâtı: Moğol Göçebe Feodalizmi*, 197.

sol kol ise *Gök Orda* olarak adlandırıldı.²¹⁹ Sağ kanat batıyı, sol kanat ise doğuyu temsil ediyordu. Hiyerarşide hangisinin üstün geldiği konusunda kaynaklarda tek bir sonuca varılamamış olup bu hususta farklı bilgiler aktarılmıştır. Bu kaynaklardan biri olan Peng Da Ya ve Xiu Ting'in kaleme aldığı *Kara Tatarlar'a Dair Muhtasar* adlı eserdeki mevki ve oturma düzenine dair verilen bilgiye göre; hiyerarşi de en üst konum merkeze aitti. Hiyerarşide merkezden sonra sağ kanat ardından sol kanat gelirdi.²²⁰ Ebülغازi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türk* eserinde ise bu bilginin aksine, sol kanadın sağ kanattan daha üstün olduğunu ifade etmişti.²²¹ Mengü Kağan tarafından yazılan fermanlarda Batu'ya rağmen ilk önce Orda İçen'in adının geçtiği belirtilir.²²² Mengü Kağan'ın Batu'ya kıyasla Orda İçen'i öncelenmesi, onu daha güvenilir bir figür olarak gördüğüne ya da Cuci'nin en büyük oğlu olmasından kaynaklı kendisine duyulan saygıya işaret ediyor olabilir. Kaynaklarda yer verilen politik süreçlerden yola çıkarak, sağ kanadın genellikle sol kanattan daha üstün olduğu sonucuna varmak mümkündür.

Reşidüddin eserinde töre gereği Orda İçen'in soyundan gelenlerin (Gök Orda), resmî belgelerde Batu'nun soyundan gelenlerin (Ak Orda) isimlerini başta zikrettiklerini ve kendi uluslarını özerk bir şekilde yönettiklerini ifade etmişti.²²³ Bu bilgilere dayanarak, sol kolu temsil eden Gök Orda'nın geleneksel açıdan hiyerarşide sağ kolu temsil eden Ak Orda'yı üst otorite olarak tanıdıklarını, ancak siyasi ve idari açıdan fiilen bağımsız hareket ettiğini anlıyoruz. Egorov bunun her iki ordanın dış politikada ve ekonomide farklı etki alanlarına sahip olduğunu, ancak aralarında vassallık bağının bulunduğu işaret etmiştir.²²⁴

Altın Orda'da sağ ve sol kol taksimatı askerî teşkilatta da kendini göstermişti. Ordu düzeninde askerealma sürecinde bu taksimat esas alınırdı.²²⁵ Her kol onlu sistem düzeninde kendi topraklarında yaşayan kabilelerden ve boylardan asker toplardı. Savaş zamanı

²¹⁹ Muizzü'l Ensab'ta Orda'nın oğulları ve soyundan gelenlerin Gök Orda olarak adlandırıldığı geçmektedir. "Muizz al-ansab", *Zolotaja orda v istočnikah, arabskie i persidskie sočinenija*, 437. Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, 117. Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi*, 44.

²²⁰ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu-Hei Ta shi lu*, 91. A.K. Kuşumbayev, "Kuşumbayev, "Krylyevaya Sistema v Uluse Cuçi", *Zolotoordynskoe Nasledie*, Vypusk 1 (2009), 82.

²²¹ *Şecere-i Türk*'te şu şekilde geçmektedir: "Sol taraf Moğul geleneğine göre yücedir. Çünkü mülkünün padişahı yürektir. Tanrı Teâlâ yüreği sol tarafta yaratmıştır." Ebülغازi Bahadır Han, *Şecere-i Türk Türk'ün Soyağacı*, çev. Arif Acaloğlu, (İstanbul: Selenge Yay. 2020), 137. A.K. Kuşumbayev, "Krylevaya Sistema v Uluse Cuçi", 82.

²²² *Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh*, 348.

²²³ *Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh*, 348.

²²⁴ Egorov, *Altın Orda'nın Tarihî Coğrafyası XIII-XIV.Asırlar*, 218-219.

²²⁵ Egorov, *Altın Orda'nın Tarihî Coğrafyası XIII-XIV.Asırlar*, 219.

ordunun sağ ve sol kolların başında hanedan üyesi (oğlanlar) bulunurdu. Oğlanların kolların içerisinde yer alan tümenlerin üzerinde doğrudan askerî ve idari yetkilere sahip olduğu merkezden gelen emirler doğrultusunda hareket ettiği düşünülmektedir.

1.2.1. Sağ ve Sol Kanatlardaki Ulusların ve Yurtların Taksimi

Altın Orda Devleti'nde her bir kanadın içerisinde oğlanlara (şehzadelere) tabi olan uluslar²²⁶ yer almaktaydı. B. Y. Vladimirtsov ulus kavramının ilk olarak bir reise (han, noyan, tayşı, baatur vb.) tabi olan halk du.(soy, oymak, kabile birlikleri) anlamında kullanıldığını, daha sonra bu kavramın anlamının çeşitlendiğini vurgulamış, kavramın ilerleyen süreçte halkın yaşadığı toprak yani halk-mülk anlamını kazandığını, son olarak ise halk-devlet manasında kullanıldığını ifade etmişti. ²²⁷ Bu bağlamda değerlendirildiğinde, Cuci ulusu halkın yaşadığı coğrafyayı kapsayan bir miras bölgesi veya devlet anlamına geliyordu.

G. Doerfer'in *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* isimli sözlük çalışmasında ulus kavramı “*Bir hükümdarın tebaasının bütünü, daha kesin bir ifadeyle, farklı kabile gruplarının bir koalisyonu, ancak bu grupların üyelerinin perspektifinden değil, hükümdarın kişisel bakış açısından değerlendirilmiş bir yapıdır. Bu yapı, tebaanın bir araya gelişi olarak görülür, ancak bu terimde sosyal olarak aşağılayıcı bir anlam bulunmaz. Sıkça Moğol bölgesel devletlerinin tanımlanmasında kullanılmıştır.*”²²⁸ şeklinde geçmektedir. Kavramın yukarıdaki tanımlarından hareketle ulus, kabilelerin boyların bir araya gelmesiyle oluşuyordu. Ulus içerisindeki kabilelerin ve boyların onlu sisteme dayalı olarak tümen, binlik, yüzlük ve onluk birlikler şeklinde organizasyonu sağlanarak hem askerî hem idari bir yönetim sistemi haline geliyordu.

Altın Orda Devleti *Ak Orda* ve *Gök Orda* şeklinde iki idari yapıya göre ayrılarak yönetiliyordu. Bu yapıda ulusların idaresi büyük önem taşımaktaydı, bu doğrultuda her bir ulusun başına, han soyundan (Batu ve Orda soyundan) gelen oğlanlar görevlendirilirdi. Bu uluslar içerisinde kabile beylerinin topraklarının yönetimi de gerçekleştirilirdi. Konuya dair

²²⁶ Ulus kelimesi Moğolca bir kelime olup, Türkçe'de kullanılan karşılığı ise el (il) şeklindedir. Faruk Sümer Oğuzların kavmi ve siyasî bir teşekkül için Oğuz eli, Ak-Koyunlu eli, Dulkadir eli şeklinde el (il) kelimesini benimsediklerini, Moğol sonrası dönemde Moğol etkisinin sonucu olarak “il” kelimesi ile birlikte “ulus” kelimesinin de (Kara Koyunlu ulusu, Boz ulus, Kara Ulus) yaygın bir şekilde kullanıldığını belirtmiştir. Ayrıca çoğunlukla el kelimesi yerine ekseriyetle Arapçadan dilimize geçen kavim kelimesini tercih ettiğimizi söylemektedir. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri- Boy Teşkilatı-Destanları*, (İstanbul 1992), 163.

²²⁷ Vladimirtsov, *Moğolların İctimaî Teşkilâtı*, 147.

²²⁸ Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, 175.

İzmailov ve İskahov'un çalışmasında sefer zamanında ulusun yöneticisinin on bin asker çıkarmakla yükümlü olduğu, ulusa bağlı kabilelerin ise bin savaşçı çıkarmakla yükümlü olduğu, kabilelerin emirde olanların ise yüzlük asker sağlamakla yükümlü olduğu bilgisi yer almaktadır.²²⁹ Ayrıca çalışmada toprakların farklı mülkiyet türleriyle (tarhanlık, soyurganlık gibi) yönetilmesi durumuna, ulusların ve onları idare eden komutanların ve ulusların içerisindeki kabilelerin Altın Orda ordusunda hangi kanatta yer alacağına (sağ ve ya sol kanat) ve savaşta konumuna değinilmiş, ülkenin askerî ve idari yapısının, bölgesel mülkiyet yapısının ve boy-kabile ilişkilerinin birbiri ile sıkı bir şekilde bağlı olduğu sonucuna varılmıştır.²³⁰

Vladimirtsov, Cengiz soyundan gelen hem oğullara hem de akrabalara genelde ulus denildiğini ifade ederken, bu terimin kullanımındaki genel eğilimini vurgulamıştır. G. Vernadsky ise bu tanımdan farklı olarak ulus teriminin ayrışması gerektiğini belirtmiştir. Vernadsky Cengiz soyundan gelenlerin hepsine verilen ulus ismi ile, hanedan soyundan gelenlere yurtluk olarak verilen ulus kavramı arasında anlam farklılığı olduğunu belirtir. Moğollarda hanedan mensubu birçok prens belirli sayıda yurt tahsis edilmiş ve bu prensler, kendilerine bağışlanan topraklarda asker devşirmek ve o toprakların geçimini sağlamakla yükümlü olmuşlardı. Cengiz Han oğullarının her birine bu şekilde bir arpalık tahsis etmiş ve buna ek olarak her oğula belirli sayıda düzenli ordu birliği vermişti. Bu durum feodal²³¹ tipte bir arpalığa sahip olmanın ötesinde, aynı zamanda o ulusun hükümdarı olma yetkisini de beraberinde getiriyordu. Bu düzende, arpalık sahipleri imparatorluğun bir kısmını yönetmekle görevlendirilmiş birer imparator yardımcısı olarak kabul ediliyordu. Altın Orda ve İlhanlılar gibi devletler bu imparator yardımcılarını örnek teşkil etmekteydi. Vernadsky, bu ulusların yerel düzeyde daha küçük prensliklere tahsis edilen arpalıklardan daha üstün bir konuma sahip olduğunu da özellikle vurgulamaktadır.²³²

Bu bağlamda Cengiz Han oğulları arasında toprak ve askeri güç dağılımı yaparak oğullarının kendine özgü bir ulus ve askerî yapı oluşturmasını sağlamak üzere her birine yurt ve müstakil bir ordu tahsis etti.²³³ Nitekim daha önce de belirttiğimiz gibi Cengiz Han, ele geçirdiği toprakları hanedan üyeleri arasında paylaştırırken Deşt-i Kıpçak coğrafyasını

²²⁹ Izmaylov i Iskhakov, "Khan i aristokratiya: Struktura Vlasti i Upravleniya", 316.

²³⁰ Izmaylov i Iskhakov, "Khan i aristokratiya: Struktura Vlasti i Upravleniya", 316.

²³¹ Vladimirtsov Moğol toplumunun göçebe feodalizmi olarak adlandırdığı bir sürece sahip olduğunu belirtmiş, bu konuyu incelediği eserinde Moğol toplumunda feodalizmin kökenlerini araştırdığı eseri için bakınız: Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı*, 133-180.

²³² Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 155-156.

²³³ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, 95.

hâkimiyeti için 4000 askeri Cuci'nin komutası altına verdi. Cuci'ye verilen 4000 asker, farklı kabilelerden gelen birliklerin birleşmesiyle oluşuyordu. Bu kabileler ve komutanları, Reşidüddin'in eserinde şu şekilde geçmektedir: “*Batu Han'ın hükümdarlığı zamanında sol kol ordusu, Seycut'lardan binbaşı Mengür tarafından idare edilecekti. Sağ kol ordusunun komutanlığı ise Huşin kabilesine mensup binbaşı Baysungur'a* ²³⁴ *verilmişti. Diğer binliklerde ise Kinhit'lerden binbaşı Kotan Noyan ve Huşin'lerden binbaşı Hüşiday yer almaktaydı.*” ²³⁵

1.2.2. Deşt-i Kıpçak'ta Cuci'ye ve Cuci'nin Oğullarına Verilen Yurt ve Uluslar

Cuci'ye verilen yurt ve uluslara dair bilgiler ilk olarak *Moğolların Gizli Tarihi*'nde geçmektedir. Müstakil bir ordu verilmeden önce Cuci, 1207'de Cengiz Han tarafından orman halklarına karşı sağ cenah ordusunun başında görevlendirildi, ²³⁶ bu askerî seferde başarılı oldu ve sefer sonrasında Oyirat, Buriyat, Barhun, Ursut, Habhanas, Hanghas, Tuba kabilelerini, Kırgızları, Şibir, Kesdiyin, Bayit, Tuhas, Teblek, To'eles Tas, Bacigid, Kirgisud gibi orman halklarını ve kabilelerini tabiiyeti altına aldı. ²³⁷ Bütün bu halkları Cengiz Han'a bağlayan Cuci, babası tarafından takdir edildi ve bu başarısına karşılık orman halklarının himayesi ona verildi. ²³⁸ Cengiz Han Cuci'ye İrtiş Nehri ve Altay Dağları'ndaki tüm bölgeleri ve buradaki yazlık ve kışlık konakları verdi. ²³⁹ Bu topraklar Cuci'ye 1219-1221 tarihlerinde Harezmşahlar Devleti'ne yapılan seferler sonucunda tahsis

²³⁴ Baysungur'un kabilesi Hushin mi, yoksa Kıyatlar mı? Hem İngilizce hem de Rusça çevirisinde Baysungur'un kabilesi Huşin olarak geçmektedir. Bakınız: Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't-tawarikh*, 279. Rashid al-Din, *Sbornik letopisey*, 274.

²³⁵ Reşidüddin'in İngilizce çeviri metninde Binbaşı Baysungur'un kabilesi hushin şeklinde verilmişti. Bu kabile isminin doğrusu Kıyatlar olacaktır. Bakınız: Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't-tawarikh*, 279. Mustafa Kafalı *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri* adlı çalışmada Reşidüddin'den aldığı bilgiyi yorumlayarak, Cuci'ye verilen birlikte Kinhit'lerin başı Kotan Noyan ile Huşin kabilesinden Hüşiday'ın merkezdeki binlikler olduğunu söylemektedir. Reşidüddin'in aktarımında sağ kola mensup kabilenin Huşin kabilesi olduğu belirtilirken, Mustafa Kafalı bu kabileyi farklı olarak saymış ve sağ kola mensup birliğin kabilesini Kıyatlar ²³⁵olarak zikretmiştir. Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, 127. Mustafa Kafalı, “Cuci Ulusundaki İl ve Kabilelerin Siyasi Roller ve Ehemmiyetleri”, *İstanbul Üni. Edeb. Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 2 (1971), 99.

²³⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, 160.

²³⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, 160. L.A. Bobrov Cuci Ulusu'nun oluşum sürecinde özellikle Sibiry ve orman halklarının rolüne dikkat çekmiştir. Yazar bu halkların 13. ve 14. yüzyıllarda Cengiz Hanedanlığı'nın birçok askerî harekâtında etkin rol oynadıklarını ve Moğol tümenlerinin bir parçası olduklarını belirtmiştir. Bakınız: L. A. Bobrov, “K voprosu o zashchitnom vooruzhenii tatar Zapadnoy Sibiri posledney chetverti XVI – XVII vv”, *Voennoe Delo Zolotoy Ordı: Problemy i Perspektivy Izuçeniya*, Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan (Kazan: OOO "Foliant", Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2011), 106.

²³⁸ *Moğolların Gizli Tarihi*, 160.

²³⁹ Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't-tawarikh*, 359.

edildi.²⁴⁰ Bununla birlikte I. Deşt-i Kıpçak Seferi önce Cuci, Deşt-i Kıpçak bölgesini fethedip kendi mülküne katması için Cengiz Han'dan kesin emir aldı.²⁴¹ Daha sonrasında I. Deşt-i Kıpçak seferi sonrası ele geçirilen İdil- Ural bölgesi (Batı Sibirya'dan başlayarak Altay Dağları'na kadar olan bölge) ve Harezmi de Cuci'ye verildi.²⁴² Cuci'ye verilen 4000 asker ise Seycut, Kinhit, Huşin ve Kıyat kabilelerinden oluşuyordu ve bu kabileler Deşt-i Kıpçak'a gelen Moğol kabileleri arasındaydı. Bunlar dışında Kongirat,²⁴³ Mangıt²⁴⁴, Nayman, gibi kabileler ve Barin, Dörben, Alçı Tatar ve Uyşun gibi küçük kabile grupları Deşt-i Kıpçak'a gelerek Cuci ulusuna dâhil oldu.²⁴⁵

Cuci'nin 1227'deki ani ölümü üzerine oğulları²⁴⁶ arasında onun yerine kimin tahta geçeceği sorunu ortaya çıktı. Cuci'nin oğulları arasında Orda İçen, yaşça büyük olmasına rağmen, Batu lehine tahtan feragat etmek istediğini belirtti, ancak Batu bu uygulamanın Cengiz yasasına aykırı olabileceğini düşünerek, bu meseleyi dedeleri Cengiz Han'a danışmanın daha doğru olacağına karar verdi. Bunun üzerine iki kardeş Cengiz Han'ın

²⁴⁰ Seleznev, *Elita Zolotoy Ordy*, 5. Mustafa Kafalı, Reşidüddin'e dayanarak *Ordu-yı Büzürg* ifadesinin geçtiğini belirterek, buranın Cengiz Han'ın Harzemşahlar üzerine yaptığı seferden geri dönerken Batı Sibirya'daki Nayman hududunda ordusunu konaklattığı sırada, o mevkide Büyük Orda'nın tesis edilmesini ve Altın Taht'ın kurulmasını emretmiş. Cengiz Han'ın bu tarif ettiği bölge Deşt-i Kıpçak'ın doğusu olup, idaresi Cuci'ye bırakılan yerlerdi. Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi*, 44.

²⁴¹ Ebülğazi Bahadır Han, Cuci'nin Deşt-i Kıpçak'a yerleşmesini "*Cuci Han, Kıpçak'ın oğlunu ve uşağını ganimet olarak aldı ve Kıpçak yurdunda oturdu. Moğolistan'dan evinin ve atasının verdiği illerin/ boyların hepsini getirip buraya yerleştirdi. Kendisine bağlı boylardan da insanlar gelip Kıpçak Yurdu'na yerleştiler.*" şeklinde belirtmişti. Bakınız: *Şecere-i Türklerin Soy Kütüğü Ebülğâzi Bahadır Han*, Haz. Necati Demir, (İstanbul 2021), 63.

²⁴² *Ötemiş Hacı Cengiz-Nâme*, 30.

²⁴³ Altın Orda'nın nüfuz sahibi kabilelerinden Kongiratlar Doğu Deşt-i Kıpçak'ta, Harezmi ile Aral gölü çevrelerinde yaşarlardı. Kongiratlar Altın Orda Hanları ile evlilik bağı kurulan kabiledendir. Daha fazla bilgi için bakınız: Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi*, 53.

²⁴⁴ Mangıtlar Aşağı İdil havzasında ve Hazar denizinin kuzeyinde Hacı Tarhan (Astarhan) civarında yaşıyorlardı. Ayrıca bu kabile Nogaylar adıyla isimlendirilmişti. Daha fazla bilgi için bakınız: Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi*, 54-55.

²⁴⁵ Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi*, 50. Deşt-i Kıpçak'ta bu unsurların yanısıra yerli halkı olan ve nüfusun çoğunluğunu teşkil eden Kıpçaklar yer almaktaydı. Kıpçaklar pek çok kabilelere sahip olup, bunlar 14. Yüzyılın tarihçilerinden Nüveyri'de geçen Kıpçak kabileleri şunlardı: Toksoba, Yeta, Burcuoğlu, Burdı, Kangioğlu (Kangaroğlu), Ancoğlu, Durut, Karabaroğlu, Cuznan, Karabörklü, Kutyan. Kafalı bu Kıpçak kabilelerinden bazılarının ufak farkla İbn-i Haldun'da da zikredildiğini söylemektedir: Toksoba, Seta, Burcuoğlu, Elbuli, Kanaralı, Oğlu, Durut, Kalabalı, Cersan, Kadkabörklü, Kunun. Kıpçakların yanısıra bölgeye Uygur, Karluk gibi diğer Türk toplulukları da katılmıştı. Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi*, 51.

²⁴⁶ Cuci'nin oğulları sırasıyla: Orda, Batu, Berke, Barkaçar (Berkçe), Şiban, Tangut (Tengut), Boal (Bo'ul), Cilâvun (Chilagun), Şinkur (Sinkur), Çimpay, Muhammed, Udur (Odur), Toka Timur (Tokay-Timur) ve Sengüm. Rashiduddin Fazlullah, *Jamî'u't-tawarikh*, 348. Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, 22. Şu'ûb-i Pençgâne adlı eserde Cuci'nin oğlu olarak Hükâcî isimli birinde de bahsedilmektedir. Mu'üzü'l-ensab'da ise İsen, Börü ve Kavadar isimli oğlanların isimleri zikredilmişti. Bu bilgiler ışığında kaynaklar, Cuci'nin toplamda 18 oğlunun olduğunu işaret etmektedir. Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi*, 59.

huzuruna çıktı ve Cengiz Han Deşt-i Kıpçak coğrafyasını Cuci'nin oğulları arasında üç ordaya (yurt) bölerek bu konuyu netliğe kavuşturdu. Bu paylaşıma göre altın eşikli orda (Ak Orda) Sayın Han'a (Batu), gümüş eşikli kök orda (Gök Orda) Orda İçen'e, çelik eşikli boz orda Şiban'a tahsis edildi.²⁴⁷

Cengizname'de sağ kol (ön kol) ile İdil Nehri'ndeki illeri, han yasasına göre Sayın Han'a (Batu'ya) verildiği, sol kol ile Seyhun boyundaki illeri ise Orda İçen'e verildiği bilgisi geçmektedir.²⁴⁸ Batu, İdil'in merkezi ve daha sonraki süreçte ele geçirilen Batı Deşt-i Kıpçak'ın hâkimi olarak tayin edildi. II. Deşt-i Kıpçak Seferi sonucunda Batu'nun toprakları arasında Deşt-i Kıpçak'ın bir kısmı, Alan, Rus, Bulgar, Mekes ve daha pek çok milletin yaşadığı ülke toprakları sayıldı.²⁴⁹ Sağ kanat ordusunun başına geçen Batu, Cengiz Han'ın talimatları doğrultusunda kuzey topraklarını (Sibirya, Bolad, Kıpçak stepleri, Başkurt, Rus, Kafkas, Hazar Denizi) ele geçirmeyi ve kontrol etmeyi başardı.²⁵⁰

Orda İçen'e Doğu Deşt-i Kıpçak'ta yani Cuci'ye Cengiz Han tarafından ilk miras olarak bırakılan yerler tahsis edildi.²⁵¹ Orda İçen kendi ulusu ve dört kardeşi olan Udur, Toka Timur²⁵², Şingkor ve Şingcum ile birlikte sol kanatta yer almakta olup bu nedenle *sol kanat prensleri* olarak anıldılar. Udur, Toka Timur, Şingkor ve Şingcum'un aileleri de Orda İçen'in ailesiyle birlikte hareket ediyordu. Orda İçen'in kendisine, kardeşlerine ve ordularına ait yurt (ikamet bölgesi), sınırın sol tarafında bulunuyordu.²⁵³

Şiban'a verilen yerler hususunda Ötemiş Hacı'nın eserindeki çelik eşikli boz ordanın nereyi işaret ettiği açık değildir. Fakat Reşidüddin Şiban'ın hanedan üyeleriyle birlikte Kıpçak bozkırını ele geçirmek için düzenlenen askerî sefere katıldığını ve seferdeki rolünün öncü kuvvetin komutanı olduğu bilgisini vermektedir.²⁵⁴ Reşidüddin'in verdiği bu bilgi Ötemiş Hacı tarafından da desteklenmektedir: "*Sayın Han (Batu) Şiban Han'a otuz bin asker vererek karavul (öncü kuvvet) olarak gönderdi.*"²⁵⁵ Bununlar birlikte *Şecere-i Türk'te* geçen bir pasaj Şiban'ın askerî harekâtlardaki konumu hakkında fikir vermesi

²⁴⁷ Ötemiş Hacı Cengiz-Nâme, 31- 32.

²⁴⁸ Ötemiş Hacı Cengiz-Nâme, 36.

²⁴⁹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 245.

²⁵⁰ Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't-tawarikh*, 352.

²⁵¹ Safargaliev, Raspad Zolotoy Ordı, 41.

²⁵² Ebülğazi Bahadır Han'â göre Toka Timur'un oğlu Urang Timur'un ulusu, Kırım'da Kefe şehri çevresinde bulunuyordu. Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk Türk'ün Soyağacı*, 129.

²⁵³ Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't-tawarikh*, 348. Burada sınırın sol tarafı olarak kastedilen bölge, Cend ve Harezm'i içeren sol kanat olabilir.

²⁵⁴ "Şiban, 10.000 süvariyle öncü kuvvetlerde yer aldı." Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't-tawarikh*, 325.

²⁵⁵ Ötemiş Hacı Cengiz-Nâme, 36.

açısından kıymetlidir. Metinde Rus şehirlerinin kuşatılmasının uzun sürmesi üzerine Batu Şiban'a muhafızları haricinde beş altı bin kişilik kuvveti verdiği ve bu kuvvetle geceleyin düşmana karşı arkasından saldırmayı planladığı bilgisi aktarılmaktadır.²⁵⁶ Bu bilgiler, Şiban'ın askerî düzende öncü kuvvetin komutanı olarak orduda stratejik bir rol oynadığını göstermektedir.

II. Deşt-i Kıpçak Seferi'nden sonra, diğer hanedan üyelerine olduğu gibi Şiban'a da yurt ve uluslar verildi. Şiban'a verilen yurt ve ulusların belirlenmesine dair kararın Cengiz Han tarafından mı yoksa Batu tarafından mı verildiği net olmamakla birlikte Ebülğazi'ye göre bu karar Batu tarafından verildi. Şiban'a Kuril bölgesini yurt olarak tahsis eden Batu; Kuşçı, Nayman, Karluk ve Buyrak adlı dört boyu da onun himayesine verdi.²⁵⁷ Ardından Şiban'a şu talimatlarda bulundu: *"Oturduğun yurt ağabeyim İçen ile benim aramızda bulunsun. Yaz mevsiminde İrgiz Suyu ve Or ve İlk ve Ural Dağı'na kadar Yayık'ın doğu tarafları sana yaylak olsun. Kış olunca Arakum, Karakum ve Sır Suyu'nun kıyısında, Çu Suyu ile Sarı Su'yun aşağı boyları sana kışlak olsun."*²⁵⁸

Şiban'ın ulusunun sınırları bu doğrultuda belirlendi. Şiban'a verilen topraklar doğuda kardeşi Orda İçen'in ulusuyla İrtiş Nehri civarında bir yerde, batıda ise Ural Dağları'nın doğu yamaçlarında bir yerde Batu'nun ulusuyla sınır oluşturuyordu. Plano Carpinili Şiban'ın ülkesi olarak kuzeyde (tam olarak kuzeydoğuda) Kara Hitay ülkesinin bir kısmı ve okyanusun bulunduğu bölgede yer aldığını bildirir.²⁵⁹ Safargaliev'in ifade ettiği gibi Orda İçen'in ulusu gibi, Şiban'ın ulusu da kuzeyde "okyanusa" yani Kuzey Buz Denizi'ne kadar uzanıyordu. Daha sonraki rivayetler, Şiban'ın İrtiş yakınlarında, Sibirya'da bulunduğunu ve onun soyundan gelenlerin daha sonra Sibirya Hanlığı'nı kurduğunu belirtmektedir.²⁶⁰ Bütün bu bilgiler Şiban'a Deşt-i Kıpçak'ın doğusunda yer alan bir bölgenin yurt olarak tahsis edildiğini göstermektedir.

Cuci'nin bir başka oğlu olan Berke'ye tahsis edilen ulusların ve yurtların coğrafi konumu hakkındaki bilgi Rubruck'ta *"Berke adlı bir başka şehzâde de Batu'nun kardeşidir. Onun meraları Demir Kapı bölgesindedir. Burası İran'dan ve Türkiye'den gelip Batu'ya gitmek isteyen ve Berke'ye hediyeler veren Müslümanların koridorudur."*

²⁵⁶ Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk Türk'ün Soyağacı*, 134.

²⁵⁷ Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk Türk'ün Soyağacı*, 134. Safargaliev, Rospad Zolotoy Ordı, 41.

²⁵⁸ Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk Türk'ün Soyağacı*, 134. Safargaliev, Rospad Zolotoy Ordı, 41.

²⁵⁹ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi* 13. *Yüzyılda Avrupa'da Orta Asya'ya Yolculuk*, 140.

²⁶⁰ Safargaliev, Rospad Zolotoy Ordı, 41.

şeklinde geçmektedir.²⁶¹ Metinden de anlaşılacağı üzere Berke'ye verilen yurtlar Kuzey Kafkasya'daydı. Coğrafyacı Ebü'l-Fida, Rubruk'u destekler nitelikte, Kuzey Kafkasya bölgesini tanımlarken, bu toprakları Berke'nin yurtları olarak tarif etti ve burada yaşayan Tatarları da “*Berke'nin Tatarları*” şeklinde adlandırdı.²⁶² Fakat Rubruk Batu'nun, Berke'nin müslüman olması nedeniyle müslüman tüccarların Berke'nin ordugâhını ziyaret ederek ona hediyeler sunmasını tehdit olarak algıladığını, bu sebeple Berke'ye yurdunu Kuzey Kafkasya'dan İdil'in doğusuna taşımasını emrettiğini aktarır.²⁶³

Kaynaklarda, Batu'nun bir başka kardeşi olan Buval'a (Cuci ile Karacın Hatun'un yedinci oğlu)²⁶⁴ tahsis edilen yurtlar ile ilgili ipuçları bulunmaktadır. Batu tarafından Buval'a (Moval)²⁶⁵ Dinyester ve Dinyeper arası topraklarda yer alan bir ulus tahsis edildiği anlaşılmaktadır. 13. yüzyılın sonunda bu ulus, miras yoluyla Buval'ın torunu Nogay'a geçti ve Nogay, Dinyester ve Dinyeper arasında yer alan bu miras toprakları yönetti.²⁶⁶ Bu bağlamda, Plano Carpinili'nin Dinyeper yakınlarındaki bozkırlarda konar-göçer olarak hayat süren *Mauca* adlı bir prensten bahsetmesi dikkat çekicidir.²⁶⁷ Safargaliev Carpinili'nin bahsettiği prens *Mauca*'nın aslında Buval'ı işaret ettiğini öne sürmektedir.²⁶⁸

1.2.3. Deşt-i Kıpçak'ta İkili Kanat Sisteminin Tatbik Edilmesinde İdari Sistem

Deşt-i Kıpçak coğrafyasında Cuci'nin oğulları arasında miras paylaşımı gerçekleştirildikten sonra²⁶⁹ her bir yurdun ve bu yurtlarda yaşayan ulusların başında bulunan oğulların, merkezi idare ile olan ilişkilerine dair farklı yorumlar mevcuttur. Bu konuda Reşidüddin “*Orda İçen'in soyundan gelenlerin hiçbiri, Batu soyundan gelen*

²⁶¹ Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat 13. Yüzyılda, İstanbul'dan Karakurum'a Yolculuk*, 83.

²⁶² “Kuzeydeki yerlerden biri Kummecer'dir. Kummecer Tatarların hükümdarı Berke'nin memleketinin ortasında, yakınında Demirkapı ile Azak arasında, Azak'ın doğusunda, Demirkapının güneye meyleden batısında bir şehirdir. Buraya yakın bir yerde Lekzler (Lazlar) otururlar. Bunlar kuzeydeki *Berke Tatarları* ile güneydeki Hülâgü Tatarları arasını ayıran dağda (Kafkas dağları) oturan bir ırktır.” Bakınız: *Ebü'l- Fidâ Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, (İstanbul 2022), 180. Safargaliev, *Raspad Zolotoy Ordı*, 42.

²⁶³ Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat 13. Yüzyılda, İstanbul'dan Karakurum'a Yolculuk*, 83-84.

²⁶⁴ Karacın Hatun, Cuci'nin eşi ve Buvala'nın annesi olarak Muizzü'l Ensab'ta geçmektedir. “Muizz al-ansab”, *Zolotaja Orda v İstoçnikah, Arabskie i Persidskie Soçinenija*, 437. Seleznev, *Elita Zolotoy Ordı*, 59. Buval'ın Cuci'nin oğlu veya Cengiz'in oğlu olup olmadığı konusunda ihtilaf vardır. Bakınız: Tuncer Gülensoy, Paki Küçük, *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay. 2015), 91.

²⁶⁵ Buval aynı zamanda Emir Nogay'ın dedesiydi.

²⁶⁶ Safargaliev, *Raspad Zolotoy Ordı*, 42.

²⁶⁷ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa'da Orta Asya'ya Yolculuk*, 134.

²⁶⁸ Safargaliev, *Raspad Zolotoy Ordı*, 42.

²⁶⁹ Rubruk hanedan üyelerinin ele geçirilen toprakları (Tuna'dan güneşin doğduğu yere kadar uzanan İskitya toprakları kendi aralarında paylaştığının bilgisi geçmektedir. Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat 13. Yüzyılda, İstanbul'dan Karakurum'a Yolculuk*, 42.

hanların huzuruna gitmemiştir, çünkü aralarındaki mesafe çok fazlaydı ve onlar uluslarını bağımsız bir şekilde yönetmişlerdi.”²⁷⁰ şeklindeki ifadesi ulusları yarı bağımsız olarak algılamamızı sağlamaktadır. Safargaliyev de Reşidüddin’in bu ifadesinden yola çıkarak hanedan üyelerine verilen yurtluk ve ulusları yarı bağımsız bir vassal ulus olarak değerlendirmektedir. Fakat Reşidüddin’in eserinde geçen bir başka pasaj, sol kanata (yani Orda İçen’e) bağlı ulusların merkeze bağlı bir yapı olduğunu ve bağımsız bir şekilde hareket etmediğini göstermektedir: “Geleneklerine göre yöneticilerin Batu’nun haleflerini tanımaları ve fermanlarının başında onların isimlerini yazmaları gerekiyordu.”²⁷¹ Bu ifadeden hareketle sağ ve sol kolların (Ak Orda ve Gök Orda) idari anlamda birbirine bağlı birimler olduğunu değerlendirmek gerekir. Nitekim Mustafa Kafalı bu ikili yapının birbirinden bağımsız olmadığını, Ak Orda (sağ kol) ve Gök Orda’yı (sol kol) bir bütünün iki parçası olarak gördüğünü ifade etmektedir.²⁷²

Moğollardaki ikili sistemde, her iki kanadın başındaki yöneticinin karar alırken diğer kanatla uyum ve birlikteliği dikkate aldığını söylemek mümkündür. Nitekim Möngke Han, huzuruna gelen Rubruk’a Batu’nun ülkesinden geldiği için geri dönüş yolculuğunu da onun toprakları üzerinden yapmasını önerdi ve Batu’yu kastederek şu veciz ifadeleri kullandı: “İnsanın bir başı ama iki gözü vardır. İki gözü olmasına rağmen bir yere bakarlar. Bir göz nereye bakarsa diğeri de oraya bakar.”²⁷³ Bu ifadeler Moğollarda devlet idaresinde ikili yapının birbirinden bağımsız olmadığına, yöneticiler arasında bağlılığın, disiplinin ve entegrasyonun bir göstergesi olduğuna işaret etmektedir.

Altın Orda’daki bu ikili yapının bağımsız hareket etmediği, devletin 14. yüzyıla ait resmi yazışmalarında da karşımıza çıkmaktadır. Timur Kutluğ yarlığında geçen “Timur

²⁷⁰ Rashiduddin Fazlullah, *Jami’u’t-tawarikh*, 348. Safargaliyev, Batu’nun kardeilerinden her birinin kendi ulusunun hükümdarı olarak hareket ettiğini, hanedan üyelerine verilen yurtlukları ve ulusları yarı bağımsız vassal ulus şeklinde nitelendirir. Safargaliyev, *Raspad Zolotoy Ordy*, 43,45.

²⁷¹ Rashiduddin Fazlullah, *Jami’u’t-tawarikh*, 348.

²⁷² Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, 118. Derya Derin Paşaoğlu, “Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 56 (2014), c. 33, 152. Ak Orda’nın yönetme yetkisi ve hâkimiyeti, Batu Han’ın sülalesinden gelen hanedan tarafından Berdi Bek Han’ın (1356-1359) ölümüne kadar toplam 132 yıl boyunca devam etti. Bu süreçte, Gök Orda’yı temsil eden Orda İçen neslinden gelenler, Batu Han’ın sülalesine bağlı kaldı. Ancak bu bağlılık Gök Orda’dan Sası Buka’nın oğlu Mübarek Hoca’nın 1328-1329 yıllarında Sıgnak şehrinde para bastırmasıyla sona erdi. Ayrıca Batu ve Orda İçen soyunun sona ermesinden sonra, Altın Orda’da Cuci’nin diğer oğulları olan Tokay-Timur ve Şiban nesilleri, Altın Orda tahtında hüküm süren hanedanlar haline geldi. Bakınız: Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacıya göre Cuci Ulusu*, 58-60. Mübarek Hoca’nın para bastırması ile ilgili ayrıntılar için bakınız: Nurettin Ağat, *Altınordu (Cuci Oğulları) Paraları Kataloğu 1250-1502*, (İstanbul, 1976), 64.

²⁷³ Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı’na Seyahat 13. Yüzyılda, İstanbul’dan Karakurum’a Yolculuk*, 166.

Kutluğ sözü, sağ kol ve sol kolun oğlanlarına...” ifadesi²⁷⁴ oğlanların (prenslerin) merkez ile olan ilişkisine işaret etmektedir. Altın Orda’da sağ ve sol kanadın oğlanları, kurultaya katılmak, kendi fermanlarının üzerine hanın ismini yazmak, ordu sefer düzenlediğinde sefere iştirak etmek gibi görevleri yerine getirmekle yükümlüydü. Bu yükümlülükler örf ve yasalarla bağlayıcı hale getirildi. Ancak devletin iç karışıklık dönemlerinde bu yükümlülükler giderek göz ardı edildi ve merkeze olan bağımlılık bir anlamda azaldı.

1.2.4. Altın Orda Devleti’nin Askerî ve İdari Olarak Bölümlere Ayrılması

İdari anlamda hem insani gücün hem de askerî kaynakların dağılımını ifade eden sağ ve sol kanat sistemi, Altın Orda’nın yönetim yapısında açıkça görülen bir sistemdi. Bu sistem aynı zamanda devletin coğrafyalara bölümlendirilerek hanedan üyelerinin yönetim alanlarının da belirlenmesini sağlamaktaydı. Hem askerî hem de idari işleyişte, sağ ve sol kol oğlanları, kanat sisteminin en üst kademe yöneticileri olarak tayin edildi. Hiyerarşide bu oğlanlara bağlı, içlerinde hanedan üyelerinin de olduğu alt yönetim birimleri de mevcuttu. Bu alt birimlerde hanedan üyelerinden seçilen alt birim yöneticilerinin her birinin bir yurdu ve bu yurtlarda yaşayan kendisine bağlı urukları, illeri ve askerleri bulunuyordu.²⁷⁵

Altın Orda’nın askerî ve idari yapısının yorumlanması konusunda literatürde çeşitli görüşler bulunmaktadır. Örneğin V.P. Kostyukov Altın Orda’nın üç askerî ve idari birimden oluştuğu görüşüne iştirak etmekte olup, Reşidüddin’in Cuci ulusundan üç bölgenin -Batu, Orda ve Şiban’ın askerlerinin- Hülagü’nün Ön Asya seferine destek için gönderildiği bilgisine dayanarak, 1250’lerde Cuci ulusunun merkez, sağ kanat ve sol kanat olmak üzere üç askerî ve idari bölgeden oluştuğunu düşünmektedir.²⁷⁶ A.K.Kuşkumbayev de aynı görüşte olup, Cuci ulusunun askerî ve idari sistemini aktarırken, Altın Orda’nın üç askerî ve idari bölgeden oluştuğunu belirtmiş, merkezin dışında yer alan sağ kanadı (Türkçe ön kol) Ak Orda, sol kanadı ise Gök Orda (Türkçesi sol kol) olarak isimlendirmişti.²⁷⁷ Ancak Mustafa Kafalı’ya göre Cuci ulusunun askerî-idari yapısı Ak Orda ve Gök Orda

²⁷⁴ “Timur Kutluğ Han’ın Muhammed ve Mahmud Adlı Kişilere Verdiği Tarhanlık Yarlığı (24 Nisan 1398)”, *Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar*, 52.

²⁷⁵ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, 119.

²⁷⁶ V.P. Kostyukov, “Ulus Dzhuchi i Sindrom Federalizma”, *Voprosy İstorii i Arkheologii Zapadnogo Kazakhstana*, (2007), No:1, 182-183.

²⁷⁷ Kuşkumbayev, “Krylyevaya Sistema v Uluse Cuçi”, 93.

olarak iki birime ayrılmış olup, Ak Orda devletin merkezi ve sağ kanadını, Gök Orda ise sol kanadını temsil ediyordu.²⁷⁸

Altın Orda'nın askerî ve idari bölge sisteminde Ak Orda'nın (sağ kanat) Batu liderliğinde yönetildiği bilinmekte olup bu bölge Batu'nun mülklerinin, Şiban'ın ve Ural Nehri'nin batısındaki tüm diğer Cuci uluslarının topraklarını kapsamaktaydı. Bu topraklar Tuna Nehri'nden Orta İrtiş'e kadar uzanan geniş bir alanı kapsamaktaydı. Orda İçen tarafından yönetilen Gök Orda'nın (sol kanat) toprakları ise Yukarı İrtiş ve Tarbagatay Dağları'ndan başlayarak Mangışlak Yarımadası, Kuzey Yedisu, Balkaş çevresi ve Sir-Derya'nın orta kesimine kadar olan bölgeydi. Bu kanatta Orda İçen'in dört küçük kardeşine ait uluslar da bulunmaktaydı. Altın Orda'nın merkez bölgesi ise devletin yönetim alanını oluşturan İdil Nehri havzası ve bozkırları, Hazar Denizi'nin batı kıyısı ve Derbent'e kadar uzanan alanı kapsıyordu.²⁷⁹

Altın Orda Devleti'nin idari teşkilat yapısını detaylı bir şekilde ele alan Mustafa Kafalı devletin idari teşkilatını ulus seviyesi, orda seviyesi ve şehir seviyesi olmak üzere üç seviyede değerlendirmiştir. Merkezde Cuci ulusunu temsilen han ve ona bağlı ulus beyi (ulus emiri), Baş yargıcı, Baş Bitikçi, Tamga Emiri ve Baş Kadı bulunmakla birlikte, Orda seviyesi olarak adlandırdığı idari seviyede; her bir kanadın başında bir oğlanın bulunduğunu belirtmiş ve bu oğlana bağlı olan görevlileri hiyerarşik sırayla kol emiri, Orda bitikçisi, Yargıcısı ve kadısı şeklinde sıralamıştır. Bu sıralama her iki kol içinde (Ak Orda-Gök Orda) geçerli olup, hiyerarşi de sağ kolun sol koldan daha önde olduğunu ifade etmişti. Şehir seviyesinde ise şehirlerde bulunan darugalar, yönettiği bölgelerin hem mülkî hem de malî yönetiminden sorumluydu. Darugaların yanında şehirlerde Yargıcı, Kadı ve Bitikçi gibi görevlilerde yer almaktaydı.²⁸⁰

Sağ kol ve sol kol oğlanlarının hiyerarşik açıdan astı olarak kol emirleri bulunmaktaydı. Kol emiri aynı zamanda tümen komutanı olarak görevini icra ediyordu. Altın Orda Devleti'nde sağ kolun merkezi Kırım, sol kolun merkezi Harezm'di. İbn-i Battuta 14. yüzyılın ilk yarısında Kırım'a yaptığı ziyarette, Kırım'ın Özbek Han'a bağlı bir bölge olduğunu, burayı yöneten emirin sağ kol emiri olan Tülük Tümûr (Timur)

²⁷⁸ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, 118.

²⁷⁹ Kuşkumbayev, "Krylyevaya Sistema v Uluse Cuçi", 93. Altın Orda'nın 13.ve 14. Yüzyılının tarihi coğrafyasına dair kapsamlı bir araştırma için bakınız: V. L. Egorov, *Altın Orda'nın Tarihî Coğrafyası XIII-XIV. Asırlar*, (İstanbul: Ötüken yay., 2022).

²⁸⁰ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, 125-126.

bulunduğunu aktarmıştı.²⁸¹ İbn-i Battuta, sol kolun merkezi olan Harezm'i ziyaret ettiğinde, burayı yöneten emirin Kutlu Tûmûr (Timur) olduğunu kaydetmişti. Sağ ve sol kanatın emirleri, kendi kollarındaki bütün emirlerin liderliğini üstlenirdi.²⁸² Bunun bir örneği, sağ kol emiri Tûluk Tûmûr'un Azak emirini İbn-i Battuta'yı Azak'ta karşılamak üzere görevlendirilmesinde görülebilir.²⁸³

Ulus emiri hiyerarşik olarak altında bulunan bütün emirlerin yönetimini denetleyebiliyordu. İbn-i Battuta'nın gözlemleri konuyu aydınlatması açısından önemlidir. Battuta eserinde Özbek Han'ın huzurunda birçok emirin ve devlet görevlisinin iştirak ettiği bayram törenine katıldığını anlatmıştı.²⁸⁴ Gerçekleştirilen bu törenler bir tür denetim fonksiyonu işlevini görmekteydi. Tören sırasında han, ulus emirinin ve kendilerine verilen toprakların idaresinden sorumlu emirlerin yönetimini kontrol edip hana olan sadakatlerini ölçerdi. Bunun yanı sıra, emirlerin ordularının durumunu kontrol etmek amacıyla periyodik olarak askerî teftişler düzenlenirdi.²⁸⁵ Böylece askerî ve idari yapının işleyişinde disiplin ve düzen sağlanırdı.

Altın Orda'ya dair aktarılan tarihi kaynaklardan elde edilen bilgiler, askerî tarih perspektifinden değerlendirilerek, aşağıda Resim 1'de görülen Altın Orda Devleti'nin üst düzey yöneticilerinin/ komutanlarının yer aldığı askerî ve idari yapı sistemine ilişkin yeni ve bütünlüklü bir hiyerarşik şema, bu tez çalışmasında oluşturulmuştur. Daha önce Mustafa Kafalı, Altın Orda Devleti'nin idari teşkilatını ulus seviyesi, orda seviyesi ve şehir seviyesi olmak üzere üç seviye belirtilmiş olup bu tez çalışmasında da Kafalı'dan alınan ilhamla askerî-idari düzenin, idari anlamda, ülke geneli, kanat-bölge seviyesi ve eyalet seviyesi olarak yapılandığı, eyalet seviyesinin altında ise şehir seviyesinin bulunduğu tespit edilmiştir. Her idari sistemin, bir askerî seviye ile denk gelmesi ise tarafımızca modern askeri kavramlarla seviyelendirilerek ileri sürülmüştür. Altın Orda'da her askerî ve idari birimde için, Cengiz soyundan gelmek ve Moğol ulusuna ait olmak en önemli unsurdur. Dolayısıyla her askerî ve idari birimin bağlı olduğu üst kademedeki Moğol soylu bir idareci bulunmaktaydı.

²⁸¹ *İbn Battûta Seyahatnamesi*, 311. Ayrıca Battuta Kırım'a bağlı Azak bölgesinin de emiri olduğunu, bu emirin Muhammed Hvâce Huvârezmî olduğunu belirtmişti. *İbn Battûta Seyahatnamesi*, 314.

²⁸² Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, 122.

²⁸³ *İbni Battûta Seyahatnamesi*, 314.

²⁸⁴ *İbni Battûta Seyahatnamesi*, 326-327.

²⁸⁵ Izmaylov i Iskhakov, "Khan i aristokratiya: Struktura Vlasti i Upravleniya", 317.

Merkezde, tüm ordunun ve devletin yönetiminde han en üst seviyede bulunuyordu ve devletin merkezinde hanın emri altında askerî ve idari konularda geniş bir sorumluluk alanına sahip ulus emiri bulunmaktaydı. Ulus emirinin Cengiz soyundan gelmesi gerekmemektedir. Ulus emirleri başarılı tümen komutanları arasından belirlenirdi. Han ve emrindeki ulus emiri, ülkenin geneline dair yönetimin en üst birimini oluşturur, alınan kararlar tüm ülkeye uygulanırdı. Askerî düzende tüm ordunun yönetimine dair karar alan bu en üst basamak, idari anlamda ise devletin tamamının yönetildiği seviye idi.

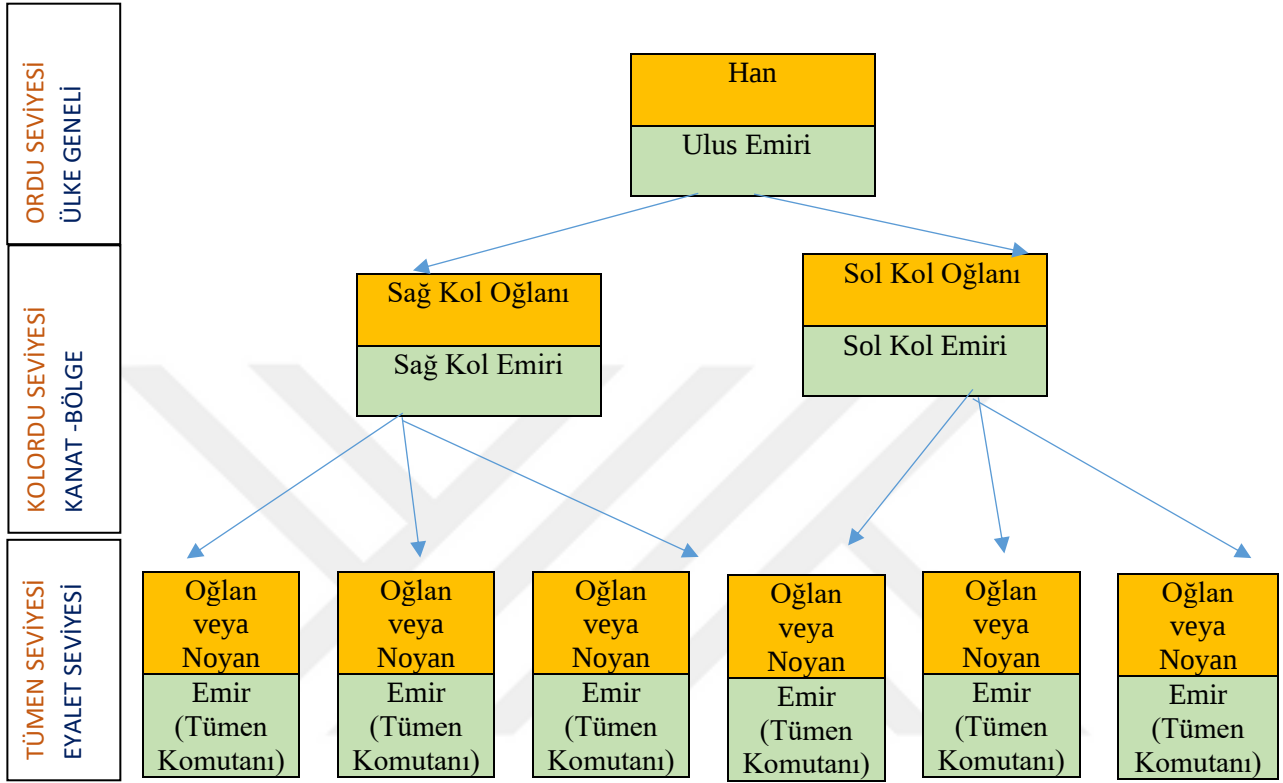
Ordu seviyesinin altında ise kolordu seviyesi olarak adlandırdığımız kanat/ bölge seviyesi yer almaktaydı. Bu seviyede, han soyundan gelen sağ kol ve sol kol oğlanları hiyerarşide en üst seviyede olup, oğlanlara askerî ve idari anlamda alınan kararlarda sağ kol ve sol kol emirleri eşlik etmekteydi. Askerî anlamda günümüzde kolorduların gördüğü işleve benzer şekilde faaliyet gösteren bu basamakta ise idari anlamda, barış zamanlarında bölgelere (sağ kanat-sol kanat) dair idari kararlar alınmakta idi.

Kollara bağlı olarak ise idari yönden eyalet seviyesinde görev yapan, askerî yönden ise tümen seviyesinde birlik oluşturan birimler bulunmaktaydı. Bu seviyede Moğol soyundan gelen oğlanlara (veya noyanlara) askerî ve idari yönden başarı gösteren tümen komutanları eşlik etmekteydi. Eyalet seviyesi olarak adlandırdığımız bu seviyede, birkaç şehrin bir araya gelerek oluşturduğu bölgeler eyalet olarak adlandırılmıştır. Eyalet seviyesinin altında ise idari anlamda şehir seviyesi yer almaktaydı. Şehirlerin askerî yönden temsil eden birim ise, o şehrin nüfusuna göre değişiklik göstermekte idi. Küçük şehirler tabur seviyesinde askerî seviyede olabilmekte iken, birkaç taburu içinde barındıran şehirler de bulunmaktaydı.

Deşt-i Kıpçak coğrafyasında askerî teşkilat sistemi ile idari teşkilat sistemi bir arada olup bu teşkilat yapısı Resim 1’de gösterilmiştir. Bölgede görülen bütünleşik askerî-idari yapı sayesinde savaş zamanının yanı sıra, barış zamanında da merkezi otorite askeri teşkilattaki yöneticiler aracılığıyla sağlanıyordu. En büyük askeri birim olan tümenler aynı zamanda idari bir birim olarak da işlev görmektedir, askeri-idari sistemdeki bu birliktelik, yönetimde sivil-asker ayrımı oluşturmaksızın birliği sağlamaktaydı. Yöneticinin aynı zamanda asker oluşu merkezi otoritenin tesisini kolaylaştırmakta, bu yolla, isyan, başkaldırı vb. konular için caydırıcılığı da arttırmaktaydı. Deşt-i Kıpçak gibi geniş bir alana yayılan nüfusun, süvari temelli bir ordu ile idare edilmesi, idarece alınan kararların ulusun her

birimine hızlıca iletilmesine ve ilgili kararların vakit kaybetmeksizin uygulamaya konulmasına olanak sağlamaktaydı.

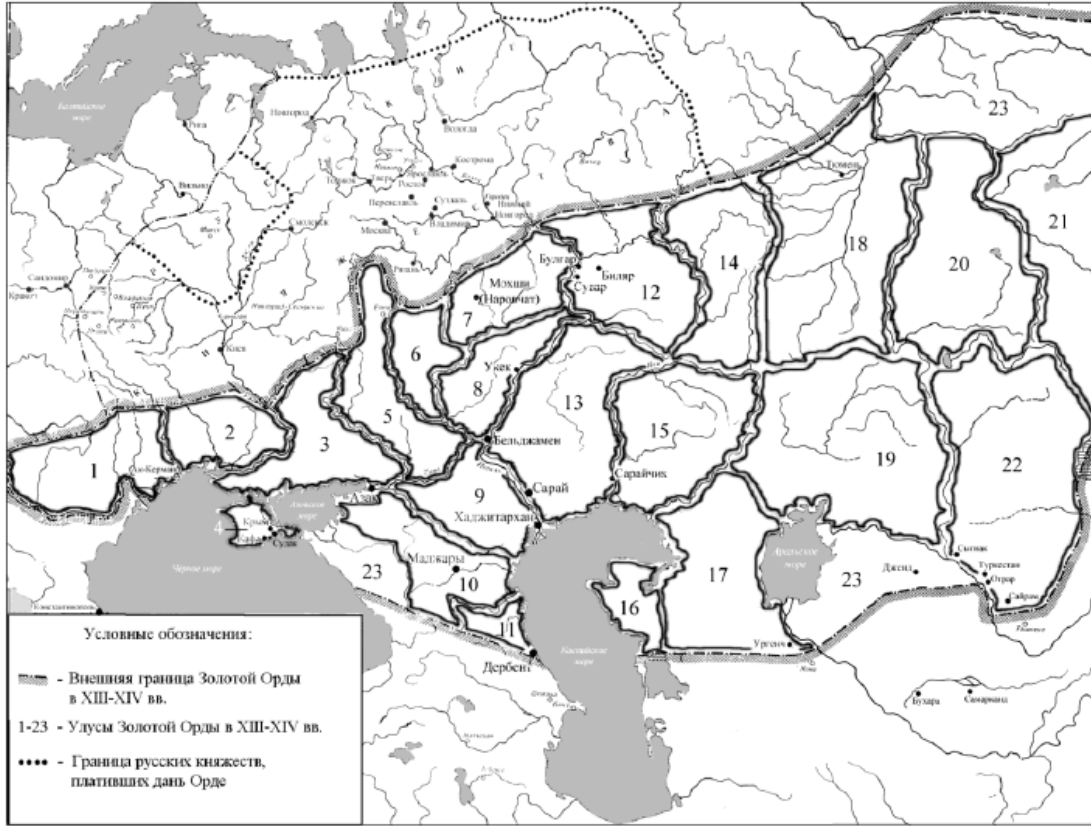
Resim 1: Altın Orda Askerî ve İdari Teşkilatının Hiyerarşik Yapısı

Altın Orda’da oğlanların veya noyanların başında olduğu eyaletlerin alanları zamanla değişiklik gösterebilmekte ise de aşağıda Harita 1’de belirtilen harita, 13. ve 14. yüzyıllarda Altın Orda’nın idari olarak eyaletlere bölümlendirilmesine dair önemli bilgiler vermektedir. Harita 1’de yer alan haritada; 1 numara ile belirtilen eyalette Nogay, 2 numara ile belirtilen eyalette Burunday, 3 numara ile belirtilen eyalette Mauci, 8 numara ile belirtilen eyalette Sartak, 10 numara ile belirtilen eyalette Berke, 19 numara ile belirtilen eyalette Şiban, 21 numara ile belirtilen eyalette Şinkur, 22 numara ile belirtilen eyalette Orda İçen hüküm sürmekte idi. Orda İçen’in kendi yurtluğu 22 numaralı eyalet olsa da Gök Orda bölgesinde yer alan eyaletler de Orda İçen’e tabii idi. Haritada gösterilen eyalet isimlerinin bir kısmı coğrafi bölgelere dayanıyordu. 4 numara ile belirtilen eyalet Kırım, 7 numara ile belirtilen eyalet Mordva, 11 numara ile belirtilen eyalet Derbent, 13 numara ile belirtilen eyalet Saray, 17 numara ile belirtilen eyalet Harezmi idi.²⁸⁶

²⁸⁶ Seleznev, *Elita Zolotoy Ordı*, 12.

Harita 1: 13. ve 14. Yüzyıllarda Altın Orda'nın İdari Olarak Eyaletlere Bölümlendirilmesi²⁸⁷

Sağ kol ve sol kol sistemini tatbik etmek, idari anlamda hâkim olunan toprakları yönetmek için başta avantajlı olduğu düşünülse de uzun vadede parçalanmayı da hızlandıran etkiler barındırmaktaydı. Sosyal ve politik sistemde mülklerin (yurtlukların) sürekli olarak daha küçük parçalara bölünmesi, Altın Orda tarihinde hanedan üyeleri arasındaki rekabeti ve mücadeleyi arttırdı. Hanedan üyesinin kendi ulusunu güçlendirme ve genişletme çabası, başka bir hanedan üyesinin ulusunun aleyhine olabiliyordu.²⁸⁸ Egorov, Altın Orda'nın sağ ve sol kol şeklindeki geleneksel ikili idari teşkilatının 14. asırda yalnızca askerî birimlerde korunduğunu belirterek, idari teşkilattaki değişimi “*Devletin idari yapısında ulusbeylerinin başında olduğu ana bölge birimlerden müteşekkil ve çok daha kullanışlı dörtlü bir teşkilatlanma, önceki kanat sisteminin yerini almıştı.*” şeklinde ifade etmektedir.²⁸⁹ Aktarımda yer alan dörtlü teşkilatlanma ibaresi ile dört bey sistemine vurgu yapılmaktadır. Esasen Moğol İmparatorluğu ve onun ardılları hanlıklarda dört bey sistemini araştıran Uli Schamiloglu, bu sistemin devletlerin idari yapısının temelinde yer

²⁸⁷ Seleznev, *Elita Zolotoy Ordı*, 12.

²⁸⁸ Kuşumbayev, “Krylyevaya Sistema v Uluse Cuı”, 100-101.

²⁸⁹ Egorov, *Altın Orda'nın Tarihî Coğrafyası*, 220-221.

aldığını ve *karaçi beyleri* olarak adlandırdığı kurumun Altın Orda'da da mevcut olduğunu düşünmektedir. Yazara göre Altın Orda'nın merkezinde bulunan hanın otoritesinin yanında güçlü bir aristokratik yapı olan dört bey sistemi bulunuyordu. Devletin üst düzey danışma ve karar organı olarak görev yapan dört önde gelen kabilenin oluşturduğu konsey, yerel aristokrasinin çıkarlarını, hanın çıkarlarına karşı temsil ediyordu. Ayrıca han ile onun tebaası olan kabileler arasında politik ve sosyal dengeyi sağlayan bir köprü görevi görüyordu. Devlet içerisindeki boyların temsilcisi olan dört karaçi beylerden bir tanesi *beylerbeyi* konumunda idi.²⁹⁰ Zamanla bu beyler, hanları tayin edecek güce ve otoriteye kavuşarak önemli bir siyasi ve askerî güce sahip bir zümreyi temsil ettiler.

1.2.5. Altın Orda'da Askerî Düzendeki Sağ Kol ve Sol Kol Meselesi

Sağ ve sol kol terimi ordunun savaş düzenindeki kanat birimlerini de ifade etmek için de kullanılıyordu. Kol terimi, Türk-Moğol askeri düzeninde hem “merkez” anlamında hem de “askeri birlik” kavramını ifade etmek için kullanılan bir terimdi. Bu düzen içerisinde ordu birlikleri, savaş stratejine uygun olarak “merkez”, “sağ kol” ve “sol kol” şeklinde yapılandırılmıştı. Merkezde Han'ın komutası altında bulunan muhafız birliği de mevcuttu.²⁹¹ Sağ kanat, sol kanat ve merkezden oluşan askeri organizasyon yapısı, askeri düzenin omurgasını oluşturmuş ve savaş meydanında askeri birimlerin operasyonlarının gerçekleştirilmesinde etkisini göstermişti.²⁹²

Askerî düzendeki sağ ve sol kanat birimleri, *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Cengiz Han'ın Cuci'nin sağ kanat ordusuyla birlikte, orman halkını fethetmekle görevlendirildiği pasajda görülebilir.²⁹³ Cuci'nin ölümünden sonra askerî düzendeki Batu, Çağatay ile birlikte sağ kanatın prensleri yani oğlanları olarak görevlendirildi.²⁹⁴ Batu ve Çağatay'ın sağ kanatın prensleri olarak atanması²⁹⁵, bu kanadın Moğol İmparatorluğu içerisinde stratejik

²⁹⁰ U. Schamiloglu, “The Qaraçi Beys of the Later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire”, *AEMA*, Vol. 4 (1984), 283-284.

²⁹¹ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 257.

²⁹² Kuşumbayev, “Krylyevaya Sistema v Uluse Cuci”, 101.

²⁹³ Cengiz Han Cuci'nin orman halklarını itaat alma konusundaki başarısından dolayı orman halkını ona ihsan etmişti. *Moğolların Gizli Tarihi*, 160.

²⁹⁴ Cengiz Han'ın ölümünden sonraki han seçim sürecine dair *Moğolların Gizli Tarihi*'ndeki detay oldukça önemlidir: “1228'de Çağatay ile Batu başlarında olduğu halde sağ cenahın prensleri, Otçigin, noyan, Yesu ve Yesungge başlarında olduğu halde sol cenahın prensleri, Tolui başlarında olduğu halde merkezin prensleri, prensesler, damatlar, tümen komutanları ve binbaşılar hepsi bir araya gelerek Kerulen (nehrinde) bulunan Kode'u adasında kurultay için toplandılar ve Cengiz Han'ın emri gereğince Ögeday Han'ı Han intihap ettiler.” *Moğolların Gizli Tarihi*, 190-191.

²⁹⁵ Büyük Moğol İmparatorluğu döneminde sol kanadın prensleri ise Otçigin- Noyan, Yegu ve Yesungge, merkezin prensi ise Tolui idi. Bakınız: *Moğolların Gizli Tarihi*, 190.

önemini ortaya koymaktadır. Ancak Reşidüddin, Deşt-i Kıpçak'ta yapılan taksimatta, Cuci'nin vefatından sonra Cuci'ye tabi olan orduların yarısına Batu'nun, diğer yarısına Orda İçen'in komuta ettiğini belirtmişti.²⁹⁶

Kanatlara ayırarak yönetme düzeninin Altın Orda'da uygulanışına devam ettiğine dair kaynaklarda pek çok örnek bulunmaktadır. Cani Bek Han'ın Tebriz seferi için sol kanat emirlerine (cavungar) bir ay içinde 100 tümen asker hazırlamalarını emretmesi²⁹⁷ kanat sisteminin uygulandığını göstermektedir. Benzer şekilde, Özbek Han döneminde de bu sistem uygulanmış ve ordu sağ ve sol kanatlara ayrılarak düzenlenmişti *Târîh-i Vassâf* adlı eserde Özbek Han döneminde Arran'ın ele geçirilmesi için (5 Mart 1318- 21 Şubat 1319) Saksın ve Kıpçak sınırlarından yola çıkan Özbek Han'ın ordusunun ilkin sağ ve sol kanatlara ayırdığı, sonrasında ise öncü kuvvetlerin (mankıla), artçı birliklerin (keçka) düzenlendiği yer almaktadır.²⁹⁸ 14. Yüzyılın sonlarında Timur ile mücadelelerinde (1391-1395) Toktamış da ordusunu merkez, sağ ve sol kanat şeklinde organize etmişti.²⁹⁹ Toktamış, Timur'a karşı 1391 ve 1395' teki savaşlarda savaşan ordusu en çok sağ kanadın oğlanlarına ve emirlerine dayanmaktaydı.³⁰⁰

Ulusun topraklarının daha küçük birimlere ayrılması seferberlik sürecini kolaylaştırıyordu. Bu konuda Toktamış'ın Timur ile mücadelesi öncesinde savaş netleştğinde *"Toktamış, sağ ve sol tarafın liderlerini, yaşlılarını, kendi soyundan gelenleri ve halklarını çağırdı."*³⁰¹ İfadesinden seferberlik sürecinde kanat sisteminin uygulandığı görülmekte olup ayrıca, Altın Orda'nın askerî-idari düzeninin, devletin tarihi boyunca önemli değişikliğe uğramadan önceki ilkelerine dayanarak ilerlediğini de görmek mümkündür.

Sağ ve sol kollara tayin edilen komutanların görev süresine ve görevlerinin sonraki nesle devredilmesine dair kaynaklarda çeşitli örnekler bulmak mümkündür. Örnek olarak, Reşidüddin Batu'nun ordusunda doğrudan ona bağlı birliklerin başında bulunan ve sol kolun komutanlığını temsil eden Sayciut kabilesinden Munkur'un ölümünden sonra yerine

²⁹⁶ Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't-tawarikh*, 348.

²⁹⁷ "Kazvini Izbrannoy istorii" Khamdallakha Kazeini i Prodolzheniy k ney", *Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikakh*, (SMIZO T.P), (Almaty: Dayk-Press, 2006), 187. Kuşumbayev, "Krylyevaya Sistema v Uluse Cuçi", 100.

²⁹⁸ Kazvini Izbrannoy istorii" Khamdallakha Kazeini i Prodolzheniy k ney", 173. Kuşumbayev, "Krylyevaya Sistema v Uluse Cuçi", 99.

²⁹⁹ "Sheref-ad-Din Yezdi", Tizengauzen V.G. *Zolotaya Orda v Istochnikakh*, 348.

³⁰⁰ Kuşumbayev, "Krylyevaya Sistema v Uluse Cuçi", 100.

³⁰¹ "Iz sochineniya Ibn Arabshakha", Tizengauzen V.G. *Zolotaya orda v Istochnikakh*, 210.

oğlu Çerkez'in geçtiğini belirtmiş, Çerkez'in ayrıca, Tokta Han'ın emirlerinden biri olduğu ve Munkur'un soyundan geldiği ifade etmişti.³⁰² Bu örnekten, sağ ve sol kanatlardaki askeri ve idari pozisyonların genelde kabilelere ve ailelere bağlı miras yapısı içinde aktararak çocuklara miras olarak kaldığı ve söz konusu bu görevlerin ırsi bir niteliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Reşidüddin'in bir başka anlatısı, bu miras yapısının her zaman kan bağına dayanmadığını gösteren önemli bir örnek sunmaktadır:

“Huşiday kabilesinden Huşiday Baiku adında bir komutan vardı. Cengiz Han, onu ve birliğini Cuci'ye verdi. Huşiday, Batu'nun sağ kanadını komuta etti. Hayatının son anlarında şunları söyledi: “Ben yaşlı ve güçsüzüm, artık bu görevi yerine getiremiyorum.” Cacirat kabilesinden Yeldeka³⁰³ adında bir adam vardı ve Huşiday onun annesiyle evlendi. Huşiday Yeldeka'yı yanına alarak onu halefi yaptı. Daha sonra Yeldeka, Huşiday'ın halefi olarak yerine geçti. Günümüzde onun soyundan gelen üst düzey görevliler, aynı görevleri yerine getirmeye devam etmektedir.”³⁰⁴ Bu örnekte de görüldüğü gibi, sağ ve sol kanatlardaki askeri ve idari roller çoğunlukla ırsi bir nitelik taşısa da, bu durumun her zaman geçerli olmayabiliyordu. Bu örnekten, Huşiday Baiku'nun muhtemelen erkek bir evladı olmadığı için, sonradan evlendiği bir kadının oğlunu evlatlık edinerek kendi mevkisine getirdiği görülmektedir. Bu durum, görevlerin aktarımının her zaman kan bağına dayalı bir şekilde olmadığı atamaların, görevlendirmelerin evlilik ve farklı sosyal bağlar üzerinden de şekillenebileceği sonucu çıkmaktadır.

Neticede son aşamada nihai söz Han'a aitti. En azından merkezi otoritenin güçlü olduğu dönemlerde verilen yurtluklar, uluslar veya askeri, idari pozisyonlar tamamen Han'ın otoritesine ve gücüne bağlıydı.³⁰⁵ Örnek olarak Batu hükümdarlığı döneminde (1236-1255) Berke'nin Kafkasya'daki yurtlarını alarak onun bu bölgeden İdil üzerinden doğuya çekilmesini emretmişti.³⁰⁶ Bazı durumlarda han merkezi otoriteyi güçlendirmek adına, kendi kadrolarını yapılandırmaya ve sağ ve sol kanatta yer alan ulusları ve yöneticilerini değiştirebiliyordu ve yetkisini kısıtlayabiliyordu. Özbek Han (1313-1340)

³⁰² Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't-tawarikh*, 279.

³⁰³ Yeldeka, Cuci Ulusu'nun Cacirat kabilesinden en eski emirlerinden biridir. Seleznev, *Elita Zolotoy Ordı*, 221.

³⁰⁴ Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't-tawarikh*, 93.

³⁰⁵ Egorov, *Altın Orda'nın Tarihî Coğrafyası*, 221, 224.

³⁰⁶ Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat 13. Yüzyılda, İstanbul'dan Karakurum'a Yolculuk*, 83-84. Egorov, *Altın Orda'nın Tarihî Coğrafyası*, 224.

bazı sol kol oğlanlarını, onlara bağlı kabileleri güvendiği emiri Kıyat Astay’a koşun olarak vermişti.³⁰⁷

14. yüzyılın sonlarında askeri düzende kanat yapısının gittikçe bozulduğunu söylenebilir. Altın Orda ordusunun sol kanadında yer alan Könce Oğlan’ın 1395’teki Terek Savaşı’nda ordunun sağ kanadında görev yapması³⁰⁸ ve bazı sağ kanata yer alan bazı emirlerin hem sağ hem de sol kanatta görev alması askeri düzende kanatların işleyişinin bozulduğunu, bu durumun sadece askerî düzenin değil, ulus kanat sisteminin de zayıflamasına yol açmıştı.³⁰⁹

1.3.Ordunun Temel Yapısı (Kuvvetleri)

1.3.1. Daimî Kuvvet (Keşik- Muhafız Birliği)

. Altın Orda Devleti’nin askerî yapısı diğer Türk-Moğol ordu yapısına benzer biçimde kara kuvvetleri üzerine kuruluydu Bozkır ordularında dere geçişleri için kullanılan küçük çaplı deniz araçları bulunsada bir deniz kuvvetinden söz edilemezdi. Altın Orda Devleti’nde kara kuvvetleri temelli ordunun hiyerarşik yapısının zirvesinde, hanın bulunduğu merkezde, daimî olarak görev yapan bir ordu yer alıyordu. Bu ordu Altın Orda Devleti’nin askerî gücünün temelini oluşturuyordu.

Bir ülkede daimî kuvvetin bulunması, devletin hem savaş zamanı hem de barış zamanı profesyonel bir askerî kuvvetinin var olduğunu göstermekteydi. Bu kuvvetin askerleri, eğitim sürecinden geçen, devletten maaş alan ve Han’ın kontrolünde, sürekli silahaltında tutulan profesyonel³¹⁰ askerlerdi. Moğollarda profesyonel asker olarak hanın kontrolünde bulunan birliğe ise *keşik* denmekteydi.

Keşik kurumu Moğollarda Cengiz Han tarafından kurulmuş olup, Cengiz Han’ın Moğol askerî sistemine getirdiği bir yenilik olarak görülmüyordu. Keşik’in kuruluşuna dair bilgiler *Moğolların Gizli Tarihi*’nde şu şekilde geçmektedir: “*Binlikleri (Alay veya Tabur)*,

³⁰⁷ Özbek Han’ın bu kararının arkasında Altın Orda’nın sol kanadındaki siyasi gelişmeler yatmaktadır. Daha fazla bilgi için bakınız: Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, 78-79.

³⁰⁸ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, 112.

³⁰⁹ Kuşumbayev, “Krylyevaya Sistema v Uluse Cuçi”, 100.

³¹⁰ Modern anlamda profesyonel askerlik, askerliği bir meslek olarak benimseyen kişileri tanımlamak için kullanılır. Daha fazla bilgi için bakınız: Barış Ateş, *Askerî Sosyoloji (Ordu ve Toplum Araştırmaları)*, (İstanbul: Selenge Yay. 2022), 74.

*Yüzlükleri (Bölük) ve Onlukları (Manga) kurduktan sonra, seksen gece nöbetçisi ile yetmiş gündüz nöbetçisinden ibaret olan muhafız kıtasını teşkil etti.*³¹¹

Cengiz Han'ın kurduğu muhafız birliği *kebteul* (gece muhafızı), *turka'ut* (gündüz muhafızı) ve *horçinler* (silahşörler) olmak üzere üç birimden oluşmaktaydı.³¹² Bu birimler içerisinde de farklı hünerlere sahip pek çok görevli bulunmaktaydı. Bunlar arasında *temeçin* (deve çobanları), *hükerçin* (sığır çobanları)³¹³ *konuçin* (koyun çobanı), *aduyuçin* (seyis),³¹⁴ *nuntucin* (yurtların yöneticisi, yurtları kurmakla görevli kişi), yemek ve içecek servisi yapan *ba'urci*³¹⁵, *siba'uci* olarak adlandırılan doğancı, ferman metinlerinin yazan *yarlığci*, yıllıkları kaydeden *biceci*, hana kılıcı ve yayı ile hizmet eden *köldülci* veya *üldüci*, saray kapılarından sorumlu *balağci*, şaraptan sorumlu *idaraci*, araba ve atlardan sorumlu *ula'aci* veya *morinci*, kıyafetlerden sorumlu *sügürce*, müzik çalan görevli *kulağanci* ve cesur savaşçılar olan *ba'aadurlar* da yer almaktaydı.³¹⁶

Turka'utların (gündüz muhafızları) biriminin; çerbi ünvanlı kadınların ve hane halkının yönetiminden sorumlu olmak, saraya ait yurt ve arabalardan sorumlu olmak, bayrak, davul ve mızraklardan sorumlu olmak, sofraya düzeninin sağlayarak yiyecek ve içeceklerin denetiminden sorumlu olmak, gıda malzemelerinde israfın hesabını yapma gibi görevleri bulunuyordu. Bu ek görevlerin yanı sıra muhafızlık görevinin asli kısmı olan saraya giren ve çıkanı denetlemek, sarayın kapısında sürekli nöbet tutan gece muhafızları bulundurmak, büyük şarap fiçisinin emanetini sağlamak evlerin (çadırların) tanzimini yapmak, ava çıkıldığında yapılan ava katılmak ve yurt arabalarının başında nöbet tutmak gibi görevlerde yerine getiriliyordu.³¹⁷ Ayrıca yargı işlerinde de görev yapan gece muhafızları vardı. Bu muhafızların gözetiminde silah dağıtımı da yapılırdı. Beygirlerin temizliği ve yüklerin taşınması işleri de onların sorumluluğunda yerine getirilirdi. Çerbi ünvanlı kişiler ayrıca değerli kumaşların dağıtımını da gerçekleştirdi.³¹⁸ *Turka'utların*

³¹¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, 114-115. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimâî Teşkilâtı*, 179.

³¹² Eserin Ahmet Temir tarafından yapılan çevirisinde *horçiler silahşör* şeklinde tercüme edilmiştir. Çalışmamızda *horçilerden silahşör* şeklinde bahsettik. *Moğolların Gizli Tarihi*, 149, 199. C.A. Kozin'in çevirisinde muhafız birliği Moğolca *kebteul*, *qorçin*, *turqaut* şeklinde geçmektedir. Kozin, *Sokrovennoe Skazanie*, 195, 317.

³¹³ *Moğolların Gizli Tarihi*, 158, Kozin, *Sokrovennoe Skazanie*, 173, 490.

³¹⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, 158, Kozin, *Sokrovennoe Skazanie*, 174, 385.

³¹⁵ Timothy May, *Savaş Sanatı*, s. 67. Kozin'in *Moğolların Gizli Tarihi* çevirisinde Moğolca *baurçin* şeklinde geçmektedir. Kozin, *Sokrovennoe Skazanie*, 231.

³¹⁶ V.V. Barthold, *Moğol İstilâsı Devrinde Türkistan*, Çev. Seniha Sami Morali, TTK Yayınları (Ankara: TTK Yayınları, 2020), 408. Timothy May, *Savaş Sanatı*, çev. Mustafa Uyar, (İstanbul: Kronik Yay. 2022), 67.

³¹⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, 157. Kozin, *Sokrovennoe Skazanie*, 173, 490.

³¹⁸ *Moğolların Gizli Tarihi*, 158, Kozin, *Sokrovennoe Skazanie*, 174, 491.

(gündüz muhafızları) ise gündüz vaktinde hanı koruma ve gün batmadan önce nöbet yerlerini gece muhafızlarına devretme sorumlulukları vardı. Horçinler (silahşörler) kehteulların gözetimi altında yiyecek ve içecek servisi yapmakla görevliydi.³¹⁹

Bu birimlerin sayısı daha sonraki dönemde artış göstermiş ve bir tümen sayısına ulaşılması hedeflenmişti.³²⁰ Cengiz döneminde bu birlik 8.000 kişilik *turka'ut* (gündüz muhafızı) ile 2.000 kişilik *kehte'ul* (gece muhafızı) ve *horçin*lerden (silahşörler) oluşmaktaydı.³²¹

Keşik sisteminde boy ve kabilelerden oluşan devletin merkez muhafız birliğinde, her kabileden temsili olarak seçilen oğullar yer almaktaydı. Bu sisteme göre her kabile imparatorluğun emrinde oğullarını bırakarak hana sadakatini gösteriyor, aynı zamanda han da bu oğullar sayesinde kendisine bağlı seçkin askerler yetiştiriyordu. Keşik bu yönüyle askeri bir eğitim kurumu görevini de görmekteydi. Muhafız birliğine girme şartları, birliğe seçim kriterleri, teşkilat yapısına dair bilgiler *Moğolların Gizli Tarihi*'nde yer almaktadır: “*Bu kıtaya binbaşılardan ve yüzbaşılardan çocuk ve kardeşleriyle, becerikli ve boylu boslu olmak şartıyla, serbest kimselerin çocuk ve kardeşleri de girebiliyorlardı*”³²² Moğolların muhafız teşkilatına ilişkin Cengiz Han'ın yayınladığı emirlerde; genel yapıyı görmek mümkündür. Cengiz Han yeni oluşturacağı birliğin seçkin askerler arasından seçilerek tam bir tümen sayısına ulaşmasını hedeflenmişti. Bu birliğe Moğollarda hizmet veren subayların (tümenbaşı, binbaşı, yüzbaşı, onbaşı) oğulları alınmakta, ayrıca fiziksel gücü, dayanıklılığı ve üstün yetenekleri bulunan özgür halkın oğulları da birliğe kabul edilirdi. Oluşturulacak birlikte binbaşılardan oğulları on yoldaş (nöker) ve bir küçük kardeşiyle; yüzbaşılardan oğulları beş yoldaş ve bir küçük kardeşiyle; onbaşılardan ve özgür halktan seçilen oğulların üç yoldaş ve bir küçük kardeşiyle bu birliğe katılmaları emredilmişti.³²³ Bu emirde bahse konu oğulların geçimine dair bilgiler de yer almakta olup; oğullara babaları tarafından verilen malın ve kendileri tarafından tedarik edilmiş olan adam ve atların dışında kanuna göre tespit edilen bir yardımın da yapılması gerektiği yer almaktaydı.³²⁴ Oğullara

³¹⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, 157. Kozin, *Sokrovennoe Skazanie*, 173, 490.

³²⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, 149.

³²¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, 151.

³²² *Moğolların Gizli Tarihi*, 115.

³²³ Kozin, *Sokrovennoe Skazanie*, 168-169.

³²⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, 150, Vladimirtsov, *Moğolların İctimaî Teşkilâtı*, 179.

verilen bu yardımdan da anlaşılacağı üzere merkez ordusundaki askerlerin hizmet gelirleri dışında merkezden maaş veya türevi yardım aldıklarını ortaya koymaktadır.³²⁵

Muhafız birliğindeki askerlerin statüleri ile ilgili bir ayrıntı da dikkat çekici olup bu ayrıntıda Cengiz Han; “*Benim muhafızlarım, hariçteki binbaşılara nazaran üst sayılacaktır. Onların emrinde bulunanlar da hariçteki yüzbaşı ve onbaşılara nazaran üst sayılacaktır.*” şeklinde bir emir vermişti.³²⁶ Hiyerarşik yapıda muhafız birliğinden olan birinin ordunun herhangi komutanından (binbaşı) üstün tutulması, keşikten olan askerlerin Moğol ordusunda ne denli kıymet gördüğünü göstermektedir. Keşikteki bir erin rütbesi, sahadaki ordu birimindeki bir onbaşıya denkti. Keşikteki bir onbaşı, saha ordusundaki bir yüzbaşı ile aynı rütbeye sahipti. Keşikteki yüzbaşı, saha ordusundaki binbaşı ile aynı seviyedeydi.³²⁷ Bu hususa ilişkin Cengiz Han’ın başka bir emrinde ise binbaşı rütbesinde olanlar muhafız birliğindekilerle kendilerini eşit görmeye veya rekabet etmeye kalkışanı cezalandırılacağı belirtilmişti.³²⁸

Muhafız birliğinde yetişen askerler, hanın emri ile ilerleyen zamanlarda farklı görevler arasında geçiş yapabilmekte idi. Muhafız birliğinde aşçı (baur’çi) olarak görev yapan Ongor’un kendi dağılmış kabilelerini toplamak için Cengiz’den müsaade isteyip kabilenin başına geçmesi ve dağılan kabileyi birleştirmesi sebebiyle onların binbaşısı olarak atanması, muhafız birliğinden yetişen bir askerın farklı bir göreve de atanabileceğini göstermektedir.³²⁹ Benzer bir örnekte ise Huşın kabilesinden gösterilebilir. Cengiz Han’ın hizmetinde başlangıçta *buka’ul* ve *ba’urçi* (aşçı)³³⁰ olarak görev yapan Boroghul Noyan (Boroghul)’ın daha sonra muhafız birliğinin komutanlığına terfi etmiş ve ardından binlik komutanı olarak görevlendirilmişti. Bu komutan daha sonra imparatorluğun sağ kanadında önemli bir komutan haline gelmişti.³³¹

³²⁵ *Moğolların Gizli Tarihi*, 150

³²⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, 152. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı*, 179.

³²⁷ M.V., Gorelik, *Armii Mongolo-Tatar X-XIV vv Voinskoe İskustvo, Orujiye, Snaryajeniye*, (Moskova 2002), 16.

³²⁸ *Moğolların Gizli Tarihi*, 152-153.

³²⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, 143.

³³⁰ Kavramın daha detaylı izahı için bakınız: Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, 202.

³³¹ Huşın kabilesi Cuci’nin binlik olarak emrine verilen ve Batu’nun sağ kanadını kontrol eden kabileydi. Rashiduddin Fazlullah, *Jami’u’t-tawarikh*, 93. Muhafız birliğinde yetişen askerlerin bu görevler arası geçiş yapmasının doğru yorumlanması önemlilik arz eder. Muhafız birliğine seçilen askerler bir yönüyle günümüzdeki askeri öğrencilere benzetilebilir. Eğitim sürecinde askerlik sanatı merkezde yer alsa da, topluluk halinde yaşamının getirdiği zorunlu iş ve görevlerde (yemeğin yapılması, nöbet tutulması vb.) bu

Muhafız birliğindeki askerlerin diğer askerlerden üstün tutulmasının sebepleri arasında; muhafız birliğindeki askerlerin seçkin bir asker topluluğunu oluşturması, düzenli bir eğitimden geçmesi, hana karşı sadakatin çekirdekten yetişerek oluşturulması gibi hususlar sayılabilir. Bu birlikten yetişen subaylar daha üstün pozisyonlara atanabilmekte, büyük ordu birimlerinin başına geçebilmekteydi. Bu hususa dair en önemli örneklerden biri; Cebe Noyan ve Subutay Noyan gibi keşikten yetişme kişilerin ordunun en üst düzey görevlerine getirilmeleridir.³³² *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Cengiz Han'ın komutanlarından Cebe, Hubilai, Subutay ve Celme'nin “*insan eti yiyerek beslenen köpeklerle*” benzetilmesi bu komutanların Han'a olan sadakatine vurgu yapmakta, ayrıca canavarca tabir edilen bu isimlerin askeri olarak caydırıcı bir güce ve etkiye sahip olduğunun da altı çizilmek istenmişti.

Moğol askerî tarihinde keşik kurumunun sadakat temelli yapısında, elde edilen statü nesiller boyunca devam edebilmekteydi. Cengiz'in keşikteki en sadık askerlerinden ve dört kahramanlarından biri olan Arulat boyundan Bo'orçu'ya zamanla tümen komutanlığı verilmiş ve İmparatorluğun sağ kanat ordusunda üst düzey statüye kavuşmuş ve askeri aristokrasinin temsilcilerinden olmuştu. Ögeday Han döneminde (1229-1241) ise Bo'orçu' sonra yeğeni Burultay, sağ kanat ordusunu tümen komutanlığını devralarak sağ kanat ordusunun en güvenilir ve seçkin komutanı olmuştu. Mengü Kağan döneminde (1251-1259) ise sağ kanattaki tümeni Burultay'ın oğlu Balçık, Kubilay Kağan döneminde (1260-1294) ise Bo'orçu'un oğlu tümeni yönetmeye devam etmişti.³³³ Bu örnekten, keşikten yetişen komutanların nesiller boyu askerî düzende yönetici olarak yer aldığı ve Moğol askeri teşkilatında önemli roller oynadıkları görülmektedir.

askerler tarafından yerine getirilebilirdi. Yukarıda bahsi geçen bir askerın aşçı olarak görev yapması, sivil olarak görev yapan bir aşçı gibi yorumlanmamalıdır. Örneğin günümüzde terörlere mücadelede askeri görevler yapan bir astsubayın başka bir birlikte yemek hane sorumlusu olarak görevlendirilmesi mümkün olup, yemek yapımından sorumlu olmanın askeri vasıflardan eksik olmayı göstermemektedir. Bu hususa dair bir başka örnek olarak kendi ihtiyaçlarını kendileri gören harp okulu öğrencileri verilebilir. Eğitim sürecinde bir subay adayının çamaşır sorumlusu olarak görevlendirilmesi, hayatın olağan akışı içerisinde. Bu asker ileride en üst rütbelere gelebilmektedir.

³³² *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Subutay ve Cebe destansı bir üslupla Cengiz Han'ın insan eti yiyerek beslediği köpeğe benzetilmişti. Bu benzetmedeki diğer iki komutan ise; Hubilai ve Celme idi. *Moğolların Gizli Tarihi*, 120.

³³³ Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't-tawarikh*, 91-92.

1.3.1.1. Altın Orda Devletinde Muhafız Birliği

13. yüzyıl sonu ve 14. yüzyıl başlarında Altın Orda Devleti'nin, Büyük Moğol İmparatorluğu'ndan gerçek manada ayrıldığı ve bağımsız bir devlet olarak karşımıza çıktığı dönemde, Cengiz Han döneminde oluşturulan muhafız birliğinin kısmi değişiklikler bulunsa da temel yapısında bir farklılık göstermeden Altın Orda'da kullanılmaya devam ettiği düşünülmektedir.

Cengiz'in nökerlerinden aynı zamanda keşikten biri olan Bo'orçu'nun neslinden gelen Burulday'ın Moğol İmparatorluğu'nun sağ kanadının tümen komutanlığına atanması, imparatorluğun sağ kanadında Altın Orda döneminin en önemli askeri seferlerinin komutanlığını üstlenmesi³³⁴, Burulday'ın çocuklarının bazılarının ordu komutanlığına bazısının saray görevliliğine getirilmesi³³⁵ bu keşik geleneğinin Altın Orda'da sürdürüldüğünün göstergelerindendir.

Altın Orda'da muhafız birliğindeki görevlilere dair diplomatik ilişki kurulan devletlerin kaynaklarında bilgiler bulmak mümkündür. Tokta Han döneminde (1291-1312) Memlükler ile dostane ilişkilerin devam ettiği zamanda yazılan “*Sultanların, Kralların ve Orduların Tarihi*” adlı anonim eserde muhafız birliğinde görevli komutanlara dair bilgiler mevcuttur.³³⁶ Eserde Altın Orda'nın başkenti Saray'dan Memlüklerle olan görüşmeleri sürdürmek için Tokta Han'ın elçilerden birinin Emir Seyfeddin el- Atabeki adında muhafız birlikliğinden bir komutan olduğu bilgisi geçmektedir. Elçilik heyetindeki bir diğer kişi ise Emir-ahor Fahreddin Mahmud Eş-Şemsi idi. Ünvanından da anlaşılacağı üzere, saray ahırlarından ve atlarından sorumlu olup, bu askerin de muhafız birliğinin içinde yer alan kişi olduğu düşünülebilir.³³⁷ Muhafız birliği içerisinde görevli iki isim, elçilik görevini yerine getirmek için Memlük sarayında bulunmuşlardı.

Özbek Han döneminde (1313-1342) muhafız birliğinden elçilik görevi ile Memlük sarayında bulunmuş kimseler vardı. 1314'te Memlükler'e gönderilen elçilik heyetinde,

³³⁴ Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't-tawarikh*, 91-92.

³³⁵ Altay Tayfun Özcan, “Moğolistan'dan Avrupa'ya bir Moğol Komutanı: Burulday Noyan”, *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde: Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya Armağan*, ed. Zeynep İskefiyeli-Muhammed Bilal Çelik, 143.

³³⁶ Vorontsov, “*Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordı (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)*”, 166.

³³⁷ “Iz biografii Sultana El'melik-Ennasyra”, V.G. Tizengauzen, *Zolotaya orda v istochnikakh*, 117.

Saray müzisyenlerinin başı Emir Seyfeddin Uruç ve muhafız birliğinin önde gelen komutanlarından biri olan El-Hüsami Hüseyin Saru oğlu görevlendirilmişti.³³⁸ Memlük sarayına 1340 yılında giden bir başka elçilik heyeti arasında Uruk Timur ve onun oğlu Muhammed Hoca, Kutlu Hoca ve oğlu Ebubekir ve av teşkilatının başı Baydera isimleri geçmektedir.³³⁹ Burada bahsedilen Baydera'nın³⁴⁰ av teşkilatının başında biri olarak anılması, bu ismin Cengiz Han dönemindeki muhafız birliğinde yer alan gece muhafızlarının (kehteul) görevleri arasında sayılan ava çıkma görevini sürdürdüğünü göstermektedir. Bu bilgilerden muhafız birliğinde görevli askerlerin yalnızca hanı korumakla vazifeli kişiler olmadıkları, aynı zamanda diplomatik görevlerde üstlendikleri sonucuna varabiliriz.

14. yüzyılın sonlarında da Altın Orda'da hanın kişisel muhafızları hakkında Rus kaynaklarında da bilgiler edinmek mümkündür. Kaynaklarda 1393 yılında Moskova'da bulunan³⁴¹ Hıdır Hoca, Bahtı Hoca ve Mehmet Hoca adlı kişilerin Toktamış Han'ın kişisel muhafızı (sarayda hükümdarın yatağını hazırlayan görevli) olduğu düşünülmektedir.³⁴²

Altın Orda'nın resmi yazışma metinlerinden yola çıkarak, Cengiz Han döneminde belirlenen muhafız birliğindeki görevlilerin vazifelerinin Altın Orda'da devam ettiğini söylenebilir. Cengiz döneminde gece muhafızlarından (kehteul) bazı askerler iâşe ve ikmalden sorumlu iken Altın Orda'da bu sorumluluk bökavul unvanındaki kişilerce yerine getirilmekteydi. Timur Kutluğ yarlığında da geçen “*bökevil*” terimi ordunun iâşesinden sorumlu kişiyi tanımlamak için kullanılan bir unvandı.³⁴³ Fakat bukavul unvanına sahip askerler sadece ikmal ve iâşe işleriyle ilgilenmeyip, zamanla farklı yetkilerle de donatılmıştı. Bu konu bukavul ile ilgili bölümde ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Altın Orda'nın muhafız birliğindeki asker sayısını tahmin edebileceğimiz ve değerlendirebileceğimiz net veriler bulunmamakla birlikte daha önceden Cengiz Han'ın

³³⁸ “İz biografii Sultana El'melik-Ennasyra”, V.G. Tizengauzen, *Zolotaya orda v istochnikakh*, 119. Metinde Memlük sarayından Altın Orda'nın sarayına giden elçiler genellikle muhafız birliğinden seçilen komutanlardan gönderiliyordu. Daha fazla bilgi için bakınız: “İz biografii Sultana El'melik-Ennasyra”, V.G. Tizengauzen, *Zolotaya orda v istochnikakh*, 118- 119.

³³⁹ “İz biografii Sultana El'melik-Ennasyra”, V.G. Tizengauzen, *Zolotaya orda v istochnikakh*, 120.

³⁴⁰ Emir Baydera, Özbek Han döneminde, Moskova ve Vladimir knezliklerine gönderilen elçilik heyetini de başkanlığı. Seleznev, *Elita Zolotoy Ordı*, 44.

³⁴¹ Muhtemelen Toktamış Han'ın 1391 Kunduzca yenilgisinden sonra, bu muhafızlar Moskova'ya intikal ettiler.

³⁴² Seleznev, *Elita Zolotoy Ordı*, 46, 125, 210.

³⁴³ Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't-tawarikh*, 766.

muhafız birliğinin on bin kişilik bir tümen seviyesine çıkarmasını hedeflemesi ve Kubilay döneminde kapı kulu askerlerine benzer bir mahiyette hizmet muhafız birliğinin sayısının 12.000 kişiye çıkarılması³⁴⁴ Altın Orda'daki muhafız birliğinin sayısı hakkında fikir verebilir. Altın Orda'da profesyonel elit askeri birliğin yani muhafız birliğinin sayıca en azından Cengiz Han döneminde olduğu gibi 10.000 kişiden oluşabileceği düşünülmektedir.³⁴⁵ Muhafız birliğindeki asker sayısı devletin o anki iktisadi durumuna, üretim açısından gelişmişlik düzeyine, toplumun sosyal yapısına, devletin stratejik hedefleri gibi pek çok unsura bağlı olarak değişiklik göstermekteydi.³⁴⁶

Muhafız birliğinin askeri düzendeki görev ve sorumluluğu, savaş ve barış zamanında hanı korumaktı. Bu birlikte yetişen askerler, profesyonel birlikler olmaları ve genellikle ağır zırhlı süvarilerden oluşmaları nedeniyle ordunun en seçkin süvarileriydi. Altın Orda Devleti'nin merkezi olan Aşağı İdil bölgesinde yapılan arkeolojik kazılarda muhafız birliklerinin ağır süvari birliklerinden oluştuğunu doğrular nitelikte, çok sayıda ağır zırhlı süvarilere tanıklık eden ve zengin bir silah envanterine sahip pek çok sayıda mezar kalıntısı tespit edilmiştir.³⁴⁷

Memlüklerle diplomatik temaslar sırasında elçilik heyetlerinin yazdığı raporlarındaki satır aralarında geçen teçhizata dair bilgilerden Altın Orda'nın muhafız teşkilatının kullandığı silah ve teçhizata dair çıkarımlar da yapmak mümkündür. Gönderilen silahların çeşitliliği³⁴⁸ bu silahların sadece hanın ve çevresinin kullanmadığına,

³⁴⁴ Marco Polo seyahatnamesinde, Kubilay'ın, kapı kulu askerlerine benzer bir mahiyette hizmet eden, 12.000 kişiden oluşan özel bir muhafız birliğinin olduğu, bu birliği dört komutanın yönettiği, sert bir disiplin altında görev sürdüren birliğin üç binin saray merkezinde, dokuz bininin ise yedekte tutulduğu ve nöbetleşe görev sürdürdükleri bilgisi yer almaktadır. Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, 194-195.

³⁴⁵ "Bir tümenlik bu muhafız kıtası, beni hakikaten bir melek gibi korumamış mıdır?" *Moğolların Gizli Tarihi*, 157.

³⁴⁶ Vorontsov, "Organizatsiya Voennogo dela Zolotoy Ordı (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 167.

³⁴⁷ Vorontsov, "Organizatsiya Voennogo dela Zolotoy Ordı (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 168-169.

³⁴⁸ İbn-i Abdüzzahir *Siretü'l-Melik ez-Zahir* adlı eserinde listelediği Sultan Baybars'tan Berke'ye gönderilen hediyeler arasında; gümüş kakmalı kallecori kılıçlar, sapları demirden altın kaplı topuzlar, gümüşten yapılmış Venedik tolgaları (miğfer), altın yaldızlı kalkanlar, deri sadaklar, külle atan oklar, neft atan oklar, kanay mızrakları, ucu Arap demirinden yapılmış süngüler, kargılar, arap atları, develer, bunlarla beraber, birçok ok atanlar, neft atanlar, çarha atanlar (mancınık ile ok veya neft atanlar) görülmektedir. Abdüzzahir bu hediyelerden büyük bir miktarda gönderildiğini de yazmıştı. İbn-i Abdüzzahir, "Siretü'l Melik ez-Zahir", W. de Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler I*, 124, 125, 126. Rükneddin Baybars'ın *Baybars Tarihi* adlı eserinde 1260-61 yılları arasında Baybars'tan Berke Han'a gelen elçilerin getirdiği hediyeler arasında; kakmalı kallecori kılıç, altın kaplı topuz, frenk tolgaları (miğfer), altın yaldızlı kalkanlar, Harezm eğerleri, halkalı oklar, külle atan oklar, neft atan oklar, kanay mızrakları, süngüler, kargılar, yöğrek arap atları bulunmaktaydı. Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 162. Nüveyri'nin *Nihayetü'lireb* adlı eserinde hediyeler "gümüş kakmalı kallecori kılıçlar, altın yaldızlı topuzlar, miğfer ve zırhlar, kalkanlar, Harezm eğerleri, altın ve gümüş yularlar, halkalı yaylar, gülle atmak için yaylar, neft atmak için yaylar,

bu silahların muhafız birliğini teçhiz etmek için de kullanıldığı yorumunu desteklemektedir.

Devletin merkezi olan Aşağı İdil bölgesinde yapılan arkeolojik çalışmalarda³⁴⁹ ağır zırhlı süvarilere ait mezarlardaki askerlerin yaşlarının yaklaşık olarak 25 ile 30 arasında olduğu tespit edilmiştir.³⁵⁰ Bu bulgulardan yol çıkarak, Altın Orda'nın merkezi ordusunda (muhafız birliğinde) görevli askerlerin yaş ortalamasının yaklaşık 25 ila 30 yaşları arasında değişiklik gösterdiğini söylemek mümkündür. Zamanına göre savaş tecrübesi kazanmış, fiziksel güç ve yeteneklerin tam olarak oturduğu bu yaş aralığındaki askerler muharip vasfıyla öne çıkmaktadır.

1.3.2. Ana Süvari Kuvvetleri

13. yüzyılın ikinci yarısında Deşt-i Kıpçak'a hâkim olan Moğollarda ve onların mirasçıları olan Altın Orda Devleti'nde askeri güç, büyük ölçüde bölgedeki konargöçer kabilelerden sağlanmış, kabilelerin süregelen savaşçı geleneklerine bağlı olarak, bu yapı 15. yüzyıla kadar bozkır askeri organizasyonunu şekillendiren unsurlardan biri olmuştur.

Onlu sistem bahsinde de belirtildiği gibi, Moğolların askeri sisteminin temeli başta, konargöçer kabile örgütlenmesine dayanıyordu. Cengiz Han ordusunun sayısının artması dolayısıyla daha disiplinli, sistematik bir askeri düzenin gerekliliğini fark etmiş, bu sebeple daha önce tatbik ettikleri küriyen olarak adlandırılan kabile askerî sistemini terk ederek, kadim Türk askerî organizasyon modeli olan onlu sistemi Moğol kabileleri içine alacak şekilde uygulamaya geçirmişti. Bu sistem aynı zamanda ordunun devamlılığını ve sürekliliğini sağlıyordu. Moğol birliğinin sağlanması ile birlikte bu sistemin uygulanması, kabileler arasındaki birliği pekiştirmiş, fetihlerin genişlemesiyle Moğol bünyesine katılan diğer konar- göçer kabilelerin devlete ve orduya entegrasyonunu da hızlandırmıştı.

Deşt-i Kıpçak'taki Moğol fetihleri vasıtasıyla bölgedeki kabilelerin Moğol askerî yapısına entegrasyonu, 1220 Harezmi Seferi sırasında başlamıştı. Cengiz Han, oğlu

süngüler, kargılar, Arap atları, Nübe hecinleri." şeklinde sıralanmaktadı. Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 252. Memlük dönemi tarihçisi İbn Dokmak'ın yazdığı kronikte, Memlük Sultanı'ndan Özbek Han'a giden hediyeler listelenmişti. Hediyeler arasında; 200 tam zırh takımı (miğfer ve plaha zırh dahil), kaftan, kumaş, özel başlık, kemer, eyerli at, altın süslemeli kılıç, değerli bir at." "İz letopisi İbn Dukmaka", Tizengauzen V.G. *Zolotaya orda v İstochnikakh*, 151-152.

³⁴⁹ Bu buluntulara Aşağı İdil bölgesinde bulunan Avilovskiy nekropolü, Dmitrievka nekropolü ve Peskovka köyü yakınlarında bir bulunan mezarların envanterinde rastlanmıştır.

³⁵⁰ Vorontsov, "Organizatsiya Voennogo dela Zolotoy Ordı (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 129.

Cuci'nin yönünü batıya çevirerek ona “*Saksın, Bulgar ve Tatar atlarının ayaklarının değdiği yerleri*”³⁵¹ ele geçirme görevini vermişti. 1222 yılında ise en güvendiği komutanları olan Cebe ve Subutay'ın Kuzey Kafkasya ve Kıpçak Hanlığı'na düzenlediği seferlerle Moğolların bölgedeki ilerleyişi sürdü.³⁵² 1241'e kadar süren askerî seferler sonucunda Rus, Alan, Bulgar, Çerkez, Lezgi gibi farklı etnik unsurlar Moğol hâkimiyetini tanıdı. Bununla birlikte, bölgenin en kalabalık topluluklar olan Kıpçak, Kanglı, Bulgar, Başkurt gibi Türk boylarının Moğol hâkimiyetini kabul etmesi, Moğol askerî gücünü arttırmıştı. Özellikle savaşçı gelenekleri güçlü olan bu topluluklar, zamanla Altın Orda'nın askeri yapısının temel unsurlarından biri haline gelmiş ve Deşt-i Kıpçak'ın yerel unsurları olan bu Türk boyları Altın Orda'nın askeri gücü içerisinde zamanla sayıca en kalabalık grubu teşkil etmişlerdi. Deşt-i Kıpçak coğrafyasında kalabalık nüfusa sahip Türk boyları arasında Kıpçaklar, yerel nüfusun çoğunluğuna sahip olup Altın Orda Devleti'ne de en fazla asker çıkartan topluluk olmuştu. Kıpçakların Moğol ordusuna dâhil edildiği Splitli Toma'nın kayıtlarında da yer almaktadır.³⁵³ Ayrıca Şerafeddin Ali Yezdi'nin *Zafernamesi*'nden elde edilen bilgilere göre Kırım'dan, Kefe ve Azak'tan, Başkurtlardan ve diğer boylardan asker toplandı, ordunun ana süvari gücü için bu bölgelerdeki boylardan asker sağlandı.³⁵⁴

Askerî sisteminin merkezileşmesi, boy ve kabileleri, askerî yönden geleneksel kabile örgütlenmesini terk etmesini ve boy ve kabilelerden gelen askerlerin merkezî askerî birimler içinde faaliyet göstermesini kaçınılmaz hale getirdi. Daha önceden kabile reislerinin etkin olduğu liderlik yapısından uzaklaşarak, liyakat ve sadakate dayalı bir askerî liderliğin benimsenmesine zemin hazırlandı. Aynı boydan gelen askerlerin onlu sistem içerisinde yığılmalarına ve toplanmalarına izin verilmemesine çoğunlukla dikkat edildi. Bu sebeple, en büyük askerî ve idari birim olan tümen, genellikle farklı boylardan ve kabilelerden gelen askerlerden oluşturuldu. Bu konuda yapılan çalışmalarda, Moğol İmparatorluğu'nundaki askerî birliklerin heterojen bir yapıya (karma kökenli) sahip olduğu vurgulanmaktadır.³⁵⁵ Örnek verecek olursak Horçi'ye verilen tümenin içerisinde farklı

³⁵¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 95.

³⁵² Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, 16.

³⁵³ Splitli Toma, “Salona ve Split Psikoposlarının Tarihi (Moğollara Dair Bahisler)”, *Moğollar Avrupa'da*, 90.

³⁵⁴ Eserde, Toktamış Timur'un arazine Lu yılına (On iki hayvanlı Türk takvimine göre) denk gelen 1388'de (790 Ramazan başında) asker sevk etti. Toktamış ordusu için Ruslardan, Çerkeslerden, Bulgarlardan ve Kıpçaklardan, Alanlardan, Kırım'dan, Kefe ve Azak'tan, Başkurtlardan ve diğer boylardan oluşan büyük bir ordu toplamıştı. *Zafername*, Urumbayev Neşri, s. 415, “Sheref-ad-Din Yezdi”, Tizengauzen V.G. *Zolotaya orda v istochnikakh*, 338.

³⁵⁵ Kradin, N.N., Skrynnikova, T.D., *Imperiya Chingis-khana*, (Moskova: Akademicheskiiy proyekt, 2022), 348.

kabileler yer alıyordu.³⁵⁶ Bu bağlamda Kuşkumbayev Moğol askerî organizasyonunda iki temel yapılanma biçimine dikkat çekmişti. Birincisi en büyük askerî birlik olan tümenin muhtemelen farklı kabilelerden gelen birliklerden oluşmasıydı. İkincisi ise, binlik birliklerin ya tek büyük bir kabileye dayanması ya da farklı kabilelere mensup yüzlük birliklerden oluşmasıydı.³⁵⁷ Deşt-i Kıpçak'ta hangi boylarının tümen, hangilerinin binlik seviyesinde kaldığını kesin olarak belirlemek mümkün olmasa da güçlü kabilelerin bilinçli olarak dağıtıldığı ve farklı binliklere bölünerek askerî yapıya entegre edildiği söylenebilir. Bu strateji, Moğolların kontrolleri altındaki kabilelerin bağımsız hareketlerini önleyerek, merkezi askerî kontrolü güçlendirmelerine olanak sağladı. Tümenler ve binlikler, merkez ne zaman ihtiyaç duyarsa asker sağlamakla yükümlüydü ve belirli aralıklarla orduya asker temin edilirdi. Konar göçer nüfus sadece savaş zamanlarında değil, her an askerî hizmet için seferber edilebilecek şekilde teşkilatlandırıldı. Sefere katılan kabileler, savaşın başarılı olma durumunda ganimet paylaşımı ve yağma hakkı elde ediyor, askerî sistem içerisinde statü kazanma gibi haklarla teşvik ediliyordu.

Deşt-i Kıpçak'taki kabileler ve boylar askerî ve idari olarak onlu sisteme göre organize edildi. Bu askerî yapıda, sadakat ve bağlılık kişinin ait olduğu kabileye değil, askerî birliğe ve birliğin komutanına yönelikti. Ayrıca onlu sisteme göre yeni oluşturulan birimlerin başına hanedan üyesi de tayin edildi.³⁵⁸ Bu bağlamda, *Cengizname*'deki "*Sayın Han (Batu) bütün il ve kabileleri ele geçirdiğinde, bütün kardeşlerine boy ve kabileleri verip yer ve yurtlarını tayin etti.*"³⁵⁹ ifadesi, bu sistemin yapısını göstermektedir. Bu sistemde her boy ve kabile, Moğol devlet yapısı içinde belirli bir düzende konumlandırıldı ve Moğol hanedan üyelerini vasıtasıyla yönetim altına alındı. Böylece her hanedan üyesi, kendisine tahsis edilen kabilelerin askerî gücünden ve ekonomik kaynaklarından yararlanarak hanın otoritesinde hizmet etmeye devam ediyordu.

Kabile kuvvetleri bozkır savaşıma temeline dayalı orduda hareket kabiliyeti ile öne çıktı. Altın Orda'nın ordusunda bu kuvvetler daha çok hafif süvari ve okçu birliklerinde görevlendirildi. At üstünde savaşıma konusunda son derece yetkin olan bu birlikler, savaş alanında hızlı manevraları ile düşmanı yıpratabiliyor, ani baskın yapabiliyor, vur -kaç taktiğini ustalıkla uygulayabiliyor, keşif ve istihbarat toplama görevlerini etkin bir şekilde

³⁵⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, 138-139.

³⁵⁷ Kuşkumbayev, "Soderzhaniye Desyatchnoy Sistemy v Voennoy Organizatsii Mongol'skoy Epokhi", 82.

³⁵⁸ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, 128.

³⁵⁹ *Ötemiş Hacı Cengiz-Nâme*, 37.

yerine getirebiliyordu. Savaş alanında merkezi ordunun önünde öncü kuvvet olarak veya sağ ve sol kanatlarda pozisyon alıyorlardı. Kabile kuvvetlerinden gelen askerler çeşitli binliklerden seçilen *tamma* birliklerinde (sınır birlikleri) de görev yapabilmekteydi. Bu farklı kabilelerden oluşan *tamma* birlikleri³⁶⁰ genelde muhafız birliği (keşik) kökenli *tammacının*³⁶¹ komutası altındaydı.³⁶²

1.3.3. Yardımcı Kuvvet (Müttefik ve Bağlı Birlikler)

Geniş bir coğrafyada hüküm süren Moğolların ve ardılı Altın Orda Devleti'nin askerî gücünün bir bölümünü savaş zamanında yerel unsurlardan, kendisine bağlı vasallardan ve knezliklerden gelen askerler oluşturmaktaydı. Rus, Bulgar, Çerkez, Alan gibi unsurlar da orduya entegre edilen topluluklar arasındaydı.³⁶³

Plano Carpinili Johannes, Cengiz Yasası'na atıfta bulunarak, Moğolların hakimiyeti altına aldıkları vassal devletlerden ve kavimlerden asker teminini şu şekilde açıklamıştır: *"Bu devletler ve kavimler, Moğollar her talep ettiğinde, her türlü düşmana karşı savaşta onlara asker göndermek zorundaydı."*³⁶⁴ Moğolların savaşta ele geçirdikleri esirleri savaş esnasında tehlikeli ve zorlu görevlerde kullandıklarına dair bilgiler mevcut olup Plano Carpinili Johannes bu konuda Kumanları örnek göstermiş, Moğolların Kumanları savaş esnasında en ön safa yerleştirdiğini, özellikle bataklık veya tehlikeli bir nehri geçmek gerektiğinde, onların ilk geçişi yapmaya mecbur bırakılan birlikler olduklarını aktarmaktadır.³⁶⁵ Tokta Han ile Nogay arasında 1299'da gerçekleşen savaşta Nogay'ın savaş meydanında Tokta'nın emrinde ordusunda görev yapan bir Rus tarafından öldürülmesi Rusların da ön saflarda görevlendirildiğini düşündürmektedir.³⁶⁶

Rus knezlikleri Han'ın emriyle Altın Orda ordusuna asker sağlamakla yükümlüydü. Hatta Rus prensleri askerî seferlerde kendi drujinalarıyla Altın Orda ordusuna destek

³⁶⁰ "Yuan shi", *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 211.

³⁶¹ Tamma birliğinin komutanı anlamına gelmektedir.

³⁶² Timothy May, *Moğol İmparatorluğu*, Çev. Ülke Evrim Uysal, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2021), 133-134.

³⁶³ El-Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, s. 116. "İz letopisi Badr-ad-Dina al-Ayni", Tizengauzen V.G. *Zolotaya orda v istochnikakh*, 217. "İz Sochineniya Cuçihani" «Nasirovy razryady» (TABAKAT-I-NASIRI)", Tizengauzen V.G. *Zolotaya orda v istochnikakh*, 250. "Sheref-ad-Din Yezdi", Tizengauzen V.G. *Zolotaya orda v istochnikakh*, 338.

³⁶⁴ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa'da Orta Asya'ya Yolculuk*, 109.

³⁶⁵ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa'da Orta Asya'ya Yolculuk*, 115.

³⁶⁶ "İz entsiklopedii an-Nuveyri", Tizengauzen V.G. *Zolotaya orda v istochnikakh*, 78.

veriyordu.³⁶⁷ Rus kroniklerinde Rusların Altın Orda seferlerine katıldığına dair pek çok kayıt bulunmaktadır. 1283 yılında Altın Orda Hanı Tuda Mengü Han döneminde (1282-1287), kardeşi Tula Buga (ö.1291) ile Emir Nogay'ın Litvanya, Macaristan ve Polonya (Lehistan)'ya düzenleyeceği savaş için Rus prenslerini orduya çağırımlarına dair kronikte şu bilgiler geçmektedir: “*Tula Buga Dinyeper'in ötesindeki prenslere, Volhinya'daki prenslere, Lev'e, Mstislav'a ve Vladimir'e haber göndererek kendisiyle birlikte savaşa gitmelerini emretti.*”³⁶⁸ Aynı kronikte, 1287 yılında Tula Buga ve Alguy'un, Prens Lev, Prens Mstislav, Vladimir, Yuriy Lvoviç gibi Rus prenslerinden oluşan büyük bir orduyla Polonya'ya (Lehistan'a) sefer düzenledikleri başka bir sefer hakkında kayıtlar da yer almaktadır.³⁶⁹

Bir başka Rus kroniği olan Voskresenskaya Kroniği'nde, Altın Orda emiri Mamay'ın (ö.1380/1381), Rusların Büyük Prensi Dimitri'ye karşı yaptığı savaşta, aralarında Altın Orda'nın önde gelen prenslerin dahil olduğu büyük Tatar ve Kıpçak ordusu ile birlikte sefere çıktığı bilgisi geçmektedir. ³⁷⁰ Kronikte, 1380 yılında gerçekleşen Kulikovo Muharebesi'nde Mamay'ın ordusuna yardımcı kuvvet olarak Müslümanları³⁷¹, Ermenileri, Frenkleri, Çerkezleri, Alanları ve Burtasları da paralı asker olarak dahil ettiği, Litvanya Prensi Yagaylo (Jagailo) ile Ryazan Knezliğinden Prens Oleg İvanoviç'in de Mamay'ın ordusunda yer aldığı bilgisi de geçmektedir. ³⁷²

Altın Orda ordusunda Bulgarlar da yardımcı kuvvetler arasında bulunuyordu ve gelişmiş silah teçhizatı sayesinde orduya dâhil edilmişlerdi. Bulgarların orduda ağır süvari birlikleri olarak görev yaptıkları ileri sürülmüştür. Altın Orda ordusunun söz konusu ihtiyacı, bu yardımcı birlikler kullanarak giderdiği düşünülmektedir. ³⁷³

³⁶⁷ Shpuler, *Zolotaya Orda Mongoly v Rossii 1223–1502 gg*, 377.

³⁶⁸ PSRL II, 588.

³⁶⁹ PSRL II, 591-592.

³⁷⁰ PSRL XVIII, 34.

³⁷¹ Rus kroniklerinde Бесермень şeklinde geçmektedir. PSRL XVIII, 34.

³⁷² PSRL XVIII, 34. István Vásáry, “Cuçi Evladının Memleketi: Batı Bozkırları ve Doğu Avrupa”, *İç Asya Tarihi Cengizliler Çağı*, Çev. Altay Tayfun Özcan, (İstanbul: Kronik Kitap, 2022) 153.

³⁷³ May, *Moğol Savaş Sanatı*, 77. Moğol İmparatorluğu'nda Cürcen ve Kıştan birlikleri çoğunlukla *çerik* olarak ağır süvari hizmetinde Moğol ordusunda görev yapmıştı. May, *Moğol Savaş Sanatı*, 176.

Orduda görev alan bir başka yerel askeri kuvvet ise Çerkezlerden³⁷⁴ oluşuyordu.³⁷⁵ Çerkezlerin 13. yüzyılın ikinci yarısından sonra Altın Orda ordusunda önemli bir unsur haline geldikleri düşünülmektedir.³⁷⁶ Bu konuyla ilgili M.V. Gorelik *Cherkesskiy Voyni Zolotoy Ordı (Po Arkheologicheskim Dannym) (Altın Orda Ordusunda Çerkezler Arkeolojik Verilere Göre)* adlı makalesinde Beloreçensk nekropolünde soylu bir savaşçıya ait olduğu düşünülen bir mezarda, Moğollara ait silah ve teçhizat bulunduğunu, yapılan araştırmaya göre bu savaşçının hem Çerkez geleneklerine hem de bozkır kültürüne özgü ritüellere göre defnedildiği, buluntularda Çerkezlere özgü silahlara rastlanması sebebiyle bu savaşçının soylu bir Çerkez komutanı olduğunu belirtmişti.³⁷⁷ Gorelik, Beloroçevsky mezarlığındaki buluntular arasında Moğol tarzı altın ve gümüş kemerler, süslü çanaklar ve giysiler bulunmasını, Çerkez savaşçıların Cuci ulusunun askerî düzenindeki yüksek statüsünün önemli bir kanıtı olarak değerlendirmiştir.³⁷⁸

Moğol ordularında, vassallardan katılan birliklerin yanı sıra, ordunun sefer sırasında ele geçirdiği esirlerin bir kısmı da askeri kuvvetlerine dâhil edebilmekteydi.³⁷⁹ II. Deşt-i Kıpçak seferinde Macaristan Krallığı'na karşı yapılan Mohi Muharebesi öncesinde, Transilvanya coğrafyasında Kadan Buri ve Böcök komutasındaki üçüncü ordunun Rodna'yı ele geçirmesinin ardından 600 Töton şövalyesini orduya dahil etmesi bu hususa örnek teşkil etmektedir.³⁸⁰ Ayrıca ele geçirdikleri devletlerin askerlerini ve halklarını kendi ordularının önünde canlı kalkan olarak da kullanmışlardı.³⁸¹

³⁷⁴ Altın Orda Devleti için savaşa katılmanın yanı sıra Memlük ordusunun askeri ihtiyaçlarını karşılamak için Memlüklerle yapılan köle ticaretinde insan kaynağı olarak da kullanılmışlardı. Orta çağ'da Kafkasya'nın köle ticaretinde önemli bir merkezi olmasına dair bakınız: Zübeyde Güneş Yağcı, "Köle Kaynağı Bakımından Kafkasya'nın Önemi", *Yeni Türkiye*, Sayı 71, (2015), 467-482.

³⁷⁵ Toktamış Timur'a karşı 1391 Kunduzca Savaşı öncesi topladığı orduda Çerkezlerde yer almıştı. "Sheref-ad-Din Yezdi", Tizengauzen V.G. *Zolotaya orda v İstochnikakh*, 338.

³⁷⁶ M.V. Gorelik, "Cherkesskiy Voyni Zolotoy Ordı (Po Arkheologicheskim Dannym)", *Arkheologiya Yevraziyskikh Stepey*, № 5, (2017), 280.

³⁷⁷ Gorelik, bakır bir tabuta gömülü soylu savaşçının mezarında keşfedilen malzemeler arasında; gümüş süslemeli bir kılıç, üç adet gümüş Moğol ödül çanağı, ikisi gümüş, biri altın işlemeli üç Moğol ödül kemeri, üzerinde Çin altın desenli brokar kumaşıyla kaplanmış bir Moğol sadağı bulunduğunu belirtmiştir. Ödülerin farklı zamanlara ait olması, onun uzun süre hizmet etmiş bir komutan olduğunu göstermişti. Gorelik, "Cherkesskiy Voyni Zolotoy Ordı (Po Arkheologicheskim Dannym)", 281.

³⁷⁸ Gorelik, "Cherkesskiy Voyni Zolotoy Ordı", 283.

³⁷⁹ Dominiken Misyoner Julian, Moğolların ele geçirdikleri askerleri ve güçlü çiftçileri muharabeye sevk ettiğini, kalan çiftçileri ise toprağın ekilip dikilmesi için savaş dışı bıraktığını nakletmişti. "Dominiken Misyoner Julian'ın Seyahatı ile İlgili Metinler", *Moğollar Avrupa'da*, 80.

³⁸⁰ Torre Maggioreli Üstat Roger, "Macaristan Krallığının Tatarlar Tarafından Yıkımı Üzerine Ağıt", *Moğollar Avrupa'da*, 168.

³⁸¹ "Dominiken Misyoner Julian'ın Seyahatı ile İlgili Metinler", *Moğollar Avrupa'da*, 81. Bununla ilgili bir başka kayıt ise Peng Da ya ve Xiu Ting'in raporlarında, Moğol birliklerinin içinde Tatar asker sayısının az

Cengiz Han döneminde Moğol İmparatorluğu'nun ele geçirdiği bölgelerdeki Moğol olmayan askeri birlikler *tamma* olarak adlandırılmakta olup bu birliklere *tammacı* (Türkçe'de baskak) adı verilen özel komutanlar liderlik etmekteydi. Genel olarak *tammacılar*, Moğol olmayan ancak komuta ettikleri etnik gruba da mensup olmayan kişiler arasından seçiliyordu.³⁸² Altın Orda Devleti'nde de bu görevlendirmeler devam etmişti. Gorelik tarafından yukarıda bahsedilen Çerkez savaşçının *tammacı* olduğunun düşünülmesi³⁸³ bu yorumu desteklemektedir.

Kaynaklarda Altın Orda ordusunun zaman zaman tabi halklardan paralı asker talep ettiği de zikredilmekte olup Emir Mamay'ın Kulikovo Savaşı'nda Frenkleri (Cenevizlileri), Çerkezleri, Asları ve diğerler savaşçıları paralı asker olarak kiralayıp ordusuna dâhil etmesi³⁸⁴ bu hususu desteklemektedir. Ayrıca Mamay Kulikovo öncesi Kırım'dan da en az 2.000 paralı asker toplayabilmişti.³⁸⁵

Bahse konu örneklerde görüldüğü gibi, tarihi kaynaklarda da Altın Orda ordusunun çok uluslu bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. Yardımcı kuvvetlerin ordudaki konumu ve görevleri değişiklik göstermekte olup bu kuvvetlerden gelen askerlerin savaşma tarzlarına ve aldıkları askeri eğitime göre görevlendirilmeleri gerçekleşmekteydi. Bu kuvvetler savaş faaliyetlerinin yanı sıra, istikam hizmetlerinde de kullanıldığı bilinmektedir.³⁸⁶ Özellikle,

olduğu, ele geçirilen devletlerin mensuplarının çoğunluğu oluşturduğu ve ele geçirilen ülkelerin halklarını savaşta ön cephede kullandıkları geçmektedir. Peng Da Ya ve Xiu Ting, "Hei Ta Shi Lu", 109, 116.

³⁸² Gorelik, "Cherkesskiy Voynı Zolotoy Ordı (Po Arkheologicheskim Dannym)", 281.

³⁸³ Gorelik, "Cherkesskiy Voynı Zolotoy Ordı (Po Arkheologicheskim Dannym)", 281.

³⁸⁴ PSRL XI, 46-47. Ю.В. Селезнёв, "Сколько всадников мог собрать Мамай?", *Военное Дело Золотой Орды: проблемы и перспективы изучения*, 165.

³⁸⁵ Y.V. Seleznev, "Skol'ko vsadnikov mog sobrat' Mamay?", *Voyennoye Delo Zolotoy Ordı: Problemy i perspektivy izucheniya*, Materialy Kruglogo stola, provedennogo v ramkakh Mezhdunarodnogo Zolotoordynskogo Foruma (Kazan, 30 marta 2011 g.), (Kazan, 2011), 165.

Ю.В. Селезнёв, "Сколько всадников мог собрать Мамай?", 165.

³⁸⁶ Bu konuya dair Splitli Toma, 1241 Mohi Muharebesi öncesi Moğol ordusunda önlerine çıkan ormanlık yerleri yollarını düzeltmiş ve yoldaki engelleri kaldıran 40.000 kişilik baltalı askerlerin varlığına dikkat çekmişti. Ayrıca Toma Moğol ordusunda görev yapan bu baltalı askerlerin ne kadar iyi olduğunu dile getirmeden edemiyor: "Bunların sayesinde Kral tarafından inşa ettirilen tuzakları öyle kolayca aşılar ki sanki bunlar kütük ve meşe ağaçlarından değil de çalı çırpıdan yapılmıştı." Toma'nın verdiği bu sayı oldukça abartılı olsa da bu askerlerin orduda istihkam birliği olarak görev gördükleri anlaşılıyor. Moğol ordusunda görev yapan askerlerin Rus kuvveti olabileceği düşünülmektedir. Splitli Toma, "Salona ve Split Piskoposlarının Tarihi", *Moğollar Avrupa'da*, 94-95. Altay Tayfun Özcan L. Negyesi'ye dayanarak baltalı askerlerin Rus kuvveti olabileceğini mantıklı görmektedir. *Moğollar Avrupa'da*, 94, dipnot 24.

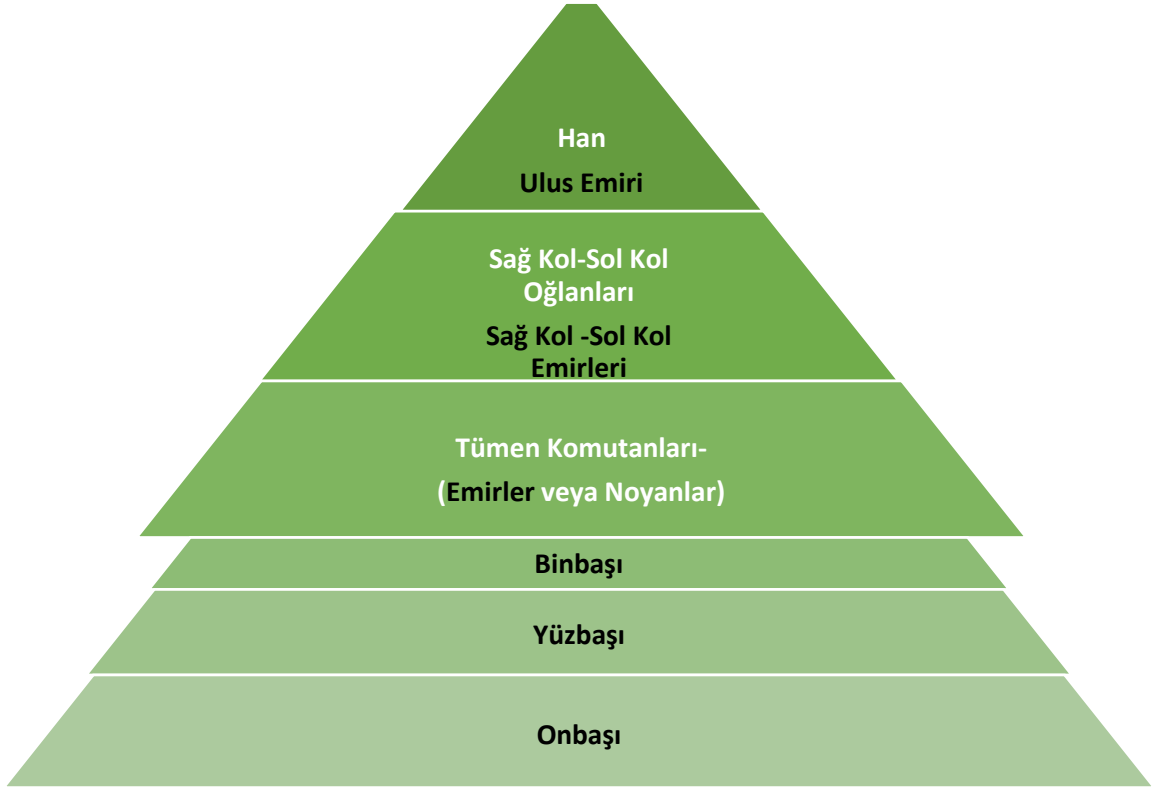
savaş zamanı asker ihtiyacının yoğun olduğu zamanlarda vassallardan gelen ek kuvvetlerin, Altın Orda ordusu için, savaşta güç çarpanı olarak etki edebildiği söylenebilir.

1.4. Komuta Kademesi ve Askerî Hiyerarşi

Moğollar kendi askerî geleneklerine bağlı kalarak Türklerden ödünç aldığı onlu sistemin katı hiyerarşik yapısına uygun şekilde, askerî hiyerarşisini ve emir komuta zincirini inşa etmişlerdi. Komuta yapısında onlu sistemi esas almanın temel faydası emir komuta düzenini sağlamak ve bozkır toplumlarını bir düzene sokmaktır. Bu sistem sayesinde en büyük ordu birimlerinden en küçük ordu birimlerine kadar düzen ve disiplin sağlanabiliyordu.

Altın Orda Devleti de Cengiz'in tatbik ettiği onlu sisteme bağlı kalarak ordu içerisinde emir komuta düzenini tatbik etmişti. Orduda mutlak disiplin ve itaat esasına dayanarak oluşturulan bu komuta sistemi ile, doğrudan Han tarafından verilen emirlerin veya Emîrü'l-ümerâ (en üst yetkili komutan) vasıtasıyla verilen emirlerin en alt kademedeki askere kadar ulaştırılması ve uygulanması sağlanmaktaydı. Altın Orda Devleti'nin askeri komuta kademesi aşağıda gösterildiği gibidir.

Resim 2: Altın Orda Devletinde Askerî Hiyerarşi

Resim 2’de görüldüğü gibi Altın Orda Devleti’nde, devletin başkanı olan han, askerî hiyerarşinin de zirvesindeydi. Handan sonra, günümüzdeki Genel Kurmay Başkanı rütbesine benzer şekilde askerî hiyerarşik seviyenin en üst kademesinde ulus emiri yer almaktaydı. Hiyerarşide, handan sonra sağ ve sol kol oğlanları gelmekte, bunları sağ ve sol kol emirleri takip etmekteydi. Sağ ve sol kol oğlanları, günümüzde kolordu seviyesinde bir yönetim şekline sahipken, 13. ve 15. yüzyıllarda en üst askerî rütbesinin tümenbaşı olması sebebiyle, kolordu seviyesine hükmeden tümenbaşları olarak düşünülmesi gerekmektedir. Sağ ve sol kol oğlanlarının (sağ ve sol kol emirlerinin) altında ise, tümen komutanları yer almakta olup tümen komutanının ast seviyelerindeki rütbelere ise günümüzdeki rütbelere benzer şekilde, binbaşı, yüzbaşı ve onbaşı şeklinde devam etmektedir.

Askerî hiyerarşik yapının Altın Orda’daki uygulanmasını en net gösteren belgeler yarlık metinleridir. Örnek olarak Timur Kutluğ ‘un tarhanlık yarlığındaki “*Timur Kutluğ sözü, sağ kol ve sol kolun oğlanlarına, tümen (beyi) Edigü (Edige) önderliğindeki bin, yüz, on beylerine...*”³⁸⁷ ve Berdi Bek Han’ın Metropolit Aleksey’e verdiği 1357 tarihli yarlıkta metnindeki “*Berdibek’in Moğolbuga başkanlığındaki Tatar ulus ve tümen beylerine, tümen ve şehirlerin daruga ve beylerine...*” geçen ifadeler Altın Orda’daki askeri yapının ve hiyerarşik düzeninin yansıtılması açısından önemlidir.

1.4.1. Han

Han, hiyerarşide devletin en başındaki ve en yetkili kişiydi. Devletin hem idari hem de askerî anlamda mutlak otoritesini temsil ediyordu. Plano Carpinili Johannes de bu durumu dile getirerek hanın halk üzerinde mutlak egemenliğe sahibi olduğunu ve hiç kimsenin ondan özel izin almadan ülkenin bir tarafına yerleşmeye cesaretinin edemeyeceği belirtmişti.³⁸⁸ Han ayrıca ulusları tahsis etme hakkına sahipti ve belirli toprakları başarı gösteren oğlan veya bey gibi aristokrat sınıfa mülk verme³⁸⁹ veya tahsis edilen toprakları geri alma yetkisine sahipti.

Batu’nun Berke’ye kendisine tahsis edilen Demir Kapı bölgesindeki topraklarını İdil’in doğusuna taşımamasını emretmesi bu duruma örnek teşkil etmekteydi.³⁹⁰ 14. yüzyıla ait kaynaklarda hanın devlet ve ordu yönetimindeki yetkisine dair bilgiler bulmak

³⁸⁷ “Timür Kutlug Han’ın Muhammed ve Mahmud Adlı Kişilere Verdiği Tarhanlık Yarlığı (24 Nisan 1398)”, *Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar*, 50-53.

³⁸⁸ Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa’da Orta Asya’ya Yolculuk*, 87.

³⁸⁹ Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa’da Orta Asya’ya Yolculuk*, 87.

³⁹⁰ Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı’na Seyahat*, 83-84.

mümkündür. El-Ömeri *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım* adlı eserinde Altın Orda hükümdarları ve yönetimine dair şöyle bir tasvirde bulunmuştu: “*Hükümdarları yasalara fazla riayet etmezler. Askeri ve sivil teşkilatları Irak ve İran’dakilerle aynıdır. Emir’in sayıları, uyguladıkları hükümler ve ünvanları aynıdır. Yalnız Deşt-i Kıpçak’taki ulus emiri (emir-i ulus) farklı bir konumdadır. Vezirleri İran’daki gibi aynı yetkiye sahip değildir.*”³⁹¹ Bu aktarımdan, hanların devlet politikalarında karar alma hususunda yetkilerinin oldukça geniş olduğu anlaşılmaktadır.

Han, savaş kararını doğrudan verebilecek bir yetkiye sahip olup savaşlara bazen katılıyor, bazense savaşa iştirak etmeyebiliyordu. Ancak devlet için hayati öneme sahip savaşlara hanın bizzat iştirak ettiği bilinmektedir. Batu’nun II. Deşt-i Kıpçak seferini bizzat kendisi komuta etmesi, seferin en son aşaması olan Mohi Muharebesi’nin kazanılmasında etkili olmuştu.³⁹² Berke Han ise İlhanlılar ile mücadelesinde sefere kendisi bizzat katılmıştı.³⁹³ Nogay’ın devlet içinde inanılmaz derecede tehlike arz etmesi durumunda, Tokta Han’ın bizzat Nogay’a karşı savaşı komuta etmesi de³⁹⁴ bu duruma örnek verilebilir.

Hanın savaşa katılması, devletin içinde bulunduğu duruma, karşılaştığı iç ve dış tehditlere ve bu tehditlerin seviyesine bağlı olarak değişiyordu. Altın Orda tarihinden sefere çıkıp orduyu bizzat komutan eden hanlardan bir başka örnek ise Tula Buka idi. Tula Buka’nın 1285-1287 yılları arasındaki Macaristan seferi, Polonya seferine³⁹⁵ giden ordunun başındaydı. Altın Orda’nın tarihinde Toktamış Han (1379-1391) sefere en çok iştirak eden hanlar arasındaydı. Toktamış, hem devletin iç bütünlüğünü sağlamak için Emir Mamay ile doğrudan mücadele etmiş, hem de devletin dış politikadaki etkinliğini arttırmak ve vassalları üzerinde hakimiyetlerini pekiştirmek için Rus knezlikleriyle ordusunun

³⁹¹ El-Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, 111.

³⁹² Batu’nun II. Deşt-i Kıpçak seferlerindeki başarılarının anlatıldığı monograf çalışma için bakınız: Altay Tayfun Özcan, *Batu (Cengiz Han’ın Batıdaki Mirasçısı)*, (İstanbul: Kronik Yay., 2024).

³⁹³ İlhanlı ile Altın Orda mücadeleleri için bakınız: Bertold Spuler, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350)*, çev. Cemal Köprülü, (Ankara: TTK Yay. 1957), 59-78. Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I (Kuruluş Devri)*, (Kayseri 1997), 93-100.

³⁹⁴ Nüveyrî, “Nihayetü’l-İreb”, W. de Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler I*, 274.

³⁹⁵ Tula Buka bu savaş için Nogay’a düşmana karşı ortak hareket etmek üzere ordusuyla birlikte seferber olmasını emretti. “İz letopisi Rukn-ad-Dina Beybarsa”, V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 57, “İz ensiklopedii an-Nuveyri”, V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 76. Baybars ve Nüveyri’nin verdiği bilgiye göre Polonya seferi dönüşü kış şartları ve Nogay’ın Tula Buka’nın ordusunu bırakarak kışlaklarına geri dönmesi, Tula Buka’nın ordusunu zora sokmuş, Tula Buka’nın ordusu yolunu kaybetmiş ve ordusunun büyük bir kısmı soğuk ve yetersizlikten ölmüş. Bu durumu Tula Buga’nın iktidarının zayıflamasına sebep olmuştu. Tula Buka kendisinin bu duruma gelmesinde Nogay’ın sebep olduğunu ileri sürmüş ve Nogay ile düşmanlığı daha da kuvvetlenmişti. “İz letopisi Rukn-ad-Dina Beybars”, Tizengauzen V.G. *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 57. “İz ensiklopedii an-Nuveyri”, Tizengauzen V.G. *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 76.

başında aktif rol oynamıştı. Ayrıca Timur ile yaptığı savaşlarda da komutan olarak doğrudan sahada bulunmuştu.

1.4.2. Oğlanlar

Oğlanlar Cengiz hanedanına yani Altın Urug'a olan mensubiyeti ifade eden bir unvandır. Bu mensubiyet oğlanlara hem toprak elde etme hakkını hem de askerî ve bürokratik görevler alma hakkını tanıyordu.³⁹⁶ Cengiz Han'ın dört oğlundan en büyüğü olan Cuci'nin hanedanlığını kurarken, oğulları Batu ve Orda İçen, Cuci ulusunun başlıca iki kolunu oluşturdu. Batu ve Orda İçen haricinden pek çok oğlu bulunmasına rağmen bunların hiçbiri kendi adlarına bir hanedan kuramamıştı.³⁹⁷

Oğlanların hiyerarşik konumları yarlık metinlerinde açıkça görüldüğü üzere handan sonra gelmekteydi. Yarlıklarda oğlanların "*Sağ ve sol kol oğlanlarına*" şeklinde iki tane zikredilmesi, bu pozisyonda olan kişilerin iki kişiye özgü bir unvan oldukları anlamına gelmiyordu. Her iki kanatta pek çok oğlan bulunmakta olup bu unvan hanedana mensup daha geniş bir aristokrat grubunu ifade ediyordu.³⁹⁸

Oğlanlar hanedanın meşru temsilcisi olarak, ordu yapılanmasının temelini oluşturan tümenlerin başında hem askerî hem idari yetkilere sahipti.³⁹⁹ Oğlanların ordu ve yönetimdeki diğer yüksek rütbeli görevlilerden hiyerarşide daha üstün bir konumda olmaları, her zaman en yüksek askerî ve idari otoriteye sahip oldukları anlamına gelmiyordu. Oğlanların konumunu, Altın Orda'daki siyasi şartlar da tayin edebiliyordu. Ulus beyinin gücü ve yönetim mahareti ile yönetilen bir siyasi ortamda oğlanlar ulus beyinin gölgesinde kalabilmekteydi. Nogay gibi güçlü emirlerin, Han oğullarından bağımsız olarak askerî ve idari yönetim faaliyetlerinin gerçekleştirmesi bu duruma örnek olarak verilebilir. Siyasi atmosferin hanın lehine, daha güçlü olduğu dönemlerde oğlanların konumu ve yetki alanları daha fazla güçlenmektedir. Tokta ile Nogay arasındaki mücadelelerde Tokta Han tarafından Nogay ve oğullarının bertaraf edilmesinin ardından,

³⁹⁶ Izmaylov i Iskhakov, "Khan i aristokratiya: Struktura Vlasti i Upravleniya.", 316. Abdullah oğlu Hasan'ın "*Temir Kutluğ Yarlığı*" adlı makalesine göre oğlanlar tahtı miras alma hakkına sahip olmayan han çocuklarıydı. Tahta çıkma haklarının olmamasının nedeni, hanların cariye ve odalıklarının çocukları olmalarıydı. Tahta çıkma hakları olmamasına rağmen devlet içinde askeri-idari görevlere tayin edilirdi. Hasan Abdullahoğlu, "*Temir Kutluğ Yarlığı*", *Türkiyat Mecmuası*, (1935), c. 35, 212.

³⁹⁷ Mustafa Kafalı bu oğulların büyük kısmının odalıklardan doğma olduğunu belirtir. Cuci'nin hatunlarından doğma olan oğullarının sayısı 18 idi. Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, 21-22.

³⁹⁸ Egorov, *Altın Orda'nın Tarihî Coğrafyası XIII-XIV. Asırlar*, 220.

³⁹⁹ Shpuler, *Zolotaya Orda Mongoly v Rossii 1223–1502 gg*, 380.

Tokta Han'ın, Nogay'ın hâkim olduğu bölgelerde kendi oğulları Tükel Buğa ve İlbasar'ı tayin etmesi bu duruma örnek teşkil etmektedir.⁴⁰⁰

Bedreddin el-Aynî'nin eserinde geçen “Tokta'nın oğlu emir İlbasar vefat etti. Babası tarafından ordulara komuta etmek, savaşları yönetmek ve muharebeleri icra etmek üzere eğitildi.”⁴⁰¹ ifadesinden Altın Orda'da oğlanların eğitim ve liyakat temelinde ordudaki en yüksek askerî rütbe ve pozisyonlar için yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Fakat oğlanlar, ordudaki askerî pozisyonlarda her zaman en yüksek rütbelerde bulunamayabiliyorlardı. Rus tarihçi Egorov Şerafeddin Ali Yezdi'nin *Zafername*'sindeki bilgileri referans alarak, “Toktamış Han'ın Derbent üzerinden Tebriz'e yaptığı harekate dair yaptığı hazırlıklar için 9 tümenlik bir orduda Cuci soyundan 12 oğlanın yer aldığı bilgisine dayanarak oğlanların orduda her zaman yüksek komuta makamlarını işgal etmediğini.” vurgulamıştır.⁴⁰² Ayrıca Egorov Saadet Giray yarlığına da atıfta bulunarak, yarlıkta geçen “büyük ulusun sağ ve sol kanadının tümenlerini, binliklerini, yüzlüklerini, onluklarını kumanda eden oğlanlarına” ifadesini iktibas ederek yorumunu desteklemiştir.⁴⁰³ Bu bilgiler ışığında Altın Orda ordusunun komutasında oğlanların her zaman tümen gibi büyük birliklerden sorumlu olmadıkları, daha küçük birimleri de komuta edebildikleri anlaşılmaktadır. Oğlanların yaş, tecrübe, eğitim ve yetenek gibi koşullar göz önüne alınarak farklı rütbelerde görevlendirilebileceğini söylemek mümkündür.

Altın Orda'nın siyasi ve dış politikadaki gelişmelerini incelediğimizde, sağ ve sol kanat oğlanlarından ziyade ulus emirlerinin isimlerinin daha sık geçtiğini görmekteyiz. Savaş harekâtlarında oğlanların Han tarafından ulus emiri ile birlikte görevlendirildiğine dair örneklerde mevcuttur. Şiban'ın oğullarından Balaka'nın oğlu Toktâ'nın⁴⁰⁴ birlikleri ile Nogay'ın birlikleri ortak hareket ederek İlhanlılara karşı Azerbaycan seferinde görevlendirilmişti.⁴⁰⁵

⁴⁰⁰ Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 219.

⁴⁰¹ Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 223.

⁴⁰² Toktamış'ın Tebriz harekâtını yöneten Bek Pulad idi. Onların yanı sıra emir İsa Bek, Yaglı Bey, Kazançı ve diğer noyanlarda orduda yerini almıştı. “Sheref-ad-Din Yezdi”, Tizengauzen V.G. *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 333, Egorov, *Altın Orda'nın Tarihî Coğrafyası XIII-XIV.Asırlar*, 220.

⁴⁰³ Egorov, *Altın Orda'nın Tarihî Coğrafyası XIII-XIV.Asırlar*, 220.

⁴⁰⁴ Reşidüddin'de Tamma Tokta veya Mürid Tokta şeklinde de geçmektedir. Aynı zamanda Tama Tokta'nın Derbent'e doğru Terek Nehri yakınlarında kışlakları mevcut olup, burada uzun bir süre ordu için karavul (keşif) olarak hizmet etti. Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't Tawarikh*, 353.

⁴⁰⁵ 29 Eylül- 28 Ekim 1288 tarihlerinde Altın Orda Devleti İlhanlılar'a karşı büyük bir ordu gönderdi. Bu orduların komutanları da Tama Toktâ ile Buka idi. Burada adı geçen Buka'nın Nogay olduğu düşünülmektedir. “Iz vlecheniya iz «Sbornika letopisey» Rashid ad-Din”, Tizengauzen V.G. *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 422, 436. İlyas Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, (İstanbul: Ötüken Yay. 2009), 86. Dipnot.48.

1.4.3. Ulus Emiri (Ulus Beyi, Beylerbeyi)

Emîrû'l-ümerâ, ulus emiri veya beylerbeyi olarak geçen bu askeri seviyedeki görevli, han tarafından atanan, devletin en yüksek askeri lideri konumundadır. Devletin ikinci adamı olarak görev yapan bu emirler kaynaklarda ayrıca ordu komutanlarının en büyüğü olarak da zikredilmiştir.⁴⁰⁶ Aynı zamanda kaynaklarda ulus emiri; emirlerin en büyüğü, hanın danışmanı, yardımcısı, devletin yönetimini üstlenen, vergi toplama görevi ile yükümlü biri olarak tanımlanmıştır.⁴⁰⁷

Altın Orda hiyerarşisinde ulus emiri merkezdeki en üst yönetimde karar verici olarak handan sonra gelirdi. Berdi Bek Han'ın Metropolit Aleksey'e verdiği yarlıkta ulus emirinin konumu şu şekilde geçmektedir: *"Berdibek'in (ulus emiri) Moğolbuga başkanlığındaki Tatar ulus ve tümen beylerine, tümen ve şehirlerin daruga beylerine ve bitikçilere ve tamgacılar..."*⁴⁰⁸

Altın Orda'nın 13. ve 14. yüzyıllarda merkezin güçlü olduğu dönemlerde han, ulus emirini taltif ederek gücünü arttırdı. Ulus emirlerinin özellikle dış politikada askerî harekâtları başarılı bir şekilde yürütmesi Altın Orda'daki askeri-idari konumlarının büyümesine yol açtı. Altın Orda'nın yönetiminde güçlü ulus emirleri arasında Nogay, Timur Kutluğ, Mamay, Edige gibi komutanlar sayılabilir. Bu komutanlardan Nogay kaynaklarda ulusun ordu komutanı (emir-i şeşker) olarak anılmıştı.⁴⁰⁹

14. yüzyıla ait Arap kaynaklarında, Altın Orda Devleti'nde ulus emirlerinin askerî ve idari konumlarına dair aktarılan bilgiler dönemin askerî ve idari yapısına anlamak açısından önemlidir. Arap tarihçi El-Kalkaşandi'nin *"Altın Orda'da dört ulus emiri bulunmaktadır ve bunların en büyüğüne "beklerbeyi" denir ki bu unvan "emirlerin emiri" anlamına gelmektedir. Devletin yönetimi ve idaresi İran Krallığı'nda olduğu gibi aynı, belirli sayıda ulus emirlerinin elindedir. Deşt-i Kıpçak'taki ulus emiri ve vezirinin İran'dakine kıyasla aynı düzeyde yürütme yetkisine sahip olmadığı, yani makamlarının İran'daki ulusu emiri ve vezirine göre daha düşük bir statüde olduğu anlaşılmaktadır."*⁴¹⁰

⁴⁰⁶ Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 169.

⁴⁰⁷ "Iz letopisi Badr-ad-Dina al-Ayni", Tizengauzen V.G., *Zolotaya orda v istochnikakh*, 224.

⁴⁰⁸ Berdibek Han'ın Metropolit Aleksey'e Verdiği Yarlık (21 Kasım 1357)", *Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar*, 79-82.

⁴⁰⁹ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: TTK Yayınları, 2018), 475.

"Iz sochineniya Khamdallakha Kazvini i prodolzhatel'ey yego (TARIKH-I-GUZIDE)", V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 274.

⁴¹⁰ "Iz sochineniya al-Kalkashandi", V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 185.

şeklindeki aktarımı, Altın Orda'nın askerî ve idari yapısını ortaya koyabilmek için mühimdir. Kalkaşandi'nin aktardığı bilgileri incelediğimizde, Altın Orda'da devlet yönetiminin dört ulus beyi tarafından yürütüldüğü ve bu beylerin başında da en yetkili olan bir ulus emirinin bulunduğu görülmektedir. Altın Orda'daki bu durumun görülmesi, ilerleyen yıllarda Kırım Hanlığı'nda da örneği görülecek olan dört bey sistemine⁴¹¹ işaret etmektedir. Kalkaşandi, dört beyin başında bulunan beylerbeyinin, diğer emirlere kıyasla daha üstün bir yetkiye sahip olduğunu belirtmekle birlikte, beylerbeyinin yetkilerinin kapsamı ve mahiyeti konusunda detaylı bilgi vermemektedir. Kalkaşandi ilaveten, Altın Orda'daki ulus emirleri ve vezirlerini⁴¹² İran'daki (İlhanlılardaki) örneği ile kıyaslamış, Altın Orda'daki ulus emir ve vezirlerinin yetkilerinin İran'dakilere (İlhanlılar) kıyasla hem rütbe olarak alt seviyede olduğunu hem de daha az bir yürütme yetkisinin bulunduğunu iddia etmişti. Mustafa Kafalı ise Altın Orda ulus emirinin bir tane olduğunu ve bu emirin bütün beylerin lideri konumunda olduğunu belirtmişti.⁴¹³

Altın Orda'da İslamiyet'in benimsenmesiyle birlikte ulus beyinin ünvanı ve makamının dini ve siyasi bir anlam kazandığını söyleyebiliriz. Bu durum, Baybars Tarihi'nde şu şekilde aktarılmaktadır: “*Bu mektup asil, Tanrısı yolunda mücahit, kalbinin nuru ile nurlanan, Müslümanların zahiresi, müminlerin yardımcısı olan Yisunnogay'ın yüksek ve şeref sahibi meclisine sadır oldu.*”⁴¹⁴ El-Mühibbi'nin tarihi kayıtlarında Altın Orda'nın bir başka ulus emiri olan Kutlubuga İnək⁴¹⁵ için şu ifadeler kullanılmıştı: “*Allah-*

⁴¹¹ Altın Orda'da sosyo politik yapısında dört bey sisteminin varlığına delillendiren çalışma için bakınız: U. Schamiloglu, *The Qaraçi Beys of the Later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire*, AEMA, Vol. 4 (1984). U. Schamiloglu, *Tribal Politics and Social Organization in the Golden Horde*, Columbia University Ph.D. Dissertation, 1986. Dört bey sistemi esasen El- Ömeri ve Kalkaşandi'ye dayanılarak İlhanlılar'da olduğu düşünülmektedir. Buna göre İlhanlılar dört ana askerî ve idari bölgeden oluşmakta ve bunların her birinin başında bir ulus emiri yer almaktaydı. Araştırmacılar Muhammed İbn Hinduşah Nahçıvani'nin *Düstür el-Katip fi Ta'yin el-Merاتب* adlı eserinde yer alan ulus emirlerinin atanmasına ilişkin yarlıklara dayanarak, El-Ömeri ve Kalkaşandi'nin verdiği bilgilerle örtüştüğünü düşünüyor ve bu yapının Cuci ulusunda da mevcut olduğunu kabul ediyorlar. Nahçıvani'nin eserinde ulus emirlerinin atanması ve hukuki statülerine ilişkin yarlıkların analizi ve İran'daki bu yapının benzer bir şekilde Altın Orda'da var olduğuna dair araştırma için bakınız: L.F. Abzalov, M.S. Gatin, I.A. Mustakimov, R.Yu. Poçekayev, “‘Dastur al-Katib’ kak istočnik po istorii gosudarstva, prava i kantselyarskoy kul'tury Zolotoy Ordy (na primere yarlyka o naznachenii emira ulusa)”, *Zolotoordynskoe Obozrenie*, 10 (4), (2022), 770-798. Altın Orda ve Kırım Hanlığı'ndaki *dört bey sisteminin* kökeni, yapısı ve işlevi hakkında bir araştırma için bakınız: Derya Derin Paşaoğlu, “Bozkır Kültüründen ve Altın Orda Hanlığı'ndan Devralınan Miras: Kırım Hanlığı'nda Kabile Arisokrasisi ve Karaçu Beyleri”, *Krımskoe İstoričeskoe Obozrenie (Crimean Historical Review)*, No.1, (2021), 51-82.

⁴¹² Kalkaşandi Altın Orda'da merkezde görevli olan vezirlerin buluşuna işaret etmiş ve örnek olarak lakabı Hüsameddin olan Mahmud adlı birini emirlerin veziri görevini üstlendiğini ifade etmişti. “*Iz sochineniya al-Kalkashandi*”, V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v İstočnikakh*, 185.

⁴¹³ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, 121.

⁴¹⁴ Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 169-170.

⁴¹⁵ Özbek Han döneminin ulus emiri.

*u Teâlâ, onun yüce emirlik makamına, büyük ilmine, adaletine, sağlam duruşuna, yardımcı ve koruyucu oluşuna, destekleyici ve yönlendirici olmasına bereket versin!" "O, büyük bir noyan, Essayfî, İslam'ın ve Müslümanların ihtişamı, iki dünyanın emirlerinin önderi, mücahitlerin ve din uğruna savaşanların destekçisi, orduların komutanı, askerlerin lideri, dinin sığınağı, devletin hazinesi, kralların ve sultanların yardımcısı, müminlerin halifesinin keskin kılıcıdır."*⁴¹⁶ Aynı eserde Bir başka ulus emiri Mamay için şu ifadelerle rastlanmaktadır: *"Allah-u Teâlâ, onun yüce emirlik makamına, büyüklüğüne, ilmine, savaşçılığına, destek veren, yardım eden, benzersiz liderliğine, özverili oluşuna ve önderliğine bereket versin. O, İslam'ın ve Müslümanların onuru, iki âlemin emirlerinin başı, mücahitlerin ve muhriplerin destekçisi, devletin hazinesi, kralların ve sultanların dayanağı, müminlerin efendisinin kılıcıdır."*⁴¹⁷ Bu ifadelerden Altın Orda'da ulus emirinin yönetici olmanın yanı sıra dini bir otoriteyi temsil ettiği de söylenebilir. Ayrıca bu aktarımlarla, ulus emirliği makamının toplum üzerindeki etkisi ve saygınlığının altı çizilmektedir. İslamiyet'in kabulüyle birlikte Altın Orda'daki emirlerin meşruiyetinin daha da arttırdığı görülmektedir.

Ulus emirinin en önemli görevi; savaş zamanında orduyu bizzat komuta etmesi ve diğer alt birimler arası koordinasyonu sağlamasıydı. Ulus emiri başkomutan olarak askeri işlerin tamamından sorumluydu. Emirler askerî harekâtları planlayarak ordunun bizzat sevk ve idaresini üstlenir ve hayatlarını seferlerde ve savaşlarda geçirirlerdi. Hatta savaş meydanlarında ölümle yüz yüze gelerek savaşın tehlikesini ön saflarda fiilen yaşarlardı.⁴¹⁸ Altın Orda ile İlhanlı arasında 1256 yılında yapılan savaşta Nogay gözünden yaralanmış ve tek gözünü kaybetmişti.⁴¹⁹

Sağ ve sol kolun bütün tümen komutanlarının ulus emirine bağlı bir şekilde faaliyet gösterdiği göz önüne alındığında, ulus emirinin devlet içerisindeki kritik rolü anlaşılabılır. Askerî gücü elinde tutan ulus beylerinin politik anlamda yetkin hissederek devlet yönetimini kendi görüşlerine yönlendirmek istemeleri, Altın Orda'nın tarihinde sıkça yaşanan olaylardandı. Bilhassa merkezdeki hanın gücünün azaldığı ve Altın Orda'nın siyasi olarak iç karışıklık (Bulkak dönemi:1359-1379) yaşadığı dönemde ulus emirleri

⁴¹⁶ "Iz sochineniya al-Mukhibbi", V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v Istochnikakh*, 161.

⁴¹⁷ "Iz sochineniya al-Mukhibbi", V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v Istochnikakh*, 162.

⁴¹⁸ Ayrat Gubaydullin, Iskander Izmaylov, "Voyennoye Zozchestvo" *История татар с древнейших времен в семи томах, Улус Джучи (Золотая Орда) XIII – середина XV в.,* Науç. red. M.A. Usmanov, "Kazan: Institut istorii Akademii nauk Respubliki Tatarstan, 2009), 409.

⁴¹⁹ "Iz letopisi Rukn-ad-Dina Beybarsa", V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v Istochnikakh*, 67.

yetki alanlarını arttırmak istemiş, bu sebeple ulus beyinin tahtta hak iddia etmesine kadar uzanan gelişmeler yaşanmıştı. Hanlık tahtına kimin geçeceğini belirlemenmesi ve devlet politikasına yön vermede ulus beylerinin etkileri olmuştu.

Askerî açıdan nüfuzlu ve toplum üzerindeki liderlik özellikleri ile öne çıkan, bizzat savaflara katılan ve başarılar elde eden Nogay, Edige ve Mamay gibi ulus beyleri Cengiz soyundan olmadıkları için, Cengiz yasasına göre Altın Orda tahtına çıkma hakkına sahip değillerdi. Ancak bu durum onları devletin askeri ve idari yapısında etkili olmadıkları anlamına gelmiyordu. Aksine askerî harekâtlarla büyük bir etki gücüne sahip olan ulus emirleri, diplomasiye ve bürokrasiye de büyük ölçüde hükmedebiliyorlardı. Ulus emiri dış politikada diplomasi yürütebiliyor ve bu duruma bağlı olarak da kendi nüfuz alanını genişletebiliyordu. Emir Nogay'ın Memlûk sultanı ile doğrudan mektuplaşması, Memlûk sultanı tarafından gönderilen hediyelerde ulus emirlerinin payının yüksek olması⁴²⁰, Memlûk kaynaklarında Emir Nogay'ın “*kuzey ülkelerinin hükümdarı*” şeklinde anılması, ulus emiri olan Nogay'ın askerî, siyasi ve diplomatik gücünü ortaya koymaktadır.

1.4.4. Tümen Komutanı

Tümen komutanı on binlik askerî birimi yöneten, ulus beyine bağlı bir lider konumundaydı. Tümen ve tümen komutanı kavramları *Moğolların Gizli Tarihi*'nde geçmekte olup eserde Cengiz Han'ın binlikleri teşkil ettikten sonra, tümenleri de teşkil etmek suretiyle tümen komutanlarını atadığını bilgisi geçmekte,⁴²¹ ayrıca 13. Yüzyılın ikinci yarısında Moğol İmparatorluğu'nu ziyaret eden Plano Carpinili Johannes,⁴²² Marco Polo⁴²³ gibi seyyahların eserlerinde bu kavramların tanımları açıkça belirtilmişti. 14. yüzyılda Deşt-i Kıpçak'ı ziyaret eden İbn-i Battuta, on bin kişilik birliği yöneten komutanı *emir-i tümen*” olarak tanımlamıştı.⁴²⁴ Benzer şekilde Memlûklerin elçileri Berke Han'ı

⁴²⁰ Tuda Mengü döneminde (1282-1287) Memlûkler tarafından gönderilen hediyelerde Nogay'ın da payı vardı. Memlûkler tarafından Nogay'ın taltif edilmesi onun müslüman olması ile ilişkili olabilir. Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 138.

⁴²¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, 149.

⁴²² Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, Çev. ve Not. Altay Tayfun Özcan, (İstanbul: Ötüken Yayınları, İstanbul 2022), 73.

⁴²³ Marco Polo eserinde yüz bin kişilik birliğe de tümen denildiğini belirtmişti. Bir başka yerde de yüz bin kişiye “tuk” denildiğini de belirtmişti. Yüz bin kişinin başında bulunan komutan da üzerinde aslan kafası sembolü bulunan altın bir tablet taşımakta olduğunu ifade etmişti. Yüz bin kişilik yani 10 tümenden oluşan büyük ordu birimine “tuk” deniliyordu. Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, 149.

⁴²⁴ *İbni Battuta Seyahatnamesi*, 483.

ziyaret için Kırım'dan geçtiklerinde karşılaştıkları yöneticiyi on bin süvarinin komutanı şeklinde tanımlamıştı.⁴²⁵

Altın Orda'nın resmi yazışmalarında tümen komutanlarının hiyerarşik statüsü ulus beyinden sonra gelmekteydi. Timur Kutluk yarlığında Edige'nin tümen beyi olarak yönetimi altında bin, yüz, on beylerinin bulunduğu bilgisi yer almaktadır.⁴²⁶ Bu yarlığa göre onlu sistemin en üst rütbesi olan tümen komutanının hiyerarşideki yeri, hanın bir alt hiyerarşik basamağında bulunan sağ ve sol kol oğlanlarından sonra gelmektedir.

Tümen komutanları onlu sistemdeki askerî birlikler arasında en büyük birliği yöneten kişi olduğu için, savaşın taktik ve operasyon boyutunda mühim bir rol oynuyordu. Büyük askerî birliğin komuta edilmesi ve muharebelerde kazanılan tecrübeler, tümen komutanlarını askerî ve idari anlamda nüfuzlu bir yönetici haline getirmişti. Tümen komutanları hiyerarşik basamakları tırmanarak ulus beyi seviyesine yükselebilmekteydi. Geçmişte tümen komutanı olarak görev yapan Nogay, Edige ve Mamay gibi isimlerin daha sonra ulus beyi görevine getirilmeleri bu duruma örnek teşkil etmiştir.

Altın Orda Devleti'nde tümen komutanlarının sayısı 13. yüzyılın ilk yarısından 14. yüzyılın ilk yarısına kadar olan süre zarfında, sayıca artış göstermişti. Bu konuda El-Mufaddal Memlük sultanının elçilerinin Altın Orda'da Han'ın sarayında kabul edilmesini tarif ettiği bir ortamda, Han'ın maiyetinde 50 veya 60 emir olduğunu ifade etmişti.⁴²⁷ Nüveyrî ise Memlük elçilerinin Han'ın huzurunda karşılanışını aktardığı bir ortamı tasvir ederken, tümen komutanlarının 70 kişi olduğunu nakletmişti.⁴²⁸ Bu iki Arap tarihçilerinin tasvir ettiği ortamın bir kurultay olabilme ihtimali oldukça yüksektir. Çünkü ordunun en üst rütbeli emirlerinin bir araya gelmesi, bir kurultayın toplandığının işareti olabilir.

Tümen komutanlarının sayısına dair İbn-i Battuta, Özbek Han'ın sarayını ziyareti sırasında hanın huzurunda 17 emirin bulunduğunu belirtmiş, 170 bin atlı askerin komutanlığını yapan⁴²⁹ bu emirlerin Altın Orda'nın hana yakın, saygın ve nüfuzlu emirleri olduğunu ifade etmiş ermişti.⁴³⁰ İbn Nüveyrî ve Mufaddal'ın verdiği tümen komutanlarının sayısının bir bütün olarak ülkenin tüm emirlerini içerdiği düşünülmektedir. İbn Battuta'nın

⁴²⁵ Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 45.

⁴²⁶ "Timür Kutlug Han'ın Muhammed ve Mahmud Adlı Kişilere Verdiği Tarhanlık Yarlığı (24 Nisan 1398)", *Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar*, 52-53.

⁴²⁷ Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 328.

⁴²⁸ En-Nüveyrî, "Nihayetü'l-İreb", W. de Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 304.

⁴²⁹ *İbni Battuta Seyahatnamesi*, 327.

⁴³⁰ *İbni Battuta Seyahatnamesi*, 320.

bahsettiği 17 emirin ise bahsekonu dönemde devletin öne çıkan, saygın ve nüfuzlu emirleri oldukları düşünülmektedir.

1.4.5. Binbaşı

Binbaşı rütbesi bozkır askerî teşkilatında üst düzey rütbelerden biri olup bin kişilik birliğin başındaki kişi olarak tanımlanmaktaydı.⁴³¹ Bu durumun bir kanıtı olarak seyyah Rubruk, Moğollarda binbaşının büyük bir rütbe olduğunu kaydetmişti.⁴³² Ayrıca binbaşı ve üzerindeki rütbelere sahip olanlar noyan (bey, prens) unvanını taşıyabiliyordu.⁴³³

Moğolların Gizli Tarihi'nde Cengiz Han'ın devletin kuruluş aşamasında birlikte çalıştığı kişileri binbaşı olarak tayin ettiği bilgisi yer almakta olup, eserde 89 tane binbaşının ismi açık olarak yer almaktadır.⁴³⁴ Binbaşı rütbesi Moğol İmparatorluğu'nun kuruluş zamanında oldukça önemli bir rütbeydi. İmparatorluk coğrafi olarak genişledikçe, nüfus arttıkça bu birliklerin sayıların artmasıyla binbaşılar tümen komutanlığı seviyesine gelmişti. Sonraki dönemde sayıları artsa da binbaşı rütbesi, üst subay rütbesi olarak bozkırda önemli bir rütbe konumundaydı.

Cengiz Yasası'nda binbaşı rütbesindeki bir komutandan beklenen askeri yükümlülük, aynı tümen komutanında olduğu gibi, emri altındaki askerlerini her daim hazır, düzenli ve hazırlıkta tutmalarıydı. Bu birlikler üstten ne zaman emredilirse gece veya gündüz fark etmeksizin atına binip gelmekle yükümlüydü.⁴³⁵

Cengiz Han, Cuci'ye başta 4000 askerden oluşan dört binbaşının komutasındaki birlikleri vermişti. Daha önce de belirtildiği üzere, Sayciut kabilesinden Mengür, Cuci'ye tabi olduğunda binbaşı rütbesindeydi. Batu dönemine gelindiğinde ise Mengür sol kanadın ordusunu yönetmekle görevlendirildi.⁴³⁶ Mengür'ün sol kanatın ordusunun başına geçmesi, tümen komutanlığı seviyesine getirildiğini göstermektedir. Aynı şekilde Huşin kabilesinden Huşiday Bayku'da ilk olarak binbaşı rütbesinde Cuci'nin emrine verilmişti.

⁴³¹ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 73. Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, 149. İbn-i Battuta binbaşı rütbesi için "küçük rütbeli beyler" ifadesini kullanmıştı. *İbni Battuta Seyahatnamesi*, 327.

⁴³² Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*, 90.

⁴³³ Gorelik, *Armii Mongolo-Tatar X-XIV vv.*, 16.

⁴³⁴ Ayrıca eserde binbaşı sayısının 95'i bulunduğu belirtilirken bu sayıya orman halklarının dahil olmadığı vurgulanmıştı. *Moğolların Gizli Tarihi*, 134.

⁴³⁵ Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't Tawarikh*, 299.

⁴³⁶ Mengür aynı zamanda "Noyan" ünvanını taşımaktaydı. Reşidüddin Tokta Han döneminde büyük bir komutan olarak andığı Çerkes'inde Seycutlar'dan geldiği bilgisi yer almaktadır. Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't Tawarikh*, 102.

Daha sonra Batu'nun ordusunun sağ kanadının komutanlığına getirildi.⁴³⁷ Bu bilgilerden, binbaşılardan daha sonra tümen komutanlığına atanabildikleri ve sağ ve sol kanadın ordusunun başına geçirildikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca binbaşı rütbesi günümüzde de hiyerarşide üst subay olarak anılmaktadır.⁴³⁸

1.4.6. Yüzbaşı ve Onbaşı

Yüzbaşı, yüz kişilik askeri birlikten sorumlu kişi olup küçük çaplı operasyonları ve taktik seviyedeki görevleri yerine getirmekle sorumluydu. Ayrıca, savaş öncesi keşif seferleri gibi önemli görevler de yüzbaşılara verilebilmekteydi. Az sayıdaki bu seçilmiş birliklerin günümüzdeki özel kuvvetlerin işlevine benzer bir görev yürüttüğü söylenebilir. Marco Polo'nun seyahatnamesinde verdiği bilgiye göre, bir seferden önce iki yüz kadar atlı asker keşif için görevlendiriliyordu. Yüzbaşılardan, savaş sırasında ve ordu düzeninde binbaşının emrine bağlı olarak sevk ve idareyi sağlıyordu.

Yüzbaşı Moğol askerî sisteminde ara bir rütbeyi temsil etmekte olup, irsi olarak görülen ve noyan olarak adlandırılan komutanlığın en alt askeri rütbesiydi. Ayrıca diğer topluluklardan veya vassallardan gelen askerler arasında da yüzbaşı rütbesine sahip komutanlar bulunabilmekteydi. Bu konuda Vladimirtsov yüzbaşılardan *“feodal sınıfına veya feodal ile daha aşağı sınıfın arasında bulunan orta bir gruba mensup olduğunu”* belirtmişti.⁴³⁹ Yüzbaşı rütbesi, noyan olarak bilinen askerî ünvanın alt rütbesi olup yüzbaşılardan orduda binbaşı ve tümen komutanı gibi daha üst rütbelere terfi edebilmekteydi.⁴⁴⁰ George Vernadsky *Moğollar ve Ruslar* adlı kitabında yüzlük ve onluk gibi küçük birliklerin belirli boy ve kabile gruplarına karşılık geldiğini söylemektedir.⁴⁴¹ Ordunun yüzlük ve onluk birliklerinin kabile temelli gruplara dayanması, ordunun kabilelerin veya ailelilerin sosyal yapısı temelinde örgütlendiğine de işaret etmektedir. Onbaşı ise on kişilik en küçük birliğin komutanıdır.⁴⁴² Onbaşı en alt rütbedeki asker olup yüzbaşının emir ve komutasına bağlı olarak emrindeki askerleri idare eden kişiydi.

⁴³⁷ Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't Tawarikh*, 93.

⁴³⁸ Erdal Aydın, “Cumhuriyet Dönemi'nde Türetilen Yeni Rütbe Adlarının Kaynağı ve Yapılma Süreci”, *BŞEÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (1), (2022), 24.

⁴³⁹ Vladimirtsov, *Moğolların İçtimâî Teşkilâtı*, 175.

⁴⁴⁰ Vladimirtsov, *Moğolların İçtimâî Teşkilâtı*, 157.

⁴⁴¹ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 147.

⁴⁴² *Moğolların Gizli Tarihi*, 114, 149. Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 73. Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, 149.

Komutanlar mertebelerine göre, Han'dan alınan yetkiyi gösteren bir sembol (nişane) taşırldı. Marco Polo bu konuda Yuan Hanedanlığı'nda gördüğü örnekleri aktarmaktadır. Kubilay'ın ordusunda, yüz kişilik birliğin komutanı gümüş bir tablet ve tabak taşımakta, bin kişinin komutanı altın bir tablet taşımakta, yüz bin kişinin (yani tümenin) başında bulunan komutan da üzerinde aslan kafası sembolü bulunan altın bir tablet taşımakta, yetki ve otorite bilgileri tabletlerin üzerinde yazılı olarak yer almaktadır.⁴⁴³

Yuan Tarihi'nde komutanlara verilen rütbe ve nişanlar ile ilgili bilgiler mevcut olup Yuan kroniğinde geçen bilgiler, Marco Polo'nın aktardığı bilgileri doğrulamaktadır. Kronikte komutanlara yüksek, orta ve düşük rütbelerine göre nişanlar verildiği, tümen komutanlarına kaplan figürlü altın payza⁴⁴⁴ verildiği bilgisi geçmektedir. Verilen bu payzada kaplan yere eğilmiş şekilde tasvir edilirdi ve başında bir, iki veya 3 adet inci bulunurdu. Bu inciler düşük, orta ve yüksek rütbeyi gösterirdi. Binlik komutanı düz payza taşırken, yüzlük komutanı ise gümüş payza taşırdu.⁴⁴⁵

1.4.7. Koşun Emiri

Türk-Moğol ordularında görülen birlik yapılarından birisi de koşun olarak adlandırılan, genellikle bir kabile grubunun sağlayabileceği kadar asker bulunan askeri birliklerdi. Bu birliklerdeki asker sayısı değişen ihtiyaçlara göre uyarlanabiliyordu.⁴⁴⁶ Koşun birliğinin başındaki kişiye, koşun emiri denirdi. Koşun birlikleri küçük çaplı askeri birlikler olup Altın Orda'nın askeri birlikleri arasında yer almaktaydı. Konuya dair Ötemiş Hacı'nın *Cengizname*'sinde koşun kavramı geçmekte olup, Özbek Han emrindeki bazı birlikleri koşun (birliği) olarak hizmet etmeleri için Kiyat İsatay ve Secut Alatay isimli komutanlarına vermişti.⁴⁴⁷

Koşun birliklerinin asker sayısı hakkında kaynaklarda net bir ifade yer almamaktadır. Yezdi'nin *Zafername*'sindeki "*Emirler, tümen beyleri, binbaşılar ve koşun emirleri, rütbelerine göre yola çıktılar.*"⁴⁴⁸ şeklindeki alıntıdan koşun birliklerinin asker sayısının 10 ila 1000 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Buradaki hiyerarşik yapıdan

⁴⁴³Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, 181.

⁴⁴⁴ Moğollarda payza ve nişanlar ile alakalı daha geniş bilgi için bakınız: A.N. Samoiloviç, "Cuci Ulusu'nda Payza ve Baysa'ya Dair", çev. Hasan Ortekin, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, c.II, (1939), 54-64.

⁴⁴⁵ "Yuan shi", *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 211.

⁴⁴⁶ Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, 406.

⁴⁴⁷ Ötemiş Hacı Cengiz-Nâme, 52, Mustafa Kafalı, "Cuci Ulusu'ndaki İl ve Kabilelerin Siyasi Roller ve Ehemmiyetleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 2, (1971),102.

⁴⁴⁸ "Sheref-ad-Din Yezdi", *Tizengauzen V.G. Zolotaya Orda v Istochnikakh*, 353-354.

anlaşılacağı üzere koşun birliği binlik bir kuvvetten azdır. Timur'un Toktamış ile yaptığı savaşlarda ordusunda sırayla tümen, binlik, koşun ve onluk emirlerini zikretmesi de koşun birliğinin 10 ile 1000 arasında bir güce sahip olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁴⁹

1.5.Ordudaki Diğer Görevliler

1.5.1. Bukavul

Bukavul terimi, etimolojik açıdan Türkçe kökenli olup önceleri hanın yemeklerinin tadına bakan kişi anlamında, sonraları ise askeri yapıda yer alan lojistik görevlisi anlamında kullanılmıştır.⁴⁵⁰ Daha sonraları, “*keşif ekibi, düşman durumunu keşfetmek için gönderilen müfreze*” anlamlarında da bu kavramın kullanımına rastlanmıştır.⁴⁵¹ Moğollardan bahseden kaynaklarda *bukavul* terimi *baurçi* terimi ile birlikte anılmaktadır. Bukavullar *ba'urçi*, *çerbi*, ahtacı (seyis), *siba'uci* (av kuşları ile ilgilenen görevli), *e'üteçi* (kapıcı) gibi saray görevlileriyle birlikte zikredilmiştir. Fakat bu görevliler arasında *bukavul* terimi kaynaklarda en çok *ba'urçi* terimiyle birlikte geçmekteydi.⁴⁵²

Moğol ordusunda muhafız birliğinde görev yapan ve *baurçi* olarak adlandırılan kişiler, erzak ve içecekten sorumlu olan ve aşçı olarak orduya hizmet eden kişilerdi.⁴⁵³ Cengiz, hanlığını ilan ettikten sonra yaptığı atamalar arasında *baurçi* olarak görevlendirdiği kişiler de bulunuyordu.⁴⁵⁴ *Camiü't-tevârih*'de aşçı kavramına karşılık olarak, *baurçi* kelimesinin yanında *bukavul* kelimesi de kullanılmıştır.⁴⁵⁵ *Bukavul* ve *baurçi* olarak nitelenen görevlilerin birlikte anılması *bukavulların* ve *baurçilerin* aynı vazifeleri

⁴⁴⁹ Timur'un koşun birlikleri hakkında detaylı bilgi için bakınız: Muhammed Emin Koçak, “Timurlularda Ordu ve Askerî Organizasyon (1370-1447)”, (Doktora Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2024), 75-77.

⁴⁵⁰ G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, c. II, (1965), 301. Kıpçakların en önemli söz varlığı olan Codex Cumanicus'da terimi geçmekte olup, boga(v)ul şeklinde zikredilmişti. Emel Kılıç, *Altın Orda Devleti'nin İktisadî Tarihi (XIII-XV. Yüzyıllar)*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2017), 545.

⁴⁵¹ Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, c.I, (1963), 233.

⁴⁵² István Vásáry, “Mongol Or Turkic? Notes On Bökevül, A Military And Court Official Of The Turco-Mongolian Politics”, *In The Early Mongols: Language, Culture and History, Studies in Honor of Igor de Rachewiltz on the Occasion of His 80th Birthday*, ed. Volker Rybatzki, Alessandra Pozzi, Peter W. Geier, and John R. Krueger, (Bloomington: Indiana University, Research Institute for Inner Asian Studies, 2009), 195-196.

⁴⁵³ İlhanlılarda'da aynı şekilde bukavul ile Baurçiler sabah akaşma yiyecek hizmetinde bulunan görevlilerdi. Bakınız: Bertold Spuler, *İran Moğolları*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu 1957), 298.

⁴⁵⁴ Moğolların Gizli Tarihin'de yapılan atama ile alakalı şu ifade geçmektedir: “Onggur, Süyiketu-çerbi ve Hada'an -daldurhan, bu üçü: “Biz, sabah içkisini azaltmayız, akşam içkisini geciktirmeyiz!”. *Moğolların Gizli Tarihi*, 58.

⁴⁵⁵ Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't Tawarikh*, 93.

gördüğünü düşündürmektedir⁴⁵⁶ Bukavullar zamanla aşçılık, iâşe ve erzak gibi görevlerinin yanı sıra hükümdarın yakın çevresinde olmalarından dolayı, bazı askerî görevler de üstlenmiş olup ordu içerisinde yetki ve görevleri de artmıştı.⁴⁵⁷ Askerî görevleri arasında savaş öncesinde öncü birlikler arasında düşman mevzilerini tespit etmeye gönderilmek de vardı.⁴⁵⁸

Moğol İmparatorluğu'nda ve onun ardıllarındaki farklı coğrafyalarda bukavullar ordunun erzak ve iâşesinde sorumlu bir asker iken⁴⁵⁹ zamanla askeri ve idari roller üstlenerek geniş yetkiler kazanmıştı. Kazanılan bu yetkiler Moğol İmparatorluğunun farklı bölgelerdeki sosyo-ekonomik gelişim seviyelerine göre şekillendiği söylenebilir. İlhanlılar döneminde bukavulun yetkilerine askerî işlerin düzenlenmesi, askerlerin teftişi ve sayısının belirlenmesi, gelirlerinin düzenlenmesi, levazıma tedariki ve dağıtımı gibi çeşitli askerî ve idari yetki ve sorumluluklar da eklenmişti. Bunlara ek olarak bukavulun yetkileri arasında birliklerin harekât rotalarının ve lojistik stratejilerinin belirlenmesi, savaş ganimetlerinin ve avlanan hayvanların dağıtımı da yer alıyordu.⁴⁶⁰ Çin'deki Yuan Hanedanlığı'nda ise İran'daki dönüşüme benzer şekilde bukavul lojistik ve ganimet dağıtımından sorumlu bir yönetici haline gelmişti.⁴⁶¹

Altın Orda coğrafyasında da bukavullar, çeşitli askerî ve idari yetkilerle donatılmış bu kavramın hangi bağlamda ve anlamlarda kullanıldığını yarlık metinlerini inceleyen çalışmalarda bulmak mümkündür. Kırım müverrihi Abdullah oğlu Hasan'ın “*Temir Kutluğ Yarlığı*” adlı makalesinde bukavuldan “*Kaçak takip eden memurlara yani gümrük kolcusuna bukavul denildiği gibi muayyen yerlerde nokta kurup yine bu gibi işlerler mükellef olanlara da tukaul denilirdi. Jandarma noktaları gibi.*”⁴⁶² şeklinde bahsedilmektedir. Burada bukavulun gümrük kaçakçılığını kontrol eden, günümüzdeki gümrük muhafız memurlarına benzer bir görevi ifa ettiği düşünülmektedir. Abdullah oğlu Hasan'ın “*I. Mengli Giray Yarlığı*”nı analiz ederken burada bukavulun “*Han sarayında*

⁴⁵⁶ Ahmet Korkmaz, “Hindûşâh Nahcevânî'ye Göre Geç Orta Çağ'da Askerî Bir Görevli: Ordu Bukavulu”, *Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 1 (2024), c.4, 166.

⁴⁵⁷ Ahmet Korkmaz, “Hindûşâh Nahcevânî'ye Göre Geç Orta Çağ'da Askerî Bir Görevli: Ordu Bukavulu”, 167.

⁴⁵⁸ Witold Swietoslowski, *Arms, and armour of the nomads of the great steppe in the times of the mongol expansion (12th-14th centuries)*, (Oficina Naukowa 1999), 35.

⁴⁵⁹ Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't Tawarikh*, 766.

⁴⁶⁰ Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, 136.

⁴⁶¹ Ilyas Alfredovich Mustakimov, Roman Yulianovich Pochekaev, Lenar Firgatovich Abzalov, Marat Salavatovich Gatin, “Institut Bukaula v Tyurko-Mongol'skikh Gosudarstvakh: Khulaguidskaya, Dzhuchidskaya i Chagatayskaya Traditsiya”, *Oriental Studies*, Is.4, (2023) Vol. 16, 712.

⁴⁶² Hasan Abdullahoğlu, “Temir Kutluğ Yarlığı”, 214.

teşrifat müdürü” olarak görev yaptığı fikrini ortaya atmış, ⁴⁶³ ayrıca Saadet Giray yarlığını da örnek göstererek, bukavulu gümrük vergisi ödenmeyen malları takip eden askerî memur olarak açıklamıştır. ⁴⁶⁴

Bukavul terimini Akdes Nimet Kurat da tahlil etmiş ve çalışmasında Radloff’a atıfta bulunarak bu kelimenin “arkadan gelen kuvvet (artçı)” manasına geldiğini belirtmiştir. ⁴⁶⁵ Ayrıca Kurat, Hasan Abdulloğlu’nun tabirlerini daha doğru kabul ederek, *bökevil çerilerinin* kaçak takip eden askerler olduğunu ifade etmiştir. ⁴⁶⁶ Bir başka araştırmacı Berezin ise terimi gümrükte malın değerinin belirleyen memur anlamında kullanmıştır. ⁴⁶⁷

A.P. Grigoryev’in Altın Orda hanlarının Rus metropolitlerine verdiği yarlıklar üzerine incelemesinde, yarlıklarındaki bukavul terimini açıklarken, tüccarların ve elçilik heyetlerinin belirli ücret karşılığında yol güvenliğini sağlayan, sınır karakollarında da nöbet tutan, yollarda geçiş ücreti tahsil eden bir görevli olarak bahsetmiştir. Ayrıca yazar bukavulların yol güvenliğinin sağlanması sırasında topladıkları gelirler sayesinde bu görevleri yerine getirebildiklerini de ileri sürmüştür. ⁴⁶⁸ İlyas Alfredoviç Mustakimov, Roman Yulianoviç Poçekayev, Lenar Fırgatoviç Abzalov, Marat Salavatoviç’in ortak çalışmasında, Grigoryev’in bu sonuca varmasının nedeni irdelenmiş, araştırmacılara göre geç dönem Altın Orda yarlıklarında bukavulların diğer askerî görevliler olan tutkavul ve yasavullar ile birlikte anılması, hiyerarşik olarak bukavulların bu görevlilerle aynı konumda oldukları fikrini uyandırmaktadır. Ayrıca çalışma, bukavul ve tutkavulun gözetleme ve güvenlik hizmetleri yürüten askerî-polis rütbeleri olduğu ve bu bağlamda bukavulun

⁴⁶³ Hasan Abdulloğlu “I. Mengli Giray Yarlığı”, 104.

⁴⁶⁴ Hasan Abdulloğlu “I. Mengli Giray Yarlığı”, 105.

⁴⁶⁵ A. Melek Özyetkin ve İlyas Kemaloğlu’nun çevirdiği *Altın Orda Hanlığı’na Ait Resmi Yazışmalar* adlı eserde ise bökevil terimi Radloff’un tanımına dayanarak “Ordu muhafız askerleri için kullanılan, ordunun ansızın bir taarruza uğramaması için çıkarılan kuvvet, artçı, arka kuvvet” şeklinde tanımlanmıştır.

⁴⁶⁶ Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, (İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1940), 70-71.

⁴⁶⁷ Berezin’in bu tanımının, Reşidüddin’in eserindeki bir pasajı yanlış çevirerek, gerçekte mevcut olmayan “bukavul tamgazı” (gümrük memuru) unvanının var olduğunu iddia etmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: İlyas Alfredovich Mustakimov, Roman Yulianovich Pochekaev, Lenar Fırgatovich Abzalov, Marat Salavatovich Gatin, “Institut Bukaula v Tyurko-Mongol'skikh Gosudarstvakh: Khulaguidskaya, Dzhuchidskaya i Chagatayskaya Traditsiya”, 710- 711.

⁴⁶⁸ Grigoryev, *Sbornik Hanskikh Yarlikov Russkim Metropolitam*, 97.

görevinin askerî lojistik ve iâşe teminiyle doğrudan bağlantılı olmadığı sonucuna varmaktadır.⁴⁶⁹

1.5.2. Tutkavul

Tutkavul kelimesi tutmak, yakalamak, ele geçirmek fiilinden türetilmiş olup yol güvenliğini sağlayan saha polisi, jandarma ve hudut muhafızı anlamına gelen bir ünvandır.⁴⁷⁰ *Camii't-tevârih*'te tutkavul ünvanlı kişilerden bahsedilmekle birlikte, bu kişilerin görevleri, sorumlulukları ve atamaları hakkında kapsamlı bilgilere yer almamaktadır.⁴⁷¹ Tutkavullar belirli yerlerde güvenlik noktaları kurup jandarma karakolu gibi asayiş sağlayan askeri görevlilerdi.⁴⁷²

Sınırların ve yol güvenliğinin sağlanmasında görevli olan tutkavulların asıl görevi ve sorumluluğu ise ticaret yolların güvenliğini sağlanmasıydı. Her bir ticaret yoluna, özel bir fermanla atanan tutkavullar, sorumlu oldukları güzergâhlarda, yolun başlangıç ve bitiş noktaları arasındaki kendi bölgelerinde gümrük vergilerini tahsil ederdi. Bu kişiler ticaret yollarını ani saldırılardan korunması, kervanların güvenli bir şekilde belirlenen varış noktalarına ulaşması ve gümrük gelirlerinin toplanarak merkezi yönetime ulaştırılması gibi temel görevleri yerine getiriyordu.⁴⁷³

Tutkavulların Altın Orda'nın yarlık metinlerinde de zikredilmekte olup bu görevliler hiyerarşik olarak tamgacı ve tartnakçı gibi vergi memurlarından sonra gelmişti.⁴⁷⁴ Metinde tutkavullar hudut ve yol güvenliğinden sorumlu birimler olarak anılmıştı. Tutkavulların bu görev ve sorumlulukları göz önünde bulundurulduğunda, bu görevlerin bir yönünün askerî bir görev olarak yapıldığı düşünülmektedir. Bununla birlikte tutkavullar, gümrük vergilerinin toplanması gibi idari görevlerden de sorumluydu. Bu durum onların hem askerî hem idari bir vasma sahip olduklarını göstermektedir.

⁴⁶⁹ Ilyas Alfredovich Mustakimov, Roman Yulianovich Pochekaev, Lenar Firgatovich Abzalov, Marat Salavatovich Gatin, "Institut Bukaula v Tyurko-Mongol'skikh Gosudarstvakh: Khulaguidskaya, Dzhuchidskaya i Chagatayskaya Traditsiya", 711-712.

⁴⁷⁰ Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, c.I, 251. Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, 71.

⁴⁷¹ Bazı tutkavul kimseler için bakınız: Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't Tawarikh*, 106, 165, 453, 544. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, c.I, 251.

⁴⁷² Hasan Abdullahoğlu "Temir Kutluğ Yarlığı", 214.

⁴⁷³ Ekrem Kalan, *Ulus Cuçi (Zolotaya Orda) i Stranı Vostoka: Torgovo-Ekonomičeskiye Vzaimootnoşeniya vo Vtoroy Polovine XIII-XIV*, (Kazan: Institut İstorii İm. Ş. Mardjani AN RT, 2012), 116.

⁴⁷⁴ *Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar*, 46, 50, 93, 98.

1.5.3. Karavul

Karavul Türkçe bir kavram olup, çeşitli dönemlerde keşif birlikleri, devriye ve sınır muhafızı, yol kılavuzu anlamında kullanılan askerî bir unvandır.⁴⁷⁵ Karavul birlikleri, özellikle sınır güvenliği ve askerî keşif görevlerinde kritik rol oynamıştı. Bu bağlamda, devriye noktaları da öncü birlik askerlerinden oluşan karavullar tarafından gözetim altında tutulurdu. Bu gözcüler orduyu yaklaşan tehlikelere karşı önceden uyarmak ve askerî harekâtların güvenliğini sağlamaktan sorumluydu.⁴⁷⁶

Moğolların Gizli Tarihi'nde karavul terimine rastlanmak olup Cengiz Han'ın Camuka'ya karşı düzenlediği seferde öncü kuvvet olarak gönderdiği bu birlikler düşmanın mevzilerini keşfetmek için gönderilmişti. Bu kuvvetlere, belirli mevkilere sabit olarak yerleştirilerek çevreyi gözetleme ve düşmanı kontrol etme görevi verilmişti.⁴⁷⁷

Moğol ordusunun önemli bir unsuru olan karavullar, Deşt-i Kıpçak'taki askerî yapıda da karşımıza çıkmaktadır. Altın Orda'nın 14. yüzyılın ikinci yarısına ait bir yarlık metninde yer alan “*Berdibek'in Moğolbuga başkanlığındaki Tatar ulus ve tümen beylerine, tümen ve şehirlerin daruga ve beylerine, devlet kañçılaryasının görevlilerine ve yine birçok gezgibe ve seyyaha, her türlü idareci, elçi ve habercilere, gümrükçü ve tartnakçılara, karavul ve tutkavullara sözümdür.*”⁴⁷⁸ ifadesi, karavulun askerî ve idari teşkilattaki varlığına işaret etmesi açısından önemlidir. Metinde karavulların, tutkavullar ile anılması, bu görevlilerin belirli bir asayiş ve güvenlik işlevi üslendiğini, devlet otoritesinin sahada uygulanmasından sorumlu olduklarını göstermektedir. Bu bağlamda karavullar, askerî ve idari otoritelerle doğrudan bağlantılı bir ara kademede yer almış askerî-idari hiyerarşide bir yer işgal ettiği söylenebilir. Altın Orda'daki karavulların askerî harekâtlarda işlevi ve görevleri hakkında daha ayrıntılı bilgi, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde “Keşif Birlikleri” başlığı altında detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

⁴⁷⁵ G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, c. II, 399-400.

⁴⁷⁶ Swietoslawski, “The Organization of the Mongols' War Expeditions in the Twelfth And Thirteenth Centuries”, 35.

⁴⁷⁷ En öndeki karakol Enegen-guiletud adlı mevkiye, ondan daha ileride Çekçer adlı yerde ikinci karakol, daha ileri de Çihurhu'da adlı mevkide üçüncü karakollar kuruldu. Nitekim Çihurhu'daki karakoldan gelen bir asker düşmanın yaklaştığı haberini öncü birliğe bildirdi. *Moğolların Gizli Tarihi*, 70-71. Kozin, *Sokrovennoe Skazanie*, 116-117.

⁴⁷⁸ “Berdibek Han'ın Azak'taki Venedikli Tüccarlara Verdiği (24 Eylül 1358), *Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar*, 123.

1.5.4. Tamma

Tamma kelimesi Çince kökenli bir kelime olup yapılan bir çalışmada keşif atı manasın gelen “t’an-ma” kelimesinden türediği, geçmişte süvarilerin yer aldığı keşif birlikleri anlamındaki bu kelime, zamanla öncü kuvvetler ve daha sonra garnizon birlikleri anlamlarını kazanmıştı.⁴⁷⁹ Doerfer’in Türk- Moğol etimoloji sözlüğünde kelime, belirli bir bölgeyi bastırılmak veya emniyet altına almak amacıyla farklı milletlerden oluşan yardımcı birlik veya destek kuvveti anlamında kullanılmaktadır.⁴⁸⁰ *Tammacı* ise bu yardımcı birliğin komutanına verilen bir ünvanı.⁴⁸¹ Donald Ostrowski *tamma* kelimesi ile baskak ve daruga gibi kelimeler arasındaki ilişkiyi detaylı olarak incelediği çalışmasında, Moğolların sivil yöneticiye *daruga*, askerî yöneticilere ise *tammacı* ünvanını verdiğini, Türklerin ise sivil yöneticilere *daruga*, askerî yöneticilere ise *baskak* dediklerini belirtmiştir.⁴⁸² Ostrowski’nin bu konudaki görüşü dikkate değer olmakla birlikte, ünvanların farklı askerî, idari ve sosyal yapılarda nasıl işlev gördüğüne ilişkin daha kapsamlı verilerle desteklenmesi gerekmektedir. Bu ünvanların hem Türkler hem de Moğollar arasındaki pratikteki yansımalarını dikkate alan değerlendirmeler daha aydınlatıcı olabilir.

Yuan Tarihi’nde *tamma* birlikleri, farklı milletlerden ve kabilelerden gelen askerlerden oluşan bir birlik olarak tanımlanmıştı.⁴⁸³ Moğol İmparatorluğu’nun kuruluş döneminde, *tamma* birliklerinde farklı uluslardan askerler yer almasına karşın bu birliklerin komutanı olan *tammacılar* etnik olarak Moğollardan oluşuyordu. Yeni toprakların fethedilmesi ve yeni kabilelerin ele geçirilmesiyle birlikte, yerleşik halklardan toplanan askerler *tamma* birliklerine dâhil ediliyordu.⁴⁸⁴

Onlu sistem içerisinde binlik (*mingan*) ve yüzlük (*cagun*) gruplarından ayrılarak oluşturulan *tamma* birlikleri,⁴⁸⁵ fethedilen ancak tam anlamıyla kontrol altına alınamayan

⁴⁷⁹ Ch’i Ch’ing Hsiao, *The Military Establishment of the Yuan Dynasty*, (Cambridge-Massachusetts-London: Harvard University Press ,1978), 137.

⁴⁸⁰ Baskak kelimesi de basmak, bastırmak veya baskı kurmak gibi anlamlarını taşıyan askeri yetkilere sahip bir ünvanıdır. Özcan, *Moğol- Rus İlişkileri (1223-1341)*, 374-375.

⁴⁸¹ Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, c.I,256. Camiü’t-tevârih’te *tammacı* ünvanlı isimler yer almaktadır. Rashiduddin Fazlullah, *Jami’u’t Tawarikh*, 96, 353, 382, 597.

⁴⁸² Donald Ostrowski, “The “tamma” and the Dual-Administrative Structure of the Mongol Empire”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, No 2 (1998), vol. 61, 277.

⁴⁸³ “Yuan shi”, *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 211.

⁴⁸⁴ “Yuan shi”, *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 283-284, dipnot. 572.

⁴⁸⁵ Rashiduddin Fazlullah, *Jami’u’t Tawarikh*, 41-42.

bölgelere yerleştirilmek üzere görevlendirilirdi. *Tamma* birliklerinin amacı evvelâ ele geçirilen bölgelerdedeki hâkimiyeti pekiştirmek, Moğol gücünü arttırmak ve kontrolü sağlamaktı.⁴⁸⁶ *Tamma* birlikleri Moğol İmparatorluğu adına stratejik bölgeleri kontrol etmek için kalıcı bir askerî gücün oluşmasına temel hazırlıyordu. Bu birlikler genişleyen sınırları koruma, yeni fethedilen bölgelerde düzeni sağlama ve kontrol mekanizması oluşturma gayesiyle teşekkül edilmişti. Bu yönüyle bu birliklerin komutanları olan *tammacılar*, bölgede askerî bir vali gibi hizmet ettikleri söylenebilir. Bu bağlamda Donald Ostrowski *tammacılar*ın hem askerî hem idari görevleri ifa ettiğini belirtmiştir.⁴⁸⁷

Moğolların Gizli Tarihi'nde *tamma* birliklerinin oluşturulması ve bu birliklerin komutanlarının atanması ile ilgili pasajda, Ögeday'ın gerçekleştirdiği askerî ve idari faaliyetler anlatılırken “*Alginçiler (keşif birlikleri) ve tammacılar (askeri valiler) atayarak tüm devlet içinde huzuru ve refahı sağladım.*”⁴⁸⁸ ifadesi yer almaktadır. Bir başka pasajda ise Batu ve Buri ile Güyük arasında çıkan kavganın ardından, Ögeday Han'ın bu duruma çok öfke duyması üzerine, onlara ceza olarak zikrettiği yaptırımlar arasında uzak bölgelere *tammacı* olarak atamayı dile getirdiğine yer verilmektedir.⁴⁸⁹ Ancak *Moğolların Gizli Tarihi* 'nde bu pasajlar haricinde *tammacılar*ın görev ve sorumluluklarını anlayabileceğimiz ayrıntılara yer verilmemişti. Aynı durum *Camiü't-tevârih* metni için de geçerlidir. *Yuan Tarihi* 'nde ise *tamma* birliklerine dair Moğol askeri yapısında başlangıçta iki ana askeri grubun bulunduğu bahsedilmekte, birinci grubunun devletin kurucu unsurları olan Moğol askerleri, ikinci grubun ise çeşitli halk ve kabilelerden oluşan *tamma* birlikleri olduğu belirtilmişti.⁴⁹⁰

Moğollarda *tamma* birliklerinin görevlendirilmesi ve *tammacılar*ın atanması ile ilgili, *Moğolların Gizli Tarihi* 'nde II. Deşt-i Kıpçak seferi sonucunda Kıpçaklar, Alanlar, Volga Bulgarları, Rus topraklarının Moğolların egemenliğine girmesinden sonra bu bölgelere *tammacılar* (askerî vali) ve *darugalar* (sivil vali) tayin edildiği yer almaktadır.⁴⁹¹

⁴⁸⁶ May, *Savaş Sanatı*, 72.

⁴⁸⁷ Ostrowski, “The “tamma” and the Dual-Administrative Structure of the Mongol Empire”, 269.

⁴⁸⁸ *Moğolların Gizli Tarihi*, 205. Kozin, *Sokrovennoe Skazanie*, 199.

⁴⁸⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, 196. Kozin, *Sokrovennoe Skazanie*, 194.

⁴⁹⁰ “Yuan shi”, *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 211.

⁴⁹¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, 196. Kozin, *Sokrovennoe Skazanie*, 193-194. Ögeday döneminde ele geçirilen yerlere alginci, daruga ve tammacılar arttığı bilgisi yer alır. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 195, Kozin, s. 193. Ön Asya topraklarına *tamma* birlikleri yerleştirildiği ve bu birliğin komutanının Çormağan Horçi olduğu bilgileri yer almaktadır. *Moğolların Gizli Tarihi*, 195. Kozin, *Sokrovennoe Skazanie*, 193-194. Bu komutan Çormağan Horçi, Bağdat'ı Moğol hakimiyeti altına aldıktan sonra, Ögeday Han tarafından hem tammacı

Böylelikle Deşt-i Kıpçak'ta *tamma* birlikleri oluşturularak Altın Orda Devleti'nin askerî sisteminin bir parçası haline gelmişti. Bu birliklerde yer alan askerler Kıpçaklar, Alanlar, Volga Bulgarları, Ruslar gibi yerel unsurlardan oluşuyordu.

Altın Orda ordusunda da Moğol ordusunda olduğu gibi *tammacı* olarak atanan komutanlarda başlangıçta Moğol kökenli olma şartı aranıyordu.⁴⁹² Altın Orda'nın hâkimiyeti altındaki bölgelerde Moğol nüfusunun az olması sebebiyle yerel halklardan da *tammacı* atamaları yapıldığını söylemek mümkündür. Örnek verilecek olursa yapılan arkeolojik bir çalışmada Kafkasya'da Beloroçevsky'de bulunan bir mezarın Çerkez kökenli bir tammacıye ait olduğu yönündeki görüş⁴⁹³, *tammacıların* her zaman Moğol kökenli olmadığı ya da Altın Orda'da Moğol nüfusunun yetersiz olduğu durumlarda bu şartın esnetildiğini göstermektedir.

Altın Orda ordusunda *tamma* birlikleri, merkezden uzak sınır bölgelerinde ve askerî tehditlerin sürekli olabileceği stratejik bölgelerde garnizon görevi görüyordu. Bu stratejik bölgelerden biri olan Kafkasya'da Alanların tehdit oluşturduğu bölgelerde bu birlikler konuşlandırılmıştı. Batu'nun büyük oğlu Sartak(ö.1255), ordusunun beşte biri (on askerden ikisi) kadar bir kuvveti, Alanların dağlardan aniden inerek Moğolların sürülerine ve düzlük bölgelere saldırmasını önlemek için dağ geçitlerine yerleştirmişti.⁴⁹⁴ Konuşlandırılan bu askerî kuvvetin *tamma* birlikleri olması kuvvetle muhtemeldir.

Kafkasya'nın İlhanlılar ile Altın Orda arasındaki sınır bölgesi olması ve iki güç arasında sürekli çatışmaların yaşandığı bir bölge olması sebebiyle bölgeye *tamma* birlikleri konuşlandırılarak askerî saldırılara karşı bölgesel bir savunma hattı oluşturulmuştu. İlhanlılar ise bu kuvvete karşılık olarak Gazan Han döneminde (1295-1304) Derbent bölgesinde ayrı bir garnizon kuvveti oluşturmuştu.⁴⁹⁵ Altın Orda'nın Derbent bölgesine Şiban'ın torunu (Balakan'ın oğlu) Tamma Tokta Mürted olarak bilinen kişiyi ataması *tamma* birliklerinin savunma hattı olarak kullanılmasına örnek teşkil etmesi açısından önemlidir. Tamma Tokta'nın kışlağı, Terek Nehri yakınlarında, Derbent'e yakın bölgelerde

olarak atanmış ve "dört tümen *tamma* askeriyle donatarak" İran'a gönderilmişti. Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't Tawarikh*,41.

⁴⁹² Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, 255.

⁴⁹³ Gorelik, "Cherkesskiy Voynı Zolotoy Ordı", 281.

⁴⁹⁴ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*, 182. Bertold Spuler Rubruk'a atıfta bulunarak Altın Orda ordusunun beşte birinin Kafkas sınırında konuşlanmış olabileceğini vurgulamıştır. Bakınız: Shpuler, *Zolotaya Orda Mongoly v Rossii 1223–1502 gg*, 380.

⁴⁹⁵ Spuler, *İran Moğolları*, 440.

bulunuyordu. Onun görevi bölgede ordunun keşif birliğini (karavul) yönetmekti.⁴⁹⁶ *Tamma* unvanıyla anılan bu askerin hem keşif görevini yürüttüğü hem de bölgenin güvenliğinden ve savunma hattından sorumlu olduğu düşünülmektedir. *Tamma Toktay Mürted*'in 5.000 süvari ile 1288'de İlhanlı Han'ı Argun Han zamanında İlhanlıların ticaret kervanlarını ve tüccarları yağmalaması,⁴⁹⁷ *tamma* birliklerinin savunma rolünün yanı sıra saldırı olarak da kabul edilebilecek yağmalama faaliyetlerini de gerçekleştirdiğini göstermektedir.

1.5.5. Daruga- Baskak

Moğol İmparatorluğu'nda ve ardılı Altın Orda'da ordu hiyerarşisinde askerî ve idari yetkiye sahip diğer görevliler baskak veya *darugalar*dı. Bu iki unvan birbirine oldukça benzemekle birlikte, anlamlarında farklı nüanslar ihtiva ediyordu. Bu kavramlar zamanla birbirlerinin yerine kullanılmıştı. Baskak, Türkçe "Bas" fiilinden türeyen, basmak, bastırmak veya baskı kurmak gibi anlamlarına gelen bir unvandı.⁴⁹⁸ Aynı şekilde daruga kelimesi de "daru" fiilinden türeyip basmak manasına geldiği düşünülmektedir.⁴⁹⁹ Aralarında temel bir farklılık olmadığı düşünülürse⁵⁰⁰ bu iki unvana sahip görevliler Moğollarda ve Altın Orda'da askerî ve idari otoritenin merkezden uzak olan büyük şehirlere ve stratejik bölgelere yayılmasında önemli bir rol oynamışlardı. Baskakların idari yetki açısından yerel halktan vergi toplamak, merkezden gelen emirleri uygulamak ve yerelde hanın otoritesini sağlamak gibi sorumlulukları mevcuttu. Askerî açıdan ise yerel halktan asker toplamak, bulundukları bölgede askeri güvenliği sağlamak, merkezi otoriteye karşı olası direnişleri bastırmak gibi yetkilerle donatılmıştı.⁵⁰¹

⁴⁹⁶ Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't Tawarikh*, 353.

⁴⁹⁷ Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't Tawarikh*, 567.

⁴⁹⁸ Özcan, *Moğol- Rus İlişkileri (1223-1341)*, 375.

⁴⁹⁹ Ostrowski, *tamma* ve *daruga* ve baskakları ele aldığı makalede, Istvan Vasary'nin *daruga* kelimesinin Moğollarda ilk kez Kara Hitaylar ile karşılaşması ile ortaya çıkmış olabileceğini, baskak kelimesinin 11. yüzyılda Karahanlılar ile ilişkili olabileceğini, *daruga* terimi ile baskak ve *şihne* gibi terimler arasında fonksiyonel bir benzerlik olmadığı düşüncesini dile getirmiştir. Ostrowski Moğolların Kara Hitay devletini ele geçirdikten sonra sivil vali için "*daruga*" terimi, askeri valilik için "*tamma*" terimlerini kendi yönetim sistemlerinde kullandığını, Moğolların batıdaki bölgelerinde, *daruga* terimi "*şihne*"nin karşılığı olarak kullanılmaya başladığı sonucuna varmıştır. Ayrıca Moğolların batı bölgelerindeki idarecilerin Türkçeyi benimsediklerinde "*baskak*" teriminin, Moğolca "*tamma*" kelimesinin yerine kullanılmaya başlandığını dile getirmiştir. Bunlara ek olarak Altın Orda coğrafyasında da bu terimleri, Rus kaynaklarına dayanarak sivil vali "*daruga*", askeri vali "*baskak*" şeklinde tanımlamıştır. Ostrowski, "The "*tamma*" and the Dual-Administrative Structure of the Mongol Empire", 271-277.

⁵⁰⁰ Baskak ve *daruga* terimlerinin aynı anlama geldikleri yönündeki güçlü kanıtlar için bakınız: Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, 173-175.

⁵⁰¹ Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, 173.

Merkezi yönetim tarafından baskak olarak görevlendirilen kişiler için Moğol soyundan gelmek gibi bir şart bulunmuyordu. Farklı milletlerden, farklı dinlerden gelebilen bu yöneticiler yeteneklerine göre bu üst düzey görevlere atanabiliyordu Horasan valisi olarak atanan Uygur kökenli Köngüz isimli baskak, ilkin Batu Han'ın karargâhına gidip onun emirlerinden birinin hizmetine girmiş, sonrasında seyislik görevinde bulunmuş, devamında yetenekleri keşfedilerek emirinin en yakın memuru haline gelmişti. Daha sonra Cuci'nin emriyle kâtiplik görevi verilen Köngüz, bu görevden sonra baskak olarak tayin edilmişti. Körgüz'ün vergi toplama, halkın vergi borçlarının tahsil etme ve bölgede nüfus sayımı yapma gibi görevleri bulunuyordu.⁵⁰² Baskak olduktan sonra Horasan valisi olarak tayin edilen Köngüz⁵⁰³ Ögeday Han'ın emriyle Ceyhun Nehrinden itibaren tüm toprakların yönetimini üstlenmişti.⁵⁰⁴ Altın Orda'da Berke Han döneminde Rus şehirlerine atanan bazı baskaklar Müslüman tüccarlardan seçilebiliyordu.⁵⁰⁵

Moğol hakimiyetinin temsilcileri olan baskakların yerel halka hükmedemediği, baskakların diğer askerler tarafından hedef alındığı ve Moğol yönetimine tepki olarak çıkan isyanların bastırılmasında etkisiz kaldıkları da kaynaklarda görülmektedir. Bu hususa dair Cüveynî tarafından aktarılan “*Sultan Celâleddin hakkında dolaşan haberlerden dolayı halk daha kimin tarafını tutacağına karar vermemişti. Böyle olunca o bölgenin işleri bir türlü düzene girmiyordu. Sık sık ortaya çıkan kimseler kendilerini emir ilân ediyorlar ve her tepede bir kale yükselmeye başlıyordu. O buna saldırıyor, bu onu yakalayıp öldürüyordu. Karaca ve Türk askerleri Moğolların bıraktıkları baskakları öldürüyorlar, Moğollara boyun eğmiş (ili) olanları cezalandırıyorlardı.*” ibaresinden anlaşıldığı üzere baskakların yetersiz kaldığı durumlar da rastlanılmıştı.⁵⁰⁶ Bu tarz durumların görüldüğü yerlerde baskakların yardımına ek bir birlik sevk edilebilmekteydi.

Altın Orda'da baskaklar hakkında bilgi veren Plano Carpinili'nin “*Düklerden daha başkalarına varıncaya kadar herkes ona itaat etmek mecburiyetindedir.*”⁵⁰⁷ ifadesinden baskakların idari olarak atandıkları bölgede en yetkili kişi oldukları anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra yerel yöneticilerden veya halktan herhangi biri baskaklara karşı bir davranışta

⁵⁰² Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 407,408. Seleznev, *Elita Zolotoy Ordı*, 113.

⁵⁰³ Körgöz ile alakalı daha detaylı bilgi için bakınız: Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 407-418.

⁵⁰⁴ Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't Tawarikh*, 333. Körgöz hakkında daha fazla bilgi için bakınız: Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't Tawarikh*, 332-334.

⁵⁰⁵ Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, 174.

⁵⁰⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 403.

⁵⁰⁷ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 85.

bulunursa, baskak “*Kenti yahut toprakları yakıp yıkarlar..... Tatarların güçlü ordusu ile yok edilirler.*”⁵⁰⁸ ifadesinde görüldüğü gibi askeri yetkisini ve yaptırımlarını kullanırdı.

Altın Orda’da baskak veya daruga kurumunun işlevine, bu görevlilerin yetki ve sorumluluklarına dair bilgiler ile bu görevlilerin isimlerine Altın Orda’nın vassalı olan Rus knezliklerinin kroniklerinde de rastlanmaktadır. Rus kroniklerinde adı geçen Altın Orda’nın meşhur baskakları; Vladimir şehrine atanan Amrağan ve damadı Aydar⁵⁰⁹ Kursk Knezliği’ne atanan baskak Ahmet⁵¹⁰ idi.⁵¹¹

Rus knezliklerinin bulunduğu topraklara *baskak*ların atanmasına dair bir belge, Mengü Timur’un Rus Metropolit Kiril’e verdiği yarlık metnidir. Yarlıktaki “*Mengü Timur’un şehir ve köy baskakları ile beylere, ulus beylerine, vergi tahsildarlarına (danşık) ve bitikçiler...*”⁵¹² ifadesinden Altın Orda’nın bu yöneticileri şehirlerde ve köylerde görevlendirdiği görülmektedir. Bu durum, merkezi otoritenin temsilcisi olarak en küçük yerleşim birimlerinin bile yönetim altına alındığını göstermektedir.

Altın Orda’nın Rusların bulunduğu coğrafyaya merkezden atadığı baskaklar, Rus kaynaklarında prens (knez) olarak adlandırılıyordu. *Baskak*lar için bu ünvanın kullanılması onların statüsünün hiyerarşide binbaşıya denk olabileceğini düşündürmektedir.⁵¹³ Ayrıca, baskaklar arasında da hiyerarşik olarak ast üst ilişkisi olduğu söylenebilir. Rus kaynakları Vladimir’e görevlendirilen Amrağan’ı “büyük baskak” olarak tanımlamaktadır.⁵¹⁴ Altın Orda Devleti tarafından büyük Rus knezliklerine atanan baskakların muhtemelen tümen beyleri veya büyük emirler arasında seçilmekte olduğu düşünülmekte, bu nedenle Vladimir Büyük Knezliği’ne atanan kişinin “büyük baskak” olarak nitelendirilmekteydi. Büyük baskak ünvanı Altın Orda Devleti’nde tümen komutanı rütbesine denk geldiği

⁵⁰⁸ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 85.

⁵⁰⁹ Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, 174. Seleznev, *Elita Zolotoy Ordı*, 27, 28, 77.

⁵¹⁰ Baskak Ahmet Altın Orda tarihinde siyasi krize neden olan isimlerden biriydi. Nogay’ın desteklediği Baskak Ahmet’in yönettiği Kursk knezliğinde halkın memnuniyetsizliği, Tula Buka Han’a iletilmiş ve bu durum Han ile Nogay arasının açılmasına sebep olmuştur. Bunun üzerine han, Baskak Ahmet’i görevden almak amacıyla yerel Rus knezleri Oleg ve Svyatoslav’ı görevlendirerek, Baskak Ahmet’e karşı askerî kuvvet sevk etti. Nogay ise bu süreçte Baskak Ahmet’i destekledi. Daha fazla bilgi için bakınız: Bakınız: İlyas Kemaloğlu, *Tatar Tarihi- İdil Bulgarları, Moğollar, Altın Orda, Hanlıklar- Makaleler*, (İstanbul: Ötüken Yay., 2024), 95.

⁵¹¹ Seleznev, *Elita Zolotoy Ordı*, 40.

⁵¹² “Mengü Timur Han’ın Rus Metropolit Kiril’e Verdiği Yarlık (10 Ağustos 1267)”, *Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar*, 63.

⁵¹³ Seleznev, *Elita Zolotoy Ordı*, 22.

⁵¹⁴ PSRL X, 147.

düşünülmektedir.⁵¹⁵ *Baskakların* bu rütbedeki kişiler arasından seçilmesi, bu yöneticilerin askeri komuta yetkisinin de olduğunu göstermektedir. 1430’da Moskova Büyük Knezliği’nin baskakının “Büyük Orda Prensi” olarak Rus kroniklerinde geçmesi, Büyük Rus knezliklerine atanan *baskakların* askeri hiyerarşide yüksek bir rütbede olduğunu göstermektedir.⁵¹⁶

Baskakların askerî açıdan temsiliyetine dair yanlarında birlik bulundurması, onların askeri destekle hareket eden görevli kişiler olduğunu kanıtlamaktadır. Vladimir baskakı Amrağan ve damadı Aydar’ın Rus knezlerinin Almanlar ile olan mücadelesini büyük bir ordu ile desteklemesi⁵¹⁷, *baskakların* doğrudan askerî harekâtların içinde yer aldığı göstermesi ve bulundukları bölgelerde merkezi otorite adına askeri düzeni sağladıklarını göstermesi açısından önemlidir.

Baskaklar atandıkları bölgenin düzeninden ve asayişinden sorumlu olduğu için yol güvenliğini de temin ediyorlardı. Baskaklar ayrıca Altın Orda kentlerinde ekonomik açıdan hayati önem taşıyan yollarda ticaretin devamlılığını ve bölgesel istikrarı korumak için Ustyug ve Novgorod’a uzanan yolların güvenliğinden de sorumluydu.⁵¹⁸

Altın Orda Devleti’nin ilk zamanlarında çok iyi işleyen baskalık kurumu, 14. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren kademeli bir şekilde etkinliğini kaybetmeye başlamıştı. Bunun en temel sebebi önceden baskakların sorumluluğunda olan vergi toplama ve bölgesel idari sorumluluk işlevlerinin zamanla Rus knezlerinin üstlenmesiydi. 1380’li yıllara kadar baskakların varlığını koruduğunu, fakat etkilerinin eskisi gibi olmadığı görülmüştü.⁵¹⁹

Rus kronikleri Altın Orda tarafından Rus knezliklerinin yer aldığı topraklara atanan baskakların, görev ve yetkileri gibi bilgiler içerdiği için Rusların bulunduğu coğrafyadaki baskaklar hakkında daha detaylı bilgilere erişebilmekle birlikte Altın Orda’nın bu coğrafya dışında kalan farklı bölgelerine de baskaklar atadığı bilinmektedir. Ancak diğer bölgelere atanan baskaklar hakkında kaynaklarda detaylı bilgiler yer almamaktadır.

⁵¹⁵ Seleznev, *Elita Zolotoy Ordı*, 22.

⁵¹⁶ PSRL XII, 15. Seleznev, *Elita Zolotoy Ordı*, 22.

⁵¹⁷ PSRL X, 147.

⁵¹⁸ Özcan, *Moğol- Rus İlişkileri (1223-1341)*, 372, 373.

⁵¹⁹ Özcan, *Moğol- Rus İlişkileri (1223-1341)*, 399.

1.5.6. Yamçı

Moğollarda haber alma ve istibaratı sağlayan posta ve haberleşme sisteminin Cengiz Han döneminde temelleri atılmıştı. Ögeday Han babasından devraldığı yönetime dair kendisinden önceki yapılan işlerin daha da iyileştirilmesi ve düzenlenmesi için emirler vermiş, bu kapsamda yapılan düzenlemeler arasında haberleşme ve posta hizmetinin geliştirilmesi de yer almıştı. Ögeday mevcut haberleşme sisteminin yavaş işlemesi ve halka yük olmasından dolayı posta sistemini yeniden düzenledi. Yeni sisteme göre her binlik birimden posta istasyonu yöneticileri (yamçı) ve haberci süvariler (ulakçı) atanması, belirli noktalarda posta istasyonları kurulması, haberleşmenin belirlenmiş güzergâhlar üzerinden yapılması gerekmekteydi.⁵²⁰ Ögeday Han geliştirdiği bu posta teşkilatı sisteminin tüm Moğol coğrafyasına yayılmasını istemiş, bu doğrultuda Çağatay'ın ve Batu'nun da posta teşkilatı kurması istenmişti. Bu bilgidен hareketle Altın Orda'da yam sisteminin Batu döneminde kurulduğu söylenebilir.⁵²¹ Ayrıca Altın Orda Devleti'nin kendi sınırları içerisinde, merkez ile bölgeler arasındaki mesafelerde bu posta teşkilatını kurduğu düşünülmektedir.⁵²²

Yam (posta) teşkilatı, devlet içinde hızlı haberleşmeyi ve istihbarat akışını mümkün kılıyordu. Merkezden gelen emirler, askerlere verilen talimatlar veya ülkelerin diplomatik mesajları bu sistem tarafından süratli bir şekilde iletilebiliyordu.⁵²³ Bu sistemi sağlamak amacıyla belirli mesafelerde kurulan haberleşme merkezleri vardı. Atlar ve haberciler bu merkezlerde konuşlanır, bu noktalara gelen ulak burada atını değiştirir ve gitmesi gereken yere giderdi.⁵²⁴ Bu merkezleri tüccarlar ve elçiler de kullanırdı.

Çeşitli istikametlerde posta menzillerine, bulunduğu menzildeki binliklerden yirmi binici ve seyisler temin edilmesi gerekiyordu.⁵²⁵ Bu sistemin verimli bir şekilde çalışabilmesi için posta sistemi çalışanları *yamçılara* (seyislerine) düzenli bir kaynak

⁵²⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, 203. Kozin, *Sakrovennoe Skazanie*, 197,198.

⁵²¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, 203. Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, 134.

⁵²² Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, 133.

⁵²³ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, 133.

⁵²⁴ May, *Savaş Sanatı*, 119.

⁵²⁵ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, 133.

aktarılması gerekmekteydi. Bu sistemin ekonomik giderleri halktan alınan yam vergileri ile karşılanıyordu.⁵²⁶

Altın Orda Devleti'nin resmi yazışmalarında da posta teşkilatında bulunan bu görevlilere rastlanmaktadır. Timur Kutluğ yarlığında şu ifadeler yer verilmektedir: “*Divan katiplerine, gümrükçü ve kantar memurlarına, hızlı gidip gelen elçi, temsilci ve kılavuzlarına, ordu muhafızları, hudut ve yol muhafızlarına, posta (yamçı) ve erzakçılar...*”⁵²⁷ Yarlıktaki bilgiye göre yamçılar hiyerarşik olarak askerî ve idari konularda doğrudan karar verici komutanlardan ziyade, uygulayıcı ve destekleyici birimlerdi. Yamçıların hiyerarşik anlamda diğer görevlilere nazaran daha alt bir konumda oldukları yarlık metnindeki sıralamadan anlaşılmaktadır.

1.5.7. Çerbi

Moğol İmparatorluğu'nun yönetim sisteminde askerî ve idari bir statüyü ifade eden bir diğer unvan ise *çerbi* idi. Bu kavram Moğol İmparatorluğu'nda ilkin saraydaki hizmetliler için kullanılmış olup sonrasında ise sarayın düzenini sağlayan ve yönetim işlerinde görev yapan kişiler için kullanılmıştı. Zamanla bu terim, ordunun lojistik ve konaklama düzenini sağlayan kişi anlamına gelmekteydi.⁵²⁸

Cengiz Han döneminde orduda *çerbi* ünvanlı yüksek rütbeli görevliler mevcuttu⁵²⁹ Nitekim, Cengiz'in “*Sana çerbi ünvanını verdim. Şimdi sen, toplamış olduğun adamları bir araya getirerek ayrıca bir binlik teşkil edersin...*” ifadesi⁵³⁰ *çerbi* ünvanının askerî başarılar ve ulusun birleştirilmesi sürecindeki katkılarla doğrudan bağlantılı olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda *çerbi*, Moğol askeri teşkilatında bir komutanlık rütbesi olup, özellikle bin kişilik askerî birlikleri yöneten deneyimli ve güvenilir komutanlara verilen bir unvan olarak değerlendirilebilir. *Camiü't-tevârih*'te *çerbi* ünvanlı bazı komutanların binlik

⁵²⁶ Pend Da Ya ve Xiu Ting'in raporlarında yer alan “farklı yönere uzanan posta ve yam istasyonlarının giderleri için de herkesten vergi toplarlar.” ifadesi Moğollarda erken dönem haberleşme sisteminin halktan toplanan finanse edildiğini göstermektedir. Peng Da Ya ve Xiu Ting, “Hei Ta Shi Lu”, 98-99. Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, 167. J. Masson Smith ise Moğollarda vergi ekonomisinde göçebelerin yam (posta hizmetleri için lojistik katkı) gibi yükümlülüklerle tabi olduğunu belirtmişti. John Masson Smith, *Mongol and Nomadic Taxation, Harvard Journal of Asiatic Studies*, vol. 30 (1970), 54.

⁵²⁷ “Timur Kutluğ Han'ın Muhammed ve Mahmud Adlı Kişilere Verdiği Tarhanlık Yarlığı (24 Nisan 1398)”, *Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar*, 52.

⁵²⁸ Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, 305.

⁵²⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, 55, 114, 116, 134. Çerbilerin idari bir görevleri olan bir yetkili olduğu bağlamında bakınız: Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't Tawarikh*, 759.

⁵³⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, 143.

komutanı olarak görev yaptığı bilgisine yer verilmişti.⁵³¹ Metinde geçen “*bir elçi şehre geldiğinde onun önünden giderek kalacağı eve yönlendirir ve bu hizmet karşılığında çerbiler ödeme alırdı.*” ifadesinden ⁵³² çerbilerin lojistik ve konaklama süreçlerinde de bir mihmandar işlevi gördüğü söylenebilir. İlhanlılar’da da *çerbi* ünvanlı kişiler bulunmaktaydı ancak zamanla *çerbilerin* bu para karşılığı mihmandarlık görevlerini halkın aleyhine suistimal etmesi üzerine, bir düzenleme ile bu unvan tamamen ortadan kaldırılmıştı.⁵³³

Çerbiler ikmal ve mühimmattan sorumlu görevliler olarak da karşımıza çıkmaktadır. Moğollarda bu görevliler lojistik destek sağlayan ikmal ve mühimmat teşkilatının da komutan olarak başında bulunuyordu. Çerbiler ordunun gıda, giysi, silah, barınma ve teçhizat tedarikinden sorumlu oldukları, ele geçirilen ganimetlerin korunması ve dağıtımını da yönettikleri bilinmektedir.⁵³⁴

Moğollar ve İlhanlılardaki kullanımlarından yola çıkarak, *çerbi* ünvanının Altın Orda’da devletin kuruluş dönemlerinde mevcut olduğu ve zamanla İlhanlılar’da olduğu gibi ortadan kaldırıldığı düşünülmektedir. Keza sonraki süreçte, bu ünvanın işaret ettiği anlamlardan lojistik ve levazım işlerini üstlenen bukavul görevlilerinin de olduğunu göz önüne alındığında, bu ünvanın Altın Orda’dan 14. yüzyıldan sonra yaygın olarak kullanılmadığı söylenebilir.

1.5.8. Yasavul

Yasavul kavramı Türk dilinde yasa (kanun, düzen, yasa) kökünden geldiği düşünülen bir kavram olup düzeni ve disiplini sağlayan görevli olarak tanımlanmaktaydı. Bu anlama ek olarak hanın muhafız birliğinden, tören ve saray içi organizasyondan sorumlu görevli (protokol görevlisi) anlamında da kullanılmış, ayrıca savaş düzenini sağlayan ve emirleri ileten görevli olarak da tanımlanmıştı.⁵³⁵

Yasavul genel olarak askerî teşkilat içerisinde hem savaş hem de barış dönemlerinde ordunun disiplininin ve düzeninden sorumlu olan görevliydi.⁵³⁶ *Yasavullar* barış

⁵³¹ Bunlar Tolun Çerbi, Sökötü Çerbi, Tokolku Çerbi idi. Rashiduddin Fazlullah, *Jami’u’t Tawarikh*, 90, 92, 274.

⁵³² Rashiduddin Fazlullah, *Jami’u’t Tawarikh*, 759.

⁵³³ Rashiduddin Fazlullah, *Jami’u’t Tawarikh*, 760-761

⁵³⁴ Gorelik, *Armii Mongolo-Tatar X-XIV vv*, 16. Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 148.

⁵³⁵ G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, c. IV, (1975), 166.

⁵³⁶ Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular*, (İstanbul: Ötüken Yay., 2007), 282.

zamanı, kurultay ve toylarda askerî hiyerarşiyi denetleyen subaylar ve diğer rütbeli askerler arasındaki düzeni sağlayan, bu önemli toplantılarda komutanların mevkilerini tayin eden, han tarafından verilen rütbe ve görevlerin dağıtılmasını sağladı.⁵³⁷

Savaş zamanında daha kritik roller üstlenen *yasavullar*, sefer zamanında askerlerin konumlarını planlamak, birliklerin disiplin içinde ilerlemesini sağlamak, savaş esnasında düzenin bozulmasını önlemek ve askerlerin belirlenen taktiklere uygun hareket etmesini sağlamak gibi mühim görev ve sorumlulukları bulunuyordu.⁵³⁸

Yasavul kavramının İlhanlılar ve Timurlular döneminde açık bir şekilde kaynaklarda geçmektedir.⁵³⁹ Altın Orda yarlıklarını inceleyerek Altın Orda'nın iç teşkilatını ortaya koymaya çalışan Rus tarihçi Berezin'in çalışmasına göre, yarlıklarda *yasavul* unvanından bahsedilmekte ve *yasavul* unvanının daha alt düzey idari görevliler için kullanıldığı belirtilmektedir.⁵⁴⁰ Altın Orda ordusunda askerî düzenin sağlanmasında rol oynayan *yasavulların*, İlhanlılar'da görülen benzer yetkilere sahip olduğu düşünülmektedir.

1.5.9. Yurtçı

Yurtçı, Türkçe bir kelime olup yurt kelimesinden türemiştir. Bu kavram, ordunun konaklama düzenini belirleyen, savaş alanında hükümdarın çadırının kurulacağı yeri ve kışlayacağı yeri seçen⁵⁴¹, ordunun konaklaması için uygun mevkileri seçen, konaklama yerinin uygun durumda olmasını sağlayan ve düzenleyen kişi anlamına gelmekte olup bir yerleşim yerinin veya kamp alanının yöneticisi anlamlarına gelmekteydi.⁵⁴² *Yurtçı* hanın otağını (karargahını) kurmak için uygun yeri seçmek ve içindeki oturma düzenini belirlemekle sorumluydu.⁵⁴³ Seferlerde ordunun sevk ve idaresinde, ordugâhların yerlerinin belirlenmesi için de yurtçular görevlendirilirdi.⁵⁴⁴ Bununla birlikte *yurtçı* unvanını taşıyan bu subaylar istihbarat faaliyetlerinde de görev alarak gerekli bilgileri bizzat temin

⁵³⁷ Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, 137.

⁵³⁸ Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, 137

⁵³⁹ İlhanlılar için Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, 137. Timurlular örneği için bakınız: "Sheref-ad-Din Yazdi", V.G. Tizengauze, *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 343, 347.

⁵⁴⁰ İ. Berezin, *Vnutrenneye Ustroystvo Zolotoy Ordı Po Hanskim Yarlıkam* (S. Petersburg: Imperatorskaya Akademiya Nauk, 1850), 13, 15.

⁵⁴¹ Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular*, 282.

⁵⁴² Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, c. IV, 216.

⁵⁴³ V.G. Tizengauze, *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 448.

⁵⁴⁴ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 148.

ederdi.⁵⁴⁵Altın Orda'da yurtci unvanlı kişilere yarlıklarda rastlanmış⁵⁴⁶ olup bu unvana sahip kişilerin diğer Moğol ardıllarında da olduğunu gibi görev ve sorumluluklarının olduğu düşünülmektedir.⁵⁴⁷

1.6.Muharip Sınıf

1.6.1. Hafif Süvari Birlikleri

Tarih boyunca bozkır ordularının karakteristik yapısındaki temel askerî birlik hafif süvarilerdi. Yerleşik halklara karşı yapılan savaşlarda çoğunlukla bozkır ordularının hafif süvarilerden oluşan birlikleri üstün gelmiş, bu birlikler hız ve manevra kabiliyeti ile ordunun temel vurucu gücünü oluşturmuştu. Hafif süvariler uzaktan savaşan ve okçuluktaki mahareti ile öne çıkan askerlerden oluşuyordu. Bu askerler, ok-yay kullanımında oldukça profesyonel olup hafif süvarilerin okçuluktaki mahareti üzerine kaynaklarda övgüyle bahsedilmişti.⁵⁴⁸

Deşt-i Kıpçak coğrafyasının düz bozkırları ve açık arazileri, hafif süvariler için önemli bir harekât alanıydı. Bu nedenle hafif süvari sınıfı bu bölgede her zaman belirleyici bir konuma sahipti.⁵⁴⁹ Altın Orda ordusunun büyük kısmını oluşturan hafif süvari birlikleri, aynı zamanda ordunun temel muharebe gücünü teşkil ediyordu. Bu birlikler, istihbarat, ani baskın, vur-kaç taktiği ile saldırı, düşmanı pusuya düşürme ve düşman saflarını bozma, düşmanı takip etme gibi görevleri yerine getiriyordu. Hafif süvariler ordunun taktik düzeninde manevra ve hareket kabiliyetinden yararlanmak için genellikle kanatlarda konuşlanmaktaydı.⁵⁵⁰ Bunun dışında ordunun merkezinde de hafif süvariler ile ağır süvariler bir arada bulunuyordu. Hafif süvarilerin ordudaki temel görevi, düşman ordusunun kanatlarını mümkünse arkadan kuşatmak ve hızları sayesinde düşman ordusunu

⁵⁴⁵ İvanin, *Cengiz Han ve Timurlenk Devirlerinde Moğol-Tatar ve Orta Asya Milletlerinin Harp Sanatı ve Fütuhatları*, 80.

⁵⁴⁶ Berezin, *Vnutrenneye Ustroystvo Zolotoy Ordı Po Hanskim Yarlıkam*, 15.

⁵⁴⁷ Hülagü Han döneminde Kara Yurtçı adlı kişi tüm yurtçıların başıydı, ardından Abaka Han dönemin de bu görevi oğlu İdur Buga devralmıştı. Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't Tawarikh*, 54-55.

⁵⁴⁸ Aknerli Grigor, Moğolları anlattığı eserini *Okçu Milleti Tarihi* şeklinde isimlendirmişti. Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, çev. Hrant D. Andreasyan, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2012). Peng Da Ya ve Xiu Ting, "Hei Ta Shi Lu", 106,111. "Dominiken Misyoner Julian'ın Seyahati ile İlgili Metinler", *Moğollar Avrupa'da*, 78. *Chronica Maiora'da Moğollara Dair Kayıtlar*, 32, 35, 42 61. Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, 149.

⁵⁴⁹ B. Shpuler, *Zolotaya Orda Mongoly v Rossii 1223–1502 gg*, Perevod s nemetskogo yazyka i kommentarii M. S. Gatina, (Kazan': Institut istorii im. Sh. Marzhani AN RT, 2016), 376.

⁵⁵⁰ Yavuz Delibalta, *Moğolların Harp Taktikleri*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2024), 111.

çembere almaktı. Hafif süvariler ayrıca, düşmana karşı sahte ricat taktiğinde de kullanılmaktaydı.

Hafif süvari birliklerinin en önemli rollerinden biri, savaş meydanında düşman hattını önemli ölçüde yıpratmalarını sağlayan uzun menzilli okçuluk yetenekleriydi. Uzun menzilli oklarla saldırının temel gayesi, düşman birliklerinin savaş düzenini bozmaktı. Marco Polo Moğol hafif süvarilerinin okçu birliklerinin yarattıkları korkunç atmosferi ve kaosu şu şekilde tasvir etmişti: “*Yaylarını gerip oklarını yağdırmışlar. Gökyüzü ok yağmuru altında kalmış. Onca asker, onca at düşüp ölmüş, Bağırış, çığırış, uğultu, Tanrı gürlerse duyulmayacak gibiymiş.*”⁵⁵¹

Hafif süvariler yüksek manevra kabiliyeti sayesinde, harekât ve muharebe esnasında ani yön değişiklikleri yapabiliyor, vur kaç taktiğini başarı ile tatbik edebiliyorlardı. Bu birlikler aynı zamanda düşman ordusuyla ilk temas eden birliklerdi. Plano Carpinili Johannes, hafif süvarilerin düşmanla ilk temasını “*Düşmanı görür görmez üzerlerine ilerlerler ve her birisi üç veya dört oku onların üzerine atarlar.*” şeklinde aktarmıştı.⁵⁵² Yıpratma amacıyla yapılan bu ilk saldırı sonrasında düşmanı alt edemeyeceklerini anladıklarında planlı bir şekilde sahte geri çekilişini yapıp düşmanı pusuya düşürüyorlardı. Hafif süvariler bu kaçıştan sonra, ani bir geri dönüş gerçekleştirip oklarının hedeflerine düşmanlarını veya onların atlarını almaktalardı.⁵⁵³ Pusuya düşen düşman hızlı bir şekilde kollardan hareket eden hafif süvari birlikleri ile çembere alınmaktaydı.⁵⁵⁴ Pusuya düşen düşman, ordunun ana kuvvetlerin bulunduğu yere ulaştıktan sonra ağır süvari birlikleri düşmanla yakın temasa girerek son safhada düşmanı yok ederdi. Hafif süvari birlikleri bu tür aldatıcı taktikleri uygulamada çok önemli görevler üstlenirdi.

Hafif süvari birlikleri savaş esnasında her zaman at üstünde bulunmazdı. Savaşın ortaya çıkan koşullarına göre bu birlikler bazen atlarından inerek savaşımaya devam ederlerdi. Özellikle düşman hattını kırmak, savunma hattı oluşturmak, daha iyi isabetli ok atmak amacıyla hafif süvari birlikleri atlarından inerek düşmanla mücadeleye devam ederlerdi. Bu durum, Toktamış ile Timur arasında gerçekleşen Terek Nehri Muharebesi’nde yaşanmış, Toktamış’ın hafif süvari birlikleri atından inerek savaşımaya

⁵⁵¹ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, 408.

⁵⁵² Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 77.

⁵⁵³ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, 149-150.

⁵⁵⁴ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 77.

devam etmişlerdi. Nizâmeddin Şâmi'nin Zafername'sinde geçen “*Emir Şeyh Nuraddin Bahadır, büyük bir cesaret göstererek düşmana karşı koydu. Kılıç ve kalkan darbelerinden kaçınmadı, atından inerek savaşıma devam etti. Onun ardından bütün ordu da atlarından inerek savaşıma başladı.*”⁵⁵⁵ ifadesinden gerekirse tüm ordunun atlarından inerek savaşa devam ettiği görülmektedir.

Bu birliklerin en temel silahları, uzun menzilli okçuluğa ve uzaktan dövüşmeye uygun ok, yay gibi fırlatma silahlarıydı. Uygulanan savaş taktiklerinde bu silahlar vazgeçilmez bir yere sahipti. Plano Carpinili Johannes, süvari birliklerinin kullandığı silahları “*İki veya üç yay, ya da hiç olmazsa iyi bir yay, okla dolu 3 büyük sadak, bir balta ve ip.*” şeklinde sıralamaktadır.⁵⁵⁶ Benzer şekilde Marco Polo da süvarilerin silahlarının ok, yay ve kılıç olduğunu aktarmıştı.⁵⁵⁷ Ayrıca hafif süvarilerin savaşta yanlarında otuz delici, otuz parçalayıcı olmak üzere toplamda altmış ok taşıdıkları, otuz delici okun düşman zırhını parçalamak amacıyla uzun menzillerde kullanıldığı, daha ağır ve boyutları büyük olan parçalayıcı okların ise yakın menzillerde doğrudan düşmana veya atlarına fırlatıldığı Marco Polo tarafından ifade edilmişti.⁵⁵⁸ Altın Orda ordusunda görevli hafif süvarilerin de yanlarında bu sayılara yakın ok bulundurdıkları tahmin edilmektedir. Altın Orda coğrafyasında yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda da delici ve parçalayıcı ok türlerinin farklı tip ve şekillerine rastlanmıştır. Arkeolojik çalışmalar, Altın Orda'daki hafif süvari birliklerinin temel teçhizatının ok-yay olduğunu doğrulamaktadır. Özellikle savaş alanlarında ve mezar kazılarında en çok bulunan savaş aletleri ok uçları ve yayların parçalarıydı. Bu silah ve teçhizatların kullanımına ve teknik özelliklerine dair detaylı bilgilendirme silahlar bölümünde değerlendirilmiştir.

1.6.2. Ağır Süvari Birlikleri

Ağır zırhlı süvariler hem kendisinin hem de atının savunma teçhizatıyla donatılmış, düşman hattını yararak son yıkıcı darbeyi vuran ve savaşta belirleyici olan süvari birlikleriydi. Bu birlikteki askerler kullandıkları koruyucu teçhizat bakımından ordudaki en iyi donatılmış birliklerdi. Ateşli silahların yaygınlaşmasından önceki zaman diliminde

⁵⁵⁵ “Iz sochineniya Nizam-ad-dina Shami «Kniga pobed» (ZAFAR-NAME)”, V.G. Tizengauzen, *Zolotaya orda v İstochnikakh*, 301.

⁵⁵⁶ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 100.

⁵⁵⁷ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, 149.

⁵⁵⁸ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, 406.

bu ağır zırhlı süvari birlikleri harp meydanlarının en güçlü kuvvetlerinden biri olarak görülmüştü.

Moğol ordusu başlangıçta büyük ölçüde hafif süvari birliklerine dayanıyordu, bu nedenle orduda ağır süvari birliklerinin varlığı tartışmalıydı. Ancak zamanla, farklı savaş kültürleriyle etkileşime girmeleri sonucunda Moğol savaş düzeninde önemli değişikliklerin meydana geldiği düşünülebilir. Bu bağlamda George Vernadsky, Moğolların Kafkasya'ya coğrafyasına geldiklerinde karşılaştıkları Alanların savaş sanatından ve geleneklerinden etkilendiklerini belirtmiş ve Moğolların Alanlar'ın ağır süvari ordusunu örnek alarak kendi ağır süvarilerini geliştirdiklerini iddia etmiştir.⁵⁵⁹ Vernadsky, Alanlar'ın ağır süvarilerinin *“kılıç ve mızrak, savaş baltası veya gürz ve kement olduğunu, koruyucu silahlar arasında miğfer, deri göğüslük, zırhlı üstlük, atlar da da deri başlıklar omuz ve göğüs cebeleri ile korundularını”*⁵⁶⁰ belirtmekte olup Moğolların Alanlara benzer şekilde ağır süvarilerini teçhiz ettiklerini düşünmektedir. Diğer yandan askerî tarihçi John Keegan'da Moğol ordusunda zırhlı süvari birliklerinin bulunmadığını iddia etmişti.⁵⁶¹

Moğollar taarruz odaklı savaş yöntemine sahiptiler ve genellikle yakın dövüşten kaçınırlardı. Ancak göğüs göğüse muharebede üstünlük sağlayan silahlarla donatılmış birliklere duyulan ihtiyaç, savaş tarzlarının tamamlayıcı bir unsur olarak ortaya çıkmıştı. Bu durum, ağır süvari birliklerinin orduda erken dönemden itibaren kullanıldığına işaret etmektedir. Ancak bu durum, Moğol ordusunda hafif veya ağır süvari birlikleri arasında kesin bir ayrım olduğu anlamına gelmemelidir. Bu konuda Witold, Moğol ordusunda hafif ve ağır süvari birliklerine göre silahlandırılmış birimler şeklinde bir ayrım bulunmadığını ifade etmektedir. Ona göre her savaş birimi farklı türde savunma ve saldırı silahlarıyla donatılmış savaşçılardan oluşmaktaydı.⁵⁶² Hafif süvari birlikleri düşmanla uzaktan yay ve oklarıyla savaşırdı, ancak yakın dövüşe girdiklerinde yanlarında bulundurdıkları yakın dövüş silahını da kullanabiliyordu. Benzer şekilde ağır süvariler de hafif süvarilerin teçhizatıyla donatılırdı. Bu durum savaş taktiklerine göre şekillenen esnek bir ordu yapısına işaret etmektedir. Her savaş biriminde hem hafif hem de ağır teçhizata sahip askerler bulunabiliyordu.

⁵⁵⁹ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 141.,142.

⁵⁶⁰ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 144.

⁵⁶¹ John Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi*, 279.

⁵⁶² Swietoslowski, “The Organization of the Mongols' War Expeditions in the Twelfth And Thirteenth Centuries”, 37.

Orduda ağır süvariler merkezde yer alan muhafız birliğinde yetişen askerlerden ve nökerlerden oluşmakta olup harp esnasında ana vurucu gücü oluşturan birliklerdi. Bu birliklerin savaştaki pozisyonu merkezdeydi. Hafif süvariler düşmanın saflarını bozduktan sonra devreye giren ağır süvariler, düşmanın ana merkez ordusuyla karşılaştıklarında düşmana son darbeyi vurma görevini yerine getirirlerdi.⁵⁶³ Askerler bu amaç için, yakın dövüşte kılıç, balta gibi kesici, mızrak gibi delici ve gürz gibi vurmali silahları kullanmaktalardı. Bu askerlerin savunma teçhizatlarında ise zırh (demir, zincir), kalkan, miğfer, at zırhı bulunuyordu.

Altın Orda ordusunda ağır süvarinin varlığı, kullandıkları silahlarla açıklanabilir. Altın Orda coğrafyasında arkeolojik kazılar sırasında keşfedilen mezarlarda bulunan silah envanteri, Altın Orda ordusunda ağır süvari birliklerinin kullanıldığına işaret etmektedir. Özellikle Aşağı İdil bölgesinde bulunan silah envanteri ağır zırhlı süvarilerin varlığını kanıtlamaktadır. Aşağı İdil'in arkeolojik materyallerini inceleyerek Altın Orda'nın askeri yapısını ortaya koymaya çalışan Vorontsov'a göre geç dönem mezarlarında bulunan, zengin savaşçı envanteri, at koşum takımları ve teçhizatı, Altın Orda ordusunda ağır zırhlı süvarilerin önemli bir yere sahip olduğunu kanıtlamaktadır.⁵⁶⁴ Ayrıca mezarlarda bulunan envanter ile Altın Orda'nın muhafız birliğindeki askerler arasında bağlatışı kurmaya çalışan Vorontsov'un tezine göre; bu silah envanterinin devletin merkezinde bulunması, bu ağır zırhlı süvarilerin muhafız birliğinin bir parçası olduğunu göstermektedir. Muhafız birliğinin her daim savaşa hazır olan seçkin birliklerden oluştuğu göz önüne alındığında, ağır savunma ve saldırı silahlarına sahip olan süvarilerin, Altın Orda ordusunun vurucu gücünün temelini ve omurgasını oluşturduğu anlaşılmaktadır.⁵⁶⁵

1.6.3. Piyade Birlikleri

Piyade birliği, yaya olarak savaşan askerlerden oluşan bir birlik⁵⁶⁶ olarak tanımlanmaktadır. Piyade birliklerinin bozkır ordularında varlığı tartışmalı bir husustur. Literatürde Moğol İmparatorluğu'nun ve ardılı Altın Orda'nın ordusunda piyade birliklerinin olup olmadığına dair farklı görüşler yer almaktadır. Bu görüşlerden A.F.

⁵⁶³ Delibalta, *Moğolların Harp Taktikleri*, 111.

⁵⁶⁴ Zengin mezar envanterine sahip olan Avilovskiy nekropolü (Tümülüs no:4), Dmitrievka nekropolü (tümülüs no:1) ve Peskovka köyü yakınlarında yapılan kazılarda, mezar envanterinde plaka zırhlar, kılıç, ok uçları, mızrak başları, at koşum takımları ve süvari donanımları bulunmuştur. Vorontsov, "*Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)*", 129.

⁵⁶⁵ Vorontsov, "*Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)*", 168, 169.

⁵⁶⁶ *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İlhan Ayverdi, c. 3, (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2020), 2546.

Medvedev ve A.N. Kirpiçnikov⁵⁶⁷ Moğolların sadece süvari temelli ordu yapısına sahip olduğu görüşünde olup Moğollarda piyadelerin olmadığını savunmaktadır. M.I. İvanin de bu yoruma paralel olarak piyadenin ilk kez bozkır ordularında Timur döneminde⁵⁶⁸ ortaya çıktığını ileri sürmüştür. ⁵⁶⁹ George Vernadsky ise Moğol ordusunun piyadelerini vassallardan ve daha önce ele geçirilen ülkelerin halkları arasından devşirdiğini söylemektedir. ⁵⁷⁰

Moğolların başlangıçta ordusunda piyade birliklerinin olmadığını sadece süvari birliklerinin var olduğuna dair bilgiler Peng Da Ya ve Xiu Ting'in kayıtlarında yer almaktadır. ⁵⁷¹ Bu kaydın Moğol tarihinin erken dönemlerine ait olduğu göz önüne alındığında bu yorumun doğruluğu kabul edilebilir. Ancak bu bilgi Moğol ordusunda hiçbir zaman piyade birliklerinin olmadığı düşünülmemektedir. Nitekim savaş sonrası toplanan esirler askeri amaçlarla kullanılmak üzere öncelikle ordunun piyade birliğine (*yabugan çerik*) dâhil edilirdi. Örnek olarak Cengiz Han Otrar'ın ele geçirilmesi sonrasında, Harzemşahlardan ele geçirdiği pek çok piyade askeri ve süvariye ordusuna dâhil etmişti.⁵⁷² Ancak esirlerin bu şekilde kullanılması mümkün olmadığında, bağlı devletlerin yardımcı birlikleri veya yerel askeri güçler ordu için bu görevi üstlenirlerdi. Orduda Hitaylar, Curcenler, Ermeniler,⁵⁷³ Gürcüler ve İranlılardan toplanan askerlerin piyade olarak görev yapmışlardı. ⁵⁷⁴

Orduda kullanılan silahlardan yola çıkarak, arkeolojik çalışmalar neticesinde orduda piyade birliğinin bulunup bulunmaması tartışmasının sonlandırılabilceği ileri

⁵⁶⁷ A.N. Kirnichnikov, *Drevnerusskoye Oruzhiye*, (Moskova-Leningrad: İzdatel'stvo Nauka,1966), 7. Aleksandrovich, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordı (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 171.

⁵⁶⁸ Timur'un ordusundaki piyadeler Roma piyadesinden farklıydı. Roma piyadesi hafif silahlarla teçhiz edilmiş, falanjlar içinde, lejyon düzeninde, yaya şeklinde savaşıyordu. Timur'un piyadeleri uzun süreli seferler çıktığı zaman süvariler gibi atlarla donatılırdı. Muharebenin gelişimine göre piyadeler yaya savaş usullerini kullanarak dragon taktiklerini devreye sokuyor, toplu olarak ok ve yaylarla ateş fırlatıyorlardı. Bakınız: Necati Ulunay Ucuzsatar, *Tarih Boyunca Türk Harp Sanâtı Taktik ve Stratejisi*, c. II, (Ankara: Genkur.Basım Evii, 1990), 77.

⁵⁶⁹ İvanin, *Cengiz Han ve Timurlenk Devirlerinde Moğol-Tatar ve Orta Asya Milletlerinin Harp Sanatı ve Fütuhatları*, 105.

⁵⁷⁰ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 150.

⁵⁷¹ Peng Da Ya ve Xiu Ting, "Hei Ta Shi Lu", 109.

⁵⁷² "Iz vlecheniya iz sochineniya an-Nasavi Zhizneopisanie Sultana Dzhahal ad-Dina Mankburny", V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 247.

⁵⁷³ Korykoslu Hayton'un verdiği bilgiye göre Kral Hetum'un hükümdarlığı sırasında Ermeni Krallığı 12.000 atlı ve 60.000 piyadelik bir orduyu sefere çıkarabilecek güçte olduğunu belirtmişti. Verilen rakamlara göre Ermeni Krallığı'nın piyade temelli orduya sahip olduğunu söyleyebiliriz. Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı Memlûklere Karşı Avrupa-Moğol İttifakı Tasarısı (1307)*, Çev. Altay Tayfun Özcan, (İstanbul: Kronik Yay., 2023), 145.

⁵⁷⁴ Spuler, *İran Moğolları*, 438-439.

sürülse de Hudyakov, silahlar üzerinden yapılan bir sınıflandırmanın birliklerin ayrımını aydınlatması konusunda yanıltıcı olabileceğini ifade ederek, ok, yay, mızrak ve diğer savaş aletlerinin erken Orta Çağ'dan çok daha önce hem süvariler hem de piyadeler tarafından kullanıldığını vurgulamıştı. Bu nedenle, sadece silah türlerine bakarak askeri birlikleri kesin şekilde süvari ve piyade olarak ayırt etmeyi sakıncalı bulmuştur. Böyle bir ayrım yapılabilmesi için kaynakların, süvari ve piyade askerleri arasındaki farkları açıkça belirtmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁵⁷⁵ Bununla beraber Hudyakov, Türk ordusunda piyade birliklerinin bulunduğunu, ancak piyadelerin Türk ordusunun esas gücünü oluşturan bir unsur olmadığını, piyadelerin esas işlevinin yardımcı kuvvet olarak görev yaptığını ifade etmişti.⁵⁷⁶

Moğolların ordusunda kendi ulusundan piyadelere yer vermemesinin nedeni, Türk-Moğol savaş taktiklerinde hareketliliğin ve pratikliğin önemli bir yer tutması ve atın bir savaş unsuru olarak yaygın kullanılması ile ilişkilidir. Bu sebeple atla hızlı bir şekilde saldırı ve geri çekilme hareketlerini savaşta icra edebilen ordu mantelitesinde, piyade birliklerinin daha hantal bir yapıda görülmesi muhtemeldir. Bu sebeple, savaşta ön birlik olarak da kullanılabilen piyadeler asıl vurucu unsur olarak yer almamakta, daha çok düşmanı oyalamak için kullanılmaktaydı. Kayıp ve zaiyatların fazlaca görülebileceği bu birliklerin bu sebeple diğer milletlerden karşılandığı tarafımızca tahmin edilmektedir.

14. yüzyılın sonlarına doğru Altın Orda'da piyade birliklerinin varlığına dair kaynaklarda bazı ifadeler yer almaktadır. Bu hususa ilişkin İbn-i Arapşah'ın "*Toktamış bahadırları ön safa yerleştirip, süvari ve piyadeleri tertibe soktu*" ifadesi Altın Orda'daki piyade birliklerinin mevcudiyetini ortaya koymaktadır.⁵⁷⁷

⁵⁷⁵ Hudyakov çalışmasında İslam öncesi Türk ordularında piyade birliklerinin varlığına dair tartışmaların analizini yapmaya çalışmıştı. Bu tartışmalardan dikkatimizi çekenlerden biri, İ.L. Kızlasov'un çalışmasına atıfta bulunarak onun Eski runik metinlerde süvariye ifade eden bir terimin olmamasını, bu yüzden Eski Türk ordusunda piyade birliğinin önemli rol oynadığı meselesidir. Bu argümanı Hudyakov sadece kavramların varlığına dayanarak askeri yapının değerlendirilmesini konusunu eksik bulmaktadır. Rusça'da süvariye ifade eden iki ayrı terimin olması (кавалерия ve конница) üzerinden, Eski Ruis ordusunun İslam öncesi Türklerden daha fazla süvari yapıda olduğunu iddia etmenin doğru olmadığını vurgulamıştır. Eski Türkçe'de ordu kelimesi genellikle süvari ordusu anlamına geldiğini, süvari birlikleri ordunun temel unsuru olduğu için ek bir terime ihtiyaç duyulmadığı, fakat Çin ordusunda hem süvari hem de piyade birlikleri olduğu için Türkler Çin ordusunu tanımlarken "piyade ordusu" ve "süvari ordusu" gibi ayrımları açıklayıcı terimlerle ifade etmişti. Y.S. Khudyakov "K voprosu o konnitse, pekhote i kharaktere voyska drevnikh tyurok", *Rossiyskaya Arkheologiya*, No. 4 (2000), 105.

⁵⁷⁶ Y.S. Khudyakov "K voprosu o konnitse, pekhote i kharaktere voyska drevnikh tyurok", 105.

⁵⁷⁷ İbn-i Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*, İstanbul (Selenge Yay., 2012), 140. "Iz sochineniya Ibn Arabshakha", V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 210.

Orta çağ yazılı kaynaklarında Altın Orda ordusundaki süvari ve piyade birliklerinin silahlarının farklı olup olmadığına dair net bir bilgi yer almamaktadır. Minyatürlerde süvari ve piyadeler benzer silahlarla tasvir edildiği için bu ayrımı yapmak zorlaşmaktadır. Bu konuda Vorontsov, Hudyakov'un Eski Türk ordusunun yapısına dair değerlendirmelerde bulunduğu çalışmasına⁵⁷⁸ dayanarak bu zorluğu dile getirmiştir.⁵⁷⁹ Yazar Aşağı İdil silah envaterine dayanarak kılıç ve gürz gibi kesici vurucu silahların teknik özelliklerini dikkate alarak, buluntularda yer alan silahların süvariye daha uygun olduğu çıkarımında bulunmuş, kavisi daha güçlü olan kılıçların süvarilerin kullanımına daha uygun olduğunu, daha az eğimli kılıçların ise hem kesici hem de delici darbeler için uygun olması sebebiyle piyadeler tarafından kullanıldığını sonucuna varmıştı.⁵⁸⁰ Bu değerlendirmeye paralel olarak, kancalı mızrak tipinin piyadeye daha uygun olduğu düşünülmüş, vurmali silahlar arasında yer alan sivri uçlu baltanın da, büyük olasılıkla bir piyadenin silahı olduğu ifade edilmiştir.⁵⁸¹

L. F. Nedaşkovsky'in çalışmasında İdil Nehri kıyısında önemli bir şehir olan Ukek şehri ve çevresinde bulunan Altın Orda dönemine ait savaş aletleri incelenmiştir. Bu araştırmaya göre, piyade ve hafif süvari birlikleri yaprak biçimli mızraklar ve savaş baltası gibi silahlarla donatılırken, ağır süvari birlikleri ise bu silahlardan farklı olarak yivli (çok köşeli) mızrak ve topuz gibi silahlar kullanmışlardı.⁵⁸²

Altın Orda ordusunda piyadelerin savaşta rolleri hakkındaki bilgiler oldukça kısıtlı olduğu için onların savaşta hangi pozisyonlarda kullanıldığını tahmin etmek zorlaşmaktadır. Piyadelerin kale kuşatmalarında ve savunmalarında, tahkimatların ele geçirilmesinde, dağlık ve ormanlık arazilerde yürütülen savaşlarda kullanıldığı tahmin edilmektedir.⁵⁸³

Özetle, bozkır ordularında piyade birliklerinin varlığı tartışmalı olsa da Altın Orda'da piyade birliklerinin olduğunu gerek yazılı kaynaklar gerekse arkeolojik kaynaklar doğrulamaktadır. Ancak bu birlikler orduda temel askeri gücü temsil etmemiş, daha ziyade savaşta yardımcı kuvvet olarak hizmet etmişlerdi. Moğol İmparatorluğu'nda olduğu gibi,

⁵⁷⁸ Y.S. Khudyakov "K voprosu o konnitse, pekhote i kharaktere voyska drevnikh tyurok", 100-108.

⁵⁷⁹ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 169. George Vernadsky İran'daki Part ve Sasaniler'in kılıç ve mızrak kullananları ağır süvari, ok-yay kullananları hafif süvari olarak ayırdıklarını belirtmiştir. Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 141.

⁵⁸⁰ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 170.

⁵⁸¹ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 170.

⁵⁸² L.F. Nedashkovskiy, *Zolotoordynskiy Gorod Ukek i yego Okrug*, (Moskova 2000), 71, 72. Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 170.

⁵⁸³ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 175.

Altın Orda Devleti'nde de piyade ihtiyacı çoğunlukla bağı devletlerden ve vassal halklardan gelen askerlerden ve savaş esirlerinden sağlanıyordu. Altın Orda ordusu, bağı devletlerden ve savaş esirlerinden gelen piyadeleri kendi savaş tarzına müdahale etmeden orduya entegre edebilmişti. Ayrıca net bir ayırım yapmak zor olsa da, piyadeler genellikle kısa boyutlu yaprak biçimli mızraklar ve savaş baltalarıyla silahlandırılıyordu.

1.6.4. Ateş Destek Unsurları (Kuşatma Birliği)

Ateş destek unsurları klasik Türk harp yöntemlerinde muharip birliklerin sınıflandırmasında, süvari ve piyadeden sonra sayılmakta olup ateş destek ibaresi top, mancınık, ok gibi fırlatma silahlarını kullanan birlikleri işaret etmektedir.⁵⁸⁴ Klasik süvari gücüne dayanan bozkır ordularında bu birlikler şehirlerin ele geçirmesinde önemli rol oynuyordu.

Moğollar hafif süvarilere dayalı bir savaş gücüne sahip olmalarına rağmen, savaş alanında ne kadar etkili olurlarsa olsunlar, başlangıçta müstahkem şehirleri ele geçirmede ve savunma tahkimatlarını yok etmede yetersizdiler. Cengiz Han döneminde Çin ile yapılan savaş öncesi bu kuşatma silahları hakkında sınırlı bir bilgiye sahiptiler. Fakat Çin ile yapılan mücadelelerde bu eksiklik fark edilerek, kuşatma silahları ve zorlu tahkimatları geçme konusunda ateş destek unsurlarının kullanılmasına dair teknik bilgi, ekipman ve uygulamaları geliştirmeye odaklanıldı.

Moğollar, kuşatma savaşına dair ilk tecrübesini 1205'te Tangutlar'a karşı düzenledikleri seferle kazandılar. 1205 ile 1209 arasında devam eden bu seferlerde müstahkem kalelere gerçekleştirdikleri harekâtlarla ateş destek unsurlarını kullanma deneyimleri kazandılar. Orduda kuşatma teknolojisinin geliştirilmesi ise 1210 ile 1234 yılları arasında belirli aralıklarla Jin Hanedanlığı üzerine gerçekleştirilen seferler sayesinde mümkün oldu.⁵⁸⁵ Moğollar Jin Hanedanlığı'na karşı başarı elde ettikten sonra buradaki teknik mühendislik ekibini ordu bünyesine dâhil ederek kuşatma teknolojilerini önemli ölçüde geliştirdiler. Bu süreçte, Moğollar Çin'den ve Cürcenlerden aldıkları kuşatma teknolojisi ve erken topçu tekniklerini kullanarak batıda Harzemşahlar Devleti'ne, doğuda ise Çin'e saldırdılar ve başarılı oldular.

⁵⁸⁴ Necati Ulunay Ucuzsatar, *Klasik Türk Harplerinin Millî Mücadeleye Tesirleri*, (İstanbul: Türkiye Stratejik Araştırmalar ve Eğitim Merkezi, 1995), 59.

⁵⁸⁵ Anıl Yasin Oğuz, "Moğol İmparatorluğu'nda Barut: Tedariki, Kullanımı ve Avrasya Halklarının Tesirleri", (Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023). 66-75.

Kuşatma taarruzu yöntemlerinden biri olan kale kuşatmasında ordu içinde bu teknolojinin etkin bir şekilde kullanılması gerekmekte, bu gereklilik top kullanımı üzerine özel teknik bir birimin olmasını zorunlu hale getirmekteydi. Bu sebeple Moğol ordusunda Çinli ve Cürcen asıllı topçu uzmanları görevlendirilmekteydi.⁵⁸⁶ Moğol ordusunda görev alan mühendisler, doğal engellerin aşılması, yapay savunma hatlarının geçilmesi, tahkim edilmiş bölgelerin geçilmesi gibi hususlar için görevlendirilirdi.⁵⁸⁷ Bu birliklerin etkinliği, Moğolların batı seferleri sırasında da sıkça gözlenmişti. Sözgelimi, II. Deşt-i Kıpçak seferi kapsamında Macaristan üzerine yürütülen harekât esnasında, Macar Kralı IV. Bela tarafından Karpat Dağları'nda inşa edilen savunma tahkimatları⁵⁸⁸ ve geçitler Moğollar tarafından kısa sürede aşılmış, Splitli Toma bu durumu şaşkınlıkla şu sözlerle aktarmıştı: *“Kral tarafından inşa ettirilen tuzakları öyle kolayca aşıldı ki sanki bunlar kütük ve meşe ağacından değil de çalı çırpıdan yapılmışlardı.”*⁵⁸⁹

Moğol ordusunun Macar Ovası'na girdiklerinde, mühendisleri vasıtasıyla Sajó Nehri üzerinde bir köprü inşa etmeleri de Moğolların mühendislik kabiliyetlerinin bir örneği olarak görülebilir. Ordı bu köprüyü kullanarak nehirden geçmiş ve Muhi köyü yakınlarında Macar kuvvetlerini mağlup etmişti. Ayrıca, Moğollar köprüyü savaş makinelerini taşımak için de kullanmış, Macarlara büyük kayıplar verdiren bu savaş makineleri, devasa taşlar fırlatarak düşmanı bertaraf etmişti. Splitli Toma, bu savaş makinelerinin etkisini şu şekilde anlatmaktadır: *“Bu taşlar, Macar ordusunda büyük hasara yol açtı.”*⁵⁹⁰ Çin kaynakları da Moğolların savaşlarda sık sık kuşatma makineleri ve savaş mühimmatları kullandığını doğrulamaktadır. Mancınık gibi kuşatma aletleri ile düşmana taş, büyük oklar ve içi yanıcı madde dolu kaplar fırlatılıyordu. Bu kuşatma aletleri demonte edilebilmekte ve arabalarla taşınabilmekteydi.⁵⁹¹

⁵⁸⁶ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 178

⁵⁸⁷ Swietoslowski, "The Organization of the Mongols' War Expeditions in the Twelfth And Thirteenth Centuries", 35. Delibalta, *Moğolların Harp Taktikleri*, 112.

⁵⁸⁸ Splitli Toma, "Salona ve Split Piskoposlarının Tarihi", *Moğollar Avrupa'da*, 92. Swietoslowski, "The Organization of the Mongols' War Expeditions in the Twelfth And Thirteenth Centuries", 35-36. Macaristan kralı IV. Bela Moğollara karşı tahkimatları güçlendirmekle kalmıyor, sınırlara Sekellerden oluşan sınır muhafızları yerleştirmişti. Daha fazla bilgi için bakınız: Alexandru Madgearu, "The Mongol domination and the detachment of the Romanians of Walachia from the domination of the Hungarian Kingdom", *De Medio Aveo*, Vol. 12/1, (2018), 218-219

⁵⁸⁹ Splitli Toma, "Salona ve Split Piskoposlarının Tarihi", *Moğollar Avrupa'da*, 94-95, Swietoslowski, "The Organization of the Mongols' War Expeditions in the Twelfth And Thirteenth Centuries", 36.

⁵⁹⁰ Swietoslowski, "The Organization of the Mongols' War Expeditions in the Twelfth And Thirteenth Centuries", 36.

⁵⁹¹ Swietoslowski, "The Organization of the Mongols' War Expeditions in the Twelfth And Thirteenth Centuries", 36.

Ateş destek birlikleri, mancınık, arrade ve çarh gibi fırlatma makinelerini kullanmaktaydı. Mancınık ve arrade (mancınığın küçük bir türü)⁵⁹² taş ve benzeri malzeme fırlatmada etkili olup çarhlar ise mızrak şeklinde büyük oklar fırlatarak, balistik özelliği sayesinde zırh delme ve aynı anda birkaç kişiyi öldürebilme özelliğine sahipti. Mancınıkların en büyük örnekleri 5 ton ağırlığına ve 6-8 merte yüksekliğe ulaşabilmekte, fırlatılan mermilerin ağırlığı 20 ila 100 kg arasında değişiklik göstermekteydi. Bu makineleri kullanmak için 50 ila 250 asker görevlendirilmekteydi. Mancınıkların menzil kapasitesi ise tasarım özelliklerine bağlı olarak 80 ila 150 metre arasında değişmekteydi.⁵⁹³ Kaynaklara göre Çernigov kuşatmasında Moğolların mancınıkları, dört kişinin ancak kaldırabildiği, yaklaşık 160 kg'dan ağır taşları oldukça uzun menzillere fırlatabilecek bir teknolojiye sahipti.⁵⁹⁴

Moğolların kuşatma makineleri, dönemin tanıklarının ifadelerinde de vurgulanmıştı. Plano Carpinili Johannes, kuşatma silahlarının tehlikesine dikkat çekerek “*Ancak Tatarlar hileyle veya birtakım numaralarla mancınıklarını kurmayı başarırca bu sefer eğer yapabiliyorlarsa kendi mancınıkları ile bunları yok etmeleri gerekir. Balistalar, taş atan büyük sapanlar, mancınıklarla kentin yakınlarına sokulmalarına engel olunmalı.*” diyerek tavsiyelerde bulunmuştu.⁵⁹⁵ Benzer şekilde Marco Polo da kuşatma aletlerinin yıkıcılığını “*Her biri kente üç yüz librelik bir taş savurdu mu büyük bir gürültü yükselip karışıklık oldu. Taşlar evlerin üstüne düştü, her şeyi kırıp parçaladı.*”⁵⁹⁶ şeklinde vurgulamıştı.

Söz konusu kuşatma birliklerinin Altın Orda döneminde de etkin bir şekilde kullanıldığı ve orduda kuşatma teknolojisinden yararlanıldığı düşünülmektedir. Batu Han komutasındaki Moğol ordusu, Güney Rusya'daki Vladimir, Kiev, Moskova ve Suzdal gibi knezlikleri ele geçirirken bu kuşatma teknolojilerinden yararlanmıştı.⁵⁹⁷ Özellikle Kiev'in 1240 yılında düşmesi, Moğolların kuşatma birlikleriyle şehirleri etkili bir şekilde ele geçirme kabiliyetlerini gözler önüne sermişti. Bu süreçte de Çin, Orta Asya ve Yakın

⁵⁹² Nebi Bozkurt, “Mancınık”, *DİA*, c.XXVII, 564-567.

⁵⁹³ Vorontsov, “*Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)*”, 177.

⁵⁹⁴ Svechin Aleksandr Andreyevich, *Evolutsiya voyennogo iskusstva s drevneyshikh vremen do nashikh dney*, T.1, (Moskova-Leningrad: Gos. İzdatel'stvo, 1927), 145.

⁵⁹⁵ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 97. b

⁵⁹⁶ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, 286.

⁵⁹⁷ Özcan, *Moğol- Rus İlişkileri (1223-1341)*, 123, 130, 131, 134, 135, 140, 146, 147.

Doğu'dan gelen mühendisler ve kuşatma uzmanları Altın Orda'nın ordularında görev aldığı düşünülmektedir.

Altın Orda'nın Orta Avrupa'ya yönelik harekâtlarında kuşatma birliklerini aktif kullanımı, 1261 yılındaki Sandomir Kuşatması'nda görülebilir. Bu kuşatmada Altın Orda komutanlarından Burulday, Galiçya Volyna bölgesinde gerçekleştirdiği seferde Polonya'nın Sandomir kentine yönelmiş ve şehri kuşatmaya başlamıştı.⁵⁹⁸ Burulday kuşatmanın ilk aşamasında şehri siperler ile çevirerek düşman birliklerinden ok ve mancınık saldırılarına karşı korunma sağlamıştı.⁵⁹⁹ Bir sonraki aşamada kuşatma birlikleri şehre mancınıklarla taş fırlatarak, şehri gece gündüz bombardımana tutmuşlardı. Yoğun mancınık atışı sonrasında surların bir kısmı tahrip edilmişti. Şehrin surlarına yaklaşan Altın Orda birliklerini korumak amacıyla okçular düşmana yoğun bir ok atışı gerçekleştirerek onların savunmalarına engel olmuşlardı. Kuru dallar ile doldurulan hendeklere mervivenler yerleştirilerek surlara tırmanış gerçekleşmiş ve sonunda şehir her koldan kuşatılmıştı.⁶⁰⁰

Altın Orda kuşatma birlikleri mancınıkları sadece sur yıkma ve şehir-ordu tahribatı gibi geleneksel askeri hedefler için değil, aynı zamanda psikolojik ve biyolojik savaş stratejileri için de kullanmıştı. Bu durumun en çarpıcı örneği, 1354-56 yılları arasında gerçekleşen Kefe kuşatmasında yaşanmış, kuşatma sırasında Altın Orda ordusunun mancınıkları taş veya yanıcı maddeler fırlatmanın yanında, veba salgınında ölen askerlerin cesetlerini de şehre fırlatmışlardı.⁶⁰¹ Altın Orda'nın kuşatma birlikleri, vebadan kırılan askerlerinin cesetlerini mancınıklarla Ceneviz surlarının içine fırlatması ile, düşman birliklerin içerisinde hem bulaşıcı hastalık yaymayı hedeflemiş hem de düşmanın kent savunmasındaki moralini bozmayı amaçlanmıştı. Cenevizliler, atılan bu cesetleri mümkün olduğu kadar Karadeniz'e atmaya çalıştıysa da atılan cesetlerin havaya saldıkları koku havayı değiştirmiş ve vebalı cesetler su kaynaklarını zehirlemişlerdi.⁶⁰² Literatürde Altın

⁵⁹⁸ Özcan, *Moğol- Rus İlişkileri (1223-1341)*, 244-245.

⁵⁹⁹ Iskander İzmailov, "Voennoe Iskustvo", *İstoriya Tatar s Drevneysh Vremen, Ulus Cuçi (Zolotoya Orda) XIII-Seredina XV v.*, T: III, Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan Institut İstirii im. Ş. Mardjani, (Kazan ,2009), 429.

⁶⁰⁰ PSRL II, 199. Iskander İzmailov, "Voennoe Iskustvo", 429.

⁶⁰¹ Mark Wheelis, "Biological Warfare at the 1346 Siege of Caffa", *Emerging Infectious Diseases*, No.9, (2002), Vol.8, 973.

⁶⁰² Uli Schamiloglu, "The Impact of Black Death on the Golden Horde: Politics, Economy, Society, Civilization", *Zolotoordinskoe Obozrenie*, No2, (2017), vol.5, 330. Cenevizliler dirençli bir şekilde savunmaları ve Altın Orda ordusunda vebanın yaygınlaşması sebebiyle Altın Orda ordusu kuşatmayı kaldırmıştı.

Orda'nın kuşatma birliğinin yaptığı bu taktik, literatürde tarihte ilk bilinen biyolojik savaş örneklerinden biri olarak değerlendirilmiştir.⁶⁰³

1.6.5. Öncü Birlikler

Hız, sürat ve ani manevraların ordusu Moğollarda öncü birlikler, orduda düşmanla ilk teması sağlayarak saldırıları karşılamak, düşmanın ilerlemesini önlemek, düşman tarafından pusuya düşürülmeyi önlemek, keşif yapmak, ordunun güvenli ilerleyebilmesi için düşmanın hareketlerini izlemek ve tespit etmek, orduyu hedeflenen yere götürmek gibi önemli görevleri ifa etmekteydi. Kaynaklarda öncü birlik kavramına karşılık olarak *mankılay* kelimesi kullanılmıştı.⁶⁰⁴

Mankılay kavramının genel anlamının yanı sıra öncü birlikler içerisindeki ayrı bir birliğin adı olduğu da düşünülmektedir. Türkolog Doerfer, S.P. Tolstov'un *Özbekistan Tarihi* eserinde atıfta bulunarak *mankılay*, *karavul* ve *gegerci* terimlerinin ordunun farklı öncü birliklerini tanımladığını düşünmekte, bu birliğin ordu içinde en güçlü öncü birliklerinden biri olduğunu, düşmanın ilk saldırısını karşılamak, düşmanla doğrudan çatışmaya girerek ilerlemesini önlemeye çalışmak ve bu yolla ordunun geri kalanını korumak için organize edilen bir birlik olduğunu aktarmıştır.⁶⁰⁵ Keşif birliği olarak görev yapan *karavul* ise ordunun güvenli ilerleyebilmesi için düşmanın hareketlerini tespit etmekle görevli olup öncü birlik içerisinde hareket halindeki orduya düşman pusularına ve saldırılara karşı koruma sağlamak için görevlendirilen *mankılay*ın önünde hareket etmekteydi.

Altın Orda ordusunda da öncü birlikleri mevcut olup bu birlikler için Moğol askerî terminolojisinde yer alan *mankılay* terimi, Altın Orda'nın askerî tarihi hakkında bilgi içeren kaynaklarda da aynı anlamda kullanılmıştı.⁶⁰⁶ *Vassaf Tarihi*'nde İlhanlı ordusuna karşı harekât düzenleyen Özbek Han'ın ordusunun sağ ve sol kanatları, *mankılay* (öncü kuvvet) ve keçka (artçı) gibi klasik bozkır savaş düzeninde teşkilatlandığı bilgisi yer almaktadır.⁶⁰⁷

⁶⁰³Mark Wheelis, "Biological Warfare at the 1346 Siege of Caffa", 973-974. Uli Schamiloglu, "The Impact of Black Death on the Golden Horde: Politics, Economy, Society, Civilization, 329.

⁶⁰⁴"İstorii Vassafa", V.G. Tizengauzen, *Zolotaya orda v İstochnikakh*, 270.

⁶⁰⁵Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, c.1, 377.

⁶⁰⁶"İstorii Vassafa", V.G. Tizengauzen, *Zolotaya orda v İstochnikakh*, 270.

⁶⁰⁷"İstorii Vassafa", V.G. Tizengauzen, *Zolotaya orda v İstochnikakh*, 270.

Muharebe düzeninde öncü birlik ana ordunun önünde mevzi alırdı. Carpinili'nin “*Yanlarına keçe çadırları, atları ve silahları haricinde hiçbir şey bulundurmayan*”⁶⁰⁸ ifadesinden de anlaşılacağı üzere bu birlikler hareket kabiliyetini sınırlayabilecek malzemeleri yanlarına almamaktaydı. Hafif süvari unsurlarından oluşan öncü kuvvet, düşmana yaklaşarak düşman ile ilk teması gerçekleştiren kuvvetti. Öncü birlikler, düşmanı yıpratmak, psikolojik üstünlük sağlamak, düşmanın düzenini bozmak gibi temel görevleri yerine getiriyordu. Bu birlikler düşman topraklarında yağma ile uğraşmamakta olup savaş esirlerini ele geçirmek de bu birliklerin sorumluluk alanında değildi.⁶⁰⁹

Öncü birliğin içerisinde düşman topraklarından ele geçirilen esirler de bulunmaktaydı. Düşmanla ilk temasın sağlanmasında savaş esirlerinden temin edilen bu askerler görevlendirilmiş olup bu durum dönemin kayıtlarına “*Yendikleri direnişçileri kendilerine öncü yapar ve onlara katılmalarını sağlarlar.*”⁶¹⁰ şeklinde yansımıştı.

Öncü birliğin komutanı seferin başarısını etkileyebilecek kadar önemli bir rol oynadığından ya hanedan üyelerinin arasından ya da ordunun deneyimli komutanları arasından belirlenirdi. Toktamış Han'ın 1388'de yılında İlyıgımış Oğlan komutasındaki öncü birliği Timur'un topraklarına saldırmak üzere göndermesi,⁶¹¹ bu önemli görevin bir hanedanın bir üyesi tarafından yürütüldüğünü göstermektedir. Kaynaklarda 1395'te Timur ile yapılan savaşta ordunun öncü birliğin komutanı olarak dönemin emirlerinden Kazançi Bahadır'ın ismini zikretmesi bu önemli göreve liderlik kabiliyeti yüksek, askerlik ve savaş konularında tecrübeli emirlerin de görevlendirilebildiği hususuna örnek teşkil etmektedir.⁶¹²

Öncü birlikler içinde düşünülen *gegerçi* ise kılavuz anlamına gelmekte olup orduyu hedef noktasına götürmek için bazen tek başına, bazense birlik şeklinde hareket eden yol bilgi ve arazi bilgisine sahip kişiler olarak tanımlanmaktadır. Bu kişiler, *mankılay* ve *karavuldan* farklı olarak doğrudan savaş görevi üstlenmekten ziyade, ordunun hedefe ulaşması için rota çizmekle görevlendirilirdi.⁶¹³ Bu yol göstericiler, yabancı bir ülkede yol

⁶⁰⁸ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 76.

⁶⁰⁹ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 76.

⁶¹⁰ Altay Tayfun Özcan, “*Chronica Maiora'da Moğollara Dair Kayıtlar*”, 67.

⁶¹¹ *Zafername*, Urumbayev Neşri, 415. “Sheref-ad-Din Yezdi”, V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 354. Seleznev, *Elita Zolotoy Ordı*, 99.

⁶¹² Nizamüddin, Şâmî, *Zafername*, 193.

⁶¹³ Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, c.1, 377.

alan ordunun güzergâhındaki coğrafyayı tanıyan, arazinin koşullarını ve özelliklerini iyi bilen kimselerdi. Bu kişiler ya yerel halktan ya da bölgeyi çok iyi bilen kişilerden seçilirdi.⁶¹⁴ Cengiz Han tarafından orman halklarına itaat ettirmek için gönderilen Cuci komutasındaki sağ cenah ordusuna Buha (Buqa) adlı bir kişi *gegerçi* olarak klavuzluk ediyordu.⁶¹⁵ Altın Orda ordusunda da *gegerçiler* orduya rehberlik ederek hedef bölgeye ulaşmasında önemli roller üstlenirdi. Örneğin Toktamış Han, ordusunun Timur'un arazine girmesinden önce bu *gegerçilerden* faydalanmıştı.⁶¹⁶

1.6.6. Keşif Birlikleri (Karavullar)

Keşif birlikleri (karavullar), keşif, gözetleme, devriye ve düşman hareketlerini tespit etme işlevlerini yerine getiren birliklerdi.⁶¹⁷ *Karavullar* küçük birlikler halinde kilometrelerce uzağa giderek gözetleme ve keşif yapıyorlardı. Bu birlikler genellikle ana ordudan iki günlük mesafede, düşman bölgesine sızmaya çalışırlardı.⁶¹⁸ Ayrıca, bu birlikler sık aralarla birkaç yüz kişilik devriye gezerek ordunun güvenliğini sağlıyordu. Sefer sırasında karavullar elde ettikleri bilgileri öncü birlikle ile paylaşırlardı.⁶¹⁹ Keşif birlikleri düşmanın konumu, lojistik imkanları ve yolların güvenliği hakkında bilgi toplayarak, öncü birliğe iletir, öncü birliğin komutanı da bu bilgilerin savaş alanında kullanılmasını sağlardı.

Çinli elçiler Peng Da Ya ve Xiu Ting'in kayıtlarında Moğollarda keşif birlikleri olarak *karavulların* görevleri “*Keşif birlikleri, bazen yerli halktan birilerini veya seyahat etmekte olanları yakalayıp doğu, batı, güney ve kuzey tarafın durumları hakkında sağlam bilgi alırlar. Örneğin hangi yolu tutmalı hangi şehri zapt etmeli, hangi yerlerde savaşılabılır, hangi yerlerde konaklanabilir, düşman birlikleri nerelerde konuşlanmıştır ve nerenin otlaklarının otu tazedir gibi bilgileri casus vasıyasıyla edinip merkeze iletirler.*”⁶²⁰ şeklinde izah edilmişti.

Altın Orda'daki keşif birliklerinin bu işlevine örnek olarak, Tokta Han ile Emir Nogay arasında yaşanan savaş öncesi durum gösterilebilir. Tokta Han'ın *karavulları*,

⁶¹⁴ Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, c.1, 377. Swietoslawski, “The Organization of the Mongols' War Expeditions in the Twelfth And Thirteenth Centuries”, 35.

⁶¹⁵ *Moğolların Gizli Tarihi*, 160. Kozin, Sokrovennoe Skazanie, 293. (qajarçi)

⁶¹⁶ Şerafeddin Ali Yezdi, *Zafername*, nr. A. Urumbayev, (Taşkent 1972).

⁶¹⁷ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, 149-150.

⁶¹⁸ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, 150.

⁶¹⁹ R.P. Hrapçevskiy, *Voennaya Derjava Çingishana*, (Moskova: İzdatelstvo Luxe, 2005), 206.

⁶²⁰ Peng Da Ya ve Xiu Ting, “Hei Ta Shi Lu”, 113.

Nogay'ın ordusundan bir casusu yakalayıp gizli bir saldırı planını ortaya çıkarmış ve bu istihbarat sayesinde Tokta ordusunu zamanında savaşa hazırlayarak düşmanı etkisiz hale getirmeyi başardı.⁶²¹

Karavul birlikleri yanlarında ağır lojistik destek bulundurmadan, hafif teçhizatla, yanlarına sadece atları ve silahları alarak hareket ederdi.⁶²² Bu birliklerin asıl görevi, doğrudan yağma ve tahribat yaratmaktan ziyade, düşman kuvvetleri arasına sızarak bilgi toplamak ve dolayısıyla da düşman kuvvetlerini zayıflatmaktır. Keşif birlikleri, karşılaştıkları insanları ölüme veya kaçmaya zorlayarak düşman tarafında kaos ve düzensizliğe neden olurlardı. Keşif birliklerinin bu temasından sonra karşısına çıkan her şeyi ele geçiren ve düşmanı esir alan veya tamamen yok eden esas ordu gelirdi.⁶²³ Bu aşamadan sonra komutanlar saklanan insanları bulmak için haberci birlikleri (*jarci*) görevlendirirdi.⁶²⁴

Keşif birlikleri sadece düşmanın hareketlerini izlemekle kalmayıp aynı zamanda ordunun lojistik ihtiyaçlarını karşılamak için ele geçirilmesi planlanan bölgelerdeki iklim koşullarını da öğrenirlerdi. Carpini'nin "*İnsanları ve hayvanları bulmak için keşifçileri gönderirlerdi.*"⁶²⁵ ifadesi, bu birliklerin ordunun ilerleyişi esnasında iklim, iye ve personel ihtiyaçlarını düşman topraklarından karşılamak için bilgi edindiğini göstermektedir. Keşif birliklerinin insanları bulması, bulunan insanlardan istihbari bilgi edinmeyi sağlamakta, bununla birlikte bu insanların işgücü sağlamak için kullanılabilmesini de amaçlamaktaydı. Hayvanların tespiti ise onlar için hem nakliye hem de yiyecek ihtiyaçlarının temini için önemliydi. Bunlara ek olarak keşif birlikleri düşman topraklarında atların ihtiyaçları için otlakların ve su kaynaklarının tespitini de yaparlardı.⁶²⁶

Keşif birliklerinin bir diğere görevi de propaganda idi. Moğollar psikolojik harbi oldukça önemseyip askerî birliklerinin görevlerini de buna göre oluşturuyorlardı. Bu sebeple keşif birlikleri istihbarat için faaliyette bulunmakta, ele geçirilecek şehirlerdeki

⁶²¹ Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't Tawarikh*, 365.

⁶²² Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 76.

⁶²³ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 76.

⁶²⁴ E.A.Shishka, "Mongol'skaya Razvedyvatel'naya Sluzhba i Yeyo Deyatel'nost' Na Territorii Russkikh Zemel' V 1237-1238 Gg." *Filo Ariadne*, No.2, (2020), 134.

⁶²⁵ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 76.

⁶²⁶ Shishka, "Mongol'skaya Razvedyvatel'naya Sluzhba i Yeyo Deyatel'nost' Na Territorii Russkikh Zemel' V 1237-1238 Gg.", 134.

ajanları sayesinde Moğol saldırısında uygun ortam hazırlamaktalardı. Moğolların ele geçirilecek yerde dine tolerans sağlayacağı, fakirlere yardımcı olacağı, tüccarları ise Moğolların yol güvenliğini eksiksiz sağlayacağına dair propaganda yürütüyordu.⁶²⁷

Keşif birlikleri muharebe sonrası takip görevlerini de yerine getiriyordu. Savaş biter bitmez keşif birliklerine düşmanın hükümdarını yakalama emri verilirdi. Celaleddin Harezmşah'ı Orta Asya çöllerinde takip ederken, Subutay ve Cebe'nin komutasındaki bin hafif süvari, keşif amaçlı kullanılmıştı.⁶²⁸ Benzer şekilde Mohi Savaşı sonrası Moğol ordusu Macaristan kralını takip etmek için de bir birlik görevlendirilmişti.⁶²⁹ Bu doğrultuda Moğol ordularında özel bir takip görevini yapan birimin adı *nekeil* idi. Bu birimde en yetenekli savaşçılar yer alırdı. Bu birliğin görevi savaş sonrası düşman topraklarında kazanılan zafer sonrası rakip devletlerin yöneticilerini ele geçirmek için takip etmektir.

Sahaya gönderilen keşif birliklerinin asker sayısı hakkında kaynaklarda farklı sayılar telaffuz edilmiştir.⁶³⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*'nde öncü birlikte yer alan asker sayılarının 1000 ila 3000 arasında değişiklik belirtilirken⁶³¹ Yezdi'nin *Zafernamesi*'nde, Batu'nun kardeşi Sakanak'ın (bahsedilen kişi Şiban olabilir) komutasında 2.000 kişilik bir öncü birliği Kilar ve Başkurt topraklarını ele geçirmek üzere gönderdiğine yer verilmiştir.⁶³² Marco Polo Moğollarda keşif birliklerinde en az iki yüz kadar atlı olduğunu belirtmiş, bazen iki yüz atlıyı doğuya, iki yüz atlıyı da batıya gönderebildiklerini ifade etmiştir.⁶³³

Keşif birliklerinin asker sayısına dair Cüveyni'nin aktardığı bilgiye göre; “*O sırada Cengiz Han'ın Horasan'ın fethine görevlendirdiği oğlu Tuli, kendi askerlerinden ve hâkimiyeti altına giren yerlerden topladığı askerlerden (haşer) başka, yolu üzerinde bulunan Abıverd ve Serahs gibi şehirlerden kendisine katılan yetmiş bin kişilik bir orduyla Merv yakınlarına gelince, önden keşif için dört yüz kişilik bir süvari birliği gönderdi.*”⁶³⁴ ifadesinden keşif amaçlı 400 kişilik bir süvari kuvvetinin görevlendirildiği görülebilir.

⁶²⁷ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 149.

⁶²⁸ Hrapačevskiy, *Voennaya Derjava Çingishana*, 207.

⁶²⁹ Splitli Toma, “Salona ve Split Piskoposlarının Tarihi”, *Moğollar Avrupa'da*, 124.

⁶³⁰ *Oğuz Destanı*'nda öncü birlik, başında genelde Oğuz Han'ın oğlunun olduğu 9000 kişilik bir askeri birliği ifade etmekteydi. *Oğuz Destanı: Reşidüddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*, Zeki Velidi Togan, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1982), 41.

⁶³¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, 181. Cengiz Han 1219 yılında Harezmşahlar'a karşı ilk olarak Cebe'yi öncü birlik olarak ileri sürmüş, ardından Subutay'ı onun ardından da Tohoçar'ı öncü birlik olarak göndermişti.

⁶³² “Sheref-ad-Din Yezdi”, V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 328.

⁶³³ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, 150.

⁶³⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 170.

Timur'un Toktamış'ın ordusu hakkında bilgi almak için gönderdiği keşif birliği ise kırk kişiydi.⁶³⁵

Yuan Tarihi'nde ise Uygur İdikutlarından Barçuk'un torunu Mamulag Tegin hakkında 10.000 kişilik atlı keşif birliğinin komutanı olarak bahsedilmekte, bu birliğin ise tek bir düzen içerisinde hareket etmeyip 500 ile 1000 li gruplara, ya da 700 ile 1000 kişilik gruplara ayrıldığına yer verilmiştir.⁶³⁶ 1223 yılında Moğollarla Ruslar arasında yapılan Kalka Muharebesi'nin ilk aşamasında Moğollar ilk olarak 1000 kişilik keşif birliği görevlendirmişlerdi.⁶³⁷ Keşif birliklerinin sayısındaki farklılıklar, hedeflenen bölgenin büyüklüğü, coğrafi koşullar, düşmanın gücü ve keşif görevinin niteliği gibi faktörlere bağlı olarak farklılık göstermiş olabilir.

1.7. Askerealma Sistemi

Moğollar asker kaynağı olarak kendi uluslarından yetiştirilen askerlerin yanı sıra, savaş sonrası topladıkları esirlerden ve hakimiyet altına aldıkları toplumların nüfusundan da asker temin ediyordu. Moğolların vassalları ile kurduğu ilişkinin temel mantığında, vergi olarak mal, mülk ve insan sayısının onda birini almak yer alıyordu. Plano Carpinili, Moğolların diğer kavimlere dayattığı şartlardan bahsederken, vassalların istenilen zamanda düşmanla savaşmak için asker göndermeleri gerektiğinden bahsetmiş; Moğolların vassallarından mallarının, mülklerinin ve insan gücünün onda birini talep ettiklerini belirtmiş, bu doğrultuda Moğolların yaptıkları nüfus sayımı neticesinde her on oğlandan ve kızıdan birini aldıkları bilgisine yer vermişti.⁶³⁸ Ayrıca Carpinili, Moğolların -Batu Han tarafından Güyük Han adına tayin edilen- bir Müslüman valisi aracılığıyla, her aileden 3 erkek çocuğu bulunanların birini vergi olarak aldığını, aynı uygulamanın bekâr erkek ve kadınlara da uygulandığını dile getirmişti.⁶³⁹ Moğollar ele geçirdikleri bu insan gücünü askeri hizmetler başta olmak üzere devletin ihtiyacı olan diğer işlerde de kullanıyorlardı.

⁶³⁵ Şerafeddin Ali Yezdi, *Zafername*, nr. A. Urunbayev, (Taşkent 1972), 417.

⁶³⁶ Hrapačevskiy, *Voennaya Derjava Çingishana*, 207.

⁶³⁷ Bu keşif birliğini Galiçya Knezi Mistislav yenebilmişti. Fakat daha sonra Moğol ordusu Kalka Nehri'ne doğru geri çekildi. Özcan, *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, 82. Burada keşif birliklerinin yenilmesine rağmen amaçlarına ulaştığını göz önünde bulundurmak gerekir. Bu birlikler düşmanın nerede, nasıl hareket ettiğini ve savaşta hangi düzen içerisinde bulunduğunu tespit etmişti. Dolayısıyla bu birlikler düşman savunmasını test etmişti.

⁶³⁸ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 109.

⁶³⁹ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 109.

Moğolların ele geçirdikleri topraklardan temin ettiği askerler arasında teknik becerileriyle öne çıkanlar ve askerî teknoloji alanında çalışan mühendisler, teknik hizmetler aracılığıyla askerî birimin bir parçası olurken, diğerleri çerik ya da düzenli askerî kuvvetlerin üyesi haline geliyorlardı.

Askere alma sisteminin düzenli ilerlebilmesi için nüfus sayımının yapılması önemlilik arz ediyordu.⁶⁴⁰ Ele geçirilen topraklarda düzenli nüfus sayımı yaparak eldeki insan gücünün bilgisi daima canlı tutuluyordu. Bu sayımın sonucunca, nüfus onlu sisteme göre bölünmüş ve askeri teşkilatlanma bu yapıya uygun şekilde dizayn edildi. Bu sistem Altın Orda Devleti'nde de sürdürülmüş olup Altın Orda tarihinin en önemli nüfus sayımlardan biri Rus topraklarında gerçekleşti. Bu nüfus sayımı sırasında Rus halkı, onluk, yüzlük, binlük ve on binlik (tümen) birimlere ayrılmış, böylece ordunun ihtiyaç duyduğu insan kaynağı tespit edildi.⁶⁴¹ Rus coğrafyasında gerçekleşen ilk nüfus sayımı Altın Orda'nın Moğol İmparatorluğu'na bağlı olduğu dönemde Batu'nun girişimiyle Güney Rusya'da 1245 yılında gerçekleşmiş, sonraki süreçte ise, 1247'de Güyük Han'ın emriyle bütün bölgeler (Rusya, Çin⁶⁴² ve Kafkasya⁶⁴³ coğrafyası da dâhil) nüfus sayımına dahil edildi. 1257, 1258 ve 1259 'da tekrardan Rus topraklarında sayım yapılmış olup 1273-1275 yılların arasında Rus topraklarında tekrardan asker alımı için büyük sayımlar gerçekleşti.⁶⁴⁴ *Yuan Tarihi*'nde Berke Han döneminde Rus halkının haneleri ve nüfusunun ve resmi kayıtlara geçirdiğini bilgisi yer almaktadır.⁶⁴⁵ Ayrıca Alan topraklarında yaşayan nüfus da kayıt altına alındı.⁶⁴⁶ Bunun yanı sıra ilk nüfus sayımı yapılan Batu Han döneminde Altın Orda Devleti'nde askerî kayıt sisteminin kurulduğundan da bahsedilmektedir.⁶⁴⁷

⁶⁴⁰ Korykoslu Hayton'a göre Cengiz Han'ın uyulmasını emrettiği üç şeyden biri, silah taşıyabilecek her erkeğin sayılmasıydı. Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, 106.

⁶⁴¹ Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, 229,230.

⁶⁴² Yuan Hanedanlığı döneminde 1284 ve 1296 yılları arasında Uygurlar için bir nüfus sayımı yapıldı. Bu sayım sonucunda Uygurlar *onlu sisteme* göre birimlere ayrıldı. Daha sonraki dönemlerde Uygurlar çeşitli nüfus sayımlarına tabi tutuldu. Bu idari birimler8le ilgili olarak, Uygurlara ait hukuk metinlerinde geçen *onluk* ve *yüzlük* kavramlarının sadece askeri birimleri değil, aynı zamanda idari ve sosyal grupları da işaret eden hukuk metinleri için bakınız: Arda Karadavut, "Eski Uygur Hukuk Belgelerinde Geçen Onluk Yüzlük Sözcükleri Üzerine", *SUTAD*, Sayı 47 (2019), 115-126.

⁶⁴³ Mengü Kağan'ın emriyle Emir Argun'un öncülüğünde Gürcistan, Aran ve Azerbaycan'da nüfus sayımı gerçekleştirildi. Halk onlu ve binli gruplara ayrılarak, kopçur tespiti yapılması amaçlandı. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, 428.

⁶⁴⁴ Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, 158,159.

⁶⁴⁵ "Yuan shi", *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 190.

⁶⁴⁶ "Yuan shi", *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 208.

⁶⁴⁷ Shpuler, *Zolotaya Orda Mongoly v Rossii 1223–1502 gg*, 377.

Altın Orda'da Batu döneminde (1236-1255) Moğol İmparatorluğu ordusuna asker sağlamak zorunluydu. Altın Orda nüfusunun bir kısmının Moğol ordusuna askere alınırđı. *Yuan Tarihi*'nden elde edilen bilgiye göre, 1253 yılında Berke Han Yuan Hanedanlığı ordusu için Altın Orda'dan asker sağlıyordu.⁶⁴⁸ Kıpçaklar, Ruslar ve Aslar Yuan Hanedanlığı'nın muhafız birliklerine alınmıştı. Bunun yüksek ihtimalle Altın Orda'nın bilgisi ve iş birliği ile gerçekleştiğı düşünölmektedir.⁶⁴⁹

Askerlik hizmeti zorunlu olup, askere alım yaşı ailedeki 15 yaşından büyük ve 70 yaşıdan küçük tüm erkekler askeri hizmet için askeri yoklama kayıtlarına savaşçı olarak kayıt altına alınırđı. Reşit olmayan çocuklar da yoklamalara kaydedilerek ileride savaşçı olarak kullanılmak üzere tespit edilirdi.⁶⁵⁰

Altın Orda'da erkek nüfusun seferberlik yaşı önemli bir savaş çıkması durumunda oldukça küçük yaşlara indirilebiliyordu. Nitekim Berke Han'ın Hülagü'nün kendi topraklarına girmesi üzerine 10 yaşıdan büyük herkesin ata binmesini emretmesi⁶⁵¹ bu hususa dair önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Altın Orda ordusunun temel gelir kaynaklarından biri, askerlik hizmeti ile ilgili olan *çerig* vergisiydi. Altın Orda'da bu verginin uygulandığına dair en önemli örneklerden biri, *Ulu Muhammed Han'ın Tuglu Biy ve Hızır'a Verdiğı Soyurgal Yarlığı*'nda geçen “uzun *çerig* (askerî vergi)” ifadesidir.⁶⁵² *Çerig* kelimesi asker, ordu ve savaşçı anlamlarında kullanılmakla birlikte metinlerde bazen tüm orduyu, bazen de ordunun belirli bir bölümünü ifade etmek için kullanılmıştı.⁶⁵³ *Çerig* kelimesine *Camiü't-tevârih*'te de rastlanmakta⁶⁵⁴ olup “Herkesin bildiğı üzere, Ceyhun Nehri'nden Mısır sınırlarına kadar uzanan tüm Moğol *çerigleri* arasında bazılarına erzak verilir, bazılarına ise nadiren ek ödemeler yapılırdı.”⁶⁵⁵ ifadesinden ise *çerig* kavramına bir unvan nispetinde yer verildiğı görölmektedir. Yine aynı eserde, “Söz konusu bölgeleri tımar olarak tahsis ettiğimizde,

⁶⁴⁸ E.I. Kıçanov, “Svedeniya iz «Istorii dinastii Yuan'» («Yuan' shi») o Zolotoy Orde”, *Istochnikovedenie Istorii Ulusa Djuçi (Zolotoy Ordı) ot Kalki do Astrahani 1223- 1556*, (Kazan, 2001), 41.

⁶⁴⁹ 1330 yılında Yuan İmparatoru Tog-Timur döneminde Rus Muhafız Birliği oluşturuldu. 1281 yılında ilk kez Kıpçaklardan oluşan muhafız birlikleri kuruldu. Yine Aslardan devriye ve polis hizmeti yürüten birlikleri oluşturuldu. Kıçanov, “Svedeniya iz «Istorii dinastii Yuan'» («Yuan' shi») o Zolotoy Orde”, 42.

⁶⁵⁰ “Yuan shi”, *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 211.

⁶⁵¹ “Iz sochineniya Ibn Vasilya”, V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 50.

⁶⁵² *Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar*, 56.

⁶⁵³ Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't Tawarikh*, 766. Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, 2.

⁶⁵⁴ *Çerik* nispeli kişiler de metinde geçmektedir. “*Çerik Timur*”, “*Çerik* adında bir Moğol...”, “*Çerik Bitikçi*”, “*Moğol çerikleri*”,

⁶⁵⁵ Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't Tawarikh*, 732.

bunu halkın genel refahını sağlamak, iyi bir isim elde etmek ve Yasa'yı ve adaleti korumak amacıyla yaptık. Onlar da verilen bu lütuf ve ihsandan memnun ve mutlu oldular. Binlik, yüzlük ve onluk birliklerin komutanları ile çerig mensupları, adalet ve dürüstlüğü uygulamak, kötü muamelede bulunmamak, güce başvurmamak, daha önce uygulanan hiçbir adaletsizliği tekrar etmemek gibi birçok konularda güvence verdiler.”⁶⁵⁶ yer alan alıntıda geçen çerig mensuplarının onluk, yüzlük ve binlik birimlerindeki tüm askerleri (erleri) ifade ettiği anlaşılmaktadır.

Çerig kavramı, S.G. Claude'nun sözlüğünde “Başlangıçta savaş düzeninde dizilmiş birlikler” anlamında kullanılmış, sözlükte ordu manasına gelen sü terimi kullanım dışı kaldıktan sonra çerig kavramı daha genel anlamda ordu, asker vb. anlamında kullanıldığı bilgisine yer verilmiştir.⁶⁵⁷ Abdülkadir Donuk'un İdarî-Askerî Unvan ve Terimler adlı eserinde ise çerig kelimesinin savaş nizamında teşkil edilmiş askeri güç manasında olabileceğini söylenmiştir.⁶⁵⁸ Timothy May Moğolca'da çerig kelimesinin orduyu, merkezi hükümet için bir bölge ya da kabileden toplanan askerleri ifade ettiğini belirtmiş, ayrıca bu terimin kullanımında tipik olarak yerleşik kuvvetler manasına da geldiğini vurgulamıştır.⁶⁵⁹ Çerig olarak ifade edilen milis kuvvetleri, savaş zamanı orduya katılarak ana askeri gücü oluştuyordu. Bu milis kuvvetleri içerisinde; hafif süvari birlikleri ve muhtemelen piyade birlikleri ile çeşitli yardımcı birlikler bulunuyordu.⁶⁶⁰

Çerig, yalnızca savaş zamanlarında askere alınan geçici kuvvetleri ifade etmemekle birlikte, aynı zamanda Altın Orda Devleti'nin askerî vergi sisteminin de bir parçasıydı. A. Melek Özyetkin *Eski Türk Vergi Terimleri* adlı eserinde⁶⁶¹ Altın Orda ve Kırım sahasında alınan vergilerin içerisinde yer alan çerig vergisinin iş ve hizmet yükümlülükleri kapsamında ele alındığını ve bu verginin doğrudan askerlik hizmetini ifa etmekle ilgili

⁶⁵⁶ Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't Tawarikh*, 733.

⁶⁵⁷ S. G. Clauson, *Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, (Oxford: Oxford University Press. 1972), 428-429. Fikret Turan'ın Eski Türkçeden Orta Türkçe'ye Askeri Rütbe ve Unvanlar adlı makalesinde Çerig kelimesinin Orta Türkçe'de yaygınlaştığı Küli Çor Yazıtı gibi eski Türk yazıtlarında bir yerde rastlandığını, sü ve çerig kelimelerinin ordu ve asker anlamında kullanıldığını belirtmektedir. Fikret Turan, “Eski Türkçeden Orta Türkçe'ye Askeri Rütbe ve Unvanlar”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı 1 (2018) c. 58, 160-161.

⁶⁵⁸ Abdülkadir Donuk, *İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988), 97.

⁶⁵⁹ May, *Savaş Sanatı*, 76.

⁶⁶⁰ Vorontsov, “*Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordı (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)*” 158.

⁶⁶¹ Altın Orda'nın vergi terimlerine dair çalışma için bakınız: A. Melek Özyetkin, *Eski Türk Vergi Terimleri*, (Ankara: Köksav Yay. 2004).

olduğunu vurgulamaktadır.⁶⁶² Dolayısıyla *çerig* vergisi, belirli bir bölgeden asker sağlamayı ifade eden bir vergi türü olarak kabul edilirdi. Bu vergiye benzer bir uygulama *Camii't-tevârih*'in başka bir pasajında da ifade edilmektedir: “Ancak hiçbir koşulda tımarlar ile ilgili emir yazılmayacak ve bu tımar sahipleri herhangi bir ödeme yükümlülüğüne tabi olmayacaktır. Belirlendiği üzere *çerig*in her üyesi, saray deposu için elli Tebriz maund⁶⁶³ teslim edecek, bunun haricinde hiçbir suretle kendilerinden başka bir talepte bulunulmayacaktır.”⁶⁶⁴ Reşidüddin'in burada zikrettiği, zorunlu askerlik hizmeti yapmakla yükümlü olan *çerig* mensuplarından toplanan verginin, Uluğ Muhammed Han'ın *Tuglu Biy ve Hızır'a Verdiği Soyurgal Yarlığı*'nda geçen *uzun çerig*⁶⁶⁵ olarak adlandırılan vergiyle aynı olup olmaması değerlendirilmelidir. Ancak her iki verginin askerlik hizmetiyle doğrudan ilişkili olduğu düşünülmektedir.

1.8. Askerî Eğitim

Bozkır kültüründe askerî eğitim, konargöçer yaşamın bütünleyici bir parçası olmuş, doğal hayatın getirdiği zorluklarla başa çıkmak için çocukluktan itibaren yapılan faaliyetler, topluma bir bakıma savaşma yetisi de kazandırmıştı. Okçuluk, at üstünde talim, avcılık ve hayvan sürüsü yönetimi gibi günlük uygulamalarla savaşma becerileri arttırılmış, sürekli avları gibi kollektif faaliyetler ise savaş taktiklerinin uygulanması ve askeri disiplinin pekiştirilmesi için birer eğitim aracı işlevi görmüştü. Plano Carpinili'nin “*Erkeklerin ok yapmak, sürüleriyle bir süre için meşgul olmak ile avlanmak ve okla atış talimleri yapmaktan başka işleri yoktur.*”⁶⁶⁶ ifadesinden Moğollarda günlük yaşam ile askerî eğitimin örtüştüğü, savaş becerilerinin doğal şartlarda kazanıldığı görülmektedir. Bozkırda yaşamının getirdiği zorlu şartlar, geniş bir alana hâkimiyet kurabilmek için hava koşulları

⁶⁶² Altın Orda'nın vergi sistemleri üzerine dair araştırmalar yapan A. Melek Özyetkin, Altın Orda ve Kırım sahasında vergi tespitlerinde bulunmuş ve alınan vergileri sınıflandırmış olup bu sınıflandırmada vergiler, genel vergi yükümlülükleri ve iş ve hizmet yükümlülükleri olarak iki gruba ayrılmıştır. A. Melek Özyetkin, “Altın Orda-Kırım Resmî Yazışma Geleneğine Dair (1524 Tarihli Saadet Girey Han Tarhanlık Yarlığı)”, *İdil-Ural Tarihi Sempozyumu* (Ankara, 10-12 Ekim 2011) *Bildiriler*, c.1 Yay. Haz. İlyas Kemaloğlu, (Ankara: TTK Yay., 2015), 116.

⁶⁶³ Ağırlik birimi.

⁶⁶⁴ Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't Tawarikh*, 733.

⁶⁶⁵ Yarlıkta geçen *çerig* ifadesi şu şekilde geçmektedir. “Yasak, keceki yar (?) uzun *çerig* (askeri vergisi), tükerek (?), ok (vergi), koyun vergisi (ve) çıkış vergisi her ne yükümlülük olsa.” *Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar*, 56.

⁶⁶⁶ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 41.

ve doğa şartlarına dair bilgiler edinerek coğrafi konumları hafızada tutma ve uzaktaki hareketleri algılama, gözlemlleme ve takip etme yeteneği kazanmışlardı.⁶⁶⁷

Bozkırda askerî eğitim çok küçük yaşlardan itibaren başlamakta ve kademeli bir şekilde eğitim seviyesi arttırılmaktaydı. Çinli elçiler Peng Da Ya ve Xiu Ting'i kayıtlarında Moğol çocuklarının üç yaşına varınca ata bindirilerek atın dizginlerinin ellerine verildiğinden, daha sonra dört veya beş yaşına geldiklerinde ellerine küçük ok ve yay verildiği ve biraz daha büyüdüklerinde yılın dört mevsiminde ava çıktıklarını geçmektedir.⁶⁶⁸ Benzer şekilde Plano Carpinili Moğollar hakkında *"Büyükten, küçüğe herkes çok iyi ok atarlar. Erkek çocukları iki veya üç yaşlarına adım atınca hemen ata binmeye başlar, ata hâkim olurlar onları sürerler. Yaşlarına uygun olarak onlara yay verilir ve okçuluk öğretilir."*⁶⁶⁹ Tüm bu bilgiler, toplumda askerî eğitimin erken yaşta başlayıp, erken yaşta belirli yetenekler kazandırılarak ilerlediğini göstermektedir.

Bozkırda bireysel yeteneklerin geliştirilmesinin bir sonraki aşaması kolektif bir şekilde organize edilen savaş ortamına katılımı pekiştirilirdi. Bu konuda Çinli elçilerin gözlemi bu bağlamda önemlidir: *"Bozkırda bulunduğum sırada, Tatarların arabalarının hem komutanlar hem de sıradan insanlar için ağır yüklerle dolu olduğunu gördüm. Yaşlılar, çocuklar ve mallar bu arabaların içindeydi ve tüm halk birkaç gün boyunca hiç durmadan ilerliyordu. Ayrıca, bu Tatarların çoğunun 13-14 yaşlarında olduğunu fark ettim. Bunun sebebini sorduğumda şu cevabı aldım: "Bu Tatarların tamamı, savaşmak için Müslüman devletlere gönderiliyor. Yolculuk üç yıl sürecek. Şu anda 13-14 yaşında olanlar, hedef bölgeye vardıklarında 17-18 yaşına gelecekler ve hepsi mükemmel savaşçılar hâline gelmiş olacak."*⁶⁷⁰ Bahsekonu aktarımda görüldüğü gibi, ergenlik çağına giren erkekler seferlere götürülerek tecrübe kazandırılmakta, genç yaşta savaş tecrübesi olan askerlerin erişkinliğe geçtiği yaşlarda artık 3-4 sene tecrübesi olan dinamik bir asker grubunu teşkil etmekteydi. Bu uzun süreli seferlerde genç askerlerin askerî disipline adapte edilmeleri

⁶⁶⁷ Günümüz Kırgız ve Moğollar, 5-6 verst (yaklaşık 5-6 km) mesafeden, bir çalı veya yaşın arkasına saklanmış bir insanı fark edebilir yeteneğe sahiptir. Uzak mesafelerden, yanan bir ateşin dumanını, kaynayan suyun buharını ve benzeri işaretleri fark edebilir. Düzlük arazide havanın berrak olduğu şafak vaktinde, insanları ve hayvanları 25 verst (yaklaşık 26-27 km) uzaktan algılayabilirler. Zrenzheng Khara-Davan, Chingiskhan Velikiy Zavoyevatel, (Moskova: Veche, 2008), 271. Vernadsky Moğollar ve Ruslar, 142, Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordı (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 187.

⁶⁶⁸ Shao Hung, "Meng Ta Pei Lu", 106.

⁶⁶⁹ Plano Carpinili Johannes, Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247, 43-44.

⁶⁷⁰ Peng Da Ya ve Xiu Ting, "Hei Ta Shi Lu", 76.

sağlanmakta, bununla birlikte seferde lazım olan erzak konvoylarının idaresi, yedek at bakımını gibi görevlerde de bulunmaktalardı.⁶⁷¹

Türk-Moğol askerî sisteminde, askerlerin yetiştirilmesinde ve eğitilmesinde kollektif bir şekilde gerçekleştirilen süreklilik önemli bir yer tutmaktaydı. Avcılık sadece besin elde etmenin bir yolu değil, aynı zamanda bir tür askerî bir tatbikat işlevi de görüyordu. Sürekli avında ortak hareket etme, askerî disiplini pekiştirmekte ve askerlerin bir arada uyumlu bir şekilde hareket etmesini sağlıyordu. Bu bağlamda Cengiz Han'ın yasalarındaki avcılığa yapılan vurgu oldukça dikkat çekicidir. Cengiz Han yasasında avı hayati bir iş olarak saymış, avcılığın eğitim ve öğretim açısından mutlaka gerekli olduğunu vurgulamıştı.⁶⁷² Cengiz Han'ın avcılığı Cüveynî'nin aktarımıyla “*Moğolların gözünde önemli ve beğenilen iş*” şeklinde nitelendirilmişti. Bu sebeple Cengiz Han bu faaliyetin sorumluluğunu büyük oğlu Cuci'ye tevdi etmişti.⁶⁷³

Cengiz Yasası'na göre av faaliyetlerinin genellikle kış aylarının başlarında yapılması planlanırdı.⁶⁷⁴ Kış aylarında donmuş nehirler ordunun geçişini engellemediği için bu aylar tercih edilirdi. Av işleri, hanın emriyle başlamakta, verilen emir gereğince her on kişiden birkaçının avlanacakları bölgeye uygun teçhizat tedarik etmesi beklenirdi. Ardından ordunun merkez, sağ ve sol kanatları belirlenir ve büyük emirlere teslim edilirdi. Bu noktada keşif birlikleri büyük önem taşıyordu; bu birimler av hayvanlarının hareketini ve sayılarını bildirir ve elde edilen bilgiler avın daraltılması için kullanılırdı.⁶⁷⁵

Avın çemberi, bir, iki veya üç ay içinde daraltılır, ardından av aşama aşama ilerletilerek, çemberin dışına çıkılmaması emredilirdi. Bu süreçte ihmalkârlıklar genellikle sopayla dövülerek, bazen de ölümle cezalandırılırdı.⁶⁷⁶ Çember içine alma (*Nerke*) olarak adlandırılan kuşatma aşamasında, askerlere verilen konumu korumamak gibi davranışlar

⁶⁷¹ Khara-Davan, Chingiskhan *Velikiy Zavoyevatel*, 272.

⁶⁷² Cengiz'in av yasası ile ilgili bakınız: Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, 86-88.

⁶⁷³ Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, 94. Gregory Abû'l-Farac (Bar Habreus), *Abû'l-Farac Tarihi*, c. II, çev. Ömer Rıza Doğrul, (Ankara: TTK Yay. 1950), 478. Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, çev. Şerafeddin Yaltkaya, (Ankara: TTK Yay.,2011), 6. Peng Da Ya ve Xiu Ting, Moğolların avcılığa düşkün olmakla nitelendiriyor ve onların av yöntemine dair önemli bilgiler vermektedir. Peng Da Ya ve Xiu Ting, “Hei Ta Shi Lu”, 88. Marco Polo, Kubilay döneminde avcılık faaliyetine özel önem verildiğini, Han'ın emriyle belirli dönemlerde sürekli avlarına çıktığı, ok kullanılarak avlanma yapıldığı, bazen büyük birliklerin de av faaliyetlerinde bulunduğu seyahatnamede yer almaktadır Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, 205-209.

⁶⁷⁴ Marco Polo, Kubilay Han'ın av organizasyonunu mart ayında başladığını söylemektedir. Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, 205.

⁶⁷⁵ Vernadsky *Moğollar ve Ruslar*, 145.

⁶⁷⁶ Curt Alinge, *Moğol Kanunları*, 159.

da ağır şekilde cezalandırılırdı.⁶⁷⁷ Kuşatma çemberi içine sıkıştırılan av hayvanlarına önce han ok atar, ardından hanedan üyeleri, sonra emirler ve daha sonra sıradan askerler atışa başlardı. Bu operasyon, birkaç yaralı hedef dışında av tamamen etkisiz hale getirilene kadar sürdürülürdü. Ardından kişinin rütbesine ve sosyal statüsüne uygun bir şekilde ganimet paylaşımı yapılırdı.⁶⁷⁸

Avcılık faaliyeti ava katılan askerlere planlama, koordineasyon, disiplin, strateji geliştirme, atış talimi, fiziksel dayanıklılık gibi askeri konularda uygulamalı bir eğitim işlevi görmüştü. Ava katılan askerler savaş alanında uyguladıkları kuşatma taktiklerini av içerisinde prova etmekte, ordunun merkez ve kanatlarında yer alan komutanlar emrindeki askerlerin koordinasyon içerisinde hareket edip etmediğini gözlemleyebilmekteydi. Ayrıca avdan önce, keşif birliklerinin gönderilerek hayvanların takip ettirilmesi istihbarat ve muhabere işlerinin de görülmesini sağlıyordu. Av esnasında askerler hedef vurma, atış talim gibi okçuluk becerilerini geliştiriyorlardı.

Genel olarak yapılan askerî talimler arasında; binicilik, silah kullanma talimi; atış talimi, tam hızla at sürerken ok atma, savaş atı eğitimi yer almaktaydı.⁶⁷⁹ Özellikle atış talimleri ordu içinde sürekli olarak yapılmakta, bu faaliyetler içerisinde keskin nişancılık eğitimi de verilmekteydi. Ordunun yüksek rütbeli komutanları da nişancılık talimlerini sürdürmekteydiler. Bu bağlamda İbni Battuta'nın verdiği bilgi kıymetlidir. *“Davetliler bu tarzda yerlerini aldıktan sonra otağa nişan tahtaları konuldu. Emir-i tümen rütbesine sahip her kumandanın kendisine ait bir nişan tahtası vardı.”*⁶⁸⁰ Bu anlatımdan yola çıkarak, komutanların nişan alma ve atış talimi yapmasının askeri eğitimde önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ancak burada bahsedilen atış talimi, törenin bir parçası olup komutanların kişisel yeteneklerini sergilemesine olanak tanıyordu.

Askerî eğitimin toplu olarak uygulanmasında savaş oyunları da önemli bir yer tutmaktaydı. Süvarilerin toplu hareketi esnasında bir kabağa hedef alarak yaptığı talim olan kabak oyunu, at üzerinde özel tasarlanmış eğri uçlu sopalar (çevgan) değnek veya top ile

⁶⁷⁷ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 87. Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*, 51.

⁶⁷⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 87. Vernadsky *Moğollar ve Ruslar*, 145-146.

⁶⁷⁹ İskander İzmailov, “Voysko Ulusa Cuçi vo Vtoroy Polovine XIII-XV vv., Struktura Komandovaniya, Sposob Komplektovaniya, Çislennost i Roda Voysk”, *Voennoe Delo Zolotoy Ordi: Problemy i Perspektivy İzuçeniya*, Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan (Kazan: OOO "Foliant", Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2011), 28.

⁶⁸⁰ *İbn Battûta Seyahatnamesi*, 326.

iki takım arasında oynanan, topu hedefe gönderme (çevgan) oyunu,⁶⁸¹ atlı oyuncuların içi doldurularak ağırlaştırılmış oğlak gövdesini işaret direğinden kapıp, rakiplerinden koruyarak oyun sahasına çizilen çemberin etrafında atıyla birlikte döndürerek puan kazandığı geleneksel kök börü oyunu⁶⁸² bozkırda yaygın olarak askeri talimlerde kullanılan oyunlara örnek teşkil etmekteydi.

Askerî eğitimin en önemli kısmı, askerler arasında disiplinin tatbik edilmesi ve genç askerlere disiplin kurallarının benimsenmesiydi. Emir komuta sisteminde emre itaatsizliğe mahal vermeksizin başta hana, sonra ise komutanlara mutlak itaatin sağlanması ceza yoluyla oluşturulurdu. Disiplin cezaları, kurallara aykırılığın görüldüğü şartlara göre sertleşmekteydi. Bu konuda Plano Carpinili'nin, "*Cengiz yasasına göre orduda savaş zamanı onluk olarak ayrılan gruplar arasından kaçış veya hiyerarşik birimler arasında izinsiz geçiş sert cezalarla cezalandırılmıştı. Savaş halindeyken onluk gruptan kaçanlar, saldırı halindeki orduda diğer gruplar hücumda iken cesaretsizlik gösteren onlu gruplar gibi disiplinsizliklerin cezası ölümdür.*"⁶⁸³ ifadesinden savaş esnasında disipline aykırı hareketlerin ölümle cezalandırılabilirdi görülmekteydi. Savaş sırasında düşmanın tam olarak bozguna uğratılarak yenilgiyi kabul etmeden erken davranarak ganimet toplamaya çalışan disiplinsiz askerler için de ölüm cezası öngörülmüş ve uygulanmıştı.⁶⁸⁴

Barış zamanında uygulanan cezalar genellikle savaş zamanında uygulanan cezalar kadar ağır değildi. Söz gelimi, merkez ordusunda bulunan muhafızların yoklamada bulunmamalarının cezası kademeli olarak artmakta, yoklamada bir kez bulunmayan bir muhafız için üç değnek, ikinci kez bulunmayan muhafız için yedi değnek, geçerli mazereti bulunmaksızın üçüncü kez bulunmayan muhafız için ise otuz yedi değnek vurulması cezası verilmekteydi.⁶⁸⁵ Cezalar sadece askerlere değil, komutanlara da verilirdi. Nöbetin devir ve teslimi sırasında, birliği kontrol etmeksizin teslim eden veya teslim alan komutanlar cezalandırılırdı.⁶⁸⁶ Caydırı bir cezalandırma sistemine sahip olan Moğollarda bahse konu mutlak itaat önemliydi. Moğol İmparatorluğu'nu ziyaret eden seyyah ve elçiler astların

⁶⁸¹ Feyzi Halıcı, "Çevgan", *DİA*, c. XIII, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yay. 1993), 294-295.

⁶⁸² Zehra Bayır, Gülten Küçükbasmacı, "Kırgız Destanlarındaki "Kökbörü" Oyununun Halkbilimsel Açıdan İncelenmesi", *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 9 (2022), 656.

⁶⁸³ Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa'da Orta Asya'ya Yolculuk*, 99-100.

⁶⁸⁴ Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa'da Orta Asya'ya Yolculuk*, 121.

⁶⁸⁵ *Moğolların Gizli Tarihi*, 201.

⁶⁸⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, 201.

üstlerine olan bu mutlak itaatini gözlemlemişlerdi.⁶⁸⁷ Askerî kurallar gereği üstlerin (komutanların) yetkisi de sınırsız değildi. Disiplin cezalarını uygulanırken komutanların bazı kararlar hakkında üst mercilere (Hana) danışmaları gerekiyordu ve komutanların askerleri, önceden bilgilendirmeden kendince cezalandırmaları (dövmesi, değnekle vurması vb.) yasaklanmıştı.⁶⁸⁸ Cengiz Yasası'nda askerî disiplin suçlarının tekrerrür etmesi halinde cezalandırma şekli ve cezalandırma araçları da değişebiliyordu.⁶⁸⁹

Hanedan üyesi şehzadelerin, yani taht adaylarının eğitimlerine ve askeri talimlerine önem veriliyordu. Bununla alakalı Reşidüddin'in Gazan Han'ın yetiştirilmesiyle ilgili anlatımı bu konuda kayda değerdir: *"Gazan gençlik yıllarında çocukları ve gençleri etrafına topluyor, onlara yosun ve yasa kurallarını ve yakın dövüş yönetmelerini öğretiyordu, çocukları aka, ini, anda ve kuda gibi rütbelere ayırıyor, içlerinden biri yasayı çiğnerse disiplin cezası veriliyordu. Keçeden, kumaştan yapılmış, insan ve at figürleri oluşturur, silahlandırır, savaş sahnesi canlandırır. Beş yaşına geldiğinde Abaha Han onu eğitimi için Yaruk Bahşi'yi görevlendirdi. Gazan onun yanında Moğol ve Uygur yazısı, bilimi ve gelenekleri öğretti. Daha sonra binicilik ve okçuluk eğitimi almaya başladı. Devamlı avcılık pratiği yapıyor, at sürme yeteneğini gösteriyordu."*⁶⁹⁰ Bu örnekten anlaşılacağı üzere, şehzadelerin eğitiminde onlara çok erken yaşlarda hem ordu komutanlığı hem de devlet yönetiminde gerekli becerilerin kazandırılmasına özen gösteriliyordu. İlhanlılarda uygulanan bu tarz bir şehzade eğitim metodunun Altın Orda'da da uygulandığı düşünülmektedir.

Orta çağ İslam dünyasında okçuluk, süvari eğitimi, savaş taktikleri, kılıç ve mızrak kullanımı gibi askerî eğitimi içeren *fürüsiye* eserler yaygın olarak kaleme alınmıştı. Özellikle Memlûkler döneminde bu tür *fürüsiye* risaleleri büyük ilgi görmüş çok sayıda

⁶⁸⁷ Peng Da Ya ve Xiu Ting, "Hei Ta Shi Lu", 105. Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 31. Altay Tayfun Özcan *Chronica Maiora'da Moğollara Dair Kayıtlar*, 41. Altay Tayfun Özcan, "Chronica Maiora'da Moğol İmajı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 27/2, (2012), 436.

⁶⁸⁸ *Moğolların Gizli Tarihi*, 201.

⁶⁸⁹ Cengiz Yasasında suç ikinci suç işlenirse bambu sopa ile dövülme, üçüncü kez işlenirse sert kırbaça cezalandırılma, dördüncü kez işlenirse ölümle cezalandırma gerçekleşiyordu. Eğer bir binbaşı tümen komutanının kararını ihlal ettiğinde ahşap uçlu oklarla idam edilirdi. Eğer yüzbaşı veya onbaşı kendi birliğinde işlenen suçtan dolayı kendisi de ceza alırdı. Yasaları çiğneyenler ordudan ihraç edilirdi. Görüldüğü üzere suçlar son derece de caydırıcı bir özelliğe sahipti. Hrapačevskiy, *Voennaya Derjava Çingishana*, 163. Vorontov, cezalandırmak için kullanılan ahşap uçlu okların kalıntılarının Aşağı İdil bölgesinde mezarlarda rastlandığını vurgulamaktadır. Vorontov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordı (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 187.

⁶⁹⁰ Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't Tawarikh*, 591.

üretildiği.⁶⁹¹ Bu tür risalelerin Altın Orda sahasında varlığı kanıtlanamasa da Altın Orda ile Memlükler arasındaki yoğun diplomatik temaslar neticesinde, iki devlet arasındaki kültürel etkileşim nedeniyle Memlüklerin fûrûsiyye eserlerinin Deşt-i Kıpçak sahasındaki askerî talimlerde de kullanılabileceği düşünülmektedir.

⁶⁹¹ Barış Bora Güç, "Furusiyya: Eserleriyle İslami Savaş Sanatının Tarihi ve Konularının Özeti", *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, Sayı 5 (2018), c.2, 51.

İKİNCİ BÖLÜM

2. DEŞT-İ KIPÇAK'TA SİLAH VE TEÇHİZAT

Deşt-i Kıpçak coğrafyasında, savaş aletleri ve teçhizatları, devletin devamlılığı ile toplum düzeninin (asayişin) sağlanmasında etkin bir rolü vardı. Savaş aletleri sadece savaşlarda kullanılmayıp, aynı zamanda avcılık ve eğitim gibi hayatın diğer alanlarında da kullanımı yaygınlık gösteriyordu. Bölgeye hâkim olan Türk-Moğol devletlerinde silah üretimi ve kullanımı hem savaşta hem de sosyal hayatta önemli bir yer ediniyordu. Bu durum seyahatnamelerde de kendisini göstermiş, Rubruk'un eserinde Moğol erkeklerinin sosyal yaşamlarında ok, yay, biniş askısı, üzengi ve eyer imal ettikleri geçmektedir.⁶⁹² Carpinili'nin aktarımından da Moğol erkeklerinin okun üretimi konusunda teknik bilgiye sahip oldukları⁶⁹³ ve üretim sürecinin bireysel düzeyde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Kaynaklarda sıklıkla vurgulanan Moğol silahlarının yıkıcı gücü,⁶⁹⁴ silahların tasarımı, malzeme kalitesi, dayanıklılığı ve kullanım kolaylığı gibi üretim unsurlarıyla doğrudan ilişkiliydi. Savaş alanında silahların yüksek tahrip gücü, sadece savaşçıların yetenekleri ile değil, silahın teknolojisi ve üretimi ile de ilgiliydi. Silah üretimi bireysel düzeyde sınırlı kalmamış, imparatorluk genişledikçe silah üretim merkezleri de ele geçirilmişti. Bu durum, silah üretimine ilişkin teknik bilginin transferine ve teçhizatın çeşitlenmesine katkı sağlamıştı. Bu gelişmelerin önemli göstergelerinden biri, 13 ve 15. yüzyılda Deşt-i Kıpçak coğrafyasında farklı malzemelerden imal edilen/veya farklı ülkelerden getirtilen tahrip gücü, silah menzili ve kullanım kolaylığı gözetilerek farklı tiplerde tasarlanan ok, yay, kılıç, kalkan, balta, topuz, bıçak gibi çeşitli silahların yaygın olarak kullanılmasıydı.

Bu bölüm Deşt-i Kıpçak'ta kullanılan silahların oluşumu, gelişimi ve çeşitliliğine odaklanarak, yazılı kaynaklardan, arkeolojik verilerden, minyatür ve resim gibi görsel sanatlardan elde edilen bilgiler kullanılarak oluşturulmuştur. Bu kapsamda silahlar fırlatma silahları, kesici silahlar, vurucu silahlar, parçalayıcı silahlar, delici silahlar, kuşatma silahları ve koruyucu teçhizatlar adı altında 7 başlıkta ele alınarak sınıflandırılmıştır.

⁶⁹² Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*, 54

⁶⁹³ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 41.

⁶⁹⁴ Splitli Toma, "Salona ve Split Piskoposlarının Tarihi", *Moğollar Avrupa'da*, 108.

2.1.Fırlatma Silahları (Uzaktan Dövüş Silahları)

Süvari ağırlıklı ordularının kullandığı en önemli fırlatma silahları ok ve yaydı. Ok ve yayın üretiminin basit, kullanımının ise pratik oluşu, silahlı çatışmalarda olduğu kadar avcılıkta, askeri eğitimde ve günlük hayatta da kullanımı, bu silahları göçebe silah kompleksinin en yaygın silahları haline getirmişti.

2.1.1. Ok

2.1.1.1. Ok Kavramı

Ok kelime kökeni bakımından Türkçe bir kavram olup terim *Dîvânu Lugâti't-Türk*’te ok şeklinde tanımlanmıştı.⁶⁹⁵ Memlük döneminde 14. yüzyılında Kıpçak Türkçesi ile hazırlanan okçulukla ilgili *Kitab fi İlmi'n-Nüşşab* adlı eserde ok kelimesi şu şekilde ifade edilmişti: “*Amma ok atmaknun biş erkânı var turur. Birisi yay turur, kiriş turur, ve birisi, ok turur, ve birisi köskuban turur, ve birisi, ok atgan kişi turur.*”⁶⁹⁶ Ok atan anlamı, *Dîvânu Lugâti't-Türk*’te olduğu gibi⁶⁹⁷ aynı şekilde *Kitab fi İlmi'n-Nüşşab*’da da “okçı” şeklinde geçmektedir.⁶⁹⁸

Ok kelimesinin Moğolcadaki karşılığı ise *sumundur*.⁶⁹⁹ Genceli Kirakos’un kaleme aldığı kronikte de okun Moğolca karşılığı *sumun* (semu, semou) olarak zikredilmişti.⁷⁰⁰ Ok atan, okçu manası ise Moğolca’da *sumunçi* kelimesiyle karşılanmaktaydı.⁷⁰¹

Sözlüklerde okun parçaları için kullanılan kelimelerde yer almaktaydı. Türkçede ok ucunu ifade eden kelimesi ise *temrendir*. *Dîvânu Lugâti't-Türk*’te ok ucu *temürgen* şeklinde geçmektedir.⁷⁰² Memlük dönemine ait Kıpçak Türkçesi ile hazırlanmış *Kitâbü'l- İdrâk li-sâni'l-Etrâk* adlı sözlükte *damran* şeklinde ifade edilmişti.⁷⁰³ *Kitab fi İlmi'n-Nüşşab* ‘da ise temrene “ok temürî” şeklinde rastlanmakta, metinde bu terim “*Birisi kabza turur; ve birisitefvik turur, ve birisi, yayı ağzına tegrü çekmek turur, ve birisi oknın temürini baş*

⁶⁹⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, 361.

⁶⁹⁶ Müstensih Hüseyin b. Ahmet el- Erzurumî, *Hulasa Okçuluk ve Atçılık*, haz. H. İbrahim Delice, (İstanbul Kitapevi, 2003), 158.

⁶⁹⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, 362.

⁶⁹⁸ Müstensih Hüseyin b. Ahmet el- Erzurumî, *Hulasa Okçuluk ve Atçılık*, 171.

⁶⁹⁹ Ahmad Shafiq Shafi, “Mukaddimetü'l-Edeb’in Çağatayca ve Moğolca Sözcükleri”, (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2022), 43.

⁷⁰⁰ Genceli Kirakos, *Moğol İstilas 1220-1265*, 78.

⁷⁰¹ Shafi, “Mukaddimetü'l-Edeb’in Çağatayca ve Moğolca Sözcükleri”, 43.

⁷⁰² Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, 462. Abdülkadir Donuk, *İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, 104.

⁷⁰³ Abû Hayyân, *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, haz. Ahmet Caferoğlu, (İstanbul: Evkaf Matbaası, 1931), 33.

parmagnun iki bogunu arasında kılmak turur...”⁷⁰⁴ şeklinde yer almaktaydı. Bununla birlikte temren sadece ok ucunu ifade eden bir kelime değildi. Haremz Türkçesi ile hazırlanmış 12. yüzyıla ait *Mukaddimetü'l-Edeb* adlı sözlükte *temren* mızrak ucunu da ifade etmekteydi: “*Ornattı süniü başıda temürni (mızrağın başına temren yerleştirdi)*”⁷⁰⁵

2.1.1.2.Ok Çeşitleri

Sahip olduğu teknik özelliklere ve kullanım amacına göre ok çeşitleri bulunmaktaydı. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *yasıç* adı verilen şekil olarak düz ve uzun bir ok ucu geçmektedir. Buna ek olarak *katukluk* olarak adlandırılan ve bir tür zehirli ok olduğu düşünülen bir ok türü daha vardır.⁷⁰⁶ *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen bir başka ok türü ise *çığılwar* oku idi. Bu ok türü de bir çeşit kısa ok türüydü.⁷⁰⁷ Aynı sözlükte eğitim amaçlı kullanılan *kalwa* adında bir ok çeşidi de bulunmaktaydı. *Kalwa* temrensiz, ucu yuvarlak bir ok çeşidi olup çocuklar için ok öğrenme amaçlı tasarlanmış bir ok çeşidiydi.⁷⁰⁸

Moğolların Gizli Tarihi'nde ok çeşitleri ile alakalı malumat mevcuttur. Metinde geçen “*Çentikli oklarımı yonttum.*” İfadesinden, Moğolların oklarının ucundaki delici parçaların çentikli olduğunu anlıyoruz. Gumiliev, Moğolların kullandığı çentikli okların zehirli oklar olabileceğini iler sürmüştür. Ayrıca yazar çentikli okun yapım aşamasının uzun sürdüğünü ve savaşta işe yararlılık oranının düşük olduğundan bahsetmiştir.⁷⁰⁹ Askerî tarihçi Kuşkumbayev de *Moğolların Gizli Tarihi*'nde geçen çentikli oku, şafta yerleştirilen özel çentikler olarak değerlendirmiş ve Moğol ok şaftının alt kısmında, şaftı kirişe sabitlemek için ok çentiğinin yapıldığı bir uzantıya sahip olduğunu ifade etmiştir.⁷¹⁰

Moğolların Gizli Tarihi'nde geçen bir başka ok çeşidi özel tasarlanmış ıslık çalan ok ucudur.⁷¹¹ Bu ok ucu metinde de geçtiği gibi ıslık çalan ok, iki yaşındaki bir öküzün

⁷⁰⁴Müstensih Hüseyin b. Ahmet el- Erzurumî, *Hulasa Okçuluk ve Atçılık*, 160

⁷⁰⁵ Shafi, “Mukaddimetü'l-Edeb'in Çağatayca ve Moğolca Sözvarlığı”, 308.

⁷⁰⁶ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, (İstanbul: Ötüken Yay., 2019), 142-143.

⁷⁰⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, 155.

⁷⁰⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, 221.

⁷⁰⁹ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, 131. Ayrıca Çentikli ok hakkında bak: L.N. Gumilev, *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde*, çev. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yay.,2002), 298-302.

⁷¹⁰ A.K. Kuşkumbayev, “Originalnyye Nazvaniya Predmetov Vooruzheniya Zolotoordynskikh Voinov Kak Istoricheskiy Istochnik”, *Sbornik Materialov Mezhdunarodnoy Nauchnoy Konferentsii Kipchaki Yevrazi: Istoriya, Yazyk i Pismennyye Pamyatniki*, (Astana, 2013), 284.

⁷¹¹ Çin kaynakları ıslık çalan okun (vızıldayan okun) Mete Han tarafından icat edildiğini söylemektedir. ıslık çalan bir ok, kemikten yapılmış bir okun ucuna delikler açılarak üretilirdi. Osmanlı döneminde bu ok çavuş oku olarak bilinirdi. Komutanlar tarafından kullanılan okun işlevi işaret vermek ve yön göstermekti. Bakınız: Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, c.1, (Ankara: TTK Yay.,1993), 8.

boynuzlarından yapılan delikler açılarak ses çıkaran yapıştırılarak meydana getirilmişti.⁷¹² Rubruk'ta seyahatnamesinde de *Moğolların Gizli Tarihi*'nde bahsedilen bu ısıklık çalan oklarla ilgili bir referans bulunmaktadır. Mönghe Han'ın önüne getirilen okların gümüş malzemeden yapılmış uçları delikli okların fırlatıldığında ısıklık çaldığı geçmektedir.⁷¹³ Kaynaklarda bahsi geçen ısıklık çalan ok, ordunun hareketlerini kontrol etmek için kullanılan bir ok çeşidiydi.⁷¹⁴

Moğolların Gizli Tarihi'nde geçen bir başka ok çeşidi ise ucu selvi ağacından yapılmış *godol* adı verilen çocukların kullanabildiği küçük bir ok çeşidiydi.⁷¹⁵ Metinde geçen bir başka ok türü *uçumah* okudur. Metinde şu şekilde geçmektedir: “*Oğlu Sanggum uçumah oku ile kırmızı yanaklarından yere yuvarlanınca ordusunu durdurarak çekilen Onghan şöyle diyordu...*”⁷¹⁶ Fakat okun herhangi morfolojik özelliğinden bahsedilmemişti. Metinde fırlatıldığında bir seferde yirmi ila otuz adamı birden öldürebilen *anghu* olarak isimlendirilen bir ok türünden bahsedilmektedir.⁷¹⁷ Bahsekonu metnin sözlü kültür geleneğinden üretildiği dikkate alındığında, efsaneler, destanlar, masallar ve şiirlerdeki mübalağalı üslubun kullandığına dikkat etmek önemlidir. İlgili şiirde, bir adamın boyunun yaklaşık 3 alda (yaklaşık altı metre) olması, bir adamı teçhizatıyla yutabilmesi gibi aktarımlar, hayatın olağan akışına uygun düşmemekte, masalsı bir söylemi ihtiva etmekteydi. Keza, bir ok türü olan *anghu oku*, ne kadar delici ve kesici olursa olsun, ok mahiyetindeki bir savaş aletinin tek atışta yirmi otuz adamı öldürmesi mümkün değildir.

Metinde *keyibur* isimli başka bir ok türü de geçmektedir. Kuşkumbayev *keyibur* okunun uzun menzilli uçuşta hızlı dönüş yapabilme özelliğine sahip olabileceğini tahmin etmektedir.⁷¹⁸ *Ho'oçah* ve *odora* isimli iki ok türü daha bulunmaktadır.⁷¹⁹ Bu oklar menzillerine göre ikiye ayrılır, *ho'oçah* oku uzun menzilli, *odora* ok ise kısa menzilli ok çeşididir. Ayrıca Cengiz Han keşif kollarını atarken onları uzak oklar (*ho'oçah*), yakın

⁷¹² *Moğolların Gizli Tarihi*, 52.

⁷¹³ Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*, 123.

⁷¹⁴ Bahattin, Ögel, *Türk Mitolojisi*, 8.

⁷¹⁵ *Moğolların Gizli Tarihi*, 52-53. Kozin, *Sokrovennoe Skazanie*, 105.

⁷¹⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, 97.

⁷¹⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, 122.

⁷¹⁸ A.K., Kuşkumbayev, “Originalnyye Nazvaniya Predmetov Vooruzheniya Zolotoordynskikh Voinov Kak Istoricheskiy Istochnik”, 2. A.K. Kuşkumbayev, “Luk i Strely v Sostave Zolotoordynskogo Vooruzheniya: Voprosy Izuçeniya i Sposoby Primeneniya Boyevih Sredstv”, *Voprosy istorii i arkheologii srednevekovih kočevnikov i Zolotoy Ordı: sbornik nauçnih statey pamyati V.P. Kostyukova*, Otv. red. i sost. D.V. Maryksin, D.V. Vasiliev, (Astrahan: Izdatelskiy dom Astrahanskiy universitet, 2011), 5.

⁷¹⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, 59.

oklar (odora) şeklinde tanımlamıştı.⁷²⁰ Son olarak metinde bahsedilen ok çeşidi *şibayn* okudur. Merkit Tohto'nun Cengiz Han ile savaşı sırasında *şibayn* oku ile vurulduğundan bahsedilmektedir.⁷²¹

Plano Carpinili Moğollar tarafından kullanılan bir başka ok türüne işaret ederek, onların demirden ucu olmayan işaret okları kullandığını, hanın çadırının sınırlarını aşarak kaçmaya çalışanların bu uçsuz oklarla vurulduğundan bahsetmişti.⁷²² Kuşkumbayev bunların ahşaptan yapılma kör başlı oklar olduğuna dikkat çekmektedir.⁷²³ İşaret oklarının varlığından *Yuan Tarihi*'nde de bahsedilmektedir. Kronikte Moğol ordusunun komuta kademesi arasında kural ihlal eden kişilere karşı bir uyarı işareti vermek amacıyla tahtadan yapılma ok uçların kullanıldığı anlatılmaktadır.⁷²⁴ Kuşkumbayev ön saflarda yer alan binbaşı ve tümen komutanlarına tahta uçlu okların fırlatılmasını cezalandırma olarak değil, savaş esnasında binlerce kişiye ve tümen başına bir sinyal vermenin veya tehlikeli eylemlerin önlemenin bir yolu olarak yorumlamıştır.⁷²⁵

Moğolların Gizli Tarihi'nde adı geçen ok uçlarının, Moğolların hâkim olduğu bölgelerde yapılan arkeolojik kazılarda bulunan ok uçlarıyla tam olarak aynı olup olmadığı kesin olarak bilinmemekle birlikte bu karşılaştırmayı yapmak için daha detaylı araştırmaların yapılması gerekmektedir.⁷²⁶

2.1.1.3. Ok İmalatında Kullanılan Malzemeler

Okun teknik açıdan en önemli kısmı olan ok ucu demir, kemik, ahşap ve boynuzdan yapıldı. Moğolların kullandığı oklar ile ilgili bilgi veren kaynaklar, okların yapımında doğal malzeme kullandıklarını göstermektedir. Özellikle Moğollar hakkında bilgi veren elçilik raporları ve seyahatnameler gibi kaynaklar, okun yapım malzemesine ile ilgili çeşitli bilgiler vermektedir. Çinli elçi Shao Hung tarafından kaleme alınan Meng Ta pei lu'da

⁷²⁰ Kuşkumbayev, "Luk i Strely v Sostave Zolotoordynskogo Voorujeniya: Voprosy Izuçeniya i Sposoby Primeneniya Boyevih Sredstv", 52.

⁷²¹ Ahmet Temir tarafından yapılan çeviride *şibayn* oku serseri ok şeklinde çevrilmiştir. *Moğolların Gizli Tarihi*, 59. Kozin tarafından yapılan çeviri de ise *şibayn* oku "метательной стрелой-шибайн-сүмүн" şeklinde çevrilmiştir. Kozin, *Sokrovennoe Skazanie*, 151.

⁷²² Plano Carpin, *Moğolistan Seyahatnamesi* 13. *Yüzyılda Avrupa'da Orta Asya'ya Yolculuk*, 117.

⁷²³ Kuşkumbayev, "Luk i Strely v Sostave Zolotoordynskogo Voorujeniya: Voprosy Izuçeniya i Sposoby Primeneniya Boyevih Sredstv", 53.

⁷²⁴ "Yuan shi", *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 169.

⁷²⁵ Kuşkumbayev, "Luk i Strely v Sostave Zolotoordynskogo Voorujeniya: Voprosy Izuçeniya i Sposoby Primeneniya Boyevih Sredstv" 53.

⁷²⁶ Swietoslawski, *Arms, and armour of the nomads of the great steppe in the times of the mongol expansion (12th-14th centuries)*, 63.

Moğolların oklarını sarı söğütten imal edildiği belirtilmektedir.⁷²⁷ Pend Da Ya ve Xiu Ting'in *Hei Ta shi lu* adlı eserde deve kemiğinde yapılmış ok uçlarına ve kartal tüylü ahşap ok uçlarına dikkat çekilmişti.⁷²⁸ Splitli Toma'nın kayıtlarında Moğol oklarının demirden, kemikten veya boynuzdan yapıldığı bilgisi yer almaktadır.⁷²⁹ Gizli Tarih'te geçen ısıklı okun ucu öküzün boynuzundan üretilmişti.⁷³⁰ Camiüt Tevarih'te *qodali* isimli bir ok türünden bahsedilmekte⁷³¹ olup bu okları ise kemikten imal edilmekteydi.

Boynuz, ahşap ve kemik malzeme dışında ok ucu yapımında en fazla kullanılan materyal demirdi. Parisli Matthew kaleme aldığı *Chronica Maiora*'da Moğolların demirden oklar kullandığından bahsetmektedir.⁷³² Carpini de Moğolların demirden imal edilen uçları sivri oklara sahip olduğunu ve bu ok uçlarının her iki tarafının da kılıç gibi keskin tasarlandığından söz etmektedir.⁷³³

Demirin kullanımı savaşçı milletler olan Türkler ve Moğollar için son derece önemliydi.⁷³⁴ Ebülгази Bahadır Han "*Türklerin Şeceresi*" adlı eserinde Ergenekon'dan çıkmak için bir demircinin dağdaki demir madenini eritme fikrini ortaya sürmesiyle demiri erittiklerinden bahsetmişti. Demirin eritildiği günün ve saatin Moğollarca bayram olarak kutlanır, bayram günü geldiğinde ilkin Han tarafından akabinde beyler tarafından kor haline getirilen bir demir parçasının örsün üstünde çekiçe vurularak bayram ritüeli gerçekleştirilirdi.⁷³⁵

Kaynaklara göre Moğolların demir madenine sahip olmadığından demircilik gelişmemişti, bu yüzden ok uçlarını kemikten imal edilirdi. Moğollar demirin çıkarılması, imal edilmesi, işlenmesi ve kullanımı dâhil olmak üzere demircilik zanaatına dair bilgileri Uygurlardan öğrenmişlerdi.⁷³⁶

⁷²⁷ Shao Hung, "Meng Ta Pei Lu", 67.

⁷²⁸ Peng Da Ya ve Xiu Ting, "Hei Ta Shi Lu", 110.

⁷²⁹ Splitli Toma, "Salona ve Split Piskoposlarının Tarihi", *Moğollar Avrupa'da*, 116.

⁷³⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, 52.

⁷³¹ *Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh*, 129.

⁷³² Altay Tayfun Özcan, "Chronica Maiora'da Moğollara Dair Kayıtlar", 54.

⁷³³ Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa'da Orta Asya'ya Yolculuk*, 102.

⁷³⁴ Demir işleme sadece kazanç getiren bir zanaat olarak görülmemekte aynı zamanda soylu bir iş olarak da kabul görmekteydi. Bu durum önde gelen Türkler ve Moğolların önde gelen isimlerinde de görmek mümkündür. Sözgelimi Moğolların kurucusu Cengiz Han'ın ismi Temuçin olup Türkçe anlamı demircidir. Buna ilaveten Orta Asya'da Türk ve Moğol boylarını hâkimiyeti altına alan büyük Türk hükümdarı Timur ismini demir kelimesinden almıştı.

⁷³⁵ Ebul Gazi Bahadır Han, *Türkün Soyağacı -Türk Şeceresi*, (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yay.,2019) 43.

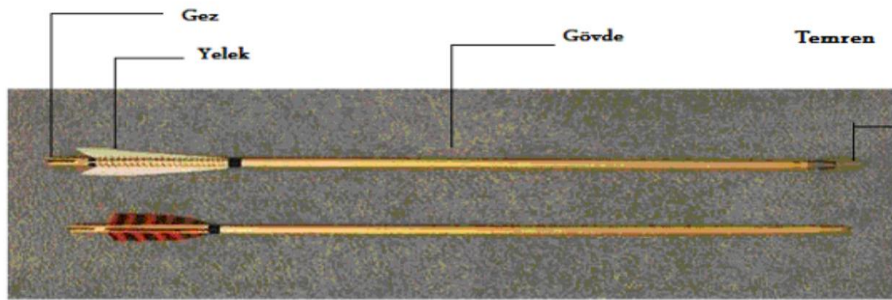
⁷³⁶ Peng Da Ya ve Xiu Ting, "Hei Ta Shi Lu", 110-111.

Demir kıymetli bir malzeme olduğundan demir cevherinin bulunması, çıkarılması ve işlenmesi 13. ve 15. yüzyıllardaki devletler için askerî açıdan son derece önemliydi. Moğollar ve ardılları, ok ve silahlarında kullandıkları demir malzemeyi, maden yataklarından alıp işlenmesinin yanısıra ticaret ve savaş ganimeti yoluyla elde etmeyi de önemsediler.

2.1.1.4. Okun Yapısı ve Bölümleri

Kullanılan okların yapısı genel olarak dört kısımda incelenmekte olup bunlar temren, gövde kısmı, yelek (tüy) ve gez kısımlarından oluşur. Okun temel kısımları aşağıda bulunan Resim 3'te gösterilmektedir.

Resim 3: Okun Yapısı ⁷³⁷

Okun Gövde Kısım

Okun gövde kısmı, gez ile ok ucu arasındaki bağlantıyı sağlayan kısımdır. *Moğolların Gizli Tarihi*'ne göre ok gövdeleri yabani şeftali ağacından yapılırdı. ⁷³⁸ Ahşap malzemelerin dışında literatürde Moğolların okların gövde kısmında nehir kamışı da kullandığı belirtilmektedir. ⁷³⁹

Altın Orda Devleti'nin ordusunda kullanılan okların gövde kısmı, ise ahşap malzemelerden imal edilmekte olup söğüt, ardıç ve huş ağaçlarının işlenmesi suretiyle

⁷³⁷ Gökhan Gündüz, Seray Özden, Mustafa Serdar Tekçe, "Türkler'de Ahşap Ok Yapımı", *Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, Sayı 17 (2010), c.12, 115.

⁷³⁸ "Şeftali ağacından oklarımı çenttim." *Moğolların Gizli Tarihi*, 46.

⁷³⁹ May, *Moğol Savaş Sanatı*, 44. 14. Yüzyılda Memlük sahasında Kıpçak Türkçesiyle yazılmış ok risalelerinin örneklerinden biri olan *Kitâb Fî'lm An-Nuşşâb'*'ta kamıştan yapılmış okların olduğu bilgine yer verilmişti. Hacı İbrahim Delice, "Kitab Fi İlmi'n-Nüşşâb'da Geçen Okçuluk Terimleri", *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi* 5, Sayı 4 (2021), 1852. Dedem Korkut Kitabı'nda ise Bir başka ok türü olarak kayın oklarından şu şekilde bahsedilmiştir: "Üç Yeleklü Kayın Oklar Atıldı, Demreni Düştü, Sancaklar Götürüldü.." Dedem Korkudun Kitabı, Haz. Orhan Şaik Gökyay, (İstanbul: Kalcı Yay. 2007), 56.

üretimi gerçekleştiriliyordu.⁷⁴⁰ Ayrıca nehir ve göl kıyılarında yetişen çalılar da okun gövde yapımında kullanılıyordu.⁷⁴¹ Okun gövde kısmı, bölgeye göre farklı ağaç türlerinden üretilebilmekte olup tek bir ağaç türü ile sınırlı kalmadığı görülmektedir.

Ahşap malzeme zamanla yıprandığı için ok gövdeleri arkeolojik kazılarda nadiren günümüze ulaşabilmişti. Ancak arkeolojik kazılar neticesinde Altın Orda dönemine ait nadir biçimde korunmuş bazı ok gövdeleri bulunmuştu. Örnek olarak Voronej bölgesinin güneyinde aristokrat sınıfa ait mezarların bulunduğu Vysokaya Gora adlı mezar höyüğünde 13. ve 14. yüzyıllara ait olduğu düşünülen karakteristik kalınlık ve giriş için derin bir oyuk özelliğine sahip ok gövdesi ucu bulunmuştu.⁷⁴²

Okun Yelek Kısmı

Okun yelek (tüy) adı verilen bölümü okun gövdesi ile gez arasındaki kısımda bulunan okun gövdesinin yay tarafındaki arkasında bulunan parçasıdır. Bu kısım, okun dengesini ve havayı yarmadaki kolaylığını sağlamaktadır.⁷⁴³ Ayrıca tüy kısmı atılan ok ucunun uçuşunu dengeler ve hedefi vurmasına yardımcı olurdu.⁷⁴⁴ Tüy kısmı, havadaki hareketi istenilen şekilde gerçekleştirebilmek için okun aerodinamik yapısındaki katkısı sebebiyle önemli bir işlev görmektedir. Ok tüyü kartal⁷⁴⁵, kaz ve çaylak (коршуна)⁷⁴⁶, kuğu, benekli güvercin⁷⁴⁷ gibi kuşların kanat tüylerinden imal edilirdi.

Sözlüklerde tüy kısmı çeşitli şekillerde ifade edilmişti. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *yüg* olarak geçmektedir.⁷⁴⁸ *Mukaddimetül Edeb*'te tüy kısmı Türkçe "*ok yüñi*", Moğolca'da "*sumuni hödün*" terimleriyle karşılanmıştır.⁷⁴⁹ Ayrıca okun tüyleme işlemine yelekleme denilirdi. Yine aynı sözlükte Türkçe "*yüñledi okni*", Moğolca'da "*hödülebe sumuni*" olarak geçmektedir.

⁷⁴⁰ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 68.

⁷⁴¹ V.F., Nemerov, "Voyennoye snaryazheniye i oruzhiye mongol'skogo voina XIII–XIV vv.", Sovetskaya arkeologiya, Sayı 2 (1987), 219.

⁷⁴² Kuşkumbayev, "Luk i Strely v Sostave Zolotoordynskogo Vooruzheniya: Voprosy Izuçeniya i Sposoby Primeneniya Boyevih Sredstv", 66.

⁷⁴³ J. Özlem Oktay Çerezci, "Göktürk Devri Ok Uçları", *Masrop E-Dergi* 11, sy.16, (Nisan 2017), 26.

⁷⁴⁴ Kuşkumbayev, "Originalnyye Nazvaniya Predmetov Vooruzheniya Zolotoordynskikh Voinov Kak Istoricheskii Istochnik", 3.

⁷⁴⁵ "Islık çalan ok, deve kemiği uçlu ok, iğne gibi ince uçlu ok ve kartal tüylü ahşap ok..." Peng Da Ya ve Xiu Ting, "Hei Ta Shi Lu", 110.

⁷⁴⁶ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 68.

⁷⁴⁷ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, 143.

⁷⁴⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, 620.

⁷⁴⁹ Shafi, "Mukaddimetü'l-Edeb'in Çağatayca ve Moğolca Sözcükleri", 44.

Okun Gez Kısım

Okun gez kısmı, okun yay kirişine yerleştirilmesi için, ok gövdesinin arkasının yontulması suretiyle yapılan çentik kısmıdır. Okun yay kirişine yerleşmesini sağlayan boşluk kısmı, yayda oluşan germe kuvvetinin okun gövdesine kılavuzlu bir şekilde aktarmaya yardımcı olmaktadır.

Mukaddimetü'l-Edeb'te okun gez kısmı Türkçe *hanı* (honı), Moğolca *honı* şeklinde ifade edilmiştir.⁷⁵⁰ *Kitab fi İlmi'n-Nüşşâb*'ta ise gez kısmı şu şekilde tarif edilmektedir: “*Ve dahı tevfiķ didüğümüz oknın gezini koymak turur, kiriş üzere. Muna fuk dahı dirler ve dahı gez dirler. Velikin gez demek Türk tili turur.*”⁷⁵¹

Okun Uc Kısım

Ok ucunun Türkçe karşılığı olan temren veya başak, okun parçalayıcı veya delici mahiyette olan genellikle demirden yapılan uç kısmını ifade etmektedir. Sözlüklerde okun parçalarını ifade eden kelimelere yer verilmiştir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te ok ucunu ifade eden kelimler temren, temürgen veya başak olarak geçmektedir. *Mukaddimetü'l-Edeb*'te yer alan ok ucunu ifade eden Moğolca kelime ise *honı*dir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan başak terimi *Mukaddimetü'l-Edeb*'te ok ucunu ifade etmek için kullanılan Türkçe bir terimdi.⁷⁵²

Altın Orda ordusunda kullanılan ok uçları, üretim malzemelerine göre demir, kemik ve ahşap olmak üzere üç ana malzemeden imal ediliyordu. Deşt-i Kıpçak coğrafyasında yapılan arkeolojik kazılarda yaygın olarak demirden imal edilmiş ok uçları bulunmuştur, ancak kemik ve ahşaptan yapılan ok uçlarına da rastlanmıştır.⁷⁵³ Kullanımda mutlak çoğunluğu oluşturan demir ok uçlarının daha çok savaşlarda kullanıldığı bilinmekte olup ahşap ve kemik ok uçlarının ise avcılık ve eğitim faaliyetlerinde kullanıldığı tahmin edilmektedir.

Okların uzunluğu hakkında kaynaklar önemli bilgiler içermektedir. Plano Carpinili okların uzunluğunu “*Okları iki ayak, bir el ve iki parmak uzunluğundadır. Fakat bu ayak*

⁷⁵⁰ Shafi, “Mukaddimetü'l-Edeb'in Çağatayca ve Moğolca Sözcükleri”, 44.

⁷⁵¹ Delice, “Kitab fi İlmi'n-Nüşşâb'da Geçen Okçuluk Terimleri”, 1848.

⁷⁵² Shafi, “Mukaddimetü'l-Edeb'in Çağatayca ve Moğolca Sözcükleri”, 43.

⁷⁵³ Witold Swietoslawski geç Orta çağ ok uçlarının çoğunlukla demirden, nadiren kemikten ve ahşaptan yapıldığını söylemektedir. Swietoslawski, *Arms, and armour of the nomads of the great steppe in the times of the mongol expansion (12th-14th centuries)*, 62.

uzunluğu her yerde aynı değildir; geometrik ölçü olarak iki arpa boyu (it dirseği), bir başparmak ve on altı başparmak genişliği bir ayak yapar.”⁷⁵⁴ şeklinde tarif etmişti. Carpinili tarafından verilen uzunluk ölçüsü arkeolojik veriler ile doğrulanmaktadır. Sadakların ortalama uzunluğu 80 cm’ye kadar ulaşır bu da genel olarak okların uzunluğuna tekabül etmektedir.⁷⁵⁵ Splitli Toma’da Moğol oklarının kendi oklarından dört parmak daha uzun olduğunu, ayrıca ok uçlarının yapım malzemesinin demir, kemik ve boynuzdan yapılma sivri olduklarını, oklarının tabanının dar ve kendi yaylarının kirişine zor sığıdığından bahseder.⁷⁵⁶

Okların uçlarını ve kenarlarını keskinleştirmek için özel bir alet kullanılırdı.⁷⁵⁷ Bu alet kaynaklarda “qa’ūra” veya “khure” olarak geçmektedir.⁷⁵⁸ *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te bu alete “koguş” ismi verilmişti.⁷⁵⁹ Ok ucunu keskinleştirmeye yarayan aletin yanı sıra okun gövdesini yontmaya, şekillendirmeye yarayan alette de bulunmaktaydı. Bu aletin ismi *Moğolların Gizli Tarihi*’nde herhangi bir isim adı altında geçmemekle birlikte ok yontmağa yarayan bıçak şeklinde geçmektedir.”⁷⁶⁰

2.1.1.5. Altın Orda Devletinde Kullanılan Ok Uçlarının Teknik Özellikleri

Arkeolojik kazılarda en yaygın bulunan ok parçası ok uçlarıdır. Ok uçları yapıldığı malzemeye bağlı olarak zaman içinde okun diğer parçalarına göre daha yavaş bozulduklarından, arkeolojik verilerde ok uçları hakkında daha fazla bilgi bulunmaktadır. Özellikle Deşt-i Kıpçak coğrafyasında son yıllarda yapılan arkeolojik çalışmalar bölgede bulunan okların teknik özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Arkeolojik kazılar neticesinde ortaya çıkartılan silah buluntuları içerisinde ok uçları önemli bir yere sahiptir.

Moğol dönemine ait ok uçlarının sınıflandırılmasına ilişkin literatürdeki çalışmalar, Altın Orda dönemine ait ok uçlarının sınıflandırılmasına katkıda bulunabileceği için değerlidir. Bu konudaki çalışmalardan biri, 1948-49 yıllarında Karakurum’da yapılan

⁷⁵⁴ Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi* 13. Yüzyılda Avrupa’da Orta Asya’ya Yolculuk, 102. Nemerov makalesinde Carpinili’nin verdiği bilgiye dayanarak okların boyutunun 70-80 cm’i geçmediğini düşünmektedir. Bakınız: V.F. Nemerov, “Voyennoye snaryazheniye i oruzhiye mongol'skogo voına XIII–XIV vv.”, *Sovetskaya Arkheologiya*, No 2, (1987), 219.

⁷⁵⁵ Vorontsov, “Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordı (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)”, 68.

⁷⁵⁶ Splitli Toma, “Salona ve Split Piskoposlarının Tarihi”, *Moğollar Avrupa’da*, 116.

⁷⁵⁷ Carpinili, *Moğolistan Seyahatnamesi* 13. Yüzyılda Avrupa’da Orta Asya’ya Yolculuk, 100.

⁷⁵⁸ Kuşkumbayev, “Originalnyye Nazvaniya Predmetov Vooruzheniya Zolotoordynskikh Voinov Kak Istoricheskii Istochnik”, 3.

⁷⁵⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, 279.

⁷⁶⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, 103.

arkeolojik kazılar sonucunda S. V. Kiselev tarafından gerçekleştirilmiştir. A.F. Medvedev Karakurum'da yapılan bu arkeolojik kazının verilerini kullanarak, Moğolların batıya düzenledikleri seferler sırasında kullandıkları 11 tane ok türünü ayırt etmiş, bunları uçlarının şekline göre sınıflandırmıştır.⁷⁶¹ A.F. Medvedev'in 13. ve 14. yüzyıl arasındaki fırlatma silahları dair monografik çalışmasında 106 ana ok ucu tipi tespit edilmiştir.⁷⁶²

Silah buluntuları arasında kemik ve ahşap ok uçlarına nadiren rastlanırken, buluntuların önemli bir kısmını demir ok uçları oluşturuyordu. Kemik ok uçlarının yapımı basit ve formları birbirine benziyordu. Bu ok uçları geniş bir sivri uçlarla uzatılmış ve genellikle eşkenar dörtgen ya da üçgen, bazen de oval (kesiti mercek şeklinde) kesitliydi. Bu ok uçlarının uzunlukları 3 ila 8 cm arasında değişirken, genişlikleri 1 ila 3 cm arasında değişiyordu. Arkeolojik alanlarda kemik ok uçlarına nadiren rastlanmakla birlikte, bazı arkeologlar bu durumun demire erişimin zor olduğu zamanlarda kemik malzemenin kullanıldığını işaret ettiğine inanmaktadır. Bu kemik ok uçlarının yapımı oldukça pratik olması sebebiyle herhangi bir savaşçı tarafından kolaylıkla üretilebiliyordu.⁷⁶³

Moğolların silah ve teçhizatlarına ilişkin çalışmasında erken Orta çağ buluntularına yer veren Witold Swietoslowski, yassı (düz) ok uçlarının bozkır halkları arasında kullanılan en yaygın ok uçları olduğunu ifade etmektedir. Swietoslowski, arkeolojik buluntular arasında en fazla sayıda yassı (düz) ok uçlarının bulunduğu belirtmekte ve bu tür ok uçlarının Doğu Avrupa'da yayılmasını Moğolların fetihlerine bağlamaktadır.⁷⁶⁴

Voronstov'un konuya dair "*Aşağı Volga Bölgesi Malzemelerine Göre Altın Orda Askeri Organizasyonu (Yapısı)*" adlı çalışmasında Altın Orda'nın merkezî idari coğrafyasında bulunan arkeolojik malzemeler değerlendirilmiştir. Çalışmada kazılarda bulunan 231 örnek buluntunun ışığında demir ok uçlarının boyutları, ölçüleri ve sınıflandırmaları yapılmıştır. Buna göre ok uçları enine kesitte ok uçları, enine kesitte yuvarlak olan ok uçları, kare kesitli ok uçları, eşkenar dörtgen uçlar, üçgen ok uçları ve üç kanatlı ok uçları olmak üzere 6 grupta incelenmiştir.⁷⁶⁵ Enine kesitlere göre 6 gruba ayrılan

⁷⁶¹ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 45.

⁷⁶² A.F. Medvedev, *Ruçnoye metatelnoy orujie, luk, strel, camostrel*, (Moskova 1966), 56-86.

⁷⁶³ Swietoslowski, *Arms, and armour of the nomads of the great steppe in the times of the mongol expansion (12th-14th centuries)*, 62.

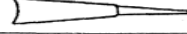
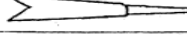
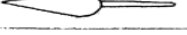
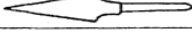
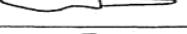
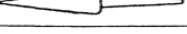
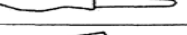
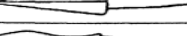
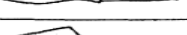
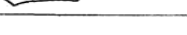
⁷⁶⁴ Swietoslowski, *Arms, and armour of the nomads of the great steppe in the times of the mongol expansion (12th-14th centuries)*, 62.

⁷⁶⁵ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 48-54.

bu gruplandırmada birinci, ikinci ve üçüncü gruplar kendi içerisinde vurucu kısımlarının şekillerine ve özelliklerine göre tiplere ayrılmıştır.

Birinci grupta yer alan enine kesitte düz olan ok uçları; vurucu kısmı düz olan uçlar, sivri açılı vurucuya sahip olan uçlar, kör açılıya sahip vurucu uçlar, vurucu kısmı yuvarlak olan uçlar, vurucu kısmı yuvarlatılmış iç bükey olan uçlar, vurucu kısmı açılı içbükey olan uçlar, yaprak biçimli uçlar (kunjutolist), üçgen şeklinde sivri uçlar, sekizgen ok uçları olarak dokuz tipe ayrılmıştır.⁷⁶⁶ İkinci grupta belirtilen enine kesitte yuvarlak olan ok uçları ise; iki ayrı tipte belirtilmiş olup, bu tipler uzun üçgen ok uçları ve sekizgen ok uçları olmak üzere ikiye ayrılmıştır.⁷⁶⁷ Üçüncü grupta yer alan kare kesitli ok uçları ise ince uzun üçgen ok uçları, sekizgen ok uçları ve piramidal ok uçları olarak üç tipe ayrılmıştır. Tüm bu gruplar ve tiplere dair şekiller ve ölçüler aşağıda Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1: Altın Orda Teçhizatında Bulunan Ok Uçları⁷⁶⁸

№ гр.	Тип наконечника	Размеры	Экз.	Типовой вариант	Размеры	Экз.
1.	1 	11,5-14 - 6,5-7 - 2-3,5	24		5 - 2 - 2,5	4
	2 	10-13 - 5-8,5 - 2-3	22		9,5 - 4 - 1,5	1
	3 	10,5-15 - 6,5-8 - 2-3	58		7,3 - 3,5 - 3,5	1
	4 	11-12 - 6-7 - 2,2-4	14		7 - 4 - 2,6	1
	5 	8,6 5,5 - 3	1		2 - 2 - 3	2
	6 	8 - 4-8 - 2,3-4	2			
	7 	9-12 - 6,5-9 - 3-4	11		5,5 - 3 - 3	2
	8 	9-14 - 5,5-6,5 - 2,2-2,5	13		14 - 7 - 2	2
	9 	7-10 - 4-6 - 0,7	5			
2.	1 	6,5-7,5 - 4,5 - 0,7	5			
	2 	8-10 - 4-5,5 - 1-1,5	6			
3.	1 	8,5 - 5-5,5 - 0,7-1	4			
	2 	7 - 5,5 - 1	2			
	3 	4 - 2 - 1	1			
4.	1 	8,5-9 - 5 - 1-1,3	3			
5.	1 	8-8,5 - 3,5-4 - 1,7-2	2			
6.	1 	14 - 8 - 3,7	1			

Yukarıda resimde gösterilen oklar ve ok uçları kullanımlarına göre iki gruba ayrılmış olduğu görülmektedir. Birinci grubu hem savaşta hem de avcılık ve eğitim

⁷⁶⁶ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 47-53.

⁷⁶⁷ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 53.

⁷⁶⁸ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 257.

faaliyetlerinde kullanılan evrensel ok uçları oluşturmaktadır. Bu durumu destekler nitelikte Carpini'nin seyahatnamesinde Moğolların ok uçlarının üç parmak genişliğinde olduğunu ve okları kuşları, vahşi hayvanları ve silahsız insanları vurmak için kullandıklarını belirtmiş, ayrıca hayvanları avlamak için farklı türdeki oklara sahip olduklarını da ifade etmişti. Carpini'nin "*Zırhsız insanlara veya hayvanlara atılan oklar*" olarak tanımladığı oklar birinci gruba ait olabilir.⁷⁶⁹

İkinci grubu sadece savaşta kullanılan zırh delici ok uçları oluşturunuyordu.⁷⁷⁰ Marco Polo'nun seyahatnamesinde Moğol askerlerinin savaşta yanına altmış ok aldığı, bu okların yarısının küçük ince delici mahiyette olduğu, diğer yarısının ise kalın, büyük ve parçalayıcı bir mahiyette olduğunu belirtmişti.⁷⁷¹ Görüldüğü üzere Marco Polo savaşta kullanılan Moğol ok uçlarının biçimsel farklılıklara dikkat çekerek, bunları delici⁷⁷² ve parçalayıcı olmak üzere ikiye ayırmamızı sağlamaktadır.

Evrensel ok uçları kullanım etkinliği açısından yakın mesafede olan savaşlarda daha etkiliydi. Yukarıdaki tabloya göre Altın Orda ordusunda kullanılan evrensel ok uçları birinci ve altıncı grupta belirtilmiştir. İlgili gruplar dikkatle incelendiğinde, evrensel ok uçlarının boyutu itibarıyla, zırh delici ok uçlarına göre, daha büyük şekilde oldukları görülmüştür. Birinci gruptaki ok uçlarından birinci 1.Tip ve 3.Tip ok uçları sıklıkla görülmüştür. Yapılan kazılarda en sık bulunan 3. Tip ok ucunun (58 adet buluntu) sap kısmı dâhil toplam uzunluğu 10,5-15 cm, okun sap kısmı dışındaki kısmı (ok ucu tüyü) 6,5-8 cm, okun vurucu kısmının uzunluğu ise, 2-3 cm arasında değişiklik göstermektedir.

Kazılarda en sık bulunan ikinci buluntu birinci grupta 1. Tip idi. (24 adet buluntu) 1. Tip ok ucunun sap kısmı dahil toplam uzunluğu 11,5-14 cm, okun sap kısmı dışındaki kısmı (ok ucu tüyü)⁷⁷³ 6,5-7 cm, okun vurucu kısmının uzunluğu ise 2-3,5 cm'dir. Bu boyutlar dikkate alındığında, demir ok uçlarının boyutu büyüdükçe, ağırlığının da arttığı, artan ağırlığın ise okun balistik özelliklerini uzun mesafelerde olumsuz etkilediğini söyleyebiliriz. Bu tip okların en önemli avantajı yakın mesafeli savaşlarda parçalayıcı etkiyi göstermesidir. Parçalayıcı etkiyi arttırmak için vurucu kısmın genişliği artırılması

⁷⁶⁹ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi* 13. *Yüzyılda Avrupa'da Orta Asya'ya Yolculuk*, 102.

⁷⁷⁰ Vorontsov, "*Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)*", 57,58.

⁷⁷¹ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, 405.

⁷⁷² J.Ö. Çerezci Göktürk dönemine ait ok uçlarını işlevine göre delici ve parçalayıcı olarak ikiye ayırır. Yassı formda olan ok uçlarının büyük oranda delici özelliğe sahip olduğunu, iri formda olan ok uçlarının ise parçalayıcı olduğunu söylemektedir. Çerezci, "*Göktürk Devri Ok Uçları*", 29-30.

⁷⁷³ Ok ucunun genişleyen, kesici kanat kısmına verilen isim.

savaş esnasında okçulara avantaj sağlamaktaydı. Mesafelerin arttığı, menzilin geniş olduğu savaşlarda ise bu durum, okçular için dezavantajlı bir durumu ortaya çıkarmaktaydı.

Zırh delici oklar balistik özellikleri bakımından uzun atış menziline sahip olduğu için uzak savaşlarda daha etkiliydi. Zırh delici okların boyutları parçalayıcı okların boyutlarına kıyasla daha küçüktür. Zırh delici ok uçları Tablo 1’de gösterilen ikinci ve beşinci grupta temsil edilmiştir. İkinci grupta 1. tip ok ucunun sap kısmı dahil toplam uzunluğu 6,5-7,5 cm, okun sap kısmı dışındaki kısmı (ok ucu tüyü) 4,5 cm, okun vurucu kısmının uzunluğu ise 0,7 cm arasında değişiklik göstermekte, beşinci grupta tek tiple temsil edilen ok ucunun sap kısmı dahil toplam uzunluğu 8-8,5 cm, okun sap kısmı dışındaki kısmı (ok ucu tüyü) 3,5-4 cm, okun vurucu kısmının uzunluğu ise, 1,7-2 cm arasında değişiklik göstermektedir.⁷⁷⁴ Delici etkiyi arttırmak için ok uçlarının vurucu kısımları, parçalayıcı oklara göre daha sivri bir formdadır. Ayrıca birinci grupta 8. Tip ve 9. Tip olarak sınıflandırılan ok uçlarına bakıldığında, bu ok uçlarının diğer yassı parçalayıcı ok uçlarına kıyasla, zırh delici bir nitelik kazandırma yönünde form değişikliğine giden bir eğilim olduğunu söyleyebiliriz. Bu durum çalışmalarda Moğolların savaş koşullarını iyileştirmek için, silahlarını azami ölçüde geliştirerek, modernize ettiklerini düşündürmüştür.⁷⁷⁵

Yukarıdaki tabloya göre birinci gruptaki evrensel ok uçları, Altın Orda Devleti’nin Aşağı İdil bölgesindeki coğrafyasında en yaygın görülenlerdi. Birinci grupta yaygın olarak görülen enine kesitte düz olan ok uçları dikkatle incelendiğinde, bunların üretimindeki pratikliklerinin göçebe topluluklara savaşta avantaj sağladığı görülmektedir. Ok uçlarının detaylandırılması ve farklı özellikler kazandırılması, üretim hızının düşmesine neden olabilirdi. Bu nedenle ok ucu formunun basit ve pratik yapıda oluşu, ok ucu üretiminde gerekli süreyi kısaltarak ok mühimmatının sayısında hızlı artışa olanak sağlamış olabilirdi. Enine kesitte düz ok uçlarının sıklıkla tercih edilmesinin nedeni teknik üretimin basitliği ve üretim için profesyonel beceri gerektirmemesi ve seri üretime uygunluğu ile açıklanmaktadır.⁷⁷⁶ Ayrıca düz ok uçları kullanım amacı açısından zırhsız düşman ve avcılık için en uygun olanıydı.⁷⁷⁷

⁷⁷⁴ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 55.

⁷⁷⁵ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 66.

⁷⁷⁶ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 57.

⁷⁷⁷ Ünsal Yücel, *Türk Okçuluğu*, (İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi Yay., 2021), 337.

Düz ok uçları sadece Altın Orda Devleti'nin Aşağı İdil bölgesinde görülmemekte olup, XIII.- XIV. yüzyıllarda Altaylar'daki orman bozkır nüfusunun cephaneliğinde ve XIII.-XIV. Yüzyıllarda Doğu Transbaykal'daki konargöçerlerin cephaneliğinde büyük bir paya sahipti.⁷⁷⁸ Ayrıca Altın Orda yönetimindeki Kafkasya bölgesinde yaşayan ve Altın Orda'nın ordusunda görev yapan Çerkez savaşçılar da düz ok uçları kullanıyordu. Çerkez savaşçıların kullandığı ok uçları şekil olarak Moğol ok uçlarına benzese de boyut olarak farklı olduğu dikkat çekmektedir. Moğolların kullandığı ok uçları, Çerkezlerin kullandıklarından daha büyük ve yaklaşık bir avuç içi boyutundaydılar.⁷⁷⁹

2.1.2. Yay

2.1.2.1.Yay Kavramı

Yay kelimesi köken itibariyle Türkçe olup *Divânu Lügati't-Türk* 'te yay kelimesi *ya* şeklinde telaffuz edilmektedir. *Divânu Lügati't-Türk* 'te yay yapan uzman ise *yaycı* olarak geçmektedir. *Mukaddimetü'l Edeb*⁷⁸⁰ adlı sözlükte Türkçe bir terim olarak kullanılan 'yay'ın Moğolca karşılığı *numun* olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁸¹ Aynı eserde yay yapan ustaya ise Türkçe *yaycı* anlamına gelen, Moğolca *numuçi* olarak ifade edilmiştir. Genceli Kirakos'un eserinde ek olarak yer verilen kısa bir Moğolca sözlükte de yayın karşılığı olarak *numun* (*nemu, nemou*) kelimesi yer almaktadır.⁷⁸² Yay kelimesi *Kitab fî İlm'in-Nüşşab* 'da *yay* şeklinde yer almaktadır.⁷⁸³ Sözlüklerin yanı sıra destanlarda da yay kelimesine rastlanmıştır, Kazak-Kırgız ve Kalmuk-Moğol destanlarında kahramanların kullandığı yay *edrene* kelimesiyle ifade edilmiştir.⁷⁸⁴

2.1.2.2.Yayın Tarihsel Gelişimi

Yaylar yapım şekline ve malzemelerine göre basit yay⁷⁸⁵ ve bileşik yay olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Basit yay sadece ahşap malzemelerden imal edilen yay türü olup

⁷⁷⁸ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordı (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 57.

⁷⁷⁹ Gorelik, "Cherkesskiy Voynı Zolotoy Ordı", 283-284.

⁷⁸⁰ Eser Abu'l-Kasım Mahmud ez-Zemahşeri tarafından 1127-1144 yılları arasında kaleme alınmıştır.

⁷⁸¹ Ahmad Shafiq Shafi, "Mukaddimetü'l-Edeb'in Moğolca Çağatayca Kısımının Dil İncelemesi", (Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), 27,53.

⁷⁸² Genceli Kirakos, *Moğol İstilas 1220-1265*, 78.

⁷⁸³ Müstensih Hüseyin b. Ahmet el- Erzurumî, *Hulasa Okçuluk ve Atçılık*, 158.

⁷⁸⁴ Abdülkadir İnan, "Doğu Türk ve Moğol Folklorundaki 'Edrene' Kelimesine Dair", *AÜDTCF Dergisi* 1, Sayı 5 (1943), 134.

⁷⁸⁵ Murat Özveri basit yayları İngilizce literatürde selfbow olarak adlandırılan terimi Türkçe'de basit ahşap yay olarak kullanmıştır. Bakınız: Murat Özveri, *Okçuluk Hakkında Merak Ettığınız Her Şey*, (İstanbul: Umut Matbaacılık ,2006), 113.

bileşik yay ise ahşap malzemeye ek olarak boynuz, sinir, tutkal gibi ek bileşenleri içermekteydi. Basit yayların kuvveti ve dayanıklılığı, kullanılan ağacın mekanik özellikleri ile sınırlıydı.⁷⁸⁶ Basit yaylar prehistorik dönemden ateşli silahlar dönemine kadar uzun bir zaman aralığında kullanıldığı kaynaklarda mevcuttur.⁷⁸⁷ Basit yayın avantajı tasarımının sade, ahşabın özgül ağırlığının düşük olmasıydı.⁷⁸⁸ Dezavantajı ise tek bir ahşap malzemeden üretildiği için kırılma eğilimi yüksek ve dayanıklılığı oldukça düşük olmasıydı. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yatan kelimesi geçmektedir. Yatan kelimesi ok atmaya yarayan ahşap bir yay olarak ifade edilmişti. Dolayısıyla Kaşgarlı Mahmud'un eserinde tarif edilen *yatan* isimli yay fazla bileşeni olmayan basit yay olabilir.⁷⁸⁹

Asya'da ortaya çıkan ve basit yay formunun geliştirilmesi ile oluşturulan bileşik yay, basit yaylara kıyasla kullanım açısından çeşitli avantajlar sunuyordu. Bileşik yayın iskeletini ahşap malzemeler oluşturur ve kolların iç ve dış yüzleri boynuz ve sinir gibi organik maddelerle kaplanırdı. Ağaç,⁷⁹⁰ sinir ve boynuzdan oluşan bu üç materyal organik dokulardan elde edilen tutkallarla⁷⁹¹ birbirine yapıştırılırdı.⁷⁹² Bu sayede yayların ve dolayısıyla okların boyları kısalabiliyor, daha oklar daha uzağa fırlatılabiliyor ve yaylar at sırasında daha kolay kullanılabiliyordu. Tek parçadan oluşan yaylar kısa bir süre sonra kuruyup esnekliğini yitirirken, bileşik yaylar daha dayanıklı ve uzun ömürlüydü. Birleşik yayın bir diğer avantajı ise yay kısmı içerisinde bulunan boynuz-sinir oranı değiştirilerek yayın atış gücünün ve esnekliğinin istenildiği gibi ayarlanabilmesiydi.⁷⁹³ Bu özellikleri birleşik yayları konargöçerler tarafından kullanılan en yaygın fırlatma silahlarından biri haline getirmişti.

⁷⁸⁶ Özveri, *Okçuluk Hakkında Merak Ettiğiniz Her Şey*, 115.

⁷⁸⁷ Murat Özveri, "Osmanlı Kompozit Yayının Savaş Alanlarındaki Avantaj ve Zaafları", *Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi: Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar*, (İstanbul: Yurt Kitap Yay., 2013), 1.

⁷⁸⁸ Adam Karpowicz, *Osmanlı Türk Yayları İmalî ve Tasarımı*, çev. M. Yılmaz Akbulut, ed. Hasan Şahintürk, (İstanbul: Okçular Vakfı Yay., 2018), 45.

⁷⁸⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, 637.

⁷⁹⁰ Mustafa Kani Bey'in Okçuluk kitabında yay yapımında akça ağaç kullanıldığı ifade edilmişti. Mustafa Kani Bey, *Okçuluk Kitabı: Telhis-i Resa'ilat-ı Rumat*, haz. Kemal Yavuz, Mehmed Canatar, ed. İ. Aydın Yüksel, (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 2010), 109. Tarihte yay yapımında pek çok ağaç türü kullanılmıştır. Yay yapımında kullanılacak ağaçların seçiminde kolay işlenebilmesi, kolay bükülebilmesi, bükülmeye karşı dirençli olması, bölgede bol miktarda bulunması, budaksız ve homojen yapıda olması gibi faktörler etkili olmuştur. Bakınız: Seray Özden, Gökhan Gündüz, Sadettin Murat Onat, "Türklerde Yay yapımı ve Ağaç Kullanımı", *Ormancılık Dergisi*, Sayı 1 (2009), c.5, 150.

⁷⁹¹ Asya menşeli yayların yapımında kullanılan *Divanül Lügatit-Türk'de* "yaruk yelim" olarak geçen tutkal balık tutkalıdır. Bakınız: Ünsal Yücel, *Türk Okçuluğu*, 277.

⁷⁹² Özveri, "Osmanlı Kompozit Yayının Savaş Alanlarındaki Avantaj ve Zaafları", 1.

⁷⁹³ Yücel, *Türk Okçuluğu*, 12.

Farklı kaynaklarda kompozit yay olarak da isimlendirilen bileşik yayın ortaya çıkış tarihi oldukça eskiye dayanmaktadır. M.Ö. 4 bin yılın sonu ile 3. bin yılın başlarında Baykal bölgesinde Neolitik dönem mezarlarında ahşap ve boynuzdan yapılma çok sayıda bileşik yay kalıntısı bulunmuştu.⁷⁹⁴ Asya menşeli olduğu düşünülen bileşik yayın batıdaki serüveni ise MÖ. 1. binyılda Doğu Avrupa topraklarında İskitlerle birlikte ortaya çıkmış, akabinde güneydeki bozkır ve orman bozkır kuşağında da bu silahın kullanımı yaygınlaşmıştı. Daha sonraki dönemlerde bileşik yay, MÖ. 1. binyılda ve MS. 1. bin yılın ilk yarısında Güney Urallarda, Aşağı İdil, Kuzey Kafkasya ve Karadeniz bölgelerinde Sarmatlar tarafından kullanıldı. Bu yayın kullanımı, Hunların batıya göç etmesiyle birlikte Tuna ovalarına Macaristan topraklarına, Macaristan'ın komşu devletlerine doğru, MS. 1. bin yılın ikinci yarısında, İdil ve Kama nehirleri boyunca kuzeye yayıldı. 9. ve 10. yüzyıllarda, bileşik yayın kullanımı, Rusya'da ve Doğu Avrupa'nın diğer halkları arasında, Stara Ladoga ve Kama bölgesinden Karadeniz'e kadar olan bölgede baskın hale geldiği düşünülmektedir.⁷⁹⁵ Bu durum, birleşik yayların Deşt-i Kıpçak coğrafyasında Moğol ve Altın Orda hakimiyetinden önce de kullanıldığını göstermektedir.

2.1.2.3. Yayın Parçaları ve Bölümleri

Yay, Türkler ve Moğollar tarafından savaş, avcılık ve diğer faaliyetlerde sıklıkla kullanılan silahlardan biri olmuştu. Okçu millet olan Türkler ve Moğollar için yayın imal edilmesi, teknik yapısı, menzili, imalatında kullanılan malzemeler, tasarımı ve ergonomisi özellikle temel savaş aleti olarak kullanılması sebebiyle önemlilik arz ediyordu.

Teknik tanımını yapmak gerekirse, *“Yay, yapısı itibariyle tek parça veya bir araya getirilmiş unsurlardan oluşmakla birlikte, ortasındaki kabzanın iki tarafında simetrik olarak bükülmüş iki ucu arasına giriş gerilen bir alettir.”*⁷⁹⁶ Yayın bölümleri farklı terimlerle adlandırılmıştır. Yayın okçu tarafından kavranan, el ile tutulan orta kısmına kabza; atış esnasında okun yaya temas ettiği kısma tir geçimi, yayın üst ve alt kısımlarında bulunan ve atış için yaya esneklik sağlayarak germe kuvvetini oluşturan kısma sal; yayın esnemeye karşı direnç gösteren, baş ile sal arasındaki kısma kasan; baş kısımlarında giriş

⁷⁹⁴ A.F. Medvedev, “Iz istorii slozhnogo luka”, KSIA. Vyp. 102 (1964), 5. Araştırmalara göre kemik kaplamalı bileşik yayın ortaya çıktığı yer Orta Asya ve Doğu Sibirya'nın güney bölgeleriydi. Daha fazla bilgi için bakınız: D.G. Savinov, “Novyye materialy po istorii slozhnogo luka i nekotoryye voprosy yego evolyutsii v Yuzhnoy Sibiri”, Voennoye delo drevnikh plemon Sibiri i Tsentral'noy Azii, (Novosibirsk: Izdatel'stvo «Nauka» Sibirskoe otdelenie, 1981), 146.

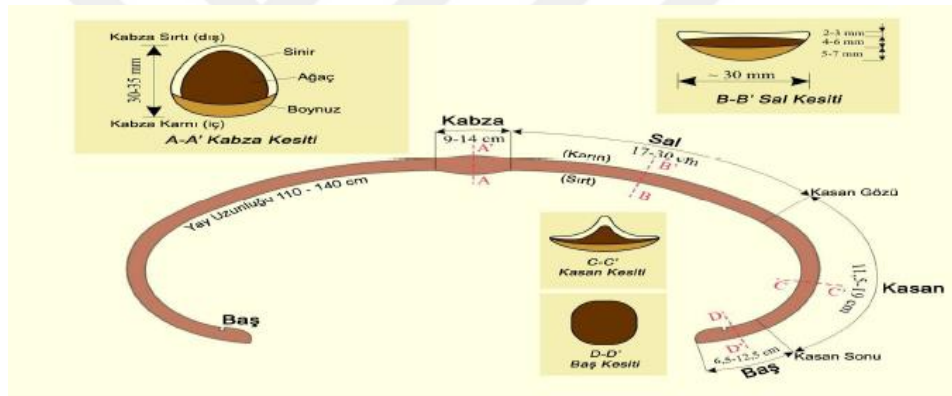
⁷⁹⁵ Medvedev, *Ruçnoye metatelnoy orujie, luk, strel, camostrel*, 8.

⁷⁹⁶ Nebi Bozkurt, “OK”, *DİA*, c.XXXIII, (Ankara: TDV Yay., 2007), 333.

ilmeklerinin takıldığı oyuk kısma tonç kertiği; kirişin kertiğin iç kenarını aşındırmaması için sarılan sargıya tonç sargısı; tonç kertiklerine takılarak yay uçlarının tutturulduğu, okun atma işlevini gören, ip kısma ise kiriş (çile) denilmektedir.⁷⁹⁷

Yayın parçaları ile alakalı materyallerin isimleri Türkçe ve Moğolca sözlüklerde farklılık göstermektedir. Bunlardan yayın organik bir parçası olan Türkçe’de *kiriş(çile)* olarak ifade edilen terim, Moğolca’da *köpçin* olarak isimlendirilmişti.⁷⁹⁸ Yayın tutulduğu yer manasındaki kabza Türkçe’de *yay tutkası*, Moğolca’da ise *numuni bari’ur* şeklinde adlandırılmaktaydı. Bununla birlikte *Mukaddimetü’l Edeb*’te Türkçe *yay bagrı*, *yay gulağı*, *kür tutar yer* (*yay kirişinin gediği*), Moğolcası sırasıyla *numunu eligen*, *numuni kiçir*, *kürüyin oran*, yay ucu ise Türkçe’de *yay gulağı* (*kulağı*), Moğolca’da *numuni kiçir* şeklinde ifade edilmişti.⁷⁹⁹

Resim 4: Yayın Parçaları ve Bölümleri⁸⁰⁰

Kiriş yayın en önemli parçalarından biri olup oku fırlatmaya yarayan, okun atış yapmasını sağlayan en önemli materyaldir. Esnek bir yapıya sahip olan kiriş, ince bir ip görünümündedir. Kiriş, yayın tonç kertiği bölümüne (uç kısımlarına) takılmak suretiyle, yayları kullanılabilir hale getirir. Kirişin sağlam ve dayanıklı olması için kopmayacak kadar kuvvetli olması ve iklim koşullarından etkilenmemesi gerekmektedir. Çünkü kirişler, iklime bağlı gerilebilir, büzülebilir, buruşabilir veya parçalanabilirdi. Bu

⁷⁹⁷ Yücel, *Türk Okçuluğu*, 271-272.

⁷⁹⁸ Shafi, “Mukaddimetü’l-Edeb’in Çağatayca ve Moğolca Sözcükleri”, 43.

⁷⁹⁹ Shafi, “Mukaddimetü’l-Edeb’in Çağatayca ve Moğolca Sözcükleri”, 43.

⁸⁰⁰ Atilla Bir, Mustafa Kaçar ve Şinasi Acar, “Türk Menzil Okçuluğu, Yay ve Okları”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Sayı 1 (2006) c.8, 58.

deformasyonların olması halinde kiriş zarar görebilmekte ve yay atışları etkisiz hatta imkânsız hale gelebilmekteydi.⁸⁰¹

2.1.2.4.Yayın Yapım Malzemesi

Yayın üretimi, okların üretimine kıyasla oldukça uzun bir süreç gerektiriyordu. Birleşik yayın yapım malzemelerinden biri olan ağaç, genel olarak üretildiği yerin coğrafyası ile ilişkili olup seçilen ağaç çeşidi yörenin bitki örtüsüne bağlıydı. Bulunan bölgenin ağaç örüntüsüne göre yayın yapımında kullanılan ağaç türü çeşitlilik göstermekteydi.⁸⁰² Yay yapımında genellikle kullanılan ağaç türleri genel olarak; huş ağacı, akçağaç, dişbudak ağacı, kavak ağacıydı. Bunların haricinde çam, ladin, ardıç, karaağaç, elma, armut gibi ağaç türleri de kullanılırdı.⁸⁰³ Türk yaylarında en sık kullanılan ağaç türü huş ağacıydı. Huş ağacı yay ustaları tarafından yay üretimi için en elverişli ağaç olarak kabul edilmekteydi.⁸⁰⁴ Moğollar açısından değerlendirecek olursak *Moğolların Gizli Tarihi*'nde yayların hangi ağaçtan yapıldığına dair bilgi bulunmazken, ok yapımında ise şeftali ağacının kullanıldığına dair bilgi mevcuttur.⁸⁰⁵

Yayın yapımında kullanılan bir diğer malzeme ise sinirdi. Sinir, yayın germe kuvvetini arttıran bir etkiye sahipti. Hayvan sinirleri yayın dışı bakan kısımlarına yerleştirilirdi. Bu doğrultuda öküzün ayak bileğinden diz kapağına kadar olan sinir kısmı kullanılırdı. Öküz sinirinin haricinde, kaynaklarda inek sinirinin de kullanıldığı bilinmektedir.⁸⁰⁶ Dede Korkut Kitabı'nda, kurt siniri kullanılarak yapılan yaylardan bahsedilmektedir. Metinde geçen “*Dirse Han kurt sinirli katı yayın eline aldı.*”⁸⁰⁷ ifadesi bu malzemenin yay yapımında kullanıldığını açıkça göstermektedir.

⁸⁰¹ Medvedev, *Ruçnoye metatelnoy orujie, luk, strel, camostrel*, 16.

⁸⁰² Yayın yapım aşamasında ağacın iyi seçilmesi yayın sağlamlığı açısından önemliydi. Ağaçların kesimi belirli mevsimlerde yapılırdı. Yayın ahşap kısmının işlenmesi aşamaları, Seray Özden, Gökhan Gündüz, Sadettin Murat Onat'ın yazdığı “Türklerde Yay yapımı ve Ağaç Kullanımı” adlı makalede belirtilmiştir: “Alınan ağaçların kabukları soyulur ve uzunlamasına ikiye bölünürdü. Her parçadan bir yay çıkar. Bunlar yayın kollarında kullanılır. Sonra atölyede her parça yontulup kabaca hazırlanır. Kabzalı ağacın ortası yuvarlatılır, boğazları oyulur, iki ucu sivriltilir. Yay kolları gerekli biçimde yassıltılır, kabzaya bağlanacak yerlerine yarıklar açılarak, kabza uçları buralara uydurulur. Sonra kol parçaları saf su dolu bir kaba konularak, yumuşayınca kadar kaynatılır. Alınip yay tezgâhında istenilen biçim verilir. Daha sonra bürün parçalar sıcak ve rutubetsiz bir yere konularak, bir sene kadar tabii halde kurumaya bırakılır. Bu süreçten geçen ahşap malzeme, bileşik yay için kullanıma hazır hale gelmektedir. Seray Özden, Gökhan Gündüz, Sadettin Murat Onat, “Türklerde Yay yapımı ve Ağaç Kullanımı”, 159.

⁸⁰³ Medvedev, *Ruçnoye metatelnoy orujie, luk, strel, camostrel*, 13.

⁸⁰⁴ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, 129.

⁸⁰⁵ “Şeftali ağacından oklarımı çenttim”. Bakınız: *Moğolların Gizli Tarihi*, 46.

⁸⁰⁶ Seray Özden, Gökhan Gündüz, Sadettin Murat Onat, “Türklerde Yay yapımı ve Ağaç Kullanımı”, 159,160.

⁸⁰⁷ *Dedem Korkudun Kitabı*, 31.

Yayın yapım aşamasında sinir de kullanılmakta olup bu malzemenin kullanımı ile ilgili Özden ve diğerleri tarafından kaleme alınan “*Türklerde Yay yapımı ve Ağaç Kullanımı*” adlı makalede konuyla ilişkin şu ayrıntılara yer verilmektedir: “*Yayların dış yüzeyine döşenen sinire gelince; öküzün ayak bileğinden diz kapağına kadar olan kısım yerinden çıkartılır. Bunlar önce, güneşte veya sıcak bir yerde iyice kurutulur. Sonra bir mermer tezgâh üzerinde, şimşir tokmakla kuru kuruya iyice dövülür. Ezilip tel olunca, üzerindeki kir ve pürtükler bıçakla kazınıp demir dişli sinir tarağı ile püskül püskül oluncaya kadar taranır. Elle didiklenerek, boy boy ayrılıp, kullanılmak üzere saklanır.*”⁸⁰⁸

Yayın üretiminde kullanılan bir diğer malzeme ise boynuzdu. Hayvan boynuzları sinirin gördüğü işlevin benzerini görmekte, kullanılan kemikler yayın esnek bir yapıda olmasını sağlamaktaydı. Yaylarda öküz boynuzu, manda boynuz gibi hayvanların boynuzları kullanılmaktaydı. Konu ile ilgili “*Türklerde Yay yapımı ve Ağaç Kullanımı*” adlı makalede boynuz seçimine ve yayda kullanılmadan önceki aşamalarına ilişkin aşağıda belirtilen ayrıntılara yer verilmektedir: “*Boynuzu seçerken, kayganlı ve kuşdilli olmayanı tercih edilirdi. Bir boynuzdan iki parça çıkar; dış tarafından alınan parçaya kapak, içten alınana karın denilir. Bir yayın kollarına ya iki kapak ya iki karın konulur. Karın kısmı yumuşaktır, gevşek yaylar için kullanılır. Bir yayda kullanılacak boynuzlar aynı hayvana ait olmalıdır. Alınan parçalar törpü ile uygun biçimde düzeltilir. Saf su dolu bir kapta yumuşayınca kadar kaynatıldıktan sonra çıkartılıp dumansız talaş alevinde ısıtılır.*”⁸⁰⁹

Yayın bağlayıcı unsuru ise tutkaldı. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te balık tutkalı “yaru yelim” şeklinde ifade edilmişti.⁸¹⁰ *Kitab fi İlm'in-Nüşşab* adlı ok risalesinde ise yayın temel malzemelerinden ağaç, boynuz, yılım ve sinir olarak bahsedilmişti. Burada geçen yılım kelimesi tutkal anlamına gelmekteydi.⁸¹¹

Tutkalın malzemesi de coğrafyaya göre çeşitlilik ve değişkenlik göstermektedir. Çega tutkal, balık tutkalı gibi tutkallar yay imalatında kullanılan tutkallardan en iyi bilinenlerdi.⁸¹² Balık tutkalı da Asya tipi kompozit yaylarda en yaygın kullanıma sahip

⁸⁰⁸ Seray Özden, Gökhan Gündüz, Sadettin Murat Onat, “*Türklerde Yay yapımı ve Ağaç Kullanımı*”, 159.

⁸⁰⁹ Seray Özden, Gökhan Gündüz, Sadettin Murat Onat, “*Türklerde Yay yapımı ve Ağaç Kullanımı*”, 159.

⁸¹⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, 572.

⁸¹¹ Hacı İbrahim Delice, “*Kitab fi İlm'in-Nüşşab'da Geçen Okçuluk Terimleri*”, 1858.

⁸¹² Çega tutkalının yapımı ile ilgili ayrıntılar Seray Özden, Gökhan Gündüz, Sadettin Murat Onat' tarafından kaleme alınan “*Türklerde Yay yapımı ve Ağaç Kullanımı*” adlı makalede geçmektedir: “Çega tutkalı, daha önce dövülen öküz sinirlerinden artan uçlarla yapılır. Bunlar önce sıcak su ile yıkanır, sonra bir süre kaynatılıp, kirli ve yağlı suya atılır. Saf su dolu bir kaba konularak, ağır ateşte birkaç gün sürekli kaynatılıp karıştırılır. Pelte kıvamında koyulaşınca yayvan bir kaba dökülür. Rutubeti uçuncaya kadar beklenir. Sonra

tutkal türüydü.⁸¹³ Yarı saydam renkte ve deri kadar mukavemeti yüksek olan bu tutkal, mersin balığının üst damak derisinden elde edilirdi. Elde edilen bu deri parçaları, balığın büyüklüğüne bağlı olarak iki avuç büyüklüğüne ulaşabilirdi.⁸¹⁴ Görüldüğü üzere birleşik yay yapımında çega tutkalı kullanıldığı bilinmekte ve bunların örneklerini Osmanlı dönemi yaylarında görülebilir. Ancak çega tutkalı Deşt-i Kıpçak coğrafyasında yayın yapım sürecinde pek tercih edilmediği, bunun yerine balık tutkalının tercih edildiği anlaşılmaktadır.

2.1.2.5. Kiriş

Okun atma işlevini görmesini sağlayan, yayın iki ucundaki baş kısımları arasında gerilen, esnek yapılı ipsi bağ kısma kiriş (çile) denilmektedir. Kiriş kavramının Türklerde at anlamına gelen kir kelimesinden türediği tahmin edilmekte, bu sebeple kirişlerin eski dönemlerde at kılından yapıldığı düşünülmektedir.⁸¹⁵

Kiriş Yapımında Kullanılan Malzemeler

Yayın önemli parçasını oluşturan kirişte kullanılan malzemeler ham ipek ve deriden oluşmaktaydı. Kirişte kullanılan ipeğin daha önce boyanmamış ve işlenmemiş olması gerekmekte, deri malzeme ise gevşemeyen ve bükülemeyen bir yapıda olmalıydı.⁸¹⁶ Kullanılan malzemelerin coğrafi şartlara uygun seçilmesi de önemliydi. İpek veya sinirden yapılan kirişler soğuk ve nemli iklimler için daha uygunken, bu malzemeler sıcak ortamda şişebildiği için sıcak iklimlerdeki kullanımı elverişsiz olabiliyordu. Sıcak iklimlerde yay kirişlerinin yapımında deve derisinin kullanımı avantajlıydı. Deve derisinin dışında, yaban eşiği derisi ve keçi derisi de kiriş yapımında kullanılmaktaydı.⁸¹⁷ Kiriş için kullanılan bir diğer malzeme ise yüksek kaliteli keten ipliği idi.⁸¹⁸ Hayvan bağırsağı da kiriş yapımında kullanılan malzemeler arasında yer almaktaydı.

Sert hava koşulları hem yayı hem de onun en önemli bileşenlerinden biri olan kirişi olumsuz etkilediği görülmüştür. Bu durumun bir örneği olarak kaynaklar, 1444 yılında

parça parça kesilip, bir ipe dizilir, gölgede kurumaya bırakılır. Gelibolu'nun Çega Köyü'nde iyisi yapıldığı için bu ad verilmiştir." Seray Özden, Gökhan Gündüz, Sadettin Murat Onat, "Türklerde Yay yapımı ve Ağaç Kullanımı", 159-160.

⁸¹³ Seray Özden, Gökhan Gündüz, Sadettin Murat Onat, "Türklerde Yay yapımı ve Ağaç Kullanımı", 160.

⁸¹⁴ Paul E. Klopsteg, *Türk Okçuluğu*, (İstanbul: İstanbul Okçular Vakfı, 2019), 72.

⁸¹⁵ Klopsteg, *Türk Okçuluğu*, 88.

⁸¹⁶ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, 147.

⁸¹⁷ Medvedev, *Ruçnoye metatelnoy orujie, luk, strel, camostrel*, 18.

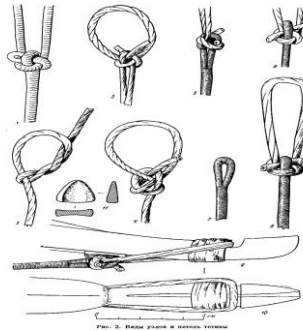
⁸¹⁸ Adam Karpowicz, *Osmanlı Türk Yayları İmalı ve Tasarımı*, 171.

Altın Orda komutanı Mustafa'nın Ryazan topraklarına karşı yürüttüğü sefer sırasında şiddetli soğuk, don, sırasında şiddetli ve fırtına gibi hava şartlarının askerlerin yay ve oklarını ellerinde tutmalarını imkânsız hale getirdiğini zikretmektedir. Söz konusu durumun Altın Orda tarafından yürütülen savaşın başarısızlığında etkili olduğu kaydedilmiştir.⁸¹⁹

Kirişlerin Yaya Bağlanması

Yay kirişlerini yayın uçlarına bağlamanın çeşitli tarzları vardı. 16. yüzyıla ait yazarı belli olmayan *Arap Okçuluğu* adıyla bilinen Arapça yazma eserde kirişlerin bağlama şekillerine dair bilgiler mevcuttur.⁸²⁰ Bu eser Orta çağ'da Doğu toplumlarında okçuluğun gelişimi hakkında bilgi veren eserler içerisinde önemli bir yere sahiptir. Bu eserde 3 tip kiriş bağlama tarzından bahsedilmiştir. İlk olarak belirtilen tip, *Türk düğümü* olarak ifade edilen kiriş bağlama tarzıdır. Eserde *Türk düğümünün* çözülmesinin kolay olması sebebiyle ince yaylarda kullanılan kaba teller için daha uygun olduğu ifade edilmiştir. Bahsedilen diğer bağlama tarzı ise *Horasan düğümüdür*. Eserde *Horasan düğüm* tarzının en sağlam ve en çok bilinen tarz olduğu ifade edilmiştir.⁸²¹ *Horasan düğümünün* Asya kıtasında bileşik yaylarda yaygın bir şekilde kullanıldığı tahmin edilmektedir.⁸²² Eserde bahsedilen üçüncü kiriş bağlama tarzı ise *Sa'diyah* olarak adlandırılan düğüm tarzıdır. Bu tarzın da kullanımda avantajlar sağladığı bahsedilmiştir.⁸²³

Resim 5: Yay kirişlerinin düğüm şekilleri⁸²⁴

⁸¹⁹ PSRL XII, 62. Medvedev, *Ruçnoye metatelnoy orujie, luk, strel, camostrel*, 16. Seleznev, *Elita Zolotoy Ordı*, 134.

⁸²⁰ Eserin önsöz kısmında elyazmasının içeriğindeki referanslardan eserin yazarının Fas'tan bir Kuzey Afrikalı olduğu tahmin edilmektedir. *Arap Archery*, 'An Arabic Manuscript of about A.D. 1500', translated and anited by Nabih Amin Faris and Robert Potter Elmer (Princeton-New Jersey, 1945).

⁸²¹ *Arap Archery*, 59.

⁸²² *Arap Archery*, 98.

⁸²³ *Arap Archery*, 59.

⁸²⁴ Medvedev, *Ruçnoye metatelnoy orujie, luk, strel, camostrel*, 17.

2.1.2.6. Moğollarda Yayın Kullanımı

Moğol dönemi yaylarının yapım tekniği ve biçimine dair yazılı kaynaklarda sınırlı bilgiler yer almaktadır. Pend Da Ya ve Xiu Ting'in kayıtlarında Moğolların teçhizatında yer alan yabancı koçboynuzundan yapılma üç direk kadar uzun ve deri kaplı yaylardan bahsedilmektedir.⁸²⁵

Moğol yaylarının tekniği ve biçimine dair arkeolojik buluntulardan elde edilen veriler, konuyla ilgili yazılı kaynaklardaki bazı boşlukları doldurması açısından önemlidir. Literatürde Moğol yaylarının yayların sınıflandırılmasına dair çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmalardan biri Hudyakov'un *Vooruzhenie tsentralnoaziatskikh kochevnikov v epokhu rannego i razvytogo srednevekovya* (Erken ve Gelişmiş Orta Çağ'da Orta Asya Göçebelerinin Silahlanması) adlı eseridir.⁸²⁶ Bu eserde Moğol yayları tek bir grupta 4 tipe ayrılarak incelenmiştir. Tiplerin çeşitleri ve özellikleri Tablo 2'de gösterilmiştir. Tablo 2'deki yay tiplerine ilişkin görsellerde siyah kısımlar bileşik yayın ahşap kısımlarının bulunduğu yerleri sembolize ederken, beyaz kısımlar ise kemik (boynuz) kısımları göstermektedir.

Tablo 2: Moğol Yayları⁸²⁷

Группа	Тип	Размеры, см	Кол-во, экз.	Территория	Период, вв.
	1 	—	17	Прибайкалье Забайкалье Монголия	XI - XIV
	2 	120	9	Прибайкалье Забайкалье Монголия	XI - XIV
	3 	—	1	Прибайкалье	XIII-XIV
	4 	—	3	Прибайкалье Забайкалье	XIII-XIV

Moğol dönemine ait yaylar, bileşik yay grubunu temsil etmekle beraber bu yaylar, yayın üzerindeki kaplama parçalarının sayısı ve konumuna göre tiplere ayrılmıştır. Türkçe okçuluk ile ilgili terminolojide yayın bölümlerine dair kavramlar ile Rusça terminolojideki

⁸²⁵ Peng Da Ya ve Xiu Ting, "Hei Ta Shi Lu", 110.

⁸²⁶ Yu.S. Khudyakov, *Vooruzhenie tsentralnoaziatskikh kochevnikov v epokhu rannego i razvytogo srednevekovya*, (Novosibirsk, 1991).

⁸²⁷ Yu.S. Khudyakov, *Vooruzhenie tsentralnoaziatskikh kochevnikov v epokhu rannego i razvytogo srednevekovya*, 103.

yaya dair kavramlar farklılık gösterebilmektedir. Türkçe literatürde yay kısımları, yayın kiriş takılmadan önceki şekli üzerinden tanımlanırken, Rusça literatürde yay kiriş takıldıktan sonraki yay şekline göre tanımlamalar yapılmıştır. Hudyakov'un bu çalışmasında kabza ve sal kısımlarının ortalarına kadar denk gelen bölüme bu çalışmada orta ön kısım olarak tanımlanmıştır. Yayın sal kısımlarıyla kasan arasındaki bölüm ise omuz olarak ifade edilmiştir.

Hudyakov'un "*Orta ön plakaları (levhaları veya pedleri)*" olarak ifade ettiği yukarıda gösterilen 1.Tip yayın, ulaşılan buluntulara göre 17 tane örnek mevcut olduğu belirtilmiş, yayın boyutlarına dair detaylı bilgilere yer verilmemiştir. Bu tip yaylarda, plakanın uzunluğu 15 ile 25 cm arasında, genişliği ise 3 cm idi.⁸²⁸ Hudyakov bu yay türünün 13. ve 14. yüzyıllarda Moğollar arasında yaygın olduğunu, göçebe yayın gelişimindeki son aşama olarak kabul edildiğini söylemektedir.⁸²⁹

Tablo 2'de gösterilen "*Orta ön ve omuz ön plaka (levhaları veya pedleri)*" olarak ifade edilen 2. Tip yayın 9 adet kopyasının mevcut olduğu belirtilmiş, plakaların uzunluğu 18 ila 27 cm, genişliği ise 2,5-3 cm arasında değişiklik gösterdiği ortaya konulmuştur. Çalışmada, yayların omuzlarının uzunluğunun 9-27 cm aralığında, genişliğinin ise 1-2,5 cm aralığında değişiklik gösterdiği ve bu tip yayların asimetrik bir yapıda olduğu bilgisi yer almaktadır.⁸³⁰ "*Uç eklemeli*" olarak tanımlanan 3. Tip yayın, arkeolojik kazılarda sadece bir tane örneğine rastlanmıştır. Bu yayda kiriş takmak için iki adet kavisli çentik bulunmaktaydı. 3. Tip yaylar yapısal olarak asimetrik olmakla birlikte, boyutları net olarak belirlenememiştir.⁸³¹

"*Uç eklemeli, omuz ve orta ön plaka (levhaları veya pedleri)*" olarak tanımlanan 4. tip yayın buluntularda dört adet örneğine rastlanmıştır. Bu yayların omuz ön plakalarının genişliği 3,5, uzunluğu ise 15,5 cm ve orta kısmın önündeki plakaların uçları giderek

⁸²⁸ Khudyakov, *Vooruzhenie tsentralnoaziatskikh kochevnikov v epokhu rannego i razvytogo srednevekov'ya*, 99.

⁸²⁹ Khudyakov, *Vooruzhenie tsentralnoaziatskikh kochevnikov v epokhu rannego i razvytogo srednevekov'ya*, 103.

⁸³⁰ Khudyakov, *Vooruzhenie tsentralnoaziatskikh kochevnikov v epokhu rannego i razvytogo srednevekov'ya*, 99-100.

⁸³¹ Khudyakov, *Vooruzhenie tsentralnoaziatskikh kochevnikov v epokhu rannego i razvytogo srednevekov'ya*, 101.

genişleyen bir yapıya sahipti. Bu plakaların boyutları 2,5 cm genişliğinde, 14,5- 20 cm uzunluğundaydı. Bu tip yaylar da yapısal olarak asimetrik olduğu düşünülmektedir.⁸³²

Hudyakov'un Moğol yayları sınıflandırması Moğolistan, Tuva, Batı ve Doğu Transbaykal topraklarında yapılan kazılardan çıkan buluntular ve koleksiyonlardan elde edilen silah örneklerine dayanmaktadır. Moğolların hâkim olduğu coğrafyanın genişliği dikkate alındığında, bu çalışmadan çıkarılan sonuçlar söz konusu bölge hakkında fikir verse de, ilgili çalışmalara bakarak Moğolların diğer bölgelerde kullandıkları yay türleri hakkında genelleme yapmak zordur. Bu hususa dair net bilgilerin verilebilmesi için Moğolların hâkim olduğu coğrafyaların tamamına dair, tüm Moğol yaylarının tipolojisinin tespit edilmesi gerekmektedir.

Rusya'nın Zabaykalskiy bölgesinde bulunan Zugmara mezarlığında Moğol dönemine ait yay buluntularına rastlanmıştır. Mezarlıkta bulunan yay, M biçimli bir formda olup kirişi indirilmiş şekliyle boyutu 120 cm olarak ölçülmüştür. Krasnador bölgesinde Kafkas kurganında bulunan Moğol dönemine ait birleşik yay ise kirişi indirilmiş şekliyle uzunluğu 150 cm olarak ölçülmüştür. Ayrıca yay, huş kabuğu ile kaplı olup ikisi uçta biri ortada olmak üzere üç kemik plakası vardı.⁸³³

2.1.2.7.Altın Orda Dönemi Yayları

Altın Orda'nın hâkim olduğu Deşt-i Kıpçak coğrafyasında savaşlarda ve avcılık faaliyetlerinde yaygın olarak kullanılan yay türü birleşik (kompozit) yaydı. Aşağı İdil bölgesinin Avilovsky köyü yakınlarındaki mezardan çıkarılan bir yay, göçebeler arasında kullanılan yaylar için önemli bir örnek teşkil etmektedir. Bulunan yayda ahşap taban ve dokuz kemik plakası yer almakta; yayın her iki ucunda ise kiriş takılması için kesiklere sahip iki plaka ve bunların arasında da bir kemik plaka daha bulunmaktadır. Yayın kabzasında da iki kenar plaka ve altta yer alan plaka olmak üzere üç plaka yer almaktadır. Yayın ahşap iskeletinin farklı ağaçlardan imal edilen iki tahtadan yapıştırıldığı ve yayın arkasının sinirlerle güçlendirildiği görülmüş olup Avilovsky köyünde bulunan, 8. yüzyıla dönemlendirilen bu yayın uzunluğu ise 1.65 cm idi.⁸³⁴

⁸³²Khudyakov, *Vooruzhenie tsentralnoaziatskikh kochevnikov v epokhu rannego i razvytogo srednevekov'ya*, 101-102.

⁸³³ Vorontsov, *"Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)"*, 70-71.

⁸³⁴ Medvedev, *Ruçnoye metatelnoy orujie, luk, strel, camostrel*, 7.

Rus arkeolog G.A. Fedorov-Davidov konar göçerlerin geç dönem mezarlarında basit yayların görülmediğini, ahşap malzemelerin zamanla bozulması sebebiyle, bileşik yaydan sadece kemik plakalarının (kaplamaların) korunduğunu söylemektedir.⁸³⁵ Altın Orda döneminden günümüze ulaşan bileşik yaylarda, genel olarak kemikten yapılmış bileşenler yer almaktadır.

Altın Orda Devleti'nin egemenliği altındaki topraklarda yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkan bulgular, Altın Orda dönemine ait yayların incelenmesi açısından önemlidir. Bu konuda yapılan araştırmalar arasında Fedorov-Davidov *Altın Orda Hanlarının Yönetimi Altında Doğu Avrupa Göçebelerinin Silahlanması* adlı çalışması önemlilik arz eder. İlgili çalışmada Altın Orda dönemine ait geç dönem mezarlarında bileşik yayın ahşap kısmına rastlanmadığı ve yayın yalnızca kemik kaplamalarının korunduğu belirtilmiştir. Ayrıca yayın kırılma riskinin yüksek olduğu orta kısımları, mukavemet kazandırılması için orta plakalarla desteklendiği tespit edilmiş, Sarkel yakınlarında bulunan bir mezarda, yaya esneklik sağlamak için orta plakaların arasına ahşap bir kama yerleştirildiği de tespit edilmiştir.⁸³⁶

Resim 6'da gösterildiği gibi yayın orta bölümüne yerleştirilen kemik plakalar Davidov'un çalışmasına göre beş tipe ayrılmakta olup; 1. Tip oval şekilde olup mezarlarda 17 tane örneğine rastlanmıştır. 2. Tip kavisli biçimde yay şeklinde olup mezarlarda 9 örneğine rastlanmıştır. 3. Tip trapezoidal (yamuk) biçimli olup mezarlarda 2 örneğine rastlanmıştır. 4. Tip çentikli oval biçimli olup mezarlarda 1 örneğine rastlanmıştır. 5. Tip ise dikdörtgen şeklinde olup mezarlarda 1 örneğine rastlanmıştır.⁸³⁷ Altın Orda coğrafyasında en fazla bulunan yay, 1. Tip olan oval tiptir.⁸³⁸

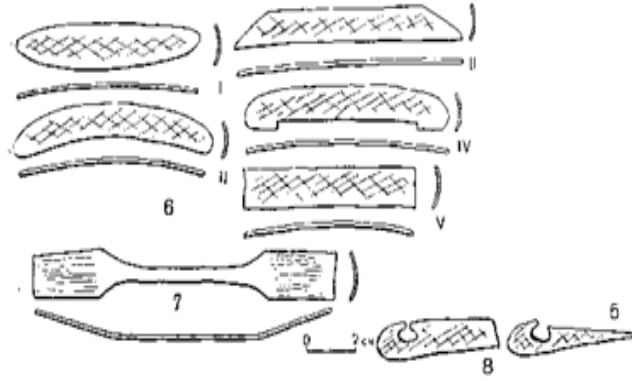
⁸³⁵ Davidov, *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov*, 25.

⁸³⁶ Davidov, *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov*, 25.

⁸³⁷ Davidov, *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov*, 25.

⁸³⁸ 1. tipin benzerleri Semireç'te, Sibirya'da ve Saltova kültüründe yapılan kazılarda da bulunmuştur. 2. tipin benzerlerine ise Novgorod, Staroy Ladoge, Sarkel, Sibirya'da rastlanmıştır. Fedorov-Davidov, *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov*, 25.

Resim 6: Altın Orda Dönemi Yaylarının Kemik Plakaları (I-II-III-IV-V)⁸³⁹

A. Kuşkumbayev “*Altın Orda Cephaneliğinde Yaylar ve Oklar*” adlı çalışmasında Molochnaya Nehri yakınlarındaki mezar alanında Altın Orda dönemine ait soylu bir göçebenin mezarında bir yay bulunan bir yayı incelemiştir. Mezarın içinde “*Diş budak ağacından yapılmış iki uç parça, akça ağaçtan yapılmış iki omuz parçası ve kemik kaplamalı orta parça*” olarak tanımlanan, iyi korunmuş bir kompozit yay parçaları bulunmuştur. Yayın uç kısımlarına kiriş takılması için iki adet kiriş yuvası bulunduğu, yayın alt uç kısmının 26 cm, alt omuz kısmı 36 cm uzunluğunda ve 2,5 cm genişliğinde olduğu tespit edilmiştir. Buluntunun orta kısmının uzunluğu 27 cm, genişliğinin 2,5 cm olduğu gözlemlenmiş ve 26,5 cm uzunluğunda ve 2 cm genişliğinde kemik bir plaka ile de güçlendirilmiştir. Yayın kirişin takıldığı uçları hariç, tüm parçalar daraltılarak üst üste hizalanacak şekilde birleştirilmiştir. Bütün parçaların birleşim yerleri, her iki taraftan dar ince çıtalarla güçlendirildiği tespit edilmiştir. Ayrıca yayı oluşturan parçaların yüzeyi huş ağacı kabuğu ile kaplanmıştı.⁸⁴⁰

Altın Orda coğrafyasında ait bir başka yay buluntusu, Aşağı İdil bölgesindeki Bykovo mezarlığında yapılan kazılarda ortaya çıkarılmış olup, kurganda kemik plakalı bir ahşap yay parçası bulunmuştu. Mezarda, bir sadak üzerinde bulunan yay, her iki tarafında çentikler (oyuklar) barındırmakta olup, 40 cm uzunluğunda ahşap plakalar ile korunduğu

⁸³⁹ Davidov, *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov*, 26.

⁸⁴⁰ Kuşkumbayev, “*Luk i Strely v Sostave Zolotoordynskogo Voorujeniya: Voprosy Izuçeniya i Sposoby Primeneniya Boyevih Sredstv*”, 48.

görülmüştür. Yayın birleşme yerleri kemik bir plaka ile kapatılmış, orta kısmın ise eşkenar dörtgen şekilli huş ağacı kabuğu parçalarıyla kaplandığı tespit edilmiştir.⁸⁴¹

Vorontov Altın Orda dönemine ait Aşağı İdil'in arkeolojik verilerine göre yapılan çalışmasında Altın Orda yaylarını üzerindeki kemik kaplamaların (plakaların) şekline göre iki tipe ayırmıştır. 1. Tipi temsil eden yayın orta kısmında yer alan oval kemik plakalılar mezarlarda 3 örnek buluntularla temsil edilmiştir. Bu tipteki yayların kaplamaları (plakaları) 10-14 cm uzunluğunda, 2-2,5 cm genişliğinde olup kaplamalar hafif kavisli şekildedir. 2. Tipi temsil eden yayın orta kısmında yer alan dikdörtgen kemik plakalılar mezarlarda 6 örnek ile temsil edilmiştir. Bu tipteki yayların kaplamaları 11-15 cm uzunluğunda 2,5-4 cm genişliğindeydi.⁸⁴²

M.V. Gorelik *Cherkesskiy Voyni Zolotoy Ordı (Po Arkheologicheskim Dannym)* (Altın Orda'nın Çerkes Savaşçıları Arkeolojik Verilere Göre) adlı makalesinde Beloreçensk höyüğünün birinci mezarlığında Çerkes bir savaşçıya ait bir yayın korunduğundan bahsetmektedir. Gorelik, Altın Orda döneminde Kuzey Kafkasyalı savaşçılar tarafından kullanılan yayların, Altın Orda devletinin diğer bölgelerindeki yaylarla oldukça benzer olduğunu ve düşünmektedir. Beloreçensk höyüğünde bulunan yay; kabza, iki ön kavisli omuz ve iki boynuzdan olmak üzere 5 parçadan oluşan birleşik yapıya sahipti. Yaydan kalıntı olarak omuzların boynuz kısımları, kabza ve boynuzların kemik kaplamaları kalmıştır. Yayın ahşap kısmı diğer kısımlara göre daha az korunabilmiştir. Yayın omuzlarının dış yüzeyi balık tutkalı üzerine kaynatılmış tendonlarla, iç tarafı ise boynuz ile kaplanmış, sap ve uç kısımlar kemik plakalarla desteklenmişti.⁸⁴³

Altın Orda Devleti'nin kuzeydoğu bölgelerinde yaşayan konargöçer nüfusun silah donanımına dair bölgede yapılan kazılar önemli bilgiler sunmaktadır. Altay'ın orman-bozkır bölgelerinde bulunan silahları araştıran Hudyakov, çalışmasında bu bölgelerde yaşayan Altın Orda savaşçılarının iki tür yay kullandığını belirtmiştir. 1. tip yaylar uç kısımlarında ve orta kısmın ön yüzeyine kemik veya boynuzdan yapılma plakaların takviye dildiği yaylardı. 2. tip yaylar sadece orta kısımda ön yüzeyinde kemik veya boynuz plakalarla takviye edilen yaylardı. Bu yaylar arasında en yaygın olanı Resim 7'de gösterilen

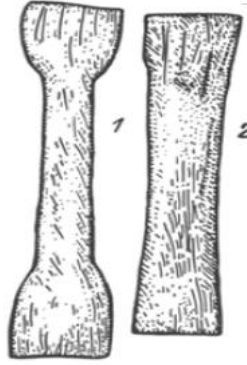
⁸⁴¹ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordı (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 69.

⁸⁴² Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordı (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 70.

⁸⁴³ Gorelik, "Cherkesskiy Voyni Zolotoy Ordı, 283.

uçları olan tek bir orta ön boynuz kaplamalı yaylardı. Ayrıca Hudyakov, bu tür yayların Orta Çağ'ın başlarında Orta Asya bazı konar göçer topluluklarda ortaya çıktığını, ancak en çok Moğol döneminde yaygınlaştığını düşünmektedir.⁸⁴⁴

Resim 7: Altın Orda Döneminde Altay Orman-Bozkır Bölgesinde Bulunan En Yaygın Yay Plakaları.⁸⁴⁵

Yukarıdaki örneklerden görüldüğü üzere yaylar buluntulara göre farklılık gösterse de bileşik yapıda oluşu, ahşap, boynuz (kemik), sinir ve tutkal gibi malzemelerden yapılması, yayların dış kısmının genellikle huş ağacı ile kaplanması Deşt-i Kıpçak coğrafyasında bulunan yayların ortak özellikleriydi. Buluntular öncelikle kemik plakaların şekilleri, boyutları ve kullanım amaçlarına göre sınıflandırılmış ve yaylar arasında farklılıklar bu doğrultuda tespit edilmişti.

Yaylar muhafaza edilmek için bir kılıfa/kaba konulmakta olup bu kılıfın ismi *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *yasık* şeklinde geçmektedir.⁸⁴⁶ Ayrıca *yasık*, *kuruglug* gibi kelimeler de Türkçe'de yayların konulduğu ekipmanı ifade etmek için kullanılırdı.⁸⁴⁷ Faruk Sümer, Türklerin pratik olmadığı için yay kabını pek fazla kullanmadığını belirtmişti.⁸⁴⁸ Resim 8'de gösterilen dönemin Moğol askerlerini tasvir eden minyatürlerde, askerlerin sadığın yanı sıra yay kılıfını da kullandıkları görülmektedir.

⁸⁴⁴ Yu.S. Khudyakov, "Vooruzhenie kochevogo naseleniya severo-vostochnykh rayonov Zolotoordynskoy Ordı", *Zolotoordynskaya Tsivilizatsiya Sbornik Statey*, Vypusk 2., (Kazan: Izd. "Fen" AN RT, 2009), 173.

⁸⁴⁵ Khudyakov, "Vooruzhenie kochevogo naseleniya severo-vostochnykh rayonov Zolotoordynskoy Ordı", 180.

⁸⁴⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, 573.

⁸⁴⁷ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, 145.

⁸⁴⁸ Faruk Sümer Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in 1038'de Nişabur'a yaptığı seferi esnasında koluna bir yay gerdiğini belirterek bu görüşünü örneklemiştir. Bakınız: Faruk Sümer, "Oğuzlar'a Ait Destanî Mahiyette Eserler", *DTCFD*, Sayı 3-4, (1959), c.XVII, 432.

Resim 8: Moğol Askerlerinin Tasvirleri⁸⁴⁹

2.1.3. Sadak

2.1.3.1. Sadak Kavramı

Okun en önemli ekipmanlarından biri olan sadak, okları taşımak için kullanılan bir kılıftır. Bu kılıfın sözlük, destan gibi yazılı eserlerde çeşitli şekillerde isimlendirilmiştir. Sadak terimi *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *keş* veya *kuruklug(k)* olarak adlandırılırken, ⁸⁵⁰ *Mukaddimetü'l Edeb*'te ise sadağın Türkçe karşılığı *keş*, Moğolca karşılığı ise *kobdu* kelimeleriyle ifade edilmişti. ⁸⁵¹ Aynı zamanda Oğuz Türklerinin en önemli destanlarından biri olan *Dedem Korkudun Kitabı*'nda *bilüg* kelimesi okların konulduğu kılıf manasında kullanılmıştı. ⁸⁵² *Edige Destanı*'nda ise sadak *hazaq* şeklinde geçmiştir. ⁸⁵³

2.1.3.2. Sadakların Yapım Malzemesi

Sadakların yapımında kullanılan malzemeler çeşitlilik göstermekteydi. Sadaklar genel olarak huş ağacı kabuğundan yapılırdı. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde kayın ve söğüt kabuğundan yapılma sadaklardan da bahsedilmektedir. ⁸⁵⁴ Sadağın yapımında kullanılan malzemelerle ilgili kaynakta verilen bilgiler, bilgiyi arkeolojik verilerle de doğrulanmaktadır. Doğu Avrupa'da göçebe mezarlarında yapılan kazılar sırasında huş ağacı kabuğundan yapılmış sadaklar tespit edilmiştir. Bununla birlikte sadakların bazıları

⁸⁴⁹ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordı (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 283,286.

⁸⁵⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, 311. Abdülkadir Donuk, *İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, 102.

⁸⁵¹ Şafî, "Mukaddimetü'l-Edeb'in Çağatayca ve Moğolca Sözcükleri", 44.

⁸⁵² *Dedem Korkudun Kitabı*, 42,149,155,161. Abdülkadir Donuk, *İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, 96.

⁸⁵³ *Edige Batır Destanı*, 200.

⁸⁵⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, 156.

ahşap ve deri malzemedenden de yapılmaktaydı.⁸⁵⁵ Fakat ahşap ve deri malzemenin toprakta iyi korunmamış olması nedeniyle arkeolojik kazılar sırasında sadağın ahşap ve deri kalıntılarına nadiren ulaşılmıştır. Ancak kazılar süresince sadağın menteşe, toka ve kanca gibi demir ve kemik parçaları ortaya çıkarılmıştır.⁸⁵⁶

2.1.3.3. Moğol Sadakları

Sadaklar Moğolların askerî teçhizatlarının temel unsurlarından biriydi. Moğolların batıdaki askeri faaliyetlerinin görgü tanıklarından biri olan Splitli Toma Moğol askerlerinin bellerine bağlı sadak olduğunu aktarmıştı.⁸⁵⁷ Diğer bir görgü tanığı olan Plano Carpinili Moğolların savaş zamanında yanlarına okla dolu üç büyük sadak bulundurduklarını kaydetmişti.⁸⁵⁸

Yazılı kaynaklar Moğol sadaklarının teknik detayları hakkında bilgi vermemekle birlikte, bu değerli ekipmanın yapısal özelliklerini değerlendirmek için arkeolojik veriler büyük önem taşımaktadır. Gorelik yaptığı çalışmalar neticesinde iki tür Moğol sadaklarının olduğunu ileri sürmektedir. İlk sadak türü düz ve kabaca dikdörtgen şeklinde olup deriden değil posttan yapıldı. Ayrıca sadaklar bazen yamalar ve aplikelerle bazense, metal veya kemikten desenli kaplamalarla süslenirdi. Diğer sadak türü ise Avrasya’da popüler olan dar ve uzun yapıdaki sadaklardı. Bu sadağı diğer türden ayıran özelliği yan tarafında ağzı kapalı bir cebi barındırmasıydı. Sadağın cep kısmı, üst kısma doğru genişleyen ve tepe kısmı yuvarlak yelpazeyi andıran formdaydı.⁸⁵⁹ Moğol sadaklarının yapım malzemesi de huş ağacı kabuğuydu. Bazen sadaklar huş ağacı kabuğu yerine deri ile kaplanırdı. Sadaklar okçunun sağ tarafına, özel kemik halkalarla veya nadiren sadağın üst kısmındaki ahşap halkalardan geçirilen kayışlarla asılırdı.⁸⁶⁰

Bir başka araştırmacı Hudyakov arkeolojik verilere dayanarak Moğol sadaklarına ilişkin iki tipoloji geliştirmiştir. 1. tip sadaklar oldukça basit yapıda olup, sadağın üst kısmı yatay olarak kesilmiş formdadır. Buluntularda bu tipe ait 7 sadak örneği tespit edilmiştir. Sadakların uzunluğu 75 cm, boyun kısmının genişliği 15 cm, alt kısmının genişliği 20 cm idi. Ayrıca mezarlarda bulunan sadakların içinden 4-6 adet ok bulunmuştu. Bu oklar uçları

⁸⁵⁵ Medvedev, *Ruçnoye metatelnoy orujie, luk, strel, camostrel*, 19.

⁸⁵⁶ Medvedev, *Ruçnoye metatelnoy orujie, luk, strel, camostrel*, 19-20.

⁸⁵⁷ Splitli Toma, “Salona ve Split Piskoposlarının Tarihi”, *Moğollar Avrupa’da*, 116.

⁸⁵⁸ Plano Carpin, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa’da Orta Asya’ya Yolculuk*, 100.

⁸⁵⁹ Gorelik, *Armii Mongolo-Tatar X-XIV vv*, 18.

⁸⁶⁰ Gorelik, *Armii Mongolo-Tatar X-XIV vv*, 18.

yukarı, aşağı ve farklı yönlerde bakacak şekilde sadakların içine yerleştirilmişti. Hudyakov sadakların içine yerleştirilen okların farklı yönlerde bakacak şekilde yerleştirilmesini gelenekle ilişkilendirmiştir. Moğol döneminde ok uçlarının sadaklara yukarı bakacak şekilde yerleştirilmesi geleneği hâkimdi.⁸⁶¹ Ayrıca buluntularda içi boş sadaklara da rastlanmıştır.

2.tip olarak belirtilen sadak ise cepli bir sadak türüydü. Bu tipe ait bir sadak, Doğu Transbaykal Okoşki mezarında tespit edilmiştir. Bu sadağın uzunluğu 79 cm, boyun kısmının genişliği 15 cm, alt kısmının genişliği 17,5 cm, cep yüksekliği ise 15 cm idi.⁸⁶² Bu tip sadaklar huş ağacı kabuğundan iki kat olarak dikilmiş, boyun kısmı ise ilave bir parça huş ağacı kabuğu ile güçlendirilmişti. Sadakların cepleri yarı silindirik şekilde olup kenarları içe doğru katlanmıştı. Oklar, uçları aşağıya bakacak şekilde sadaklara yerleştirilmişti.

Okun yelek kısmı, cebin üst kenarından hafifçe dışarı taşardı.⁸⁶³ Sadaklardaki ceplerin işlevi, okların düşmesini ya da yağmur nedeniyle ıslanmasını, çamurlanmasını ve hasar görmesini önlemektir. Bu amaçla cep hareket ettirilebilir hale getirilmişti. Yürüyüş esnasında sadak tamamen kapatılırken, savaş esnasında cep kısım aşağıya katlanır ve oklar savaşa hazır hale getirilirdi.⁸⁶⁴

Sadakların ağız kısmını kapalı yapıda olması *Moğolların Gizli Tarihi*'ne de yansımıştı. Metinde geçen “*Kapaklı tirkeş sallandığı zaman*”⁸⁶⁵ ifadesinden Moğollara özgü cepli veya kapalı bir sadak türünün var olduğu anlaşılmaktadır.

Moğol askerlerinin taşıdığı sadakların minyatürlerdeki tasvirleri, sadakların şekli ve kullanımı hakkında fikir vermesi açısından önemlidir. Hudyakov, İran ve Çin minyatürlerine dayanarak sadakların içlerindeki okların görünmediğini ve sadağın iki kayışla kemere bağlandığını, eğik bir pozisyonda, binicinin sağ tarafında bulunduğunu, sadağın cebinin okçunun sağ tarafında oklara kolay erişebilmesi için öne ve yukarıya doğru

⁸⁶¹ Khudyakov, *Vooruzhenie tsentralnoaziatskikh kochevnikov v epokhu rannego i razvytogo srednevekov'ya*, 126,127.

⁸⁶² Khudyakov, *Vooruzhenie tsentralnoaziatskikh kochevnikov v epokhu rannego i razvytogo srednevekov'ya*, 127.

⁸⁶³ Khudyakov, *Vooruzhenie tsentralnoaziatskikh kochevnikov v epokhu rannego i razvytogo srednevekov'ya*, 128.

⁸⁶⁴ Vorontsov, “*Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordı (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)*”, 74.

⁸⁶⁵ *Moğolların Gizli Tarihi*, 45.

durmakta, alt kısmının ise aşağıya doğru ve okçunun arkasına gelecek şekilde asılmış olduğunu ifade etmektedir.⁸⁶⁶ *Câmiu't-Tevârih*'te yer alan ve aşağıda Resim 9'da gösterilen minyatürde sadak, savaşçıların sağ tarafında görülmektedir. Bununla birlikte bazı arkeolojik verilerde mezar buluntularında sadağın gömülen kişinin hem sağ hem de sol tarafında bulunduğu, bu sebeple sadağın savaşçının her iki yanına takılabildiği fikri ileri sürülmüştür. Moğol askerlerinin sadaklarını sağ tarafa astıklarına işaret eden bir başka kanıt ise Rubruk'ta bulmak mümkündür. Seyahatname de geçen "*Kadınların çadırları daima bunların doğusunda, yani oturduğu yere göre güneye bakan hükümdarın çadırının solundadır. Erkeklerin yeri daima batıda, yani hükümdarın sağındadır. Erkekler yurda girdikleri zaman, ok sadaklarını asla kadınlar tarafına asmazlar.*"⁸⁶⁷ ifadesi Moğolların sadaklarını sağ tarafına astıklarını düşündürmektedir.

Resim 9: Moğol Sadakları ve Kuburlukları⁸⁶⁸

2.1.3.4.Arkeolojik Verilere Göre Altın Orda Sahasındaki Sadak Kalıntıları

⁸⁶⁶ Khudyakov, *Vooruzhenie tsentralnoaziatskikh kochevnikov v epokhu rannego i razvytogo srednevekov'ya*, 128.

⁸⁶⁷ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*, 45.

⁸⁶⁸ M.V. Gorelik, "Ranniy mongol'skiy dospekh (IX – pervaya polovina XIV v.)", *Arkheologiya, etnografiya i antropologiya Mongolii*, (Novosibirsk: 1987), 174.

Altın Orda Devleti'nde sadaklar askerlerin teçhizatında önemli bir ter tutuyordu. Ancak yazılı kaynaklarda sadakların yapısı, formu hakkında ayrıntılı bilgiler yer almamakta olup Altın Orda dönemi sadaklarının şekli, formu ve yapısı hakkında bilgileri arkeolojik çalışmalardan edinmekteyiz. Arkeolojik verilere göre sadaklar genel olarak silindir formda olup alt tarafa doğru genişleyen bir yapıya sahipti. Tabanları düz, yuvarlak veya oval şeklindeydi.⁸⁶⁹ Bazı sadakların dış kısmı kemikle kaplıydı. Örnek olarak Tsozarovka mezarlığında bulunan sadağın kemik parçalarının korunmuştu. Kemik kaplamalı bir başka sadak örneği Berezhnivka⁸⁷⁰ bölgesindeki mezarlarda keşfedilmişti. Bu örnekte sadağın üst kenarı boyunca delikler bulunan uzun kemik plakalar ve üst kenarında yer alan kemik halkalar tespit edilmiştir.”⁸⁷¹

Deşt-i Kıpçak coğrafyasında konargöçerler tarafından kullanılan sadaklar silindirik bir forma sahip olup sadakların alt tabanı ahşaptan yapılmaktaydı. Sadağın silindirik kısmının uzun kenarındaki yüzeyler iki katmanlı bir yapıya sahipti ve bu katmanlarda huş ağacı kabuğu kullanılmıştı. Sadakların üst ve alt kısımları, sadağın orta bölümüne göre genişleyen bir yapıda imal edilmişti. Sadakların taban ölçüleri 12 cm ile 15 cm arasında değişmekteydi. Sadağın üst kısmı ile alt kısmından sarılı şekilde iki kemer şerit bulunmakta, bu şeritlere kemik halkalar takılabilmekteydi. Kemik halkalar sadağı kemere bağlamak için tasarlanmıştı. Bu kemik halkalar sadağın tamamını kaplayan geniş kayışlara bağlanırdı. Sadağı omuzda taşımak için halkalardan bir ip ya da kayış geçirilirdi.⁸⁷² Sadakların alt bölümlerinde hızlı at sürme durumunda, sadağın kemere sabitlenebilmesi için ucunda metal bir kanca bulunan bir kayış vardı.⁸⁷³ Sadağın alt kısmındaki kanca sadağın atlı bir okçuya ait olduğunu gösteren karakteristik bir işaretti. Kemik süslemeli sadaklar bölgede Altın Orda'dan önce hâkimiyet kuran Avarlar, Peçenekler ve Kıpçaklar arasında da yaygındı.⁸⁷⁴

Federov Davidov Altın Orda coğrafyasında bulunan sadakları, sadaklarda kullanılan kemik halkaların delik sayısına ve şekline göre sınıflandırmış olup çalışmasında

⁸⁶⁹ Medvedev, *Ruçnoye metatelnoy orujie, luk, strel, camostrel*, 20.

⁸⁷⁰ Rusya'nın Volgograd bölgesinde bir köy yeridir.

⁸⁷¹ Davidov, *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov*, 29.

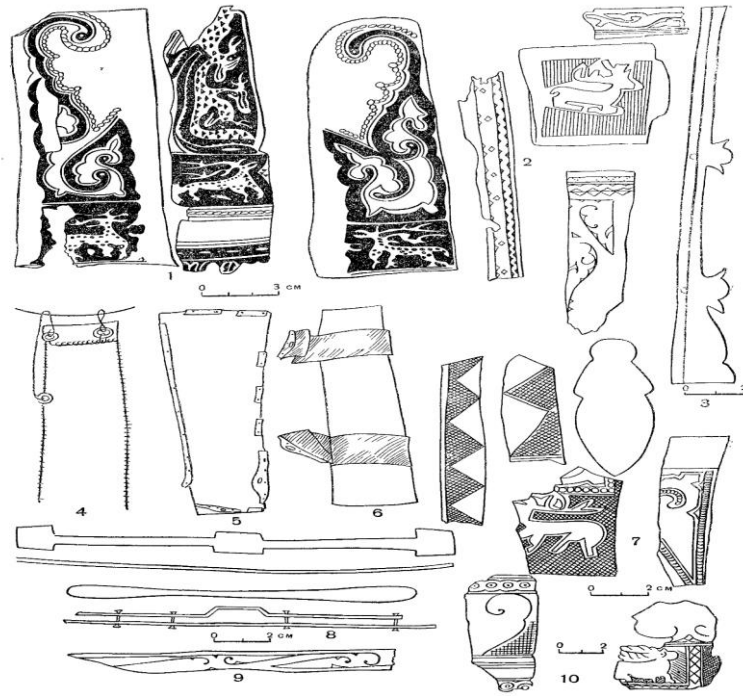
⁸⁷² Davidov, *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov*, 31.

⁸⁷³ Bakhtiyarovka, Zhutovo, Molchanovka, Ternovka, Tiraspol'daki mezarlarda bulunan sadaklarda sadağın kemere bağlandığı metal kancalar tesipt edilmiştir. Bakınız: N.V. Malinovskaya, «Kolchany XIII-XIV vv. s kostyanimi nakladkami na territorii evraziyskikh stepey», *Goroda Povolzh'ya v srednie veka*, (Moskva, 1974), 134.

⁸⁷⁴ Yu.S. Khudyakov, “Drevnetyurkskiy ornamentirovanny kolchan iz mogil'nika Teren-Kyol”, *Izv. SO AN SSSR, Seriya istorii, filologii i filosofii*, No. 16 (1988), 3, 59-61.

delik sayısına göre üç bölüme ayırmıştır. Büyük bir deliği olan sadaklar buluntularda en sık rastlanan sadak türü olmuştur. Bu sadaklar 7 tipe ayrılmış, buluntularda 31 tane örnekle temsil edilmiştir. İki büyük delikli olan sadaklar ise 2 tipe ayrılmış ve 2 örnekle temsil edilmiştir. Üç büyük delikli olan sadağın ise 1 tipi görülmüş ve 1 örnekle temsil edilmiştir.⁸⁷⁵ Resim 10'da Altın Orda Devleti'nde kullanılan sadak buluntularının görsellerine yer verilmiştir.

Resim 10: Altın Orda Dönemi Sadakları⁸⁷⁶

Altın Orda Devleti'nin merkezi coğrafyasında pek çok sadak buluntuları keşfedilmiştir. Bunlar arasında Berezhnivka köyü yakınlarında bulunan sadak dikkat çekicidir. 14. yüzyıla tarihlendirilen bu sadak, huş ağacı kabuğundan yapılmış, deri ile kaplanmış ve kemikten yapılmış bir halkaya sahipti. Halkada sadağa tutturulması için dört küçük delik, sadağın kemere takılması için ise büyük bir delik (ilmek) vardı.⁸⁷⁷ Bir başka sadak örneği ise İdil Nehri havzasındaki Verkhnyaya Pogromnoye yerleşiminde yer alan mezar höyüğünde deriden yapılmış bir sadak keşfedilmişti. Bu sadak dış kısmının altına

⁸⁷⁵ Davidov, *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov*, 31-32.

⁸⁷⁶ Davidov, *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov*, 30.

⁸⁷⁷ Medvedev, *Ruçnoye metatelnoy orujie, luk, strel, camostrel*, 20.

kaplı olmasıyla dikkat çekmektedir.⁸⁷⁸ Altın işlemeli sadağın sıradan bir askere ait olmadığı daha çok toplumun soylu sınıfından, muhtemelen yüksek rütbeli bir askeri komutana, beye veya hanedan üyesine ait olduğu düşünülmektedir. İdil Nehri havzasında Bakhtiyarovka ve Zhutovo mezarlarında da sadak kalıntılarına rastlanmıştır. Bu mezarlarda ise sadakların olmaza olmaz parçası, kemere ve omuza asmak için tasarlanan metal kancalar bulunmuştur.⁸⁷⁹

Altın Orda'nın Aşağı İdil bölgesinde huş ağacı kabuğundan yapılmış 29 adet sadak bulunmuştur. Bulunan bu sadakların hepsi huş ağacı kabuğundan yapılmıştı. Huş ağacı kabuğunun dayanıklı ve esnek yapısı olması sebebiyle en çok tercih edilen malzeme olduğu anlaşılmaktadır. Sadakların sağlamlığını arttırmak için ahşap veya tel iskelet üzerine yapılırdı. Sadakların genel uzunlukları 45-80 cm, ağız genişliği 9-17 cm, taban genişliği 12-21 cm arasında değişmektedir.⁸⁸⁰ Tsarev höyüğünde⁸⁸¹ iç kısmında huş ağacı kabuğundan yapılma bir plakaya sahip, 65 cm uzunluğunda deriden yapılma bir sadak bulunmuştu. Sadağın şekli bir tarafı düz diğer tarafı S şeklinde olan bir yay formunu andırmaktadır. Sadağın alt kısmında koşum takımına bağlamak için bir toka mevcuttur.⁸⁸²

Güney Urallarda konargöçerlere ait 33 adet huş ağacı kabuğundan yapılma sadak kalıntılarına rastlanmıştır. Bulunan sadaklar koni biçimde olup uzunlukları ise 35 ile 90 cm arasında değişmekteydi. Sadakların bir diğer özelliği ise üst kısımlarının alt kısımlarından iki kat daha uzun olmasıydı. Sadakların üst kısmının çapı ortalama 20 cm, alt kısmının çapı ise ortalama 10 cm idi. Ayrıca sadaklar kemere sabitlenmesi için genel olarak demir halkalara nadiren de kemik halkalara bağlanmıştı. Sadaklar üzeri oymalı geometrik veya bitki süslemeli kemik plakalarla süslenmişti.⁸⁸³

Doğu Avrupa'da bulunan sadakların boyutlarının ortalama uzunluğu 60 ile 70 cm arasında olup sadağın alt kısmının çapı ise 12 ile 15 cm arasında değişmekteydi. Bu boyuttaki sadaklara 70-90 cm uzunluğundaki okların rahatça konulabildiği ve okların tüy

⁸⁷⁸ N.V. Malinovskaya, "Kolchany XIII-XIV vv. s kostyanimi ornamentirovannymi obkladkami na territorii evraziyskikh stepey", *Goroda Povolzh'ya v srednie veka*, (Moskva: Nauka, 1974), 134.

⁸⁷⁹ Malinovskaya, "Kolchany XIII-XIV vv. s kostyanimi ornamentirovannymi obkladkami na territorii evraziyskikh stepey", 134.

⁸⁸⁰ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 74-75.

⁸⁸¹ Tsarevskoye yerleşimi Altın Orda'nın Aşağı İdil bölgesindeki en büyük anıtlarından biridir. Anıtla ilgili ilk büyük ölçekli kazı çalışması yaspan A.V. Tereshchenko'dur. Daha fazla bilgi için bakınız: A.A. Glukho, "Istoricheskaya topografiya Tsarevskogo gorodishcha", *Povolzhskaya Arheologiya*, No. 2 (8), 2014, 92-111.

⁸⁸² Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 76.

⁸⁸³ V.A. Ivanov, V.A. Kriger, *Kurgany kypchaksogo vremeni na Yuzhnom Urale (XII-XIV vv.)*, Moskva, 1988, 13.

kısımının yukarıya bakacak şekilde yerleştirildiği bilinmektedir.⁸⁸⁴ Avrasya bozkırlarında bulunan 13. ve 14. yüzyıllara tarihlendirilen kemik süslemeli sadakların boyutları ise 60 ile 72 cm arasında değişiklik göstermekteydi.⁸⁸⁵

Deşt-i Kıpçak'taki sadakların kemikten oymalı kaplamalarla süslenmiş olması Altın Orda sadaklarının kendine has karakteristik özelliği idi. Kemik kaplamalı sadaklar Altın Orda Devleti'nin en nüfuzlu sakinlerinden biri olan Kıpçaklar arasında yaygın bir şekilde kullanılıyordu. Bu kemik plaka örneklerine Dinyeper mezarlarında bulunan kemik sadak parçaları, Saratov ve Orenburg'taki mezarlarda sadak süslemesinde kullanılan kemik plakalar örnek olarak gösterilebilir.⁸⁸⁶ N.V. Malinovskaya 13. ve 14. yüzyıllara ait Avrasya bozkırlarında bulunan kemik süslemeli sadaklar üzerine yaptığı çalışmada, kemik süslemeli sadakların Kıpçak mezarlarında yaygın olduğunu ve Altın Orda'nın kent kültürünün ayırt edici bir özelliği olduğunu vurgulamaktadır.⁸⁸⁷

Sözlüklerde yer alan terimler Altın Orda şehirlerindeki zanaatkarların sadak üretimiyle uğraştığını doğrulamaktadır. Türkçe'deki keşçi Moğolca'daki *qobduçi* terimleri sadak yapımcıları anlamına gelmekteydi. Bu kavramlar kullanılmak suretiyle işaret edilen ustalar ise doğrudan sadak imalatı ve süslemesi ile uğraşıyorlardı.⁸⁸⁸

2.1.3.5. Sadakların Kapasitesi

Yazılı kaynaklarda geçen bilgiler sadakların kapasitelerine dair ipuçları içermektedir. Marco Polo Kaydu ile Kubilay arasındaki mücadelelerden bahsederken, savaşta her askerin yanına altmış ok aldığını, okların yarısının küçük ince delici mahiyette olduğunu, yarısının ise kalın büyük ve parçalayıcı mahiyette olduğunu aktarmıştı.⁸⁸⁹ Bu

⁸⁸⁴ Medvedev, *Ruçnoye metatelnoy orujie, luk, strel, camostrel*, 20.

⁸⁸⁵ Malinovskaya, "Kolchany XIII-XIV vv. s kostyanimi ornamentirovannymi obkladkami na territorii evraziyskikh stepey", 134.

⁸⁸⁶ Bahaeddin Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, (Ankara: TTK Yayınları, 1984), 295.

⁸⁸⁷ Malinovskaya özellikle son dönemlerde yapılan kazı çalışmaları neticesinde Altın Orda dönemine ait eski yerleşim yerlerinde kemikten yapılmış pek çok sanat eseri bulunduğunu ve kemikten oymalı sadakların Altın Orda kentlerinin üretimi olduğunu düşünmektedir. Ayrıca yazar Avrasya bozkırlarında bulunan işlemeli oyma astarlarla süslenmiş 84 sadağı incelemiş ve bu sadakların 13. ve 14. Yüzyıllarda Moğollarla birlikte bozkırlarda kullanılmaya başlandığını, Dinyester'den Orta Kazakistan'a kadar olan bölgedeki tüm göçebe kabileler tarafından yaygın olarak kullandığı sonucuna varmıştır. Malinovskaya, "Kolchany XIII-XIV vv. s kostyanimi ornamentirovannymi obkladkami na territorii evraziyskikh stepey", 132.

⁸⁸⁸ Kuşumbayev, "Original'nye nazvaniya predmetov vooruzheniya zolotoordynskikh voinov kak istoricheskiy istochnik", 3.

⁸⁸⁹ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, 406.

bilgiden yararlanılarak sadakların ok taşıma kapasitesinin 60 ok olabileceği değerlendirilebilir.

Marco Polo'dan farklı olarak Abdürrezzak Semerkandi askerlerin sahip olması gereken silahları 30 ok, bir yay kılıfı ve bir sadak şeklinde sıralamıştı.⁸⁹⁰ Semerkandi'nin verdiği bilgiye göre sadakların kapasitesi 30 ok civarındaydı.⁸⁹¹ Yazılı kaynakların sağladığı bilgiler arkeolojik verilerde de doğrulanmaktadır. Pyatigorsk yakınlarındaki Karras höyüğünde yapılan kazılarda, oksitlenmiş demir ok uçları demetleri bulunmuştur, bunların maksimum sayısı sadağın 30 ok taşıdığını tespit etmeyi kolaylaştırmaktadır.⁸⁹²

Marco Polo ile Abdürrezzak Semerkandi'nin ok kapasitesindeki farkı ortaya koyabilmek için sadakların ortalama ölçülerini göz önüne alınarak, ok uçlarının genişliğinin ve okun gövde kısımlarının çapının bu durumu etkileyebileceği söyleyebiliriz. Sadak gövdesinin çapı ile ok gövdelerinin, ok uçlarının çaplarına göre sadakların ok barındırma kapasiteleri değişebilmektedir. Fikir vermesi açısından sadağın gövde kesiti ile, okların en geniş yeri olarak kabul edilen ok uçlarının çap ölçülerine dair tahmini bir hesap bu çalışma kapsamında yapılmıştır.

2.1.3.6. Sadakların Kapasitesinin Tahmini Üzerine Yapılan Hesaplama

Silindirik formdaki sadağın çapının 15 cm olduğu hesaba katılırsa, sadağın kesit alanı ($A = \pi r^2$) formülünden, $3,14 \cdot (7,5^2) = 176,625 \text{ cm}^2$ olarak bulunmuştur. Altın Orda Devletinde yaygın olarak kullanılan ok uçlarının çap ölçüleri 3-4 cm arasında değişiklik göstermesi göz önüne alınırsa, çapın 4 cm olduğu durumda $3,14 \cdot (2^2) = 12,56 \text{ cm}^2$; çapın 3 cm olduğu durumda $3,14 \cdot (1,5^2) = 7,065 \text{ cm}^2$ olarak çap hesaplanmış, okların sadak çapına yerleşebilmesi ve sadak çapından güvenle hızlıca çıkarılabilmesi göz önüne alındığında, sadak çapının ok çapına oranı çapın 4 cm olduğu durumda 14,06 (adet); çapın 3 cm olduğu durumda 25 (adet); çapın 2 cm olduğu durumda 56,25 (adet) bulunmuştur.⁸⁹³ Bu durum, sadakların okun gövde kısmı ile ok ucu kısımlarının kapladığı alana bağlı olarak, okların hepsinin aynı yönde sadağa konulduğu durumda, kesitleri düşük (2cm'den az olan) oklarda

⁸⁹⁰ "Iz sochineniya Abd-ar-Razzaqa Samarkandi", *Sbornik Materialov Otnosyashsya k Istorii Zolotoy Ordi*, Tom II, 102. "Iz sochineniya Abd-ar-Razzaqa Samarkandi", V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v Istochnikakh*, 373-374.

⁸⁹¹ Medvedev Rus sadaklarının 20 okla sınırlı olduğunu, sadakların kapasitesinin nadiren 20 oku aştığını söylemektedir. Bakınız: Medvedev, *Ruçnoye metatelnoy orujie, luk, strel, camostrel*, 21.

⁸⁹² Medvedev 13-14. yüzyıllarda Tatarların, Türkmenlerin ve Çerkeslerin sadaklarında 30'ar ok bulunduğunu belirtmiştir. Medvedev, *Ruçnoye metatelnoy orujie, luk, strel, camostrel*, 21.

⁸⁹³ Hesaplamalar ile ilgili katkılarından dolayı M. Sadi Karademir'e teşekkür ederim.

60 oka yakın taşıma kapasitesine (bizim hesabımızda 56 adet) çıkabileceğini, fakat, ok türünün değişip ok ucu ve ok gövdesinin ölçülerinin arttığı durumlarda (kesitlerin 3 cm ve yukarı olması) sadaktaki okların sayısının azaldığı söylenebilir. Altın Orda oklarının büyük bir kısmının yanal kesitte düz oluşu ile, hesabımızdaki çap kabulünün fazlaca güvenli tarafta kaldığı söylenebilir. Ortalama olarak kesitlerin 3 cm çapında olması durumunda bir sadağın 25 adet ok taşıyabilmesi tarafımızca hesaplanmış olsa da gerçek yerleşimde bu sayının 30'a kolayca çıkabileceğini söyleyebiliriz. Tüm bu tahmini hesaplamalar, ok ucu kesitlerinin büyüdüğünde Abdürrezzak Semerkandi'nin belirtmiş olduğu kapasiteye daha yakın sonuçlar vermektedir. Yalnız, okların sadağa konulma yönünü okların taşıma kapasitesine etki edebilmesi de mümkündür. Bir sadakta daha fazla ok taşınması için sadaklara okların farklı yönlerde de yerleştirilebileceği ihtimali gözden kaçırılmamalıdır. Böylesi bir durumda yerleştirmeden kaynaklanan değişimle, bir sadağın 60 oka kadar taşıma kapasitesine erişebilmesi de mümkün olabilir.

2.1.4. Zihgir

Fırlatma silahlarından ok ve yayın güvenli ve emniyetli şekilde kullanımını sağlayan yardımcı ekipmanlardan biri zihgirdi. Zihgir, okçuluk faaliyetleri sırasında genellikle sağ elin başparmağına takılan parmak boğumunu yay kirişi ve okun gez bölümü tarafından yaralanması riskine karşı koruyan bir çeşit yüzüktür.⁸⁹⁴ Türk okçuluğunun atış tekniğinde yay kirişinin baş parmakla çekilmesi geleneği bulunmakta olup bu açıdan bakıldığında zihgir, Türk okçuluğunun vazgeçilmez bir ekipmanı olarak sayılmaktadır.⁸⁹⁵ Zihgir kavramı, yazılı *metinlerden Kitab fi İlm'in-Nüşşab*'da *küştüvan*⁸⁹⁶ *Mukaddimetü'l Edeb*'te Türkçe ve Moğolca karşılığı ise *erkebçi* şeklinde kullanılmıştır.⁸⁹⁷

Zihgirler, kiriş gererken başparmağı korumak amacıyla üçgen şeklinde bir uzantısı bulunacak şekilde tasarımlanmıştı. Kaş kısmı, kulak kısmı ve eşik kısmı olmak üzere üç temel kısımdan oluşan zihgirlerde; başparmak üzerine uzanan üçgen şekilli kısma kaş,

⁸⁹⁴ Yücel, *Türk Okçuluğu*, 348.

⁸⁹⁵ Türk okçuluğunda başparmak çekişi kendine has bir tekniktir. Selçuklu Tarihinde anlatılan bir anekdot Türklerin başparmak çekişinde ne kadar maharetli ve etkili olduğunu göstermesi açısından önemlidir. "Gazneli Devleti yöneticilerinden Tus Valisi Arslan Câzib Türkmenlerin Horasan'a gelişlerini endişe ile karşılayınca onları kontrol altında tutmak için ok ve yay kullanmalarını engelleyebilmek adına Gazneli Sultan Mahmud'a Ceyhun Nehri'nde geçenlerin başparmaklarının kesilmesini teklif etmişti. Bakınız: Erkan Göksu, *Okla Yükselen Millet*, (İstanbul: Okçular Vakfı Yay., 2018), 126.

⁸⁹⁶ Müstensih Hüseyin b. Ahmet el- Erzurumî, *Hulasa Okçuluk ve Atçılık*, 171.

⁸⁹⁷ Shafi, "Mukaddimetü'l-Edeb'in Çağatayca ve Moğolca Sözcüğü", 44.

kaşın üzerinde bir ucu zihginin iç tarafına yapıştırılmış olan ve başparmak ile kırıış arasına yerleştirildiğinde üst üste yapılan atışlarda başparmağı koruyan deri dil kısma kulak, yayın kırıış kısmınının takıldığı dış kenar kısma ise eşik denilirdi.⁸⁹⁸

Resim 11: Zihginin Bölümleri⁸⁹⁹

Zihginlerin yapım malzemesi kemik, boynuz, bronz ve taştır. Aynı zamandan altın, gümüş, akik ve fildişi gibi farklı türdeki malzemelerden de yapılırdı. Deniz aygırının azı dişinden yapılan zihginler iyi cila tutması ve sararmaması gibi avantajları nedeniyle tercih edilirdi. Deniz aygırının azı dişi gibi gergedan ve geyik boynuzundan yapılan zihginler de iyi cila tuttuğu ve sararmadığı için tercih edilirdi.⁹⁰⁰ Zihgin yapımı için uygun özellikte olması açısından en yaygın kullanılan malzeme ise manda boynuzudur.⁹⁰¹

Okçulukta en eski zihgin buluntusu M.Ö. XIII.-XII. Yüzyıllara tarihlendirilen Çin'in Henan eyaletindeki Anyang şehrinde bulunan Çin'in Shang Hanedanı hükümdarı Wu Ding'in eşi kraliçe Fu Hao'nun mezarından bulunmuştu.⁹⁰² İslam dünyasında zihginin Hz. Muhammed'in emri ile icat edildiği ve ilk yapılan zihginin koç boynuzundan yapıldığına inanılmaktaydı.⁹⁰³ Süvari temelli bozkır ordularında da zihgin kullanılarak yapılan atış tekniği yaygındı. Zihgin, Türk, Moğol, Kore, Japon, Çin, İran gibi doğulu toplumlar tarafından yaygın bir şekilde kullanılmıştı.⁹⁰⁴

2.1.4.1.Altın Orda Coğrafyasında Zihginin Kullanımı

⁸⁹⁸ Murat Özveri, *Okçuluk Hakkında Merak Ettiğiniz Her Şey*, (İstanbul: Umut Matbaacılık, 2006), 82.

⁸⁹⁹ Filiz Nurhan Ölmez, Halit Özdamar, "Bir Yüzüğün Öyküsü: Zihgin", *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, Sayı 33 (2017), c.6, 1566.

⁹⁰⁰ Yücel, *Türk Okçuluğu*, 349.

⁹⁰¹ Yücel, *Türk Okçuluğu*, 106.

⁹⁰² Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 73.

⁹⁰³ Klopsteg, *Türk Okçuluğu*, 106.

⁹⁰⁴ Erkan Aygör, Zekeriya Şimşir, "Konya Gevale Kalesinde Bulunan Bir Zihgin; Türk Sanatında ve Okçuluğunda Yeri", *İstem*, Sayı 42 (2023), 91.

Zihginin kullanımına dair Câmî'ü't-Tevârih'te İlhanlılar'da Abaha Han'ın hükümdarlığı döneminde (1265-1282) meydana gelen bir savaşı anlatırken, zihginin kullanımına dair dolaylı bir anlatım bulunmakta olup ⁹⁰⁵ kaynaklarda Altın Orda coğrafyasında zihginin kullanımıyla ilgili doğrudan net bir ifade bulunmamaktadır. Fakat İbn'ül Abdüzzahir'in kayıtlarında bahsedildiği gibi, Memlüklerin Altın Orda ile diplomatik ilişkilerinde gönderdiği hediyeler arasında “Yüzüklü ve ipek kırıklı Şam yayları”nın bulunması, bu ekipmanın Altın Orda coğrafyasında mevcut olduğunu gösteren bir işaret olarak görülebilir. ⁹⁰⁶ Baybars Tarihi'nde de Memlükler tarafından gönderilen hediye listesinde zihgirle ok atmaya uygun yayların bulunması da bu görüşü destekler niteliktedir. ⁹⁰⁷

Altın Orda coğrafyasındaki arkeolojik kazılarda zihgir buluntularına rastlanmıştır. Özellikle Aşağı İdil bölgesinde yapılan kazılarda zihgir örnekleri bulunmuştur. Bölgede bulunan zihgir örnekleri 13. ve 14. yüzyılın ikinci yarısına ait mezarlarda rastlanmış olup bölgede bu tarihlerin öncesine ait buluntularda zihgir örnekleri nadiren yer almaktadır. ⁹⁰⁸ Malyaevka ⁹⁰⁹ mezarlığında 4 cm uzunluğunda ve 2,5 cm genişliğindeki bir zihgire rastlanmıştır. Aşağı İdil'de bulunan bu zihgir örneğine benzer Azak, Bulgar, Ukek, Podneprovye (Mamay-Surka mezarlığı) gibi çeşitli bölgelerdeki buluntularda da keşfedilmiştir. ⁹¹⁰ Rusya'nın Voronej bölgesinin güneyinde Don ve Bogucharka nehirlerinin yüksek havzasındaki platoda bulunan Vysokaya Gora ⁹¹¹ mezarlığındaki bir gömüde de Malyaevka'dakine benzer şekil ve boyutta, deniz kabuğundan yapılmış bir zihgir bulunmuştur. Zihgir huş ağacı kabuğundan yapılmış bir sadak içinde oklar ile birlikte bulunmuştur. ⁹¹²

⁹⁰⁵ Rashiduddin Fazlullah, Jami'ü't Tawarikh, 530. Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 73.

⁹⁰⁶ "Iz sochineniya Ibn Abd-az-Zakhira", V.G. Tizengauzen, Zolotaya Orda v Istochnikakh, 43. İsmail Hakkı İzmirli'nin çevirisinde "Şamın halkalı okları" şeklinde çevrilmişti. Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler, 125.

⁹⁰⁷ "Iz letopisi Rukn-ad-Dina Beybarsa", V.G. Tizengauzen, Zolotaya Orda v Istochnikakh, 53.

⁹⁰⁸ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 73.

⁹⁰⁹ Rusya'nın Volgograd bölgesindeki bir yerleşim yeri.

⁹¹⁰ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 72.

⁹¹¹ Vysokaya Gora'da Altın Orda Devleti'nin soylu kesimine ait pek çok mezar keşfedilmiş olup, bölgenin önemli bir tarihi değeri vardır.

⁹¹² V.V.Kravets, V.D. Berezutskiy, A.A. Boykov, "Pogrebenie kochevoy znati zolotoordynskogo vremeni v kurgannoy gruppe 'Vysokaya gora' na yuge Voronezhskoy oblasti", Donskaya Arkheologiya, No. 3-4, (2000), 116.

Resim 12: Vysokaya Gora Mezar Höyüğünde Buluna Zihgir⁹¹³

Zihgirlerin yapımında farklı malzemelerin kullanıldığı, arkeolojik buluntularla ortaya konulmuştur. Altın Orda başkenti Saray şehrinin kalıntılarındaki mezarlarda bulunduğu, günümüzde Selitrennoe yerleşiminde yer alan mezarlarda, kemikten yapılmış zihgirler bulunmuştur. 19. yüzyılda A.V. Tereshchenko tarafından Saray şehrinde yapılan kazılarda birkaç bronz ve kemikten yapılmış zihgirler bulunmuştur.⁹¹⁴ Benzer zihgirler Altın Orda'nın bir başka şehri olan Saratov yakınlarındaki Ukek'te ve Bulgarların yerleşim yerlerinde de rastlanmıştır. Kemikten yapılmış zihgirlerin yanı sıra bronzdan yapılmış zihgirler mevcuttur. Belorechenskaya yakınlarındaki 14. yüzyıla ait bir mezarlıkta akikten yapılmış zihgir de bulunmuştur.⁹¹⁵

Deşti Kıpçak coğrafyasında zihgirlerin kullanımı ve yaygınlaşması konusunda Rus arkeolog Medvedev, zihgirlerin 13. ve 14. yüzyıllarda Moğol yayılmasından sonra Deşt-i Kıpçak'ın yerel sakinleri, Bulgarlar ve Kuzey Kafkasya'nın bazı halkları arasında yaygınlaştığını öne sürmektedir. Ayrıca zihgirin Moğollar arasında yayılmasının İran'dan veya Sibiryaya ve Türkistan'daki Türklerden kaynaklanmış olabileceğini düşünmektedir. Bu düşüncesini Karakurum'da yay çekmek için kullanılan bu zihgirlerin henüz keşfedilmediğini söyleyerek desteklemektedir.⁹¹⁶

Orta çağ'da bazı milletlerin teçhizatında zihgir gibi yüzüğe benzer yapıdaki parmaklar için koruyucu ekipman yer almasa da okçular için yüzük formundan farklı el, kol ve parmak için koruyucu ekipmanlar yer alıyordu. Sözelimi İngilizler eli korumak için sol ön kola iplerle tutturulmuş ve oku yaydan koruyan demir bir atel ile işaret parmağının

⁹¹³ V.Kravets, V.D. Berezutskiy, A.A. Boykov, "Pogrebenie kochevoy znati zolotoordynskogo vremeni v kurgannoy gruppe 'Vysokaya gora' na yuge Voronezhskoy oblasti", 121.

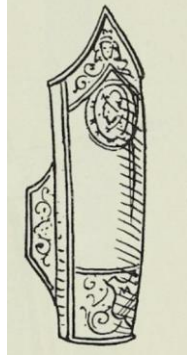
⁹¹⁴ G.A. Fedorov-Davidov, N.M. Bulatov, "Keramicheskaya masterskaya Selitrennogo gorodishcha" *Sokrovishcha sarmatskikh vozhdey i drevnie goroda Povolzh'ya*, (Moskva, 1989), 217.

⁹¹⁵ Medvedev, *Ruçnoye metatelnoy orujie, luk, strel, camostrel*, 26.

⁹¹⁶ Medvedev, *Ruçnoye metatelnoy orujie, luk, strel, camostrel*, 26.

boğumundan ok geçen sol el için sert bir deri eldiven kullanıyorlardı.⁹¹⁷ Resim 13'te okçunun sol ön kolunun korunması için tasarlanan demirden yapılmış atele yer verilmiştir.

Resim 13: Okçunun Sol Ön Kolu İçin Tasarlanan Demirden Yapılmış Atel⁹¹⁸

15. yüzyılda Fransız, Alman ve İtalyan okçular da sol ellerine işaret parmağı uzantılı deri bir eldiven kullanıyorlardı.⁹¹⁹ Rus kroniklerde, seyahatnamelerde veya arkeolojik buluntularda, Ruslarda zihgir gibi parmak uçlarını korumak için tasarlanmış herhangi bir ekipmanın kullanıldığına dair bilgiye rastlanmamıştır.⁹²⁰

2.2. Kesici Silahlar

2.2.1. Kılıç

2.2.1.1. Kılıç Kavramı

Kılıç, demir ve çelik gibi maddelerden yapılmış bir veya her iki kenarı keskin çoğunlukla sivri uçlu, uzun silahlar için kullanılan genel terimdir.⁹²¹ Şekil olarak kavisli veya düz formları bulunmaktadır. Kılıç, Türkçe bir kavram olup, Türklerin en eski yazıtlarından biri olan Kül-Tigin yazıtında da kılıç ifadesi geçmektedir.⁹²² *Divânu Lügati't-*

⁹¹⁷ Wendelin, Boenheim, Handbuch der Waffenkunde: das Waffenwesen in seiner historischen Entwicklung vom Beginn des Mittelalters bis zum Ende des 18. Jahrhunderts, (Leipzig 1890), 392.

⁹¹⁸ Wendelin, Boenheim, Handbuch der Waffenkunde, 393.

⁹¹⁹ Medvedev, Ruçnoye metatelnoy orujie, luk , strel, camostrel, 26.

⁹²⁰ Medvedev, Ruçnoye metatelnoy orujie, luk , strel, camostrel, 26.

⁹²¹ Kayahan Horoz, "Türk Kılıcının Bin Yılı: MS VIII.- XVIII. Yüzyıllar", *Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi Savaş, Teknoloji ve Deneyisel Çalışmalar*, yay. haz. Kahraman Şakul, (İstanbul: Tarih vakfı Yurt Yay., 2013), 42.

⁹²² Mutlu Kahraman, "Türk-Bozkır Tarihinde Kılıç", *Tarihe Yön Veren Silah Kılıç*, ed. Tolga Akay, Süleyman Tekir, (İstanbul: İdeal Kültür Yay. 2023), 33.

Türk'te de bu kavram *kılıç* şeklinde geçmektedir.⁹²³ *Mukaddimetü'l Edeb*'te kılıç kavramı Türkçe *kılıç*, Moğolca *hildü* olarak ifade edilmiştir.⁹²⁴

Sözlüklerde ve destanlarda kılıcı oluşturan parçaların tanımlarına yer verilmiştir. *Divânu Lügati't-Türk*'te kılıcın kabza kısmı *sap* şeklinde geçmektedir.⁹²⁵ Kılıcın muhafaza edildiği kaba *kın* denilmekteydi.⁹²⁶ Ayrıca *Divânu Lügati't-Türk*'te kılıç kolu diye bir ifade geçmektedir. *Mukaddimetü'l Edeb*'te kılıcın bölümlerine dair detaylı bilgiler verilmektedir. Kılıcın her parçası ayrı bir terimle adlandırılmıştı: Kılıç ağzı Türkçe *kılıç yüzi*, Moğolca *hildüyin ni'ur*, kılıç cevheri Türkçe *kılıç gevheri*, Moğol *hildüyin gevher*, kılıç sapı Türkçe *kılıç sapı (kabza)*, Moğolca *hildüyin bari'ur*, kılıç kını Türkçe *kılıç kını*, Moğolca *hildüyin kuy*, kılıç bağı Türkçe *kılıç bağı*, Moğolca *hildüyin uyasar*.⁹²⁷

Kılıcın uç kısmına *yalman* denilmekte olup, *Dedem Korkudun Kitabı*'nda bu kavram şu şekilde geçmektedir: “*Kara polat öz kılıçlar çalındı, yalmanı düştü*”.⁹²⁸ Aynı metinde kılıcın kabzasında eli koruyan demiri ifade eden balçak kelimesi “*Kılıcının balçağı kan odaya geldi, Kan Turalıyı bulmadı*.” şeklinde ifade edilmiştir.⁹²⁹ Kılıcın tutulan ve kavranan kabza kısmı “*Şah-ı Merdan Alinün Düldülünün eyeri ağaç, Zülfekarun kınıylan kabzası ağaç...*” şeklinde geçmiştir.⁹³⁰ Kılıç kelimesi *Edige Destanı*'nda ise *qılıs* şeklinde kullanılmıştır.⁹³¹

2.2.1.2. Türklerde Kılıç Kullanımının Tarihsel Gelişimi

Kılıcın ortaya çıkışı konusunda akademik çalışmalarda çeşitli görüşler ortaya atılmış olsa da arkeolojik bulgular bu silahın Orta Asya kökenli olduğunu ve bölgede M.Ö. 5 yüzyıldan itibaren görüldüğü belirtilmiştir. Dünya tarihine damga vuran Türk kılıcının tarihsel sürecinin Hunların ve atalarının yaşadığı Altayların Ordos bölgesinde arkeolojik kazılar sonucu bulunan bronz satırlar ile başladığı ve bu satırların Türk kılıcının prototipi olduğu düşünülmektedir.⁹³² MÖ. 5. yüzyıla tarihlendirilen buluntularda Hunların

⁹²³ Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lügati't-Türk*, 265.

⁹²⁴ Shafi, “Mukaddimetü'l-Edeb'in Çağatayca ve Moğolca Sözcükleri”, 42.

⁹²⁵ Kılıç veya bıçak sapları için de aynı kavram kullanılmaktadır. Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lügati't-Türk*, 395.

⁹²⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lügati't-Türk*, 266.

⁹²⁷ Shafi, “Mukaddimetü'l-Edeb'in Çağatayca ve Moğolca Sözcükleri”, 42.

⁹²⁸ *Dedem Korkudun Kitabı*, 56.

⁹²⁹ *Dedem Korkudun Kitabı*, 131.

⁹³⁰ *Dedem Korkudun Kitabı*, 51.

⁹³¹ *Edige Batır Destanı*, 214.

⁹³² Bahaeddin Ögel, “Türk Kılıcının Menşei ve Tekâmülü Hakkında”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Sayı 5 (1948), c.6, 431. Ahmet Yüksel, Okan Güveni, “Osmanlı Padişahlarının Keskin Bir Hediyesi Olarak Kılıç”, *Tarihe Yön Veren Silah Kılıç*, 111.

mezarlarında keşfedilen bronz malzemeden imal edilen kılıç türü kesici aletlerden biri form olarak içbükey ağızlı bir bıçak, diğeri ise geniş yüzölçümlü bir kama idi. Bıçaklar tipik olarak yuvarlak, halka veya kıvrık boynuzlar şeklinde bir kabza başıyla sonlanmaktaydı. Bu aletlerin süslemesinde ise hayvan motifleri kullanılmıştı.⁹³³ Bulunan bu ilk prototip kılıçlar düz formda ve kısa boyutluydu.

Türklerin kullandığı düz kılıç türlerinden biri de meçtir. Meç süngü gibi batırmak suretiyle kullanılan ensiz ve düz kılıç bir kılıçtır.⁹³⁴ Meç, bıçak kısmına paralel kabzaya, bıçak şeridinin eşkenar dörtgen kesimine sahip, düz ve çift ağızlı bir kılıç türüdür. Federov Davidov, düz tek ağızlı kılıcın yani meçin, süvari kılıcından⁹³⁵ önce geldiğini ve MS. 1. binyılın geç göçebelerine ait erken dönem mezarlarında bulunduğunu belirtmiştir.⁹³⁶ Ayrıca kılıcın gelişiminin üç aşamada gerçekleştiğini aktarmış⁹³⁷ ikinci gelişim aşamasının pala, üçüncü ve son aşamanın ise eğri kılıç olduğunu ifade etmiştir.⁹³⁸

Kılıcın morfolojik ve tipolojik evrimi bağlamında Davidov'un gelişim aşamaları çizgisi dikkate alındığında meç türü, kılıcın ilk gelişim evresine ait form olarak değerlendirilmektedir. Meçin ortaya çıktığı bölge Altaylar olarak kabul edilmektedir. Göktürk dönemi meçin Orta Asya'da Türkler arasında en yaygın kullanıldığı dönem olarak düşünülmektedir.⁹³⁹ Göktürklerle ait mezarlarda tek ağızlı meçlere pek rastlanmazken, çift ağızlı meçler oldukça yaygındır.⁹⁴⁰

Kılıcın gelişimde meçten sonra ikinci aşamayı pala ile devam ettirmekteydi. Pala türü bu süreçte geçiş aşamasını temsil etmekteydi. Palalar, meç gibi düz bir yapıya sahipti ve meçten farklı olarak tek ağızlı bir şekilde tasarlanmıştı. Palanın düz bıçaklı yapısı daha isabetli saplama darbelerine olanak tanımakta ve bu da bu tür silahların savaş niteliklerini artırmaktaydı. Zırhlı bir savaşçıya, zırhın parçalarının birleştiği yerlerden isabetli saplama kapasitesine sahip palalarla vurmak daha etkili oluyordu. Pala örneklerine MS. 4. ve 5. yüzyıllar arasında rastlanmaktaydı. Bu tarihlerden 14. yüzyıla kadar pala, eğri kılıç ile

⁹³³ Kayahan Horoz, "Türk Kılıcının Bin Yılı: MS VIII.- XVIII. Yüzyıllar", 42-43.

⁹³⁴ Mihrican Çolak, "Türkçe'nin Söz Varlığında Kılıç", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Dergisi*, Sayı 4 (2018), c.7, 2175.

⁹³⁵ Rus kroniklerinde eğri kılıç "sable" olarak ifade ediliyordu. Bkz: PSRL 11, 74.

⁹³⁶ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordı (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 81.

⁹³⁷ Davidov, *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov*, 24.

⁹³⁸ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordı (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 81.

⁹³⁹ Jale Özlem Oktay, "Orta ve İç Asya'da VI-IX. Yüzyıllar Arasında Maden Sanatı: Göktürk Devri," (Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2013), 90.

⁹⁴⁰ Jale Özlem Oktay, "Orta ve İç Asya'da VI-IX. Yüzyıllar Arasında Maden Sanatı: Göktürk Devri", 91.

birlikte varlığını sürdürmüş ve meç ile eğri kılıç arasında bir ara form olarak kullanılmıştı.⁹⁴¹

Pala da atlı savaşçılar için yakın dövüşte kullanılması için tasarlanmış kılıç türüydü. Pala süvari savaşlarında meçten daha etkili ve kullanımı daha kolaydı. Pala ile meçi karşılaştırdığımız zaman pala süvariler için meçten daha etkili ve daha kullanışlıydı. Düz bıçak daha isabetli saplama darbelerine olanak tanırdı.⁹⁴²

Kılıcın gelişim evriminde pala formundan sonra gelen tür ise süvarilere uygun şekilde tasarlanan ve geliştirilen, Türk kılıcı olarak da adlandırılan eğri kılıç idi. Bıçak genişliğinin artırılması, bıçağın tek tarafının keskin olması (tek ağızlı), bıçak yüzeyinde kan oluğunun bulunması gibi özellikler eğri kılıca kazandırılmış özelliklerdi. Eğri kılıçlar süvarilerin savaş koşullarına göre onların ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde uygun şekilde geliştirildi.⁹⁴³ Eğri kılıcın kavisli tasarımı kılıcın kesiciliğini arttırmış ve kılıçtaki güçlü darbe etkisi, darbenin kuvvetinden ziyade hız ile elde edilen bir kesme niteliği kazandırılmıştı. Bu anlamda eğri kılıç, palalara ve diğer düz kılıçlara göre daha fazla kesici özelliğe sahipti.

Türk kılıcı zaman içinde form değişikliğine uğrayarak, düz kılıçtan eğri kılıca doğru bir geçiş yaşanmıştı. Türk eğri kılıcının ilk örneğine Altaylarda Kudirge kurganında⁹⁴⁴ rastlanmıştı. Kudirge kurganında bulunan eserler, MÖ. 1.yüzyıldan başlayarak Göktürk dönemine kadar uzanmaktadır. İlgili kültür alanında Göktürk dönemi öncesine ait buluntular da tespit edilmiştir, ancak buluntuların büyük çoğunluğu Göktürk dönemine aitti.⁹⁴⁵ Kudirge kurganında ilk kez rastlanan uzun eğri kılıç daha sonra geliştirilen Türk kılıçlarının prototipi olarak görülmüştü.⁹⁴⁶

Altay bölgesini de kapsayan çalışmalar yapan S.V. Kiselev “*Güney Sibirya’nın Antik Tarihi*” adlı eserinde bölgedeki demir ocaklarında çeşitli silahların üretildiğini, bölgede üretilen kesici silahların tek ve çift ağızlı olduğunu ve meç, pala, hafif kavisli gibi birçok kılıç türünün bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca eğri kılıcın daha geç dönem

⁹⁴¹ Vorontsov, “*Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)*”, 81-82.

⁹⁴² Vorontsov, “*Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)*”, 82.

⁹⁴³ Vorontsov, “*Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)*”, 81.

⁹⁴⁴ Çulışman ırmağının sağ tarafında bulunan mezar höyüğüdür.

⁹⁴⁵ Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, 140.

⁹⁴⁶ Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, 159.

mezarlarda görüldüğünden ve kazıların yapıldığı mezarlarda⁹⁴⁷ muhakkak bir meç veya eğri kılıca rastlandığından söz etmiştir. Bununla birlikte Kiselev, Altaylardaki savaşçı heykellerinde sürekli olarak kavisli bir kılıcın tasvir edilmesini dikkate değer bir şey olarak görmüş, 7. ve 8. yüzyıla tarihlendirilen savaşçı heykellerine dayanarak, Altay Türklerinin Avrasya bozkırlarının diğer savaşçı halklarından daha önce kılıç kullandığını düşünmektedir.⁹⁴⁸

Türklerde kılıç kullanımına dair, Uygur Kağanlığı döneminde Uygurlar tarafından imal edilen ve kullanılan kılıçların formunu tasvir eden duvar resimlerinde görmek mümkündür. Bu duvar resimlerinde eğri namlulu kılıçlar tespit edilmişti. Bu kılıçların kabza başlarında delik halka bulunmaktaydı.⁹⁴⁹ Kılıçların boyu, meç kadar uzun değildi ve Ordos'ta bulunan Hun dönemine ait bronz kamalar kadar kısa da değildi. Bu kılıçlar orta uzunlukta ve ince bir namluya sahip olup, balçak kısımları küçüktü.⁹⁵⁰

Resim 14: Altaylar'daki Kuray Bozkırında Bulunan Heykel⁹⁵¹

Türk kılıcının evriminde kullanılan malzemenin kalitesi, kılıcın dönüşümünde belirli bir rol oynamıştı ve yapım malzemesi olarak bronzdan çeliğe geçiş, Türk savaş teknolojisinde önemli değişimlere yol açmıştı. Bronz yerine çeliğin kullanılması; çeliğin

⁹⁴⁷ Bu mezarlar sırasıyla; Berel I, Koksa I, Yakonur, Katanda I, Kudırge, Srotski I.

⁹⁴⁸ S.V. Kiselëv, *Drevnyaya istoriya Yuzhnoy Sibiri*, (Moskva, 1949), 520-521.

⁹⁴⁹ Bahaeddin Ögel, *İslamiyet Öncesi Türk Kültür Tarihi*, 448.

⁹⁵⁰ Mutlu Kahraman, "Türk-Bozkır Tarihinde Kılıç", *Tarihe Yön Veren Silah Kılıç*, 56.

⁹⁵¹ Kiselëv, *Drevnyaya istoriya Yuzhnoy Sibiri*, 523.

daha iyi işlenebilmesi, namluların önemli oranda hafiflemesi, uzunluk ve ağırlık dengesinin sağlanması sayesinde daha uzun kılıçlara imkân tanınması gibi avantajları sağlamıştır.⁹⁵² Zamanla kullanılan kılıçların eni daralmış, uzunluğu ise iki katına çıkmıştır.

MS. 8. yüzyıla gelindiğinde ise kılıçların kabzalarının formunda değişiklikler gözlemlenmeye başlanmıştır. Bu dönemde imal edilen kılıçların kabzaları, tek yöne eğimli bir şekilde tasarlanmıştır. Bu tasarım kılıca daha güçlü bir işlevsellik ve kesme özelliği kazandırmıştır. Bu tasarım yeniliği kılıcın işlevini düşmana saplamadan ziyade kesme amaçlı hale gelmiştir. Kabzanın tek yöne eğimli tasarımının sebebi, kılıçta kabzanın eğildiği yönün kesici işlevi olmasıydı. Kabzanın eğik formuna ek olarak, kılıcın eğri formu, darbe sırasında tüm gücü uca yakın kaviste yoğunlaştırılarak kılıcın kesme gücünü arttırmıştır.⁹⁵³ Eğri kılıç savaşta yakın dövüş mücadelesinde Türkler için vazgeçilmez bir silah haline gelmiştir. İçbükey formda tasarlanan eğri kılıç, Türkler arasında uzun süre muhafaza edilmiş ve kullanılmıştır.

Eğri kılıçların kullanımında bileğin hareketi önem kazanmıştır. Bu nedenle kendine has yapısal özelliklere sahip Türk kılıcının kendine özgü bir eğitimi ve pratiği bulunmaktaydı.⁹⁵⁴ Eğri kılıç, savaşçıya at üstünde rakibinin kol ve bacaklarını etkisiz hale getirme imkanı sağlıyordu. Bu sebeple daha etkili kesme gücü sağlamak için geliştirildi. Ayrıca namlunun eğriliği, kılıcın rakibin vücuduna temas ettiği bölgelerde daha büyük ve derin yaralar açmasını sağlıyordu.⁹⁵⁵

Eğri kılıcının (Türk kılıcı) bir diğer özelliği ise Avrupa ve Asya’da kullanılan diğer kılıç türlerine göre daha hafif olmasıydı. Kılıcın hafifliği, onu at üzerinde kılıcı kullanan savaşçıya avantaj sağlıyordu, hareket esnasında kullanımı kolaylaştırıyor ve hızlı manevralar yapmaya imkân tanıyordu.

Eğri kılıçların ortaya çıkması ve yayılması konusunda literatürde çeşitli görüşler mevcuttur. Bunlardan biri eğri kılıçların Çin’de ortaya çıktığı görüşüdür. Bu görüşe göre Çin’deki Han hanedanlığının erken dönemlerinde, Çinli silah ustaları kılıçlara kesici bir işlev kazandırmışlardı. MS. 1. ve 2. yüzyıllara ait kavisli bıçağa sahip kılıçların görselleri günümüze kadar ulaşmıştı. Kılıçlarda eğrilik kazandırma geleneği Siyenpiler döneminde

⁹⁵²Horoz, “Türk Kılıcının Bin Yılı: MS VIII.- XVIII. Yüzyıllar”,45.

⁹⁵³ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, 201.

⁹⁵⁴ Nebi Bozkurt, “Kılıç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.25 (Ankara: TDV Yay., 2022), 406.

⁹⁵⁵ Mutlu Kahraman, “Türk-Bozkır Tarihinde Kılıç”, *Tarihe Yön Veren Silah Kılıç*, 38.

de devam etmişti.⁹⁵⁶ Bir başka görüşe göre eğri kılıçlar Ukrayna'nın Harkov bölgesinde 7.8. yüzyıllara ait Alan mezarlarında rastlanmıştır. Kavisli kılıçların ilk ortaya çıkışı, o dönemde bölgenin hâkim gücü olan Avar Hanlığı ile ilişkilendirilmiştir.⁹⁵⁷

Son olarak eğri kılıcın ortaya çıkışı ile ilgili bir başka görüş, bu kılıcın Avrasya'nın doğusunda Altay bölgesinde ortaya çıktığıdır. Eğri kılıçlar 7. ve 8. yüzyıllarda Avrasya bozkırlarında ortaya çıkmış, en eski buluntularına ise Altaylar, Güney Sibirya, Karadeniz'in kuzeyi ve Macaristan'a kadar uzanan geniş coğrafyada rastlanmıştır. Bu kılıcın ortaya çıkarılmasında Asyalı göçebeler ve onlarla savaşanlar olmak üzere pek çok kavim rol almıştır. Bu görüşü savunanlar arasında A.N. Kirpiçnikov da sayılmaktadır. Kirpiçnikov bu silahın yalnızca düz arazide hareket eden atlı savaşçıların ortamında doğmuş olabileceğini düşünmektedir.⁹⁵⁸

Eğri kılıcın ortaya çıkışı, atlı savaşçıları arasındaki göğüs göğüse çarpışmaların yoğunlaşmasından etkilenmiş ve bu da manevra kabiliyeti yüksek bir silahın yaratılmasıyla sonuçlanmıştı. Bu amaca yönelik kılıcın ağırlığı hafifletildi ve namlunun ikinci kesici tarafı terk edildi. Bu tasarım kılıcın hızlı darbeler indirmesini sağlamıştı. Bıçağın son üçte birlik kısmında bulunan bölgede bir kavis oluşturularak doğrama etkisi de arttırılmıştı. Ayrıca kılıçta tek bir vuruşta (vurma ve geri alma) iki aşamanın tek seferde gerçekleşmesine imkân verdi. Kılıcın eğriliği, kabzanın bıçağa doğru eğimi, yelmanın ortaya çıkışı, eğri kılıcın etkisini arttırmıştı. Kılıcın hafifliği ise onu kullanan savaşçının düşmana daha isabetli darbe yapmasını ve dikkatini dağıtacak hareketler sergilemesini mümkün kılmıştı.⁹⁵⁹

Kılıç türleri arasında ayırım yapabilmek için üç husus öne çıkmaktadır. Kabzanın sapının eğimi, kılıcın eğrilik miktarı ve karakteristik tasarımı gibi özellikler, kılıç türleri arasındaki ayırım için sıkça başvurulmuş parametrelerdir.

⁹⁵⁶ L.A. Bobrov, Yu.S. Khudyakov, "Voennoe delo syanbiyskikh gosudarstv Severnogo Kitaya IV-V vv.", *Voennoe delo nomadov Tsentralnoy Azii v syanbiyskuyu epokhu*, (Novosibirsk: 2005) 120.

⁹⁵⁷ Manoucher Moshtagh Khorasani, İran Shamshir'inin (Şimşir) Tarihi, *Tarihe Yön Veren Silah Kılıç*, 249.

⁹⁵⁸ A.K. Kuşumbayev, "Klinkovoe oruzhie voinov Zolotoy Ordı: mechi, palashi, sabli, kinjaly, nozhi (problemy izucheniya)", *Voennoe delo kochevnikov Kazakhstana i sopredelnykh stran epokhi srednevekovyya i novogo vremeni: sbornik nauchnykh statey*, (Astana, 2013), 58.

⁹⁵⁹ Kuşumbayev "Klinkovoe oruzhie voinov Zolotoy Ordı: mechi, palashi, sabli, kinjaly, nozhi (problemy izucheniya)", 58.

2.2.1.3.Kılıcın Bölümleri

Türk kılıcı namlu (taban), balçak, kabza ve kın olmak üzere 4 kısımdan oluşmaktadır. (Bkz. Resim 15). Namlu (taban), bir kılıcın değişmeyen ve sabit kalan kısmıdır. Bu kısım *demren*, *timur* ve *namlu* olarak da adlandırılır.⁹⁶⁰ Namlu, kılıcın kesici kısmının tamamını ifade eder. Kılıçların, namlunun şekline göre düz, eğri, burmalı, çatalı gibi çeşitleri vardır.⁹⁶¹

Balçak, kabza ile namlunun birleştiği yerdir. Kılıç kullanan eli, düşmanın kılıç darbesinden korumak için kalkan görevi görürdü.⁹⁶² Balçaklar genelde demirden imal edilir, zaman zaman altın ve gümüşle kaplanırdı.⁹⁶³ Kabza ise kılıcın tutulduğu ve kavrandığı yerdir. Kabza, ahşap, boynuz, kemik ve fildişi gibi malzemelerden imal edilirdi.⁹⁶⁴ Kabzanın yapım malzemesinden biri de İran şimşirlerinde bulunan mors dişi⁹⁶⁵ parçalarından yapılırdı.⁹⁶⁶

Kabza, savaş anında elden kılıcın fırlamasını engelleyen bir özellikte olması gerekmekte olup, kabzalar eli rahatsız edebilecek herhangi bir çıkıntı veya köşeye sahip olmamalıydı.⁹⁶⁷ Birçok kılıçta kabza, darbenin etkisini arttırmak için bıçak seviyesinden hafifçe eğimli bir şekilde tasarlanmıştır.⁹⁶⁸

⁹⁶⁰ Ahat Ural Bikkul, "Topkapı Sarayı Müzesindeki Türk Kılıçları Üzerine Bir İnceleme", *Türk Etnografya Dergisi*, Sayı 4 (1962), 23.

⁹⁶¹ Süleyman Öcal, "Kılıç", *Tarihe Yön Veren Silah Kılıç*, ed. Tolga Akay, Süleyman Tekir, (İstanbul: İdeal Kültür Yay., 2023), 26-27.

⁹⁶² T. Nejar Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1993), s. 60

⁹⁶³ Süleyman Öcal, "Kılıç", *Tarihe Yön Veren Silah Kılıç*, 26.

⁹⁶⁴ Süleyman Öcal, "Kılıç", *Tarihe Yön Veren Silah Kılıç*, 24.

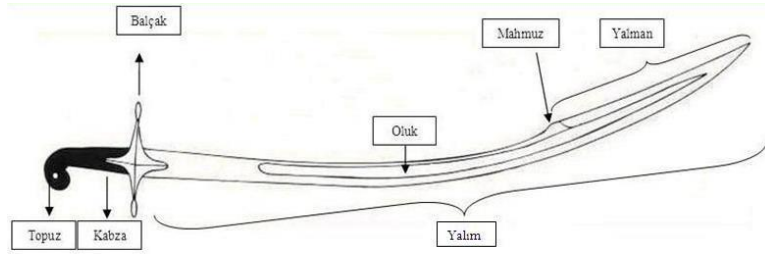
⁹⁶⁵ İran'ın yanı sıra Mors balığının dişi Osmanlı döneminde kabza tasarımlarında da kullanılmaktaydı. Aynı zamanda Kırım Hanlığı'nda mors balığı değerli bir unsur olup, hanların vassalı konumundaki Moskova Knezliği'nden en çok talep edilen hediyeler arasındaydı. Bu durum Kırım Hanlığı'nda mors balığına yönelik talebin büyük olasılıkla kılıç kabzası yapımında kullanılmak amacıyla olduğunu göstermektedir. Kırım Hanlığı ile Moskova Knezliği arasındaki ilişkiye dair daha fazla bilgi için bakınız: Robert M. Croskey, "The Diplomatic Forms of Ivan III's Relationship with the Crimean Khan", *SR*, V.43, No.2, Summer -1984, 257-269, Perihan Bal, "Başlangıcından 1584 Yılına Kadar Kırım Moskova İlişkileri", (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2017), 64.

⁹⁶⁶ Manouchehr Moshtagh Khorasani, "İran Shamshir'in (Şimşir) Tarihi", *Tarihe Yön Veren Silah Kılıç*, 252.

⁹⁶⁷ Süleyman Öcal, "Kılıç", *Tarihe Yön Veren Silah Kılıç*, 24.

⁹⁶⁸ Davidov, *Kochevnik Vostochnoi Evropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov*, 22.

Resim 15: Kılıcın Bölümleri⁹⁶⁹

Kın ise kılıç gibi kesici silahları taşımaya yarayan ve çeşitli malzemelerden imal edilen bir kılıftır. Kılıç tamamen kına yerleştirilecek şekilde tasarlanmayıp, kılıcın namlu kısmı kının içine yerleştirilirdi.⁹⁷⁰ Kın ahşap, metal levha ve deri malzemelerden yapılırdı.

Eğri kılıcın namlusunun keskin tarafına ağız, kesici olmayan tarafına sırt, sivri tarafına ise uç denilmektedir.⁹⁷¹ Namlunun ortasından uzanan oluk, kan oluğu olarak adlandırılır. Kılıcın tasarımına bağlı olarak kan oluğu bir veya birkaç tane olabilirdi. Bununla birlikte kan oluğu olmayan kılıçlar da bulunmaktadır.⁹⁷² Kılıcın uç kısmındaki keskin ağıza ise yalman denilirdi.

2.2.1.4. Moğollarda Kılıç Kullanımı

Moğolların savaş kültüründe kılıç, yakın dövüş silahları arasında önemli bir yer tutan ekipmandı. Moğol ordusunun teçhizatındaki kılıçlar ile ilgili bilgiler dönemin yazılı kaynaklarına yansımıştı. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde geçen pasajlardan birinde, güreşmeyi adet edinen Belgutai'n, Curkin'lerin adamı olan Buri-boko tarafından çıplak sağ kolundan kılıçla vurulduğu, Belgutai'nin bu kılıç darbesinden etkilendiği ve omzundan yaralandığı geçmektedir.⁹⁷³ Metinde Onghan ile Camuka'nın arasında Cengiz Han'a bağlı bazı Moğol kabilelerinden bahsettiği diyalogda "*Küçüklüklerinden başlayarak kılıç ve mızrağa bu halk alışkındır.*" ifadesi o dönemde bazı Moğol kabilelerinin yakın dövüş silahlarına aşina olduklarını ve küçük yaşlardan itibaren bu silahların kullanımı konusunda eğitildiklerini

⁹⁶⁹ http://www.tirendaz.com/tr/?page_id=1304

⁹⁷⁰ T. Nejat Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*, (Ankara 1993), 63.

⁹⁷¹ Süleyman Tekir, "Harp Meydanından Tören Meydanlarına: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kılıç", *Tarihe Yön Veren Silah Kılıç*, 165.

⁹⁷² Süleyman Öcal, "Kılıç", *Tarihe Yön Veren Silah Kılıç*, 28.

⁹⁷³ *Moğolların Gizli Tarihi*, 62-63.

göstermektedir.⁹⁷⁴ Metinde Moğolların kullandığı kılıçların türleri veya formu ile alakalı ise detaylı bilgiler yer almamaktadır.

Çinli elçiler Pend Da Ya ve Xiu Ting, raporlarında Moğol kılıçlarının kavisli, hafif ve keskin bir formda olduğunu belirtmiş ve bu kılıçların kabzasının kısa ve düz olması ile kılıcın kullanımının kolay ve pratik olması bakımından Uygur kılıcına benzediğinden bahsetmiş, bu kılıçların hedefe doğrudan isabet sağlayabildiğine ve iki kat zırhı kolayca delebildiğine de yer vermişti.⁹⁷⁵

Splitli Thoma'da eserinde Çinli elçilerin verdiği bilgilerle örtüşecek şekilde Moğol kılıçlarının kavisli bir yapıda olduğunu ifade etmişti.⁹⁷⁶ Ayrıca Moğolların kılıçları sadece savaş esnasında değil sivil hayatta da kullandıklarını ifade etmiştir.⁹⁷⁷ Moğol teçhizatı hakkında en ayrıntılı bilgi veren Plano Carpinili, Moğol kılıçlarının eğri, ucu keskin ve sadece bir tarafı kesen yapıda olduğu bilgisini vermişti.⁹⁷⁸ Carpinili, Moğol kılıçlarının teknik özelliği olan kesici etkisine dikkat etmişti.⁹⁷⁹ Marco Polo seyahatnamesinde Moğol kılıçlarının formu, şekli, ağırlığı ve türleri hakkında bilgi yer almamaktadır. Moğolların kılıç kullanımına dair *"Oklarının tümünü atıp bitirdiler mi ellerini kılıçlarına ya da gürzlerine atıyor bunlarla pek güçlü darbeler indiriyorlar."*⁹⁸⁰ Yazılı kaynaklara göre Moğol askerlerinin savaş esnasında hızlı hareket etmeyi engellemeyen ve yakın dövüşte el hareketini kısıtlamayan eğri kılıçları kullanmayı tercih ettikleri anlaşılmaktadır.

2.2.1.5.Arkeolojik Buluntularda Moğol Kılıçları

Arkeolojik çalışmalar, Moğol kılıçlarının biçimsel ve yapısal özelliklerini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bu alanda yapılan çalışmalar, Moğol kılıçlarının sınıflandırılmasına önemli katkılar sağlamıştır. Bu çerçevede Moğol kılıçlarının tipolojisini oluşturmak için çeşitli parametreler temel alınmıştır. Bu bağlamda F.Davidov, Pletvena, V.A. Ivanov, V.A. Krieger gibi araştırmacılar bıçaklı silahların tipolojisi oluştururken bıçağın uzunluğu ve eğriliği gibi parametreleri dikkate almıştır. Bu parametrelere ek olarak

⁹⁷⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, 94.

⁹⁷⁵ *Peng Da Ya ve Xiu Ting, "Hei Ta Shi Lu"*, 110.

⁹⁷⁶ Splitli Toma, "Salona ve Split Piskoposlarının Tarihi", *Moğollar Avrupa'da*, 116.

⁹⁷⁷ Splitli Toma, "Salona ve Split Piskoposlarının Tarihi", *Moğollar Avrupa'da*, 102-103.

⁹⁷⁸ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 73-74.

⁹⁷⁹ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 74. Kuşkumbayev "Klinkovoe oruzhie voinov Zolotoy Ordı: mechi, palashi, sabli, kinjaly, nozhi (problemy izucheniya)", 59.

⁹⁸⁰ *Marco Polo, Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, 407.

Hudyakov bıçağın veya kabzanın şekline göre türlere ayırmanın yanı sıra, bıçak kesitinin şeklini de parametrelere dahil etmiş, tipoloji oluştururken kılıçların enine kesitine göre değişiklik göstermesinden yararlanmıştır.⁹⁸¹ Bunlara ek olarak A.N. Kirpichnikov, Y.V. Zelenskiy ve Y.A. Plotnikov gibi araştırmacılar ise tipoloji oluştururken kabzanın ve kabza topuzunun şeklini temel almışlardır.⁹⁸²

10. ve 14. yüzyıllarda Resim 12’de gösterildiği gibi Moğol ordusunda farklı şekil ve boyutlarda olan eğri kılıçlar kullanılmıştır. Bir kılıcın eğrilik derecesi, kabzadaki en belirgin nokta ile kılıcın ucu arasında çizilen çizgiden kılıcın arkasına kadar olan en büyük mesafenin ölçülmesiyle belirlenmekteydi. S. A. Pletneva bu yöntemle dayanarak eğriliğin sırayla 0, 6, 12, 24-28, 44-56 mm arasında değiştiğini belirtmiş ve bu eğrilik temeline dayanarak kılıçları 5 tipe ayırmıştır.⁹⁸³

Süvariler tarafından kullanılan hafif eğri kılıçların yanı sıra, Moğolistan’da yapılan kazılarda Moğol dönemine ait düz formda olan palalar keşfedilmişti. Gorelik’in *10-14. Yüzyıl Tatar Ordusu* isimli çalışmasında⁹⁸⁴ Moğol pala örneklerine yer vermiştir. Resim 16’da görüldüğü gibi, Moğol palalarının kabzaları düz veya hafif eğri şeklindeydi. Bu eğrilik palayı kullanan kişilere daha kolay bir kullanım sağlamaktaydı. Buluntularda yer alan palaların bıçak kısmı ise genel olarak düz şekilde olup, buluntularda tek tarafı keskin olan palalar çoğunlukla olmakla birlikte, iki tarafı keskin palalar da mevcuttur.

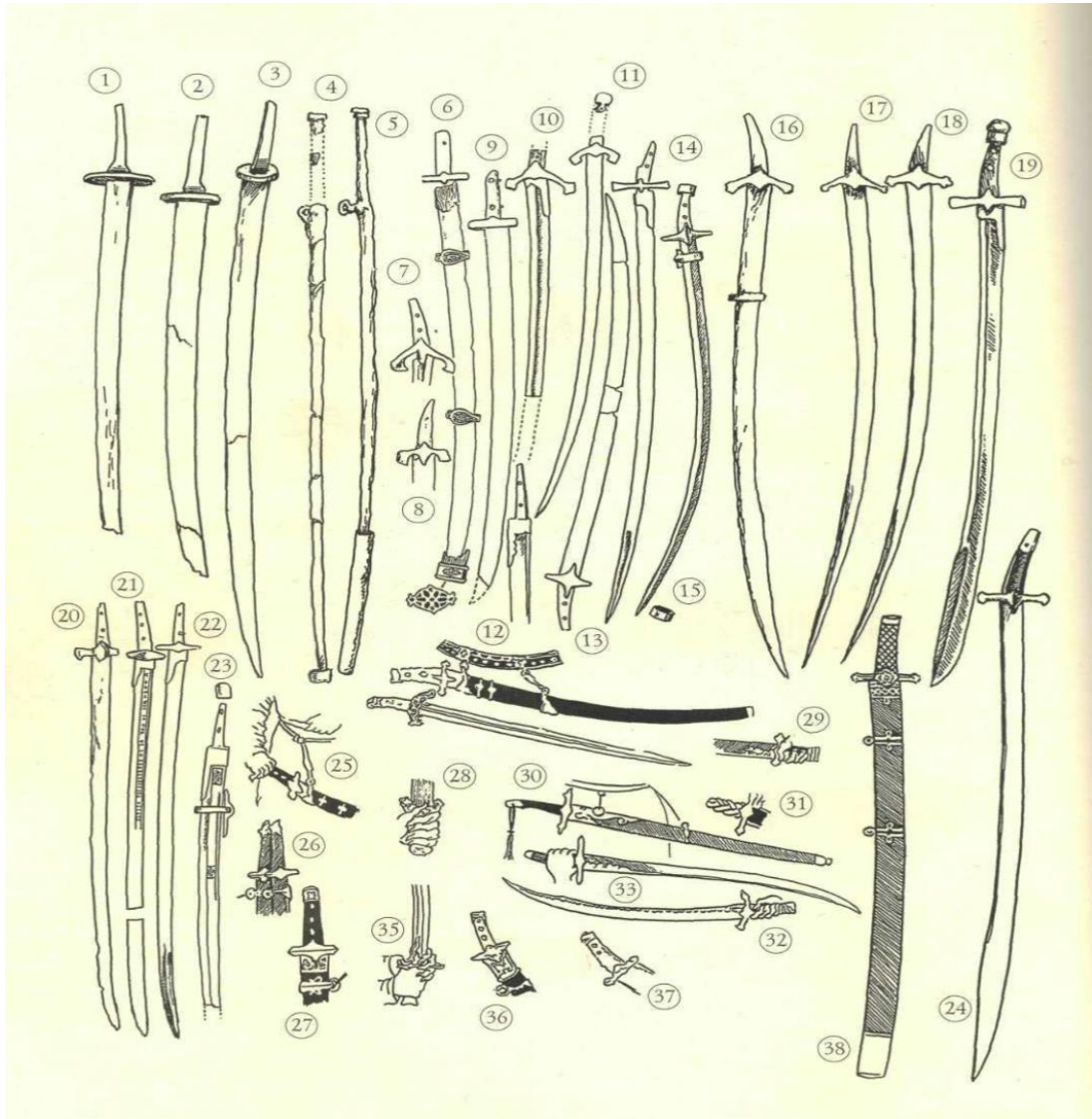
⁹⁸¹ Vorontsov, “Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)”, 82-83.

⁹⁸² Vorontsov, “Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)”, 83.

⁹⁸³ Vorontsov, “Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)”, 83.

⁹⁸⁴ Gorelik, *Armii Mongolo-Tatar X-XIV vv.*, 63.

Resim 16: 13.- 14. Yüzyıla Ait Moğol Süvari Kılıçları (Sableleri)⁹⁸⁵

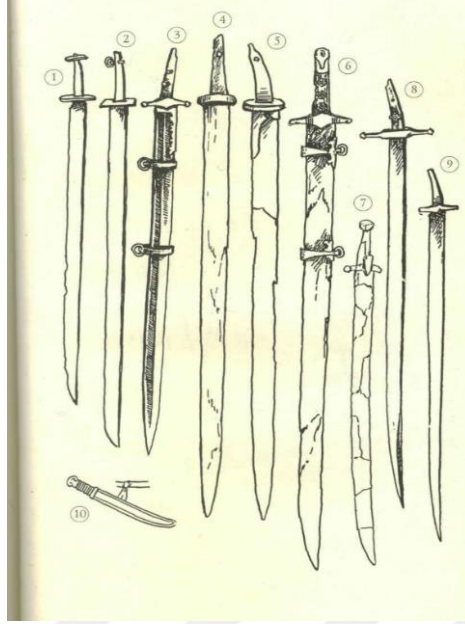

13. ve 14. yüzyıl arasında Moğollar'ın askeri teçhizatını ele alan V.F. Nemerov çalışmasında, Moğolların başkenti Karakurum'da yapılan kazılarda meç, pala ve eğri kılıçlara (süvari kılıçları) rastlandığını ifade etmektedir. Nemerov, Moğol meçlerini iki tipe ayırmıştır: 1. tip olarak belirtilen meç tipi yuvarlak uçlu, düz formda ve çift ağızlı bir bıçak kısmına sahip olup, 2. tip meç tipi ise sivri uçlu ve büyük bir bıçağa sahiptir.⁹⁸⁶

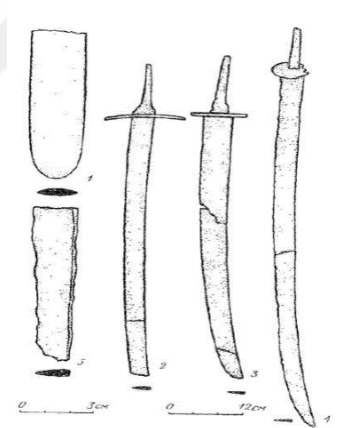
⁹⁸⁵ Gorelik, *Armii Mongolo-Tatar X-XIV vv.*, 64.

⁹⁸⁶ V.F. Nemerov, "Voinskoe snaryazhenie i oruzhie mongol'skogo voina XIII-XIV vv.", *Sovetskaya arkeologiya*, No 2 (1987), 221.

Resim 17: 13.- 14. Yüzyıla Ait Moğol Palaları⁹⁸⁷

Resim 18: Moğol Kılıçları⁹⁸⁸

Hudyakov Moğollara ait mezarlarda eğri kılıçlara nadiren rastlandığını düşünmektedir. Ayrıca mezarlarda bulunan eğri kılıçları sadece bir tipolojide değerlendirmiştir. Bu tipolojideki eğri kılıç az eğimli bir formda olup kabza koruyucuya (balçak) sahipti. Bu tipteki kılıçların mezarlarda 3 örneği bulunmuştur. Kılıçların bıçak uzunluğu 74 cm, genişliği 4 cm, kabzanın uzunluğu ise 9 cm'di. Resim 18'de Şekil 2 ve 4'te görüldüğü üzere kılıçların uçları geriye doğru eğimlidir. Bu kılıçların balçak kısmı düz ve yassıdır.⁹⁸⁹

⁹⁸⁷ Gorelik, *Armii Mongolo-Tatar X-XIV vv.*, 63.

⁹⁸⁸ Khudyakov, *Vooruzhenie tsentralnoaziatskikh kochevnikov v epokhu rannego i razvytogo srednevekov'ya*, 129.

⁹⁸⁹ Yu.S. Khudyakov, *Vooruzheniye tsentral'no-aziatskikh kochevnikov v epokhu rannego i razvytogo srednevekov'ya*, (Novosibirsk, 1991), 130.

2.2.1.6.Altın Orda Teçhizatındaki Kılıçlar

Altın Orda ordusunun askeri donanımında kılıç önemli bir yere sahipti. Bu durum fırlatma silahlarından sonra kesici silahların konargöçerlerin mezarlarında en sık bulunan silahlar olmasıyla kanıtlanmaktadır.⁹⁹⁰ Ayrıca yazılı kaynaklarda kılıcın Altın Orda’da pratikte sembolik bir değere sahip olduğu da görülmektedir. Memlükler tarafından Altın Orda’ya elçiler aracılığıyla gönderilen hediyeler arasında gümüş kakmalı kallecori kılıçlar bulunmaktaydı.⁹⁹¹ Bu husus, kılıcın Altın Orda’nın yönetici kadrosu tarafından itibar gören ve sembolik anlam taşıyan bir nesne olduğunu da göstermektedir.

Altın Orda ordusunun teçhizatında kılıçların varlığını doğrulayan bilgiler Rus kroniklerinde de yer almaktadır. Nikon Kroniği Altın Orda Hanı Toktamış’ın 1382 yılındaki Moskova kuşatmasını “*Ancak Tatarlar hemen kale duvarlarına geldiler, çekilmiş kılıçlarını sallayarak uzaktan nasıl öldüreceklerini gösterdiler.*”⁹⁹² şeklinde anlatan pasaj geçmektedir. Aynı kronikte Timur Kutluk döneminde (1391-1399) Edige (ö.1419) komutasındaki Altın Orda ile Vitovsk dönemi Litvanya arasında çıkan savaşta tüfek, top ve arkebüzlerle donatılmış Litvanya ordusunun geleneksel silahlarla ok, yay ve kılıçla donanmış Altın Orda ordusu tarafından yenilgiye uğratıldığı belirtilmektedir.⁹⁹³

Altın Orda ordusunun, meç ve eğri kılıçlarla (süvari kılıcı) silahlanmış, *bahadır kılıççılar* olarak bilinen özel müfrezelerin olduğu bilinmektedir. Bu müfrezeler savaşta önceden belirlenmiş taktik görevleri yerine getirmek üzere yapılandırılmıştı. Ayrıca orduda savaş anında aynı anda iki kılıç kullanabilen yetenekli askerler de bulunmaktaydı.⁹⁹⁴

Altın Orda’da askerlerin kullandığı kılıçlar çeşitlilik göstermekteydi. Orduda hem tek ağızlı palalar hem de eğri süvari kılıçları kullanılmıştı. Fakat 13. ve 14. Yüzyıllarda konar göçerlerin mezarlarında meç türündeki kılıçlara pek rastlanılmamıştı. Meç kabzası bıçak kısmına paralel, bıçak şeridinin eşkenar dörtgen kesitine sahip, düz, çift ağızlı bir

⁹⁹⁰ Vorontsov, “Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)”, 78.

⁹⁹¹ İbn-i Abdüzzahir, “Siretü'l Melik ez-Zahir”, W. de Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler I*, 125.

⁹⁹² PSRL 11, (Sankt-Peterburg, 1897), 74.

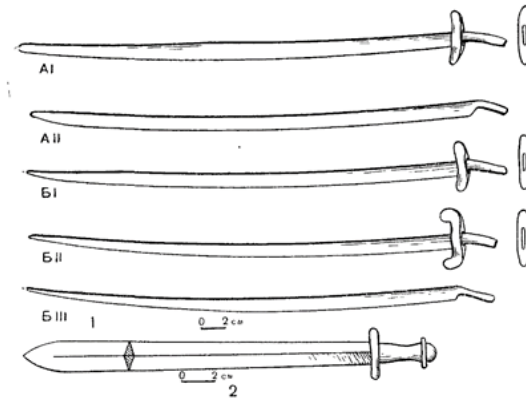
⁹⁹³ PSRL 11, (Moskva, 2000), 173.

⁹⁹⁴ Kuşumbayev, “Klinkovoe oruzhie voinov Zolotoy Ordy: mechi, palashi, sabli, kinjaly, nozhi (problemy izucheniya)”, 64.

kılıçtı. Genel olarak bu tipteki kılıç süvariler tarafından pek tercih edilmemişti. Süvariler için en uygun kılıç türleri süvari kılıcı ve palalar olmuştur.⁹⁹⁵

Güney Ural bölgesinden elde edilen arkeolojik bulgulara dayanarak V.A. Ivanov ve V. A. Kriger tarafından Altın Orda ordusunda kullanılan palaların bıçaklarındaki eğrilik derecesine göre iki tip pala tespit edildi. 1. tip pala kısa boyutlu olup uzunluğu 70 cm'den az, balçak kısmı düz ve artı işareti şeklindeydi. Kabzanın tepesi ise yuvarlak bir uca sahipti. 2. tip pala ise kabza kısmının tepesi uçsuz olup balçak kısmı bulunan bir kılıç tipiydi. Bu palanın toplam uzunluğu 100 cm'i aşmaktaydı.⁹⁹⁶ Altın Orda ordusunda savaşçıların kullandığı palalar savaş esnasında düşman birliklerini yarmak için sevk edilen ağır süvariler tarafından kullanılan silahlar olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle palanın savaşta ağır süvarilerin silahı olduğu söylenebilir.

Resim 19: Altın Orda Kılıçlarının Tipolojisi⁹⁹⁷

Altın Orda dönemine ait kılıçların varlığı, devletin hâkim olduğu coğrafyalardan biri olan Doğu Avrupa'da yapılan kazılarda tespit edilmişti. Bölgede bulunan kılıçların tipolojisi, bıçağın uzunluğu, eğriliği ve karakteristik yapısı gibi parametrelere göre belirlenmişti.⁹⁹⁸ Bu parametrelere ek olarak kılıcın tipolojisi oluşturulurken bıçağın ve kabzanın şekli de temel alınarak sınıflandırılmıştı. Davidov Doğu Avrupa'da bulunan Altın Orda kılıçlarını bıçağın şekline göre geniş kavisli ve dar kavisli olarak iki bölüme ayırmıştır. Buna göre geniş ve hafif kavisli olan A bölümündeki kılıçlar kendi içerisinde

⁹⁹⁵ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 95.

⁹⁹⁶ Kuşumbayev, "Klinkovoe oruzhie voinov Zolotoy Ordy: mechi, palashi, sabli, kinjaly, nozhi (problemy izucheniya)", 57.

⁹⁹⁷ Davidov, *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov*, 26.

⁹⁹⁸ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 84.

iki tiple temsil edilmiştir. Yukarıda Resim 19’da görüldüğü gibi birinci tip kılıç mezarlarda 7 örneğine rastlanmıştır. Kılıcın genel formu düz olup, balçak kısmı düz ve kabzası ise bıçağın ağız kısmından daha dardır. 2. Tipte yer alan kılıçların mezarlarda 3 örneğine rastlanmıştır. Bu kılıçların da şekli düz olup, balçak kısmı mevcut değildir. Günümüze kadar korunmayan balçak kısmının muhtemelen ahşaptan yapıldığı düşünülmektedir.⁹⁹⁹ Dar ve kavisli şekilde adlandırılan B bölümünde ise 3 tip yer almaktadır. 1.tipte yer alan kılıçların mezarlarda 7 örneğine rastlanmıştır. Kılıçların balçak kısmı düz formdadır 2. tip kılıçların mezarlarda 3 örneğine rastlanmıştır. Balçakların uçları aşağıya doğru basık (inik) bir şekildeydi. 3. tip kılıçların mezarlarda 7 örneğine rastlanmıştır. Balçak kısımları bulunmayan bu kılıçların, balçak kısmının büyük olasılıkla ahşap malzemeden yapıldığı düşünülmektedir. Kılıcın kabzasının genişliği ile bıçağın genişliği aynıydı.¹⁰⁰⁰

Altın Orda’nın merkezi coğrafyası olan Aşağı İdil bölgesinde yapılan kazılarda Altın Orda dönemine ait pek çok kılıç bulunmuştur. Vorontsov’un Aşağı İdil bölgesinin bulgularına dayanarak yaptığı çalışmada kılıçlar uzunlukları, eğrilikleri ve yapılarına göre sınıflandırılmıştır. Çalışmada kılıçlar kılıcın namlusunun (kılıcın keskin tarafı) eğrilik derecesine göre az kavisli ve çok kavisli olmak üzere iki tipe ayrılmıştır. Buna göre kılıcın genişliği namlunun maksimum eğrilik değerinden büyükse, az kavisli; kılıcın genişliği namlunun maksimum eğrilik değerinden küçükse çok kavisliydi. Aşağı İdil bölgesinde 11 adet eğri kılıç parçaları, 1 adet meç ve bıçaklar bulunmuş olup bulunan kılıçlar eşit namlu ölçülerine (eğrilik parametresi) sahipti.¹⁰⁰¹ Bunların yanı sıra 5 adet eğri kılıç ve 6 adet kılıç bıçağı parçası keşfedilmiştir. Bulunan bu 5 kılıçta kılıç sapı ve balçak kısmının korunduğu gözlemlenmiştir.

Çok kavisli kılıçlar, birinci grupta sadece bir örnek ile temsil edilmiş, bu kılıç Aşağı İdil bölgesinde yer alan Bahtiyarovka’da ortaya çıkarılmıştır. Kılıcın kabzası 9 cm uzunluğunda olup kabzanın ucu silindirikti. Resim 19, şekil 3’te gösterilen kılıcın tamamı 91 cm uzunluğunda ve 4 cm genişliğindeydi. Kılıcın maksimum kıvrımının olduğu kısmın uzunluğu 6 cm’dir.¹⁰⁰²

Az kavisli kılıçlar sınıflandırmada ikinci grupta değerlendirilmiştir. Bu grupta 5 adet eğri kılıç ve 6 adet eğri kılıcın parçaları mevcuttu. Kılıcın tamamının uzunluğu 102 cm,

⁹⁹⁹ Davidov, *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov*, 22.

¹⁰⁰⁰ Davidov, *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov*, 23.

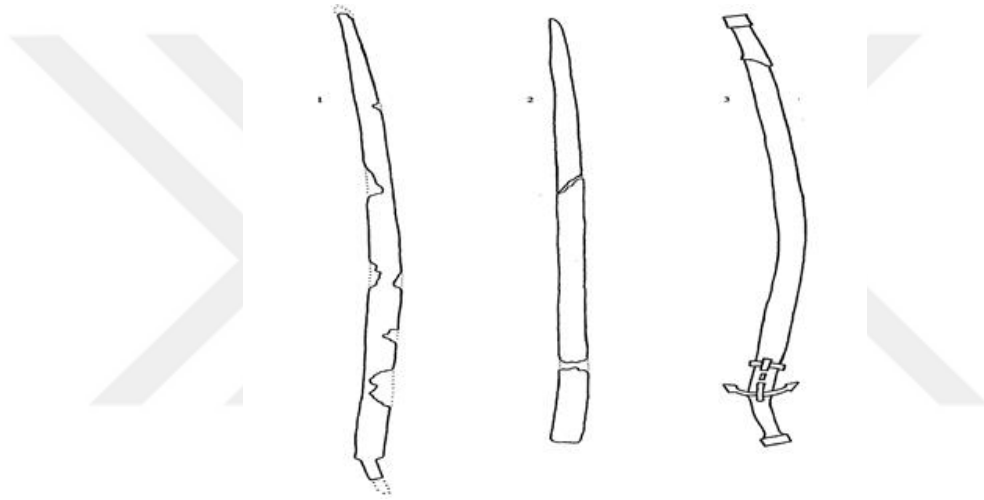
¹⁰⁰¹ Vorontsov, “Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)”, 84-85.

¹⁰⁰² Vorontsov, “Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)”, 86.

kabzasının uzunluğu 14 cm olup genişliği ise 4 cm'di. Bıçağın bükülmüş kısmının uzunluğu 3 cm'di.

Başka bir mezarlıkta, Avilovsky mezarlığında bulunan kılıcın korunmuş kısmının uzunluğu 49,5 cm, bıçağının genişliği ise 3 cm'di. Bakhtiyarovka mezarlığında bulunan kılıç ise 100 cm uzunluğunda ve 4 cm genişliğinde olup, bıçağın maksimum bükülme derecesi 2 cm'di. Burada çıkan örnekte kabza muhafaza edilememiştir. Verkhne-Rbezny mezarlığında bulunan kılıç ise 102 cm uzunluğunda ve 4 cm genişliğinde olup bıçağın maksimum bükülme derecesi 3 cm'di.

Resim 20: Altın Orda'da Kullanılan Kılıç Tipleri¹⁰⁰³

Aşağı İdil bölgesi dışında Altın Orda'nın hâkim olduğu diğer bölgelerde yapılan kazılarda da kılıç örneklerine rastlanmıştır. Örnek olarak Dmitrievka mezarlığında bulunan kılıç örneği 89 cm uzunluğunda ve 4 cm genişliğinde olup kabzası bulunmamaktaydı. Zhutovo mezarlığında bulunan kılıç ise 45 cm uzunluğunda ve 4 cm genişliğinde olup kabza kısmının uzunluğu 15 cm'di. Yine aynı mezarda bulunan bir diğer kılıç ise, 82 cm uzunluğunda ve 4 cm genişliğinde olup kabzasının uzunluğu 8 cm'di. Mayachny mezarlığında bulunan kılıcın uzunluğu 111 cm, genişliği ise 5 cm olup kabza ve balçak kısmı bulunmamaktaydı.¹⁰⁰⁴

Biçimsel açıdan incelendiğinde Altın Orda'da Aşağı Volga bölgesinde bulunan kılıçların genel olarak hafif kavisli bir yapıda olduğu söylenebilir. 13. ve 14. yüzyıllarda Ural bölgesinde kılıcın formunda yapılan değişiklik, kılıcın kabzasının bıçağın arkasına

¹⁰⁰³ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 267.

¹⁰⁰⁴ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 88.

doğru eğimli olması o yıllar için önemli bir yenilikti. Kabzası eğimli olan bu kılıçlar, Orta Asya'da iyi bilinmesine rağmen Altın Orda'nın hâkim olduğu Doğu Avrupa'daki konar göçerleri arasında pek yaygın kullanılmıyordu. Altın Orda'nın merkezi Aşağı İdil bölgesinde de bu tür örneklerle ait herhangi bir buluntu kaydedilmemesi ¹⁰⁰⁵ bu yorumumuzu desteklemektedir.

Altın Orda'nın hâkim olduğu bir diğer coğrafyalardan biri olan Kafkasya'da kılıç örneklerine rastlanmıştır. Kafkasya'nın Kuban bölgesinde bulunan geç dönem göçebe mezarları ¹⁰⁰⁶ oldukça önemlidir. Kuban bölgesindeki Proletarskiy köyü yakınlarında keşfedilen mezarda, Resim 21'de gösterilen, 105 cm uzunluğunda hafif kavisli bir kılıç tespit edilmiştir. ¹⁰⁰⁷ Kılıcın uzunluğu ve eğriliği göz önüne alındığında, bu buluntu 12. ve 13. yüzyıllarına başlarına tarihlendirilmiştir. Bu döneme ait kılıçların karakteristik özelliği, kılıç uçlarının ucunda içe doğru kıvrımlı oval bir şekilde tasarlanmış olmasıydı. ¹⁰⁰⁸ Ayrıca bulunan bu kılıcın Kıpçak ağır süvari bir askere ait olduğu ve 1230'lu yıllara tarihlendiği düşünülmektedir. ¹⁰⁰⁹ Kuban'daki bu kılıcın benzer örneklerine, Urallar'daki Lebedevka höyüğünde, Ukrayna'da Pavlograd yakınlarındaki bir Kıpçak mezarında rastlanmıştır. ¹⁰¹⁰

¹⁰⁰⁵ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 92.

¹⁰⁰⁶ Krasnodar bölgesi, Korenovsky ilçesi, Proletarskiy köyü yakınlarındaki mezar alanları.

¹⁰⁰⁷ Yu.V. Zelenskiy, "Pozdnekochevnicheskoe pogrebenie so shlemom iz stepnogo Prikubanya", *Istoriko-arkheologicheskii al'manakh*, Vyp. 3 (1997), 89.

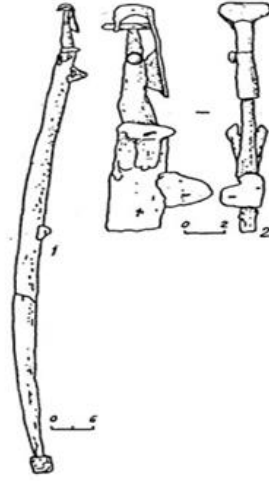
¹⁰⁰⁸ Zelenskiy, "Pozdnekochevnicheskoe pogrebenie so shlemom iz stepnogo Prikubanya", 90.

¹⁰⁰⁹ Zelenskiy, "Pozdnekochevnicheskoe pogrebenie so shlemom iz stepnogo Prikubanya", 91. Bu buluntuya dair literatürde farklı görüşler de yer almakta olup bir başka araştırmacı Gorelik, buluntu hakkında Zelenskiy'nin iddiasının tam tersini söylemekte, bu mezara Kıpçak veya Kuman denmesine ve bunların birbirinin yerine kullanılmasına karşı çıkmaktadır. Gorelik'e göre, Kıpçaklar ve Polovtsianlar (Sarslar, Kunlar ve Kumanların) birbirlerine yakın olmalarına rağmen farklı etnik gruplardı. Volga'nın doğusundaki bozkırlarda yaşayan Kıpçaklar, Moğol hükümdarları tarafından Doğu Avrupa bozkırlarına getirilmişlerdi ve Kıpçakların çoğu başlangıçta Cengizlilerin düşmanıydı. Birkaç istisna dışında Kıpçaklar, Moğollar tarafından batıya doğru sürüldü veya Moğolistan'a yerleştirildiler. M.V. Gorelik, "Zolotoordynskie Latniki Prikubnya", *Arkheologiya: Drevnee i Srednevekovoe Vooruzhenie Evrazii*, No 5 (2017), 337.

¹⁰¹⁰ Zelenskiy, "Pozdnekochevnicheskoe pogrebenie so shlemom iz stepnogo Prikubanya", 90.

Resim 21: Kuban Bölgesinde Bulunan Kıpçak Askerine Ait Olduğu Düşünülen Bir

Kılıç¹⁰¹¹

Gorelik *Cherkesskiy Voynı Zolotoy Ordı (Po Arkheologicheskim Dannym)* (*Altın Orda'nın Çerkes Savaşçıları Arkeolojik Verilere Göre*) başlıklı çalışmasında Kafkasya'nın Krasnodarskiy bölgesinde Beloreçensk mezarlığında bulunan bir mezarda, Çerkez geleneklerine göre gömülmüş bakır bir tabutta bulunan, soylu bir tammaçiye ait olduğu düşünülen Resim 22'de gösterilen gümüş süslemeli bir kılıcı ele almaktadır. Yazar 14. yüzyılın 1370-1380'li yıllarına tarihlenen mezarın, soylu askerin, komutasındaki askerler ve silah arkadaşlarıyla birlikte Çerkez askeri elitin bir parçası olduğunu düşünmektedir.¹⁰¹²

Resim 22: Belorovskaya'da Bulunan Çerkez Tammacı'ye Ait Olduğu Düşünülen Gümüş İşlemeli Kılıcın Boy ve Detay Görşeli.¹⁰¹³

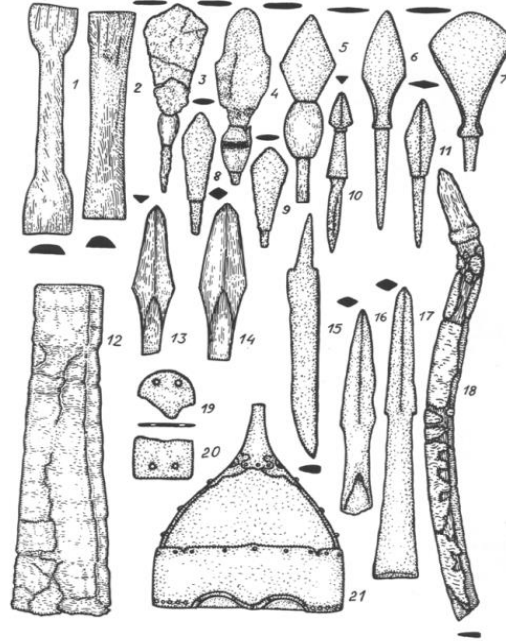
¹⁰¹¹ Zelenskiy, "Pozdnekochevnicheskoe pogrebenie so shlemom iz stepnogo Prikubanya", 90.

¹⁰¹² Gorelik, "Cherkesskiy Voynı Zolotoy Ordı", 281.

¹⁰¹³ Gorelik, "Cherkesskiy Voynı Zolotoy Ordı", 289-290.

Kılıç, Altın Orda'nın kuzeydoğusundaki konargöçer nüfusunun askerî teçhizatında önemli yere sahipti. Altay'ın ormanlık ve dağlık bölgelerinde 13. ve 14. yüzyıllara tarihlenen Altın Orda dönemine ait buluntularda kılıç örneklerine rastlanmıştır. Altayların bozkır kesiminde ve Yukarı Priobie'deki Sukhiye Grivy ve Karmatsky mezarlıklarının envanterinde iki kılıç tespit edildi. Sukhiye Grivy mezarlığındaki kılıç tek ağızlı, hafif kavisli ve iki ucu sivri bir bıçağa sahipti. Kılıcın balçak kısmı düz şekilde olup kabzası bıçağa doğru hafifçe kavisliydi. Karmatsky mezarlığında bulunan kılıç ise; üç kenarlı, çift ağızlı bir uca ve kavisli bir bıçağa sahipti. Kabzaya doğru yaklaşıldığında, bıçak ağız kısmına doğru kıvrık formdaydı. (Bakınız: Resim 17 Şekil 18).¹⁰¹⁴

Resim 23: Altaylar'ın Bozkır Bölgesinde Bulunan Altın Orda Dönemi Savaşçalarına Ait Teçhizat.¹⁰¹⁵

Hudyakov, kılıcın bıçağa doğru çift kavisli olmasının Orta Asya kılıçları için oldukça nadir olduğunu ve düzgün bir bıçak kıvrımı ve kabzanın bıçağa doğru kavisli yapıda olmasını Orta çağın sonlarına ait kılıçlar için karakteristik bir özellik olduğunu vurgulamış, dolayısıyla Karmatsky mezarlığındaki buluntunun, ithal kılıçlardaki kavisli

¹⁰¹⁴ Yu.S. Khudyakov, "Vooruzhenie kochevogo naseleniya severo-vostochnykh rayonov Zolotoy Ordı", *Zolotoordynskaya tsivilizatsiya Sbornik statey*, Vyp. 2, (Kazan: Izd-vo "Fen" AN RT, 2009), 175.

¹⁰¹⁵ Khudyakov, "Vooruzhenie kochevogo naseleniya severo-vostochnykh rayonov Zolotoy Ordı", 180.

bıçak şeklini yeniden üretmeye çalışan yerel silah ustalarının eserlerinden bir örnek olabileceğini ifade etmişti.¹⁰¹⁶

Altın Orda ordusunda kılıcın yaygın kullanımı konusunda literatürde farklı görüşler bulunmaktadır. Literatürde kılıçların sadece aristokrat sınıfına ait bir silah olduğu bir görüş mevcut iken, bir başka görüşe göre ise kılıçlar statü fark etmeksizin, savaşlarda kullanılan bir silah türüydü. Carpinili'nin zenginlerin ucu keskin, sadece bir tarafı kesen eğri kılıçlara sahip olduğunu ifadesi bahsekonu ilk görüşü desteklemek için kullanılmıştı.¹⁰¹⁷ Ayrıca bu görüşe göre kılıçların pahalı ve askerler için edinilmesi zor olduğu da iddia edilmektedir. Ancak 13. yüzyıla ait arkeolojik buluntulara dayanan istatistiksel veriler bunun tam tersini göstermektedir. A.V. Evglevsky ve T.M. Potemkina tarafından Doğu Avrupa göçebelerinin mezarlarının envanteri üzerine yapılan araştırmada, mezarların %16'sında çoğunlukla 13. yüzyıla ait kılıçlar bulunmuştu. İncelenen farklı sosyal gruplara ait 431 mezarda bulunan kılıçların oranları şu şekildeydi. 431 mezardan 95 mezar zengin aristokrat kesime ait olup 95 mezarda %9,6 oranında kılıcın yer aldığı mezar bulunmuştu. Orta kesime ait 131 mezarın %35,2 oranında kılıcın yer aldığı mezar bulunmuştu. Sıradan kesime ait 206 mezarda %55,4 oranında kılıcın yer aldığı mezar bulunmuştu. Araştırmacılar bu verilere dayanarak kılıcın konargöçerler arasında sosyal statüden bağımsız, savaş kültürünün ayrılmaz bir unsuru olduğu sonucuna vardılar. Toplumda sıradan savaşçıların büyük bir yüzdesinin kılıca sahip olması, kılıcın yalnızca zengin göçebelerin silahı olduğuna dair yaygın görüşle çeliştiği düşünülmektedir.¹⁰¹⁸ Kılıcın sıradan askerlerin mezarlarında yüksek oranda bulunması Altın Orda döneminde bu silahın ne kadar yaygın kullanıldığını göstermektedir. Mezarlarda bulunan silahların çeşitliliği de bu durumu desteklemektedir.

Kılıçların olduğu mezarlarda, fırlatma silahları ve ekipmanlarıyla birlikte bulunmuştu.¹⁰¹⁹ Kılıçların çoğunlukla fırlatma silahları ve ekipmanlarıyla bulunması, kılıçların ana silah olarak değil, fırlatma silahlarıyla birlikte yakın dövüşte tamamlayıcı bir silah olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Diğer bir deyişle, bu askerler uzaktan savaşa

¹⁰¹⁶ Khudyakov, "Vooruzhenie kochevogo naseleniya severo-vostochnykh rayonov Zolotoy Ordy", 175.

¹⁰¹⁷ Carpin, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa'da Orta Asya'ya Yolculuk*, 100.

¹⁰¹⁸ A.V. Evglevskiy, T.M. Potyomkina, "Vostochnoevropeyskie pozdnekochevnicheskie sabli", *Stepi Evrazii v epokhu Srednevekov'ya*, T.1. (Donetsk, 2000), 152-153. Kılıçların bulunduğu en zengin 3 mezar komplekleri şunlardır; Kairka, Rodionovka, Novo-Rodkryazh. Bu üç kompleks 14. Yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir. Bkz: A.V. Evglevskiy, T.M. Potyomkina, "Vostochnoevropeyskie pozdnekochevnicheskie sabli", 154. Kuşumbayev, "Klinkovoe oruzhie voinov Zolotoy Ordy: mechi, palashi, sabli, kinjaly, nozhi (problemy izucheniya)", 62-63.

¹⁰¹⁹ A.V. Evglevskiy, T.M. Potyomkina, "Vostochnoevropeyskie pozdnekochevnicheskie sabli", 152.

odaklanmış ve kılıçlarını da yakın dövüş için ikincil bir silah olarak kullanmışlardı. Dolayısıyla bu silah kombinasyonuna sahip, kalabalık sayıda olan savaşçı türü hafif süvari idi.¹⁰²⁰ Bu durum Altın Orda öncesi Deşt-i Kıpçak'ta konar göçerler arasında da yaygındı. Altın Orda dönemine ait bazı mezarlarda askerler, kılıcın yanında zırh, miğfer, ok, yay, sadak, topuz gibi savunma ve saldırı silahlarını içeren tam donanımlı teçhizat ile gömülmüştü.¹⁰²¹ Tam donanımlı teçhizata sahip bu askerlerin ağır süvariler olduğu ve devletin merkezi silahlı kuvvetleri olarak görev aldıkları söylenebilir.

13. ve 14. yüzyıl konargöçerler savaşçılara ait mezarlarda bulunan kılıçların yüksek oranı, kılıcın Altın Orda'nın silah kompleksinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Altın Orda devletinin özellikle yerel sakinleri arasında büyük bir nüfusa sahip Kıpçakların mezarlarında bulunan kılıç örnekleri, kılıcın Kıpçakların cephaneliğindeki en karakteristik silah olduğunu göstermektedir.

2.2.2. Bıçak (Hançer)

2.2.2.1. Bıçak Kavramı

Kesici silahların kısa formda olan şeklidir. Bu kavram Muhaddimetü'l Edeb'te Türkçe *pıçak*, Moğolca *kituga* şeklinde geçmektedir. Ayrıca *Mukaddimetü'l Edeb*'te bıçağın parçalarının isimleri için de farklı tanımlar mevcuttur. Bıçak sapı Türkçe *pıçak sapı* şeklinde geçmekte olup, Moğolca *kitugayın nişi* şeklinde geçmektedir. Bıçak kını pıçak kını şeklinde, Moğolca *kitugayın kuy* şeklinde geçmektedir.¹⁰²² Abdülkadir Donuk'un *İdarî- Askerî Unvan ve Terimler* adlı kitabında ise hançer terimi *böğde* (Bükte) şeklinde tespit edilmiştir.¹⁰²³

2.2.2.2. Moğollarda Bıçak Kullanımı

Bıçak yakın dövüşte kullanılan kesici bir silahtı. Bu yüzden göğüs göğüse mücadelede savaşçılar yenilen (yaralı) rakibini yenmek için savaş bıçağı veya hançer kullanılırlar ve bunların teke tek düellolarda ve toplu katliamlarda etkiliydi.¹⁰²⁴ Bıçak *Moğolların Gizli Tarihi*'nde geçmekte olup "*Annemin: '(Hargil-şıra) çocuğu*

¹⁰²⁰ A.V. Evglevskiy, T.M. Potyomkina, "Vostochnoevropeyskie pozdnekochevnicheskie sabli", 152.

¹⁰²¹ A.V. Evglevskiy, T.M. Potyomkina, "Vostochnoevropeyskie pozdnekochevnicheskie sabli", 152.

¹⁰²² Shafi, "Mukaddimetü'l-Edeb'in Çağatayca ve Moğolca Sözcükleri", 44.

¹⁰²³ *Dedem Korkudun Kitabı*, 42, 149, 155, 161. Abdülkadir Donuk, *İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, 96.

¹⁰²⁴ Kuşumbayev, "Klinkovoe oruzhie voinov Zolotoy Ordı: mechi, palashi, sabli, kinjaly, nozhi (problemy izucheniya)", 64.

öldürecek!’ diye bağırması üzerine, Altani onunla derhal dışarı fırlamış ve Hargil-şira’ya yetişerek bir eliyle onun saç örgüsünden yakalamış, diğer eliyle de bıçak tutan elinden kavrayıp bıçağın yere düşmesine sebep olmuştur.”¹⁰²⁵ şeklinde ifade edilmişti. Metinde bıçaktan bahsedilmesine rağmen bıçağın şekli ve tasarımı hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Fakat bu pasajdan bıçağın Moğolların yakın dövüşte rakibi alt etmek için kullandıkları önemli bir silah olduğu sonucuna varabiliriz. Bununla birlikte bıçaklar sadece savaş halinde veya kişisel savunmada kullanılan bir silah olmayıp, savaş haricinde günlük kullanım için de uygundu. Nitekim bıçaklar avcılık faaliyetinde askerlerin yanlarından bulundurduğu kesici silahlardan biriydi.

2.2.2.3. Altın Orda Teçhizatında Bıçak Kullanımı

Bıçaklar Orta çağ konargöçerlere ait mezarlarda sık rastlanan buluntular arasındaydı. Bıçak hem savaşta kullanılan bir silah hem de gündelik hayatta çok yönlü bir alet olarak işlev görmüştü. Altın Orda ordusunda da bıçak kullanımının ne ölçüde kullanıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, arkeolojik buluntuşlar bu kesici silahın varlığını ve askerî teçhizatın bir parçası olarak kullanıldığını göstermektedir. Aşağı İdil bölgesinde bu silaha ait 37 buluntu keşfedilmişti. Günümüze kadar ulaşan 13. ve 14. yüzyıllara ait tüm örneklerde bıçağın enine kesiti üçgen şeklindeydi. Bıçağın şekline göre 4 tipi olduğu tespit edilmişti. 1. tip bıçak arkası düz, S şeklinde kavisli formdaydı. Mezarlarda bu formdaki bıçakların 15 örneğine rastlanılmıştı. Bıçakların ağız uzunluğu 11-20 cm, namlu genişliği 1,8-3 cm arasında değişmekteydi. 2. tip bıçak sırtı kavisli ve ağız kısmı düz formdaydı. Mezarlarda bu formdaki bıçakların 6 örneğine rastlanılmıştı. Bıçakların uzunlukları 11 ila 23 cm, genişliği 2-3 cm arasında değişmekteydi. 3. tip bıçak ağız kısmı eğri ve hafif kavisliydi. Mezarlarda bu formdaki bıçakların 2 örneğine rastlanılmıştı. Bıçakların uzunluğu 18,5- 20 cm, genişliği 2 cm idi.¹⁰²⁶ 4. tip bıçağın ağız kısmı S şeklindeydi. Mezarlarda bu formdaki bıçağın sadece 1 örneğine rastlanılmıştı. Bıçağın uzunluğu 12 cm, genişliği ise 3 cm idi.¹⁰²⁷

Aşağı İdil bölgesinde bulunan tüm bıçaklar üçgen kesitli olup bıçaklar tek ağızlıydı. Tek ağızlı bıçaklar bölgede oldukça yaygın bir şekilde kullanılmıştı. Genel olarak Aşağı İdil ve Ural bölgesinde bulunan bıçakların bıçakların uzunlukları 20 ila 31 cm arasında

¹⁰²⁵ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 145.

¹⁰²⁶ Vorontsov, “Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)”, 95.

¹⁰²⁷ Vorontsov, “Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)”, 96.

değişmekteydi. Buna karşın Doğu Transbaykal ve Moğolistan'da bulunan bıçakların uzunlukları 8 ila 13 cm arasında değişmekteydi.¹⁰²⁸

2.2.3. Balta

2.2.3.1. Balta Kavramı

Eskiçağlardan günümüze kadar gelen kullanılan balta, savaşta ve gündelik hayatta kesici bir alet olarak kullanılmış ve askeri literatürde kadim bir savaş aleti olarak yer almıştır. Balta kelimesi, *Divan'ül Lügat'it Türk*'te *baldu* şeklinde, *Mukaddimetü'l-Edeb*'te ise Türkçe *gem baltası* anlamına gelen *yügen baltısı* şeklinde yer almaktadır. Bununla birlikte *Divan'ül Lügat'it Türk*'te balta anlamında kullanılan bir başka kelime ise *kerkidir*. *Mukaddimetü'l Edeb*'te ise *kerki* kelimesi *keser* anlamında kullanılmakta olup şu şekilde geçmektedir: “*Urdı tégirmeni kerki birle*”.¹⁰²⁹ Balta kelimesi *Edige Destanı*'nda şu şekilde geçmektedir: “*Çöydele balta kulga alıp*.”¹⁰³⁰

Balta, demir yahut çelik malzemeden imal edilen, genellikle ahşap sapla kullanılan, günlük hayatta ise ahşap kesmeye yarayan, vurucu kısmı kesici bir savaş aletidir. Balta, savaşta düşmana karşı yakın muharebede kullanımının yanı sıra ordunun intikalinde, orman geçişleri sırasında yolu açmak için kullanılırdı. Balta terimi genel bir adlandırma olup baltanın küçük boyutlu olan çeşidi el baltası, nacak veya keser (*kerki*); vurucu kısmının geniş, hilal şeklinde imal edildiği çeşidi teber; sap kısmının kalın ve uzun, kesici kısmının geniş ve boyut olarak el baltalarından daha büyük olarak imal edilen baltalar ise istihkam baltası olarak isimlendirilmektedir.

2.2.3.2. Balta Kullanımının Tarihsel Gelişimi

Antik tarihçisi Herodot eserinde, İskitlerin efsanesinden bahsederken, gökten düştüğü rivayet edilen ekipmanlar arasında baltayı zikretmişti.¹⁰³¹ Bu bilgi, baltanın antik çağlarda sembolik bir anlam taşıyan bir alet olarak algılandığını göstermektedir. Bununla birlikte baltanın savaş aleti olarak kullanımı, silahın formel ve yapısal özelliklerindeki değişikliklere bağlı olarak zamanla şekillenmişti.

¹⁰²⁸ Vorontsov, “Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordı (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)”, 98.

¹⁰²⁹ Shafi, “Mukaddimetü'l-Edeb'in Çağatayca ve Moğolca Sözcükleri”, 141.

¹⁰³⁰ *Edige Destanı*, haz. Rüstem Sultı, (Ankara: Türksoy Yay., 1998), 178.

¹⁰³¹ Herodotos, *Tarih*, çev. Müntekim Ökmen, (İstanbul: İş Bankası Yay. 2021), 295.

Rus tarihçi Grekov, *İskitler* adlı eserinde arkeolojik çalışmalar sonucunda bulunan baltaların demirden yapıldığını, çeşitli tiplerinin olduğunu ve bulunan baltaların çoğunun dar, keskin ağızlı ve dikdörtgen yapılı olduğunu belirtmişti. Genellikle orman-bozkır halklarına ait olan kurganlarda, İskitler dönemine ait yaklaşık otuz adet balta örneği bulunmuştu. Grekov, baltaya dair bozkır bölgelerinde sadece birkaç örnek bulunduğunu belirtmiş ve bozkırda baltaların sayılarının sınırlı olmasının, bu aletin bozkırda kullanımının azlığından ya da arkeologlar tarafından bozkır bölgesinde keşfedilen İskit kurganlarının sayısının sınırlı olmasından kaynaklanabileceğini öne sürmüştür.¹⁰³²

2.2.3.3. Moğollarda Balta Kullanımı

Moğolların silah kompleksinde yer alan balta çok yönlü kullanımı sayesinde önemli bir savaş aletiydi. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde, Moğollarda balta kullanımı “Askerler balta, bıçkı, burgu ve buna benzeyen başka silâh ve aletlerle teçhiz edilmişlerdi.”¹⁰³³ şeklinde ifade edilmekteydi. Ordunun ilerlemesinde öncü birlik görevini gören bu askerlerin yanında taşıdığı ekipmanlardan ordunun sevkியatında yardımcı olan istihkam görevi gördüğü anlaşılmaktadır. Metinde balta kullanımına dair bir başka pasajda şu bilgiler yer almaktadır: “Bu esnada evin arkasında boynuzsuz bir kara öküzü kesmekle meşgul olan Cetai ve Celme, Altani'nin sesini duyup kanlı baltalarıyla yetişmişler ve Tatarlardan olan Hargilşira'yı derhal orada öldürmüşlerdi.”¹⁰³⁴ Bu anekdottan Moğollarda baltanın bir infaz aleti olarak da kullanıldığını söylenebilir.

Plano Carpinili seyahatnamesinde Moğol askerinin yanında bulundurması gereken silahlar arasında savaş baltasını zikretmişti.¹⁰³⁵ *Moğolların Gizli Tarihi*'nde geçen “Bundan sonra, kırmızı mandanın geçtiği patikanın etrafındaki ağaçları kestirmek suretiyle yol açtırdı.” ifadesinden Moğollarda baltanın istihkâm amacıyla, sefer esnasında yolda karşılaşılan engelleri aşmak için kullandığı anlaşılmaktadır. Splitli Toma'nın aktarımına göre Moğollar 1241 Mohi seferi öncesi, sefer güzergahındaki yolları temizlemek ve doğal engelleri aşmak için baltalarla donatılmış 40.000 asker görevlendirmişti.¹⁰³⁶ Bu bilgidan

¹⁰³² B.N. Grekov, *İskitler*, çev. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yay. 2006), 184.

¹⁰³³ *Moğolların Gizli Tarihi*, 161.

¹⁰³⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 145.

¹⁰³⁵ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi* 13. Yüzyılda Avrupa'da Orta Asya'ya Yolculuk, 100.

¹⁰³⁶ Splitli Toma, “Salona ve Split Piskoposlarının Tarihi”, *Moğollar Avrupa'da*, 94.

baltanın savaşta silah olarak kullanılmasının yanı sıra,¹⁰³⁷ ordunun lojistik faaliyetlerine yardımcı olmak üzere istihkâm işleri için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

2.2.3.4. Altın Orda Teçhizatında Balta Kullanımı

Altın Orda ordusunun askerî teçhizatında baltanın bir savaş aleti olarak kullanımı önem arz etmekte olup bu husus hem sözlü hem de yazılı kaynaklara yansımıştı. *Edige Destanı* 'nda teber için *ay balta* terimi kullanılmış, destanda bu balta “*Ay baltannı tot, dedi*” şeklinde geçmektedir.¹⁰³⁸ Ayrıca destanda *tulgamalı ay balta* diye bir tabir mevcut olup, dönebilen ay balta anlamına gelen bu tabir, destanda “*Tulgamalı aybaltan, tukkiş itken cirlerde, un kulıma alğanmın, karnı yuvan birlernen, inkeytep başın alğanmın*” şeklinde yer almaktadır.¹⁰³⁹ Timur dönemi tarihçisi Abdürrezzak es Semerkandi Deşt-i Kıpçak coğrafyasındaki seferlere katılan askerlerin sahip olması gereken silahlar arasında baltayı da saymıştı.¹⁰⁴⁰ Semerkandi'nin verdiği bilgiden yola çıkarak, Timur ordusuna benzer askeri geleneklere sahip Altın Orda ordusunda da benzer teçhizatın bulunduğu söylenebilir.

Deşt-i Kıpçak coğrafyasında balta örneklerine arkeolojik buluntularda rastlanmıştır. Aşağı İdil bölgesinde 3 adet savaş baltası ve bir adet büyük balta örneği bulunmuştur. Bu bölgede bulunan baltalar şekillerine göre 3 tipe ayrılmıştır. 1. tipte yer alan baltalar kavisli formda olup baltanın sapın bağlandığı kısmında yuvarlak bir deliği bulunmaktaydı. Baltanın yan görünümü ve tepeden görünümü Resim 24 şekil 1’de gösterilmekte olup baltanın bıçağının uzunluğu 14,5 cm, bıçağın vurucu kısmının genişliği ise 4-5 cm idi. 2. tip baltalar kesici kenarı kavisli, sap kısmının bağlandığı deliği oval olup bu deliğin her iki yanında da çıkıntılar mevcuttu. Resim 24’ün ikinci görselinde yer alan baltanın uzunluğu 13,75 cm, bıçağın vurucu kısmının genişliği ise 7 cm’di.¹⁰⁴¹

¹⁰³⁷ Splitli Toma, “Salona ve Split Piskoposlarının Tarihi”, *Moğollar Avrupa’da*, 208.

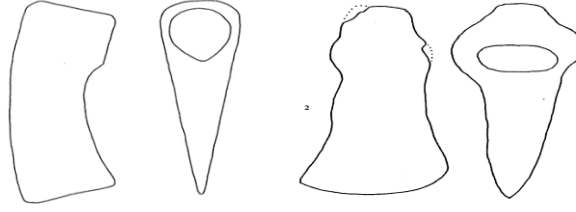
¹⁰³⁸ *Edige Destanı*, 41.

¹⁰³⁹ “Dönebilen ay baltanı, muharabe yerlerinde sağ elime almışım, alıp bileyip salmışım.” *Edige Destanı*, 171.

¹⁰⁴⁰ “Abd-ar-razzaka Samarkandi”, W. Tiesenhausen, *Sbornik Materialov, Otnosyaşışysya k İstorii Zolotoy Ordı*, T. II, 102.

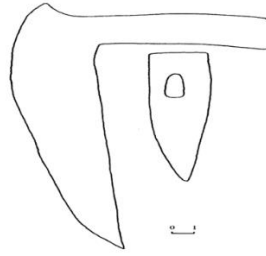
¹⁰⁴¹ Vorontsov, “Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordı (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)”, 104.

Resim 24: 1. Tip Balta Vodyaskoy mezarlığında bulunan balta örneği (Solda) ve 2. Tip balta Zubovka mezarlığında bulunan balta örneği (Sağda) ¹⁰⁴²

3.tip baltaların ağız kısmı yarım daire şeklinde olup sapın bağlandığı kısım üçgen şekildeydi. Resim 25’te gösterilen baltanın vurucu kısmının alt kısmına gelen bölgesi düz, uzunluğu ise 22 cm’di. ¹⁰⁴³

Resim 25: Üçüncü Tip Balta Örneği (Tsarev Mezarlığı Buluntusu) ¹⁰⁴⁴

2.3.Delici Silahlar

2.3.1. Mızrak

2.3.1.1.Mızrak Kavramı

Mızrak ahşaptan yapılma uzun bir gövde kısım ile bu kısma bağlı olan yaprak, uzun üçgen ve eşkenar dörtgen gibi farklı şekillerde genellikle demirden imal edilen bir uç kısma sahip olan delici bir silahtır. Mızrakların uzunlukları genel olarak 1.80 ile 2.5 m arasında değişmekteydi. Yakın dövüş silahlarından biri olan bu silah, savaşta piyadeler ve süvariler tarafından kullanılırdı. Süvariler tarafından kullanılan mızraklar daha uzundu ve düşman hedeflerine fırlatılarak etki etmek ya da düşmana karşı süratli bir şekilde at sürerken düşman hedefi delmek amacıyla kullanılırdı. ¹⁰⁴⁵ Süvarilerin kullandığı mızrak genellikle

¹⁰⁴² Vorontsov, “Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)”, 271.

¹⁰⁴³ Vorontsov, “Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)”, 104-105.

¹⁰⁴⁴ Vorontsov, “Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)”, 272.

¹⁰⁴⁵ T. Nejar Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*, 51.

bir insan boyunu aşacak ölçülerde olup sap kısmı dahil mızrak uzunluğu 3 metreyi buluyordu.¹⁰⁴⁶ Mızrak uçlarının yapımında, demir ve çelik malzemeden farklı olarak taş, kemik, boynuz, bakır, tunç gibi malzemeler de kullanılırdı.¹⁰⁴⁷ Mızrakların uç (temren) kısımları günümüze kadar ulaştığı için mızrakların uç kısmının boyutları hakkında bilgiler mevcuttur.

Mızrak kelimesi Arapça kökenli olduğu için *Divan'ül Lügat'it Türk*'te doğrudan geçmemekte, kitapta mızrak kelimesine karşılık “sünü” ifadesi geçmektedir.¹⁰⁴⁸ Ayrıca sözlükte ucuna ipek parçası takılmış bir mızrak türü olan *batrak* ibaresi de yer almaktadır.¹⁰⁴⁹ Türklerde *batrak* olarak adlandırılan mızrak türünde mızrak ucunun alt kısmı ile sapın birleştiği yerde, genellikle ipek kumaştan yapılmış ve sahibinin askeri statüsünü gösteren bir bayrak bulunurdu. Mızrağın uç kısmında kullanan kişinin bulunan bayrak veya bandaj savaşta askerin seçkin olduğunu gösteren bir semboldü. Ucunda bayrak bulunan bu mızrak aynı zamanda askerlerin ait olduğu birliği gösteren bir flama görevi de görüyordu. Kutadgu Bilig’de ise mızrak *sıta* şeklinde ifade edilmişti.¹⁰⁵⁰

Mukaddimetü'l Edeb'te ise mızrak kelimesinin karşılığı Türkçe *sünjü*¹⁰⁵¹, Moğolca *cida* olarak geçmişti.¹⁰⁵² *Edige Destanı*'nda da mızrak *söngö* (*süngü*) şeklinde ifade edilmişti.¹⁰⁵³ Dedem Korkut destanının çeşitli yerlerinde de *sünü* kelimesi yer almakla birlikte bu kavram, destanda *kargu* kelimesiyle birlikte kullanılmıştı.¹⁰⁵⁴ Ayrıca destanda mızrak anlamına gelen *cida* kelimesi de yer almıştı.¹⁰⁵⁵

Sözlüklerde mızrağın yapısı ve parçaları ile alakalı çok sayıda terim mevcuttur. *Mukaddimetü'l Edeb*'te düz mızrağa karşılık Türkçe *tüz sünjü*, Moğolca *tübşin süngü*; kısa mızrağa karşılık Türkçe *kıska sünjü*, Moğolca *oçar cida*; mızrak demirine karşılık Türkçe *sünjü temüri*, Moğolca *cidayîn temür*; mızrak başına karşılık Türkçe *sünjü başı*, Moğolca *cidayîn hëkin*; mızrak boğumuna karşılık Türkçe *sünjü boğunu*, Moğolca *cidayîn üye*;

¹⁰⁴⁶ A.N. Kirnichnikov, A.F. Medvedev, “Vooruzheniye”, *Drevnyaya Rus Gorod, Zamok, Selo* (M. Arkheologiya SSSR, 1985), 308.

¹⁰⁴⁷ Mustafa Zeki Terzi, “Mızrak”, *Dia*, c.30, (Ankara, 2020), 3.

¹⁰⁴⁸ *Divânü Lügat-it Türk*, 434. Abdülkadir Donuk, *İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, 103.

¹⁰⁴⁹ *Divânü Lügat-it Türk*, 108. Mızrakların ve bayrakların uçlarına takılan ipek kumaşa ise “Tanğuk” olarak adlandırılmıştı. Abdülkadir Donuk, *İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, 104.

¹⁰⁵⁰ Abdülkadir Donuk, *İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, 103. Erkan Göksu’dan bakmalısın silahlar kitabından

¹⁰⁵¹ Sünü kelimesi Kıpçak Türkçe’sinde de kullanılırdı.

¹⁰⁵² Shafi, “Mukaddimetü'l-Edeb’in Çağatayca ve Moğolca Sözcükleri”, 42.

¹⁰⁵³ *Edige Destanı*, 140, 177.

¹⁰⁵⁴ *Dedem Korkut Destanı*, 138, 139.

¹⁰⁵⁵ *Dedem Korkut Destanı*, 35,94, 97. *Dedem Korkudun Kitabı*, 42,149,155,161. Abdülkadir Donuk, *İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, 97.

mızrağın demirine yakın boğumu terimine karşılık Türkçe *sününün temüriga yavuk boğunu*, Moğolca *cidayîn temürtü oyra üye*, mızrağın alt boğumu terimine karşılık Türkçe *sününün astın boğumu*, Moğolca *cidayîn doradu üye*; esnek mızrağa karşılık Türkçe *bu yumşak sünü*, Moğolca *ene cōlen cida* ibareleri geçmektedir. Aynı zamanda mızrakla alakalı cümleler de sözlükte yer almakta olup günümüzde “*mızrağın başına temren yerleştirdi*” anlamına gelen cümle Türkçe *ornattı sünü başıda temürni*, Moğolca *sa’ülgaba cidayi temürin ücüre hekin* şeklinde geçmektedir.¹⁰⁵⁶ Sözlükte hattı mızrak anlamına gelen Türkçe *hatlık sünü*, Moğolca *hattu cida* olarak geçen bir mızrak çeşidi de bulunmaktadır.¹⁰⁵⁷ Sözlükte mızrak kullanan savaşçılar *cebelik er* şeklinde ifade edilmişti.¹⁰⁵⁸

Mızrakların kesici kısmının hemen altına bayrak veya sancak asılırdı. Bu bayrakların amacı atlı birlikler için tanımlayıcı işaret olmasıydı. Uzaktan mesaj iletmek için kullanılırdı. Bir başka kullanım amacı ise savaş sırasında yer işareti (yer gösterici) görevi görürdü.¹⁰⁵⁹

2.3.1.2. Moğollarda Mızrak Kullanımı

Moğol askerî donanımında mızrağın varlığına dair bilgiler hem yazılı kaynaklarda hem de arkeolojik buluntularda karşımıza çıkmaktadır. *Moğolların Gizli Tarihi*’nde¹⁰⁶⁰ geçen “*Mızraklı erler*” ifadesi¹⁰⁶¹, aynı metindeki “*Bu hücum sırasında Açışşurun, Huyildar’a mızrakla vurarak onu düşürdü*” cümlesi; Moğol süvarilerinin teçhizatlarında yakın dövüşte mızrak kullandıklarını göstermektedir.¹⁰⁶² Ata Melik Cüveyni Moğol askerine dair tasvirde bulunurken “*Küçük büyük, fakir zengin, efendi (erbâb) köle (nöker) gibi halkın her kesiminden insanlar, gerektiği zaman kılıç sallayan ve mızrak kullanan*

¹⁰⁵⁶ Shafi, “Mukaddimetü’l-Edeb’in Çağatayca ve Moğolca Sözvarlığı”, 42,43,242, 308.

¹⁰⁵⁷ Bu terim Bahreyn’de bir liman adı olup orada yapılan mızraklara verilen Hattı mızrak Büyük Selçuklular da kullanılan bir mızrak türüydü. Hattı mızrak yapımında Hindistan’dan getirilen bambu mızraklar sapları, Bahreyn’in Hatt köyünde mızraklara dönüşüyordu. Bambunun hafif yapısı Hattı mızrağının kullanılabilirliğini artırmıştı. Bkz: İbrahim Duman, “Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Araç ve Gereçleri”, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2018), 56-57.

¹⁰⁵⁸ Shafi, “Mukaddimetü’l-Edeb’in Çağatayca ve Moğolca Sözvarlığı”, 42.

¹⁰⁵⁹ Khudyakov, *Vooruzhenie tsentralnoaziatskikh kochevnikov v epokhu rannego i razvytogo srednevekov’ya*, 135.

¹⁰⁶⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, 150,200.

¹⁰⁶¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, 120.

¹⁰⁶² *Moğolların Gizli Tarihi*, 96.

kimseler olurlar.” şeklinde bilgiler sunmuştu. Bu bilgiden Moğol askerlerinin mızrak kullanmayı bildikleri anlaşılmaktadır.¹⁰⁶³

Resim 26: Reşidüddin’in Moğol Savaşçısı Tasviri¹⁰⁶⁴

Plano Carpinili seyahatnamesinde bazı Moğol askerlerinin uçları demirden imal edilen mızrakları olduğunu ve rakiplerini atlarından düşürmek için mızraklarının ucunda çengel bulunduğunu belirtmişti.¹⁰⁶⁵ Parisli Matthew yazdığı *Chronica Maiora*’da Moğol teçhizatında mızrak olduğunu doğrulamaktadır.¹⁰⁶⁶

Moğolların savaş sırasında mızrakları yaygın olarak kullanılıp kullanmadığı hususu tartışmalıdır. Plano Carpinili sadece bazı Moğol askerlerinin mızrak kullandığından bahsederken, Dominiken Misyoner Julian’ın raporlarında Moğolların daha az mızrak kullandıklarını belirtmişti.¹⁰⁶⁷ Quentinli Rahip Simon yazdığı eserde, Moğolların çok azının mızrak kullandığını söylemesi de bu görüşü destekler niteliktedir. Ayrıca Moğollara ait mızrakları tarif ederken, mızrakların ucuna kayış bağlandığını ve bu şekilde mızrağı kollarında taşıdıklarını dile getirmişti. Ayrıca Quentinli Simon Carpinili’nin belirttiği gibi, Moğol mızraklarının ucunda kanca bulunduğuna değinmişti.¹⁰⁶⁸

¹⁰⁶³ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 89.

¹⁰⁶⁴ Vorontsov, “Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordı (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)”, 282.

¹⁰⁶⁵ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa’ 8cüveyida Orta Asya’ya Yolculuk*, 102. Moğolların bu mızrak tipini Cürçenler’den (Tunguzlar) aldığı görüşü yaygındır. Bkz: Vorontsov, “Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordı (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)”, 108.

¹⁰⁶⁶ Altay Tayfun Özcan, “Chronica Maiora’da Moğollara Dair Kayıtlar”, 49.

¹⁰⁶⁷ “Dominiken Misyoner Julian’ın Seyahati ile İlgili Metinler”, *Moğollar Avrupa’da*, 78.

¹⁰⁶⁸ Simon de St Quentin, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, çev. Erendiz Özbayoğlu, Antalya (Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı yay.) 2006, s.22

Moğol hâkimiyeti altındaki bölgelerde yapılan arkeolojik kazılarda mızrak uçları örneklerine rastlanmıştır. Moğol mızrak uçlarını değerlendiren Hudyakov tüyün kesitine göre birkaç gruba ayırmıştır. Birinci grup 4 tipte sınıflandırılmıştır. 1.tip mızraklar eşkenar dörtgen şeklinde olup sivri uca sahip geniş ağızlı bir yapıdaydı. Resim 27’de şekil 1’de gösterilen mızrak ucundaki tüyün¹⁰⁶⁹ uzunluğu 12 cm, genişliği 5 cm, sapın bağlandığı kısım 16 cm’di.¹⁰⁷⁰ 2.tip mızraklar uzun eşkenar dörtgen şeklinde olup sivri uçlu formdaydı. Şekil 5’te gösterilen mızrak ucundaki tüyün uzunluğu 8,5 cm, genişliği 2,3 cm, sapın bağlandığı kısım 6 cm’di.¹⁰⁷¹ 3. tip mızraklar elips şeklinde olup uçları yuvarlak, tüyün uç kısmı ise yuvarlak omuzlu ve açık formda bir sap bağlantı yerine sahipti. Şekil 4’te gösterilen mızrak ucundaki tüyün uzunluğu 6 cm, genişliği 2 cm, sapın bağlandığı kısım 6 cm’di. 4.tip mızraklar üçgen şeklinde olup uzun ve dar bir uca sahipti. Şekil 9’da gösterilen mızrak uçlarında tüyün uzunluğu 11 cm, genişliği 1,5 cm, sapın bağlandığı kısım 8 cm’di.

İkinci grup ise tüy kesiti eşkenar dörtgen şeklinde olan mızrak uçlarını içermektedir. Bu grupta sadece bir tip mevcut olup bu tipin kesiti, eşkenar dörtgen şeklindeydi. Resim 27’de şekil 6’da gösterilen mızrak uzun, dar uçlu bir formda imal edilmişti. Mızrak uçlarındaki tüyün uzunluğu 10 cm, genişliği 2,2 cm, sapın bağlandığı kısım 3,5 cm’di.¹⁰⁷²

Üçüncü grup mızrak uçları üçgen şeklinde olup sadece bir türü bulunmaktadır. Resim 27’de şekil 3’te gösterilen mızraklar uzun ve üçgen şeklindeydi. Mızrak uçlarındaki tüyün uzunluğu 8,5 cm, genişliği 2,2 cm, sapın bağlandığı kısım 7 cm’di. Bu mızraklarda sivri uçları ve uzun silindirik sapları vardı.¹⁰⁷³

¹⁰⁶⁹ Rusça literatürde ok ucu ve mızrak ucu gibi delici silah uçlarının sapla birleştiği kısmın dışında kalan ve ok ucunun delici görevini gören sivri kısımlar (tüy) olarak geçmektedir. Çalışmamızda da bu kısımlar tüy olarak adlandırılmıştır. Mızrağın tüy kısmının yarma görevi gören sivri ucunun üst kenarlarına omuz, alt kenarlarına ise kol denilmektedir.

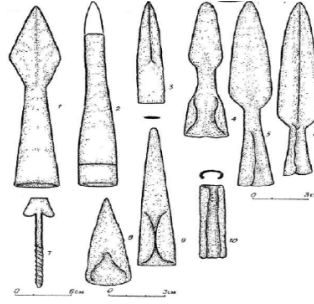
¹⁰⁷⁰Khudyakov, *Vooruzhenie tsentralnoaziatskikh kochevnikov v epokhu rannego i razvytogo srednevekov'ya*, 133.

¹⁰⁷¹Khudyakov, *Vooruzhenie tsentralnoaziatskikh kochevnikov v epokhu rannego i razvytogo srednevekov'ya*, 134.

¹⁰⁷²Khudyakov, *Vooruzhenie tsentralnoaziatskikh kochevnikov v epokhu rannego i razvytogo srednevekov'ya*, 134.

¹⁰⁷³Khudyakov, *Vooruzhenie tsentralnoaziatskikh kochevnikov v epokhu rannego i razvytogo srednevekov'ya*, 134.

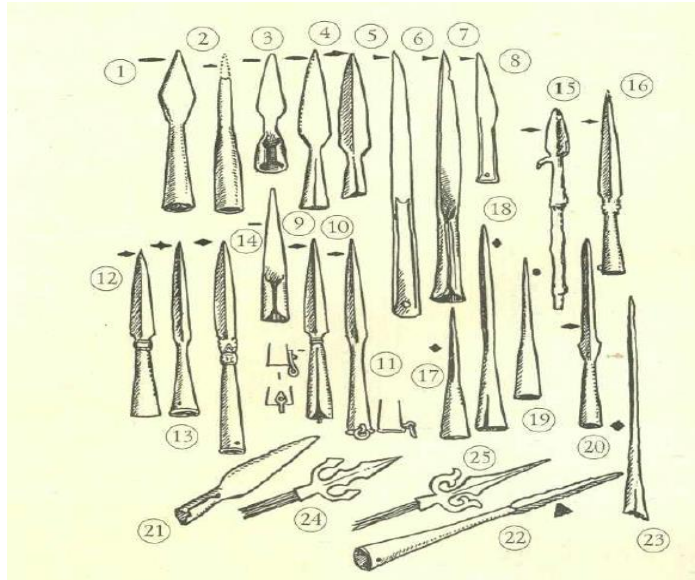
Resim 27: Moğol Mızrak Uçları¹⁰⁷⁴

Yukarıda Resim 27’de gösterilen mızrak tipleri incelendiğinde, Moğol mızrak uçlarının uzun ve tüy kısmı dar üçgen yapıda, uzunlamasına elmas şekilli idi. Bu tipolojide olan mızraklar derin yarıklar açmak için tasarlanmıştı. Ayrıca bu tür mızraklar zırhla korunmayan düşmanı etkisiz hale getirmek ve zırhı parçalamak (yarmak) için kullanılırdı.¹⁰⁷⁵

M.V. Gorelik Moğol mızrak uçlarını; geniş düz, sivri uçlu soket üzerinde uzun bir bıçak formunda olmak üzere çeşitlere ayırmıştır.¹⁰⁷⁶ Gorelik’in Moğollara ait tipolojisini oluşturduğu mızrak ucu örnekleri Resim 28’de yer almaktadır.

Resim 28: 13. ve 14. Yüzyıla Ait Moğol Mızrak Uçları¹⁰⁷⁷

¹⁰⁷⁴Khudyakov, *Vooruzhenie tsentralnoaziatskikh kochevnikov v epokhu rannego i razvytogo srednevekov'ya*, 133.

¹⁰⁷⁵Khudyakov, *Vooruzhenie tsentralnoaziatskikh kochevnikov v epokhu rannego i razvytogo srednevekov'ya*, 134-135.

¹⁰⁷⁶Gorelik, *Armii Mongolo-Tatar X-XIV vv.*, 19.

¹⁰⁷⁷Gorelik, *Armii Mongolo-Tatar X-XIV vv.*, 66.

2.3.1.3. Moğollarda Mızrağın Kullanım Tekniği

Moğolların mızrak kullanma tekniğine dair bilgiler kaynaklarda bazı bilgiler yer almaktadır. *Mukaddimetü'l Edeb*'te Türkçe “*Butunun arasında tuttu sününü*” ve Moğolca “*γuya jūra qabčiba jidayi*”, yani mızrağı butunun arasına sıkıştırdı/ mızrağı bacaklarının (uyluklarının) arasına sıkıştırdı şeklinde geçmektedir.¹⁰⁷⁸ Bu ifade mızrak kullanan bir süvarinin dörtlüye saldırırken ya da at sürme esnasında mızrağı bacaklarının arasında sıkıştırdığını göstermektedir.¹⁰⁷⁹

Resim 29: Kalka Muharebesi. (Sol tarafta Moğol askerleri, sağ tarafta Rus askerleri)¹⁰⁸⁰

Moğollarda mızrağın düşmana karşı kullanımına dair ise yukarıda bir Rus minyatürü yer almakta olup, resimden anlaşıldığı üzere Moğollar mızraklarını kollarıyla yukarı kaldırarak aşağı yönde rakibine saplama hamlesi yaparken tasvir edilmekte, Rusların ise mızraklarını doğrudan fırlatma amacıyla kullandıkları görülmektedir.

¹⁰⁷⁸ Shafi, “Mukaddimetü'l-Edeb'in Çağatayca ve Moğolca Sözcükleri”, 579.

¹⁰⁷⁹ Kuşkumbayev, “Originalnyye Nazvaniya Predmetov Vooruzheniya Zolotoordynskikh Voinov Kak Istoricheskii Istochnik”, 4-5.

¹⁰⁸⁰ Görselin nereden aldığını internetten bul ve linkini ver.

2.3.1.4. Altın Orda Ordusunda Mızrak Kullanımı

Mızrak, Altın Orda ordusunun teçhizatında yer alan önemli delici bir silahtı. Yakın dövüşte askerlerin en önemli silahlarından biriydi. Toktamış ile Timur arasında gerçekleşen 1391’de gerçekleşen savaşın ilk aşamasında Toktamış’ın askerleri Timur’un askerlerine mızraklarla (cida) aktif bir şekilde hücum ederek Timur’un birliklerinin saflarını yarıp Timur’un ordusunun arkasına mevzilenmeyi başarmıştı.¹⁰⁸¹ 1395’te gerçekleşen savaşta da Toktamış’ın birliklerinin mızrak ve kılıçlarla Timur’un birliklerine şiddetli bir şekilde saldırdığı kaynaklarda zikredilmektedir.¹⁰⁸² Bu örneklerden 14. Yüzyılın sonlarında Altın Orda ordusunda mızrakların, düşmanla yakın mesafeden tam olarak çatışmaya girmeden yıkıcı hasar verebilen bir silah olarak etkili bir şekilde kullanıldığını göstermesi açısından önemlidir.

Altın Orda ordusunda askerler, mızrakları savaşta sadece çatışma esnasında değil, aynı zamanda düşman üzerinde psikolojik üstünlük sağlamak ve cesaretlerini göstermek için de kullanmışlardı. İlhanlılar’a karşı yapılan seferde, Kura Nehri kıyısında kamp kuran Altın Orda ordusundan askerlerin, mızraklarını nehre fırlatarak suramışı olarak bilinen savaş naraları atmaları kaynaklarda zikredilmişti.¹⁰⁸³ Suramışı düşmana korku salmak için kullanılan savaş naraları anlamına gelmekte olup¹⁰⁸⁴ Altın Orda ordusunda herhangi bir savaş aletiyle düşmana karşı bir nevi psikolojik harp yöntemi olarak uygulanmıştı. Altın Orda’nın egemenliği altındaki topraklarda yapılan kazılarda bulunan mızrak buluntuları, bu delici silahın orduda ne kadar yaygın olarak kullanıldığını gösteren önemli bulgulardır. Fedorov Davidov, Kirpičnikov ve Hudyakov gibi araştırmacılar mızrak uçlarını tüyün şekline göre sınıflandırmışlardı.¹⁰⁸⁵

Fedorov Davidov mızrak uçlarını tüyün şekline göre 5 tipe ayırmıştır. Resim 30’da sınıflandırılan mızrak tipleri gösterilmektedir. 1. Tip mızraklar sivri uçlu ve koni şeklindeydi. 2. tip mızraklar sivri uçlu, uzun ikizkenar üçgen şeklinde, alt kenarları kısa hafif içbükey şekildeydi. 3. tip mızraklar ucu geniş ağızlı, enine kesitte düz ve yaprak formundaydı. 4. tip mızraklar ucu enine kesitte eşkenar dörtgen bir yapıdaydı. 5. tip mızrak

¹⁰⁸¹ “Sheref-ad-Din Yezdi”, V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 349.

¹⁰⁸² “Sheref-ad-Din Yezdi”, V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 356.

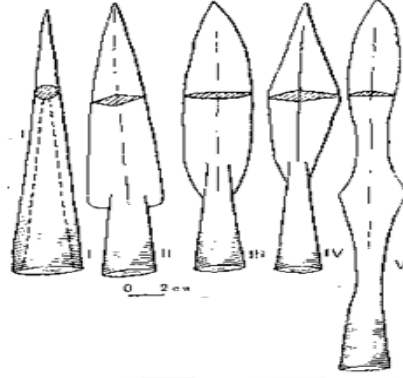
¹⁰⁸³ “İstorii Vassafa”, V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 271

¹⁰⁸⁴ Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, c.1, 344.

¹⁰⁸⁵ A.N. Kirnichnikov, A.F. Medvedev, “Vooruzheniye”, *Drevnyaya Rus Gorod, Zamok, Selo*, 308.

uçları enine kesitte alt kısımları kısa kenarlı üst kısımları uzun kenarlı, dörtgen şeklindeydi.¹⁰⁸⁶

Resim 30: Altın Orda Coğrafyasında Bulunan Mızrak Uçları¹⁰⁸⁷

Vorontov'un tezine göre Altın Orda'nın Aşağı İdil bölgesinde bulunan mızrak uçları tüy şekline göre 3 tipe ayrılmıştı. Aşağıda Resim 31'de gösterilen mızrak uçları görülmektedir. 1.tip mızraklar koni şeklindeydi. Resim 31'de şekil 1 ve 2'de gösterilen uç kısmının uzunluğu 20-25 cm, shaft üzerinde uç için manşonun deliğinin çapı 2-4 cm'di. 2. tip mızraklar omuz kısmı kavisli olan üçgen formundaydı. Resim 31'de şekil 4'te gösterilen mızrak ucunun tüyün vurucu kısmının uzunluğu 10 cm, kovanın uzunluğu 8 cm, kovanın sapa montaj için bırakılan deliğinin çapı 4 cm'di. 3. tip mızraklar yan kısmı çengelli olan, dikdörtgen şekilli idi. Resim 28'de şekil 3'te gösterilen mızrak ucunun tüy uzunluğu 20 cm, shafta montaj için manşonun uzunluğu 48 cm, sabitlemek için kullanılan manşonun deliğinin uzunluğu ise 4 cm idi.¹⁰⁸⁸ 1. Tip mızrak Kafkasya, Orta Volga, Volga Kama, Ural, Altay orman-bozkır bölgesinde ve Orta Asya'daki mezarlarda yaygın olarak bulunmuştu. Bu tipin yaygınlığı, üretiminin teknik basitliği ile açıklanmaktadır. Kıpçakların kullandığı ince uzun mızrak uçları ise zırh delici bir özelliğe sahipti.¹⁰⁸⁹ 2.tip mızrak Moğollar bölgeye gelmeden önce Deşt-i Kıpçak coğrafyasında 1.tip kadar yaygın olarak kullanılıyordu.

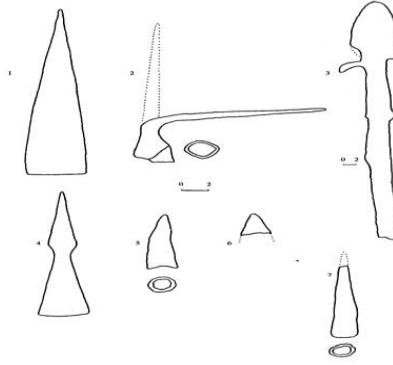
¹⁰⁸⁶ Davidov, *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov*, 24.

¹⁰⁸⁷ Davidov, *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov*, 26.

¹⁰⁸⁸ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 106.

¹⁰⁸⁹ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 106-107.

Resim 31: Altın Orda Coğrafyasında Bulunan Mızrak Uçları Buluntuları¹⁰⁹⁰

3. tip, yandan kancalı dikdörtgen mızrak ucu ise Moğolların gelişiyile birlikte Deşti Kıpçak bölgesinde ortaya çıktığı düşünülmektedir. Buluntularda ortaya çıkan bu mızrak türünü yazılı kaynaklar da doğrulamaktadır. Plano Carpinili seyahatnamesinde bu tip mızrak ucunun tanımı yer almaktadır: “Bazılarının mızrakları vardır ve mızrak demirinin boynunda bir kanca bulunur, eğer yapabilirlerse bununla bir adamı eyerden çekerler.”¹⁰⁹¹ Kancalı mızrakların kullanılması, mızrağın delici özelliğinin yanı sıra düşmanın attan çekilerek düşürülmesini de sağlıyordu. Mızrağın bu ikinci işlevi, Altın Orda’nın silah üretimindeki gelişiminin de göstergesidir. Genellikle ileriye doğru saplama veya fırlatma gibi için kullanılan mızrağın, çekme yoluyla geri hamlelerde kullanılması, mızrağın sap kısmı ile birlikte ne denli muhkem bir yapıda imal edildiğini açıklamaktadır.

Altın Orda ordusunda kullanılan mızrak uçlarının formları zamanla değişiklik göstermiştir. Yukarıda verilen mızrak türleri incelendiğinde, mızrak uçlarının 1. tipte görülen üçgen sivri formdan Resim 31 şekil 4’te belirtilen, daha dar ve sivri olan 2i tipe dönüştüğü görülmektedir. Bunun dönüşümün sebebinin, gelişmiş plaka zırh ve zincir zırhlara karşı daha etkili bir delici yaratmak olduğu düşünülmektedir. ¹⁰⁹²

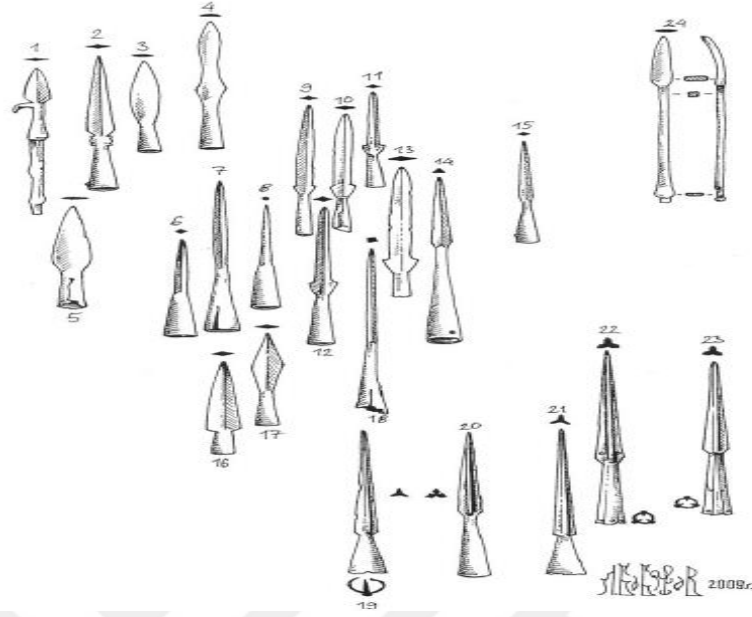
Altın Orda’nın Resim 32’de gösterilen İdil havzası, Doğu Avrupa, Kuzey Kafkasya bölgesinde bulunan 13. ve 14. yüzyıla ait mızraklar çeşitlilik göstermektedir. Resim 31’de gösterilen mızrak uçları Resim 32’de de görülmektedir. Yukarıda gösterilen mızrak uçlarından farklı olarak, enine kesiti incelendiğinde üç yapraklı yonca formunda imal edilen mızrak uçları da detaylı şekilde görülmektedir.

¹⁰⁹⁰ Vorontsov, “Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)”, 273.

¹⁰⁹¹ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa’da Orta Asya’ya Yolculuk*, 108.

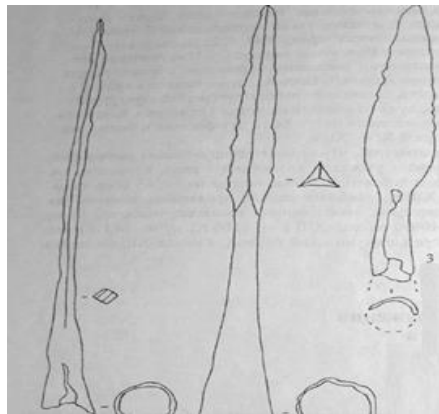
¹⁰⁹² Vorontsov, “Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)”, 107.

Resim 32: Altın Orda Coğrafyasında Bulunan 13. ve 14. Yüzyıla Ait Mızrak Çeşitleri¹⁰⁹³.

Altın Orda şehirlerinden biri olan Ukek şehrinde ve çevresinde yapılan arkeolojik kazılar bulunan silahlar arasında mızrak uçları keşfedilmiştir. Bulunan mızrak uçları¹⁰⁹⁴ belirli standartları uygun, kare ve üçgen kesitli, dar (ince) şekilli idi. Yaprak şeklindeki mızrak uçlarının hafif süvari ve piyade birlikleri tarafından kullanılmış olabileceği düşünülmektedir.¹⁰⁹⁵

Resim 33: Ukek Şehrinde Bulunan Altın Orda Dönemi ait Mızrak Örnekleri¹⁰⁹⁶

¹⁰⁹³ (1,5,14,18 (Volga Bölgesi), 2,3,4,6,7,8,16,17 (Doğu Avrupa), 9,10,11,12, 13, 19, 20, 21, 22, 23 (Kuzey Kafkasya)

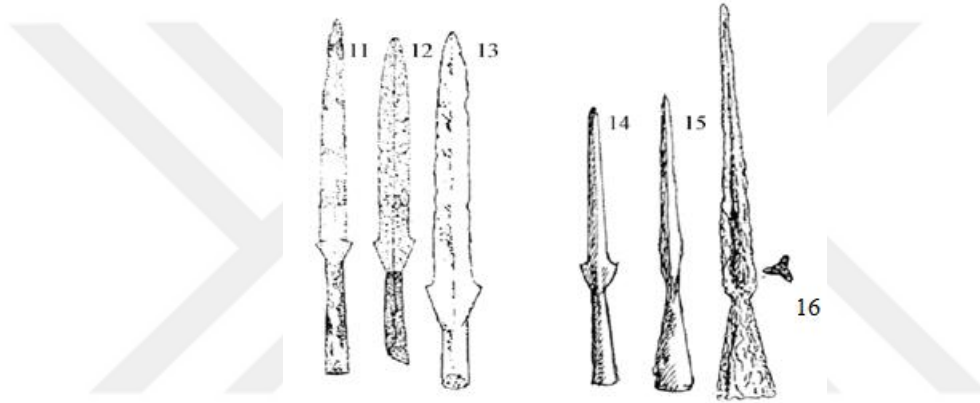
¹⁰⁹⁴ Ukek kazılarında bulunan mızrak uçları, genellikle 14. Ev 15. Yüzyollara tarihlendirilmektedir. L.F. Nedashkovskiy, *Zolotoordynskiy gorod Ukek i yego okrug*, (Moskva, 2000), 69.

¹⁰⁹⁵ Nedashkovskiy, *Zolotoordynskiy gorod Ukek i yego okrug*, 67.

¹⁰⁹⁶ Nedashkovskiy, *Zolotoordynskiy gorod Ukek i yego okrug*, 68.

Altın Orda'nın Kafkasya'daki hâkimiyeti sırasında, orduda hizmet eden Çerkes savaşçıların kullandığı mızrak formları da çeşitlilik göstermiştir. Çerkes savaşçıların kullandığı mızrak formları Resim 34'te yer almaktadır. Mezarlardaki buluntulara göre Çerkeslerin ilk yaygın olarak kullandıkları mızraklar Resim 34'te şekil 15-16'da gösterildiği gibi 13. ve 15. yüzyılda Avrasya'nın bozkır bölgesinde oldukça yaygın kullanılan, uzun ve dar yüzlü mızraklardı. Bu tür mızraklar, süvariler tarafından zırhları delmek için kullanılırdı. İkinci tür mızrak, Kafkasya'daki yerel zanaatkârlar tarafından tasarlanmış olup, şekil 11 ve 14' te gösterilen mızrak uçları Kuban bölgesinde yaygın olarak kullanılmıştı.¹⁰⁹⁷

Resim 34: Altın Orda Ordusuna Hizmet Eden Çerkezlere Ait Mızrak Uçları¹⁰⁹⁸

Mızrakların gövdeleri günümüze kadar ulaşmadığından Altın Orda bölgesinde kullanılan mızrakların ahşap kısımlarının boyutları hakkında net bir bilgiye erişebilmek zordur. Minyatürlerde Altın Orda ordusunda süvariler tarafından kullanılan mızrakların daha uzun, piyadeler tarafından kullanılanların ise süvarilerinkinden daha kısa olduğu görülmektedir. Mızrakların sap kısmı dahil uzunluğu insan boyuna yakın hatta daha uzun da olabilmekteydi.

Süvari ve piyadelerin yakın dövüşte zırhı delmek için kullandıkları mızraklara ek olarak, teçhizatlarında Türkçe'de keibür¹⁰⁹⁹ adı verilen ciritler de bulunuyordu. Keibürler diğer mızraklara kıyasla daha kısaydı. Çinli elçiler Pend Da Ya ve Xiu Ting, raporlarında Moğol askerlerinin hem kısa hem de uzun mızrakları olduğunu ve mızrak uçlarının yeterince keskin olduğu, hedefe vurulurken doğrudan sağlanabildiği ve iki kat zırhı

¹⁰⁹⁷ Gorelik, "Cherkesskiy Voyni Zolotoy Ordı", 284-285.

¹⁰⁹⁸ Gorelik, "Cherkesskiy Voyni Zolotoy Ordı", 294.

¹⁰⁹⁹ Shafi, "Mukaddimetü'l-Edeb'in Çağatayca ve Moğolca Sözcükleri", 44. Moğolların Gizli Tarihinde bu isimle anılan bir ok çeşidi vardır.

rahatlıkla delme fonksiyonlarına sahip olduğu vurgulanmıştı.¹¹⁰⁰ Hafif süvarilerin kısa mızraklar kullandığı bilinirken, askerler (25 metreye kadar varan) orta veya yakın mesafeden 1,5 m uzunluğundaki kısa mızraklar (ciritleri) fırlatarak düşmanı hedef alıyordu. Orduda bu kısa mızrakları fırlatan birliklerin olması muhtemeldir.¹¹⁰¹

Altın Orda döneminde Kıpçak mezarlarının çoğunda mızrak uçlarına rastlanmamıştı. Bu durumun olası nedenleri arasında, mızrağın diğer silahlara kıyasla daha az kullanılması, gömülen kişinin yakın mesafeden düşmana mızrakla saldırmamış olması, o esnada mızrak kullanmamış olması veya savaşı komuta eden bir pozisyonda olması gibi ihtimaller sayılabilir.¹¹⁰²

2.4.Vurmalı Silahlar

2.4.1. Topuz (Bozdoğan, Gürz)

2.4.1.1.Topuz Kavramı

Topuz, göğüs göğse muharebelerde kullanılan ve vurucu işlevine sahip düşmanı etkisiz hale getiren yakın dövüş silahıdır. Topuz, Türkçe bir kelime olup kullanımları sözlüklerde farklılık göstermektedir.

Divan'ül Lügat'it Türk'te topuz veya gürz terimleri bulunmamaktadır. Bunun yerine asa veya değnek anlamlarında *çomak* kelimesi geçmektedir.¹¹⁰³ Ağaçtan yapıldığı düşünülen çomağın demirden de yapılan bir tür silah olarak kullanılan bir alet olduğu düşünülmektedir. Aynı zamanda çomak, insanları yaralamak veya dövmek için kullanılırdı.¹¹⁰⁴

Mukaddimetü'l Edeb'te bu kavram için Türkçe olarak ifade edilen çomak ve Farsça'dan Türkçeye geçen gürz kelimeleri mevcuttur. Aynı sözlükte, topuza karşılık gelen, çomak ve gürzün Moğolca karşılığı ise *bula'u* idi. Moğolca'da Orta çağ'da kullanılan topuzun bir diğer ismi ise *gulda* idi.¹¹⁰⁵ Sözlükte, Türkçe *yığaç-çomak* isimli

¹¹⁰⁰ Peng Da Ya ve Xiu Ting, "Hei Ta Shi Lu", 110.

¹¹⁰¹ A.K. Kushkumbayev, Bobrov L.A. "Oruzhiye tarannoy ataki: zolotoordynskiye kop'ya i piki XIII-XIV vv.", *Voprosy istorii i arkheologii Zapadnogo Kazakhstana*, No 1. (2010), "141.

¹¹⁰² M.V. Gorelik, "Polovetskaya Znaty na Zolotoordynskoy Voennoy Sluzhbe", *Voennaya Arkheologiya: Drevnee i Srednevekovoe Vooruzhenie Evrazii*, No 5 (2017), 308.

¹¹⁰³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, 163.

¹¹⁰⁴ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, 219.

¹¹⁰⁵ A.K. Kuşkumbayev, "Kompleks udarnogo oruzhiya (palitsy, bulavy, kisteny) voinov Ulusa Dzhuchi", *Voyennoye delo Ulusa Dzhuchi i yego naslednikov*, (Astana: Foliant, 2012), 202.

ağaç sopa manasında bir silah ismi daha geçmekte olup bu silahın Moğolcası ise *modun bula'u* şeklindeydi.¹¹⁰⁶ A.K. Kuşkumbayev, *Mukaddimetü'l Edeb*'e dayanarak silah ve teçhizatlarda gürzün yanında kullanılan ahşap (tahta) sopaların varlığına dikkat çekmektedir. Ayrıca yazar topuz (gürz) ile ahşap sopanın aynı savaş aleti olmadığını, doğu kaynaklarının bu ikisinin birbirinden net bir şekilde ayrıldığını vurgulamaktadır.¹¹⁰⁷

Edige Destanı'nda topuz kavramına karşılık olarak "suqmar" kelimesi yer almaktadır.¹¹⁰⁸ Türkçe'de topuz kelimesine karşı gelen bir diğer kavram ise Osmanlılarda sıklıkla kullanılan bozdoğan kavramıydı.¹¹⁰⁹ Dede Korkut gürz "*Altı perli gürzile depesine katı tuta urdu, çaldı, canın cehenneme saldı.*" şeklinde geçmektedir.¹¹¹⁰ Söz konusu terim metin genelinde sıkça geçmekte olup altı perli altı kanatlı/altı dilimli olan gürzün türünü belirtmek için kullanılmıştı.¹¹¹¹

Topuz, gürz, bozdoğan kavramlarının kullanımı ilgili savaş aletinin kullanıldığı coğrafyalara göre değişiklik göstermekle birlikte bu kavramların ilk olarak nerede ve ne zaman kullanıldığına dair kesin bir sonuca varmak oldukça zordur. Her ne kadar topuz ile gürzün aynı anlamı taşısalardı, kullanılan silahın sınıflandırılması açısından her iki kavramın yapısal farklılıkları olduğunu söylemek mümkündür. Gürz kavramı, uzun saplı ve ağır başlı olan silahlar için kullanılırken, topuz kavramı hafif ve kısa saplı silahlar için kullanılıyordu.¹¹¹²

2.4.1.2. Topuzun Tarihsel Gelişimi

Topuzun kökeni, en eski ve en basit insan yapımı silahlar olan ahşap sopalara dayanmaktaydı. Topuzun yapımında kullanılan malzemeler zamanla değişime uğramıştı. Orta Asya'nın antik kaya yüzeylerindeki çizimlerde tasvirleri korunan ve ilk silah örnekleri

¹¹⁰⁶ Shafi, "Mukaddimetü'l-Edeb'in Çağatayca ve Moğolca Sözcükleri", 44.

¹¹⁰⁷ Kuşkumbayev, "Kompleks udarnogo oruzhiya (palitsy, bulavy, kisten) voinov Ulusa Dzhuchi", 202.

¹¹⁰⁸ "Sukmar kulda bulganda, eyelep selem bermemen! Gürz kolda oldukça eğilip selam vermem." Bakınız: *Edige Destanı*, s.96.

¹¹⁰⁹ Reşat Ekrem Koçu İstanbul Ansiklopedisinde bozdoğan maddesinde şu şekilde geçmektedir: Bozdoğan eski cenk aletlerinden, yakından kullanılır ve elde tutularak hasmın üstüne savrulup indirilir. Gürzün Türkçe adı, sahibinin pençesine ve bâzu kuvvetine göre en hafifi üç okka ağırlığında demir bir baş, topuz, gülle ile bir saptan ibarettir. Sapı da demirden yekpare yahud sapı demir veya ağaçtan ayrı yapılmış olup başına, güllesine sonradan takılmış; yakut baş, gülle kısmı demir veya ağaç sapına demir bir zincirle rabt edilmiş olanları da vardır. Bkz: Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, c.6. s.3060.

¹¹¹⁰ *Dedem Korkudun Kitabı*, 56. Diğer gürz ifadeleri için bakınız: 60, 61, 124, 137, 141, 163, 181.

¹¹¹¹ Arslan Ergüç, "Dede Korkut Kitabı'nda Silah: Silah Çeşitleri ve Silahla ilgili Sözler Lügatçesi", *Türk Kültürü*, Sayı 46 (Ağustos 1966), 893.

¹¹¹² Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*, 46.

olarak kabul edilen uç ve saptan oluşan basit ahşap sopalara rastlanmaktaydı.¹¹¹³ Daha sonra bu prototip ahşap sopaların uç kısmı (baş kısmı) demir veya kurşundan yapılmış, sivri uçlu, silindirik veya yuvarlak bir şekle ve bir metreden uzun olmayan deri bir kabzaya sahipti.¹¹¹⁴ Ardından kabzası demirden yapılan topuzlar da ortaya çıktı. Bu değişiklikler topuzu daha ağır hale getirerek, dayanıklı plaka zırhı kolaylıkla delebilmek kabiliyeti kazandı

MÖ. 2 ve 3. bin yıllarda Avrasya bozkırlarında en bilinen topuzlar; küre veya yassı şekilli basit taş topuzlardı. Avrasya'nın batısında yaşayan İskitlerde kullanılan topuzların uçları kurşun veya bronzdan yapılma idi.¹¹¹⁵ Topuzların Orta Asya'da Hun egemenliğinin sürdüğü dönemde de kullanıldığı bilinmektedir.¹¹¹⁶

Avusturyalı subay Wilhelm Boeheim tarafından hazırlanan *Silah Ansiklopedisi*'nde topuzun Doğu'da Tatar kökenli bir silah olduğu, 13. yüzyılın başlarından önce kullanıldığı ve ağır süvarilerle savaşmak için daha uygun bir savaş aleti olduğu belirtilmektedir. Ayrıca Türklerin topuz kullandığını vurgulayarak, Türk topuzlarının çoğunlukla metalden yapıldığı, küre formda veya armut biçimli bir baş kısmına sahip olduğu bilgisine de yer verilmişti. Ayrıca Boeheim, Macarların topuzu, Türkler ve Tatarlar'dan benimsediğini, 15. yüzyılda Hırvatlar ve Bohemyalılar arasında doğuya özgü biçimlerde topuzlara rastlandığını tespit etmişti.¹¹¹⁷

IX. Louis'in düzenlediği Haçlı seferlerine katılan Fransız lordu Jean de Joinville'nin yazdığı hatıratında Türklerin savaşta yakın dövüşte topuz kullandığını aktarmıştı: “*Bu sırada Türkler kralın diğer birliklerini kılıç ve topuzla kesip biçerek geriye doğru püskürttüler ve onları da kralın birlikleri ile birlikte nehre doğru geri çekilmeye mecbur ettiler.*¹¹¹⁸ *Olayı görenlerin bize anlattıklarına göre, dört Türk yerde yatmakta olan Lord Valter'e geldi ve o yerde iken kendisine gürzleri ile vurdular.*”¹¹¹⁹ Ayrıca literatürde topuzların ortaya çıkışı hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Topuzun doğu kökenli olduğunu savunan görüşün

¹¹¹³ Kuşkumbayev, “Kompleks udarnogo oruzhiya (palitsy, bulavy, kisteni) vainov Ulusa Dzhuchi”, 200.

¹¹¹⁴ Wandelin Boeheim, *Handbuch Der Waffenkunde*, (Leipzig 1890), 359. Wandelin Boeheim, zincir zırhı daha iyi delmek için 1280 civarında topuza delici sivri uçlar eklendiğini belirtmiştir. Silaha darbe etkisinin yanısıra delici özellik de kazandırılmıştır. Yeni bir form kazandırılan bu silaha Almanca'da 'Sabah Yıldızı' anlamına gelen 'Mongenstern' adı verilmişti. Bakınız: Boeheim, *Handbuch Der Waffenkunde*, 359-360.

¹¹¹⁵ Kuşkumbayev, “Kompleks udarnogo oruzhiya (palitsy, bulavy, kisteni) vainov Ulusa Dzhuchi”, 200.

¹¹¹⁶ Kuşkumbayev, “Kompleks udarnogo oruzhiya (palitsy, bulavy, kisteni) vainov Ulusa Dzhuchi”, 201.

¹¹¹⁷ Boeheim, *Handbuch Der Waffenkunde*, 362.

¹¹¹⁸ Jean de Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, çev. Cünety Kanat, (Ankara: Vadi Yayınları, 2002), 109-110

¹¹¹⁹ Jean de Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, 93.

aksine; topuzun Doğu Avrupa’da ortaya çıktığına dair görüşler de bulunmaktadır. Örnek olarak Kirpichnikov, topuzun 11. yüzyılda Rusya’da ortaya çıktığını, Rusya’nın topuzun ortaya çıktığı ilk Avrupa ülkesi olduğunu ileri sürmüştür.¹¹²⁰

2.4.1.3.Topuzun Kullanım Amacı

Topuz, yakın dövüşte hem piyade hem de süvariler tarafından düşmanın vücuduna ve kafasına etkili fiziksel darbeler vurmak için kullanılırdı. Topuz doğrudan bir darbe durumunda zırhla korunan düşman savaşçıyı sersemletip etkisiz hale getirebiliyordu.¹¹²¹ Vurucu silah kategorisinde yer alan topuz, zırh delebilmeye özelliği sayesinde düşmanın sarsılmasını, yaralanmasını veya öldürülmesini sağlıyordu.¹¹²² Piyadelerin kullandığı topuzlar (bozdoğan) kısa saplı olup topuzların sapı ile başı yekpare demirden yapılır veya baş kısmı sap kısmına geçmiş şekilde olurdu. Süvarilerin kullandığı topuzlar ise uzun saplı, bazen de başı sapına bir demir zincirle bağlıydı. Piyadeler ahşap ve hafif topuzları bellerine sarılı kuşak veya kemere sokulmuş şekilde taşıyorlardı. Süvariler ise bu silahın zırh parçalama amacıyla demirden ve diken eklenen şekliyle eyerlerinin sol tarafına asarak taşıyorlardı.¹¹²³ Bu farklı taşıma biçimleri topuzların kullanım alanlarına göre yapısal tasarımlarında farklılıklar olduğunu göstermektedir. Piyadeler hareket kabiliyetini arttırmak ve yakın dövüşte hızlı ve etkili olmak amacıyla hafif topuzları tercih ediyorlardı. Süvarilerin demirden yapılmış diken eklenmiş topuzlarla teçhiz edilmesi ise düşmanın savunma teçhizatını etkisiz hale getirmek amacıyla tasarlandıklarını göstermektedir. Ayrıca topuz, onu kullanan askerin yeterli fiziksel gücüne ve becerisine bağlı olmak koşuluyla etkin bir kullanıma sahipti.¹¹²⁴

Topuz, savaşta işlevinin yanı sıra, hükümdarların ve üst düzey komutanlar için güç ve saygınlık sembolüydü.¹¹²⁵ Bu yüzden bu silah devletler arasındaki ilişkilerde ve üst düzey yöneticiler arasında hediyeleşme araçlarından biriydi. Nitekim topuzun devlet arası

¹¹²⁰ A.N. Kirpichnikov, *Drevnerusskoye oruzhiye: Kop'ya, sulitsy, boyevyye topory, bulavy, kisteni IX-XIII vekov*, (Moskova: İzdatel'stvo Nauka, 1966), 44.

¹¹²¹ Kirpichnikov, *Drevnerusskoye oruzhiye: Kop'ya, sulitsy, boyevyye topory, bulavy, kisteni IX-XIII vekov*, 50.

¹¹²² Iskander Izmaylov, *Zashchitniki "Steny Iskandera"*, (Kazan: Tatarskoye Knizhnoye İzdatel'stvo ,2008), 58.

¹¹²³ Tülin Çoruhlu, "Gürz", *Dia*, c.14 İstanbul 1996, 327-328.

¹¹²⁴ Kuşkumbayev, "Kompleks udarnogo oruzhiya (palitsy, bulavy, kisteni) voinov Ulusa Dzhuchi", 201.

¹¹²⁵ Boeheim, *Handbuch Der Waffenkunde*, 362.

hediyeleşme araçlarından biri olduğunu, diplomatik yazışmalardan ve elçilerin raporlarında yer alan bilgilerden anlaşılmaktadır.¹¹²⁶

2.4.1.4. Moğollarda Topuz Kullanımı

Moğolların Gizli Tarihi’nde yer alan bir ifade Moğol ordusunda topuzun varlığına işaret etmektedir: “Aynı zamanda, her askerin arkasında on değnek taşımalarını emretti ve yolda tereddüt gösterenlerin bunlarla cezalandırılacağını bildirdi.”¹¹²⁷ Burada bahsedilen “değnek” kelimesi, yukarıda bahsedilen ve topuzun ilkel atası olarak düşündüğümüz “çomak” olabilir. Marco Polo, demir topuzlara Moğolların kullandığı silahlar ve teçhizatlar arasında yer vermiş,¹¹²⁸ savaş anında Moğol askerlerinin okları bitince yaylarını kılıflara yerleştirip, kılıç ve topuzla düşmanlarına şiddetli darbeler indirdiklerinden bahsetmişti.¹¹²⁹

Moğolların kullandığı topuzlara ait örnekler arkeolojik buluntularda nadir rastlanmıştır. Bunun bir örneği, Karakurum’da çapı 11 cm olan dairesel şekilli demirden yapılma bir topuzdu. 13. ve 14. yüzyıl öncesi Moğol teçhizatında topuz türleri yapısal olarak daha basitti. “Şeşper” olarak bilinen altı kenarlı topuzların 13. ve 14. yüzyıllarda Moğol teçhizatında kullanıldığı düşünülmektedir.¹¹³⁰

¹¹²⁶ Memlükler ile Altın Orda dönemi arasındaki diplomatik temaslarda topuzun hediyeleşme aracı olarak sunulduğuna dair bakınız: İbn-i Abdüzzahir, “Siretü’l Melik ez-Zahir”, W. de Tiesenhause, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler I*, 125-126.

¹¹²⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, 161.

¹¹²⁸ *Travels of Marco Polo*, ed. Thomas Wright, (London: George Bell & Sons, York Street, Covent Garden, 1886), 133, 454

¹¹²⁹ *Travels of Marco Polo*, 455.

¹¹³⁰ Khudyakov, *Vooruzhenie Tsentralnoaziatskikh Kochevnikov v Epokhu Rannego i Razvytogo Srednevekov'ya*, 139.

Resim 35: Moğol Topuzları¹¹³¹

2.4.1.5. Altın Orda Teçhizatında Topuzun Kullanımı

13. ve 14. yüzyıllarda, Moğol ordusu tarafından yaygın bir şekilde kullanılan topuz, Altın Orda ordusunun teçhizatında yakın dövüşte kullanılan vurucu silahlar arasında önemli bir konuma sahipti. Hem piyadenin hem de süvarilerin kullandığı topuz Altın Orda'da genel olarak süvarilerin silahlarındandı. Yine de Altın Orda ordusundaki piyadelerin de çarpışmalarda topuzları kullandığı bilinmektedir. Topuzun farklı isimlerle sözlüklerde ve destanlarda da yer alması, devletler arasında diplomatik ilişkilerin kurulması

¹¹³¹ Gorelik, *Armii Mongolo-Tatar X-XIV vv*, 67.

sırasında elçilerin tuttuğu raporlarda topuzun varlığına rastlanması bu silahın Altın Orda coğrafyasında yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir.

Memlûk Devleti'nin hükümdarı Baybars'dan Berke'ye gönderilen hediyeler arasında İbn- Abdüzzahir'ın detaylı bir şekilde verdiği hediye listesinde “*Altın kaplı, uçları demirden olan topuzlar*” zikredilmişti.¹¹³² Bu topuzların altından yapılmış olması, silahın prestijini arttıran bir unsur olarak öne çıktığı için bu topuzlar muhtemelen hükümdar ve çevresine gönderilmişti.

Edige Destanı'nda topuz manasına gelen çokmar kelimesi yer almakta olup metinde “*Altı batman çokmar*” şeklinde geçmektedir.¹¹³³ Sözlükte geçen *batman* terimi sert ağaç köklerinden yapılan topuz manasında kullanılmıştı.¹¹³⁴ Metinde vurucu kısmı ağaçtan (ahşap) yapılma topuzlar geçmda yer almaktaydı. 14. yüzyılın sonları ve 15. yüzyılın başlarında Altın Orda'nın teçhizatında altı çıkıntılı kısmı olan topuzların yaygın olduğu söylenebilir.

Topuzun savaşta kullanımı dışında tamgalarda da yer aldığını görmeyiz. *Camiü't-tevârih* 'te askerî işlerin düzenlenmesi, sefere çıkma ve birliklerin konuşlandırılması ile ilgili altın tamgalar içeren yarlıklardan bahsedilmekteydi. Bu tamganın üzerinde bir yay, topuz ve kılıç resmi yer almaktaydı.¹¹³⁵ İlhanlılarda görülen tamgaların üzerinde topuzun resmedilmesi geleneğinin aynı savaş kültürüne sahip Altın Orda'da da uygulandığı söylenebilir.

Kuşkumbayev, “*Cuci Ulusu Savaşçıların Vurucu Silahları: Gürz, Topuz, Hançer*” adlı makalesinde topuzun (bir diğer ismi bozdoğan) Altın Orda'nın askerî teçhizatındaki silahlardan biri olduğuna ve Altın Orda'daki popüleritesinin yerel Tatar tarihi kaynakları tarafından doğrulandığına dikkat çekmiştir. Topuz, bahse konu kaynakta şu şekilde geçmektedir: “*Bozdoğan (topuz) ve kılıç kullanabilen tüm erkekleri çağırdık.*”¹¹³⁶

¹¹³² İbn-i Abdüzzahir, “Siretü'l Melik ez-Zahir”, W. de Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler I*, 125-126.

¹¹³³ *Edige Destanı*, 179.

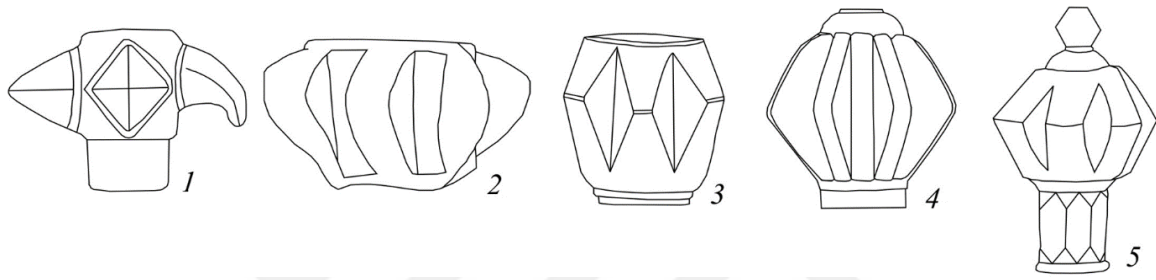
¹¹³⁴ *Edige Batır Destanı*, haz. Göksel Öztürk, (İstanbul: VakıfBank Kültür Yayınları, 2023), 192.

¹¹³⁵ *Sbornik letopisey Rashid-ad-Dina*, c.3, (Moskova: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1946), 276.

¹¹³⁶ İ.M. Mirgaliev, (2010). “Rasskaz o Çermasane i Karmasane: legenda «Posledniy iz Sartaeva roda”, V: *Zolotoordiinskaya Tsivilizatsiya Sbornik statey*, Vyp. 3, (Kazan': Izdatel'stvo «Fen» Akademii nauk Respubliki Tataristan, 2010), 104.

Altın Orda dönemine ait topuzların tarihsel varlığının tespit edilmesi bakımından arkeolojik veriler önem taşımaktadır. Aşağı İdil bölgesinde topuz uçları örneklerine rastlanmıştır. Çalışmada bölgede az sayıda topuz ucunun bulunmasından dolayı Altın Orda'nın vurmali silahlarının tipolojisini oluşturma zorluğu dile getirilmiştir. Ayrıca çalışmada bulunan topuz örneklerinde; topuzlarının çoğu bronzdan yapıldığı ve topuzların dört, altı veya sekiz adet vurucu çıkıntıya sahip olduğu vurgulanmıştır.¹¹³⁷ Çalışmada Aşağı İdil bölgesinde bulunan tüm topuz örneklerinin vurucu çıkıntıların sayılarına göre gruplara; topuzun vurucu kısmının formuna göre (tepe kısmının biçimine göre) tiplere ayrılmıştır.¹¹³⁸

Resim 36: Aşağı İdil Bölgesinde Bulunan Topuzların Sınıflandırılması¹¹³⁹

Altın Orda'nın merkezinde yapılan bu kazıda topuzlar; sekiz kenarlı topuzlar, altı kenarlı topuzlar ve dört kenarlı topuzlar olarak üç gruba ayrılmışlardır. Birinci grupta sekiz kenarlı topuzlar bulunmakta olup bu grup 2 tipe ayrılmıştır. 1. tip topuz ucu yukarıda Resim 36'da 4 numaralı çizimde gösterilmiş olup, sekiz tane çıkıntıya ve uzun silindirik uca sahipti. Topuzun alt kısmı kabzayı yerleştirmek için geniş bir yapıda imal edilmiş, kabzanın yerleştirildiği üst kısmın çapı alt kısma göre daha küçüktü. Topuzun alt kısmında ucun kabzaya sabitlemek için yuvarlak bir delik bırakılmıştı. Topuz ucunun en büyük yüksekliği 64 mm, en büyük çapı 35 mm, kabza deliğinin çapı 22 mm, topuz başı çeperlerinin kalınlığı ise 3-4 mm olarak tespit edilmiştir.¹¹⁴⁰ Birinci grubun 2. tip topuzun vurucu kısımları üçgen şeklindeydi. Resim 36'da 5. şekilde gösterilen topuzun ucu döküm metoduyla imal edilmiş olup bu tipteki topuzlarda sekiz adet üçgenimsi çıkıntılar mevcuttu.¹¹⁴¹

¹¹³⁷ I.A. Vorontsov, "Predmety udarnogo vooruzheniya zolotoordynskogo vremeni s territorii Nizhnego Povolzh'ya", *Voyennoye delo Zolotoy Ordı: problemy i perspektivy izucheniya*, (Kazan 2010), 59.

¹¹³⁸ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordı (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 98.

¹¹³⁹ Vorontsov, "Predmety udarnogo vooruzheniya zolotoordynskogo vremeni s territorii Nizhnego Povolzh'ya", 59.

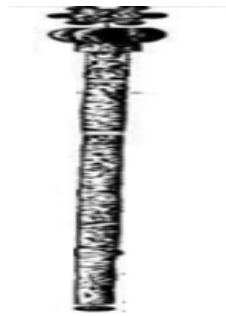
¹¹⁴⁰ Vorontsov, "Predmety udarnogo vooruzheniya zolotoordynskogo vremeni s territorii Nizhnego Povolzh'ya", 59.

¹¹⁴¹ Vorontsov, "Predmety udarnogo vooruzheniya zolotoordynskogo vremeni s territorii Nizhnego Povolzh'ya", 60.

İkinci grupta altı kenarlı topuzlar yer almakta olup bu topuzlarda iki tipe ayrılmıştır. Resim 36'da 2 numaralı şekilde de görüldüğü gibi 1. tip topuzların vurucu çıkıntıları yuvarlaktı. Topuzun en büyük yüksekliği 30 mm, en büyük çapı 35 mm, kabza deliğinin çapı 20 mm idi. İkinci grupta bulunan 2. tip topuzların vurucu çıkıntıları köşeli olup uç kısmı ise silindirikti. Şekil 36'da 3 numaralı resimde bu tipteki topuz örneği görülmektedir. Topuzun maksimum uzunluğu 50 mm ve genişliği ise 50 mm olup, kabzayı sabitlemek için bulunan deliğin çapı ise 25 mm idi.¹¹⁴²

Üçüncü grupta dört kenarlı topuzlar yer almakta olup, topuzun sadece bir tipi mevcut olup Resim 36'da 1 numaralı şekilde gösterilmiştir. Bu tipteki topuz 4 kenarlı kare şekline sahip olup topuzun üç kenarında bulunan vurucu çıkıntı elmas şeklinde bir temeli olan piramit formundaydı. Dördüncü vurucu çıkıntı 20 mm uzunluğunda (tabandan itibaren) ve tabanda 15 mm genişliğinde bir gaga şeklinde yapılmıştı. Topuzun ucunun uzunluğu 40 mm, genişliği 55 mm idi. Topuza ahşap sapın takılabilmesi için üstte 17 mm ve altta 20 mm çapında bir delik bulunmaktaydı. Altın Orda coğrafyasında bulunan topuzlar arasında, yukarıda verilen tipolojiye göre en ilginç olanı, gaga biçiminde çıkıntıya sahip topuzdu. Vurmalı silahlar kategorisinde diğer topuzlardan yapısal olarak farklı olan bu türün Altın Orda coğrafyasında ortaya çıkıp geliştirilmesinin eski Rus ve Bulgar askerî teknik gelenekleriyle bağlantılı olduğu düşünülmektedir.¹¹⁴³

Resim 37: Bir Topuz Örneği¹¹⁴⁴

Yuri Kuleşov'un *Altın Orda Teçhizatın Vurmalı Silahlardan Topuz* adlı çalışmasında Altın Orda teçhizatında topuzun daha önce keşfedilmemiş bir türüne dair çalışması dikkate değerdir. Çalışmaya göre iki tip topuz bulunmaktadır. Aşağıda Resim

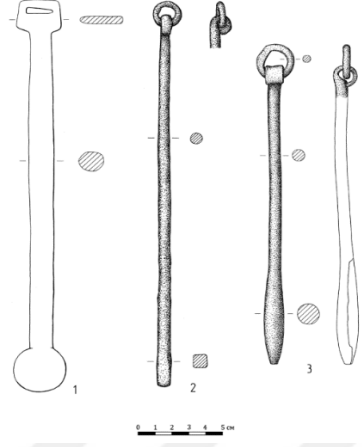
¹¹⁴² Vorontsov, "Predmety udarnogo vooruzheniya zolotoordynskogo vremeni s territorii Nizhnego Povolzh'ya", 60.

¹¹⁴³ Vorontsov, "Predmety udarnogo vooruzheniya zolotoordynskogo vremeni s territorii Nizhnego Povolzh'ya", 60.

¹¹⁴⁴ P.Tolochko, *Kochevyie narody stepey i Kiyevskaya Rus'*, (Sankt-peterburg, 2003), 153.

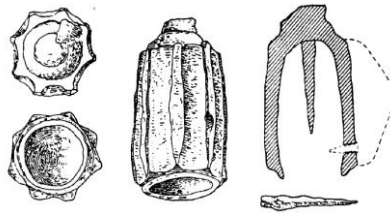
38’de ikinci görselde gösterilen 1. tip topuz çubuk şeklindeydi. Resim 38’de birinci görselde gösterilen 2. tip topuzlar ise vurucu kısmında ağırlık bulunan topuzlardı. ¹¹⁴⁵

Resim 38: Topuz Örnekleri¹¹⁴⁶

Rusya’nın Volgograd bölgesinde Tsarev yerleşiminde (Yeni Saray) bulunan Altın Orda dönemine ait vurucu kısmı bronzdan yapılmış bir topuz ucuna rastlanılmıştır. Resim 39’da gösterilen topuz ucu sekiz kenarlı, içi boş silindirik şekle sahip, alt kısmı tutturulmak için açık bırakılmış, üst kısmı farklı çaplarda iki yarım küre çıkıntı ile kapatılmıştır. Üst yarım küre büyük, alt yarım küre küçük olacak şekilde tasarlanmıştır. Ucun maksimum yüksekliği 64 mm, en maksimum çapı 35 mm, kabza deliğinin çapı ise 22 mm idi. ¹¹⁴⁷

Resim 39: Topuz Örneği¹¹⁴⁸

Ukrayna’nın Çerkası bölgesindeki Tagançı köyü yakınlarında Altın Orda’ya hizmet etmiş Kıpçaklara ait zengin mezar örnekleri keşfedilmiştir. Söz konusu mezarlardan birinde vurucu kısmın bakırdan imal edilmiş topuz örneğine rastlanılmıştır. Resim 40’ta görseli

¹¹⁴⁵ Yu.A. Kuleshov, “Boyevyye tsepy v komplekse vooruzheniya Zolotoy Ordy”, Zolotoordynskoye Obozreniye, No 1 (2019), T.7, 47.

¹¹⁴⁶ Kuleshov, “Boyevyye tsepy v komplekse vooruzheniya Zolotoy Ordy, 42.

¹¹⁴⁷ Vorontsov, “Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)”, 99-100.

¹¹⁴⁸ Vorontsov, “Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)”, 270.

bulunan topuzun Hazarlar tarafından Türkistan'dan Doğu Avrupa'ya getirildiği, 10. ve 13. yüzyıllar arasında Doğu Avrupa'da popüler hale geldiği, popülerliğin Altın Orda döneminde de devam ettiği düşünülmektedir.¹¹⁴⁹

Resim 40: Tagança'da Kıpçak Askerine Ait Bir Topuz. ¹¹⁵⁰

Altın Orda dönemine ait bulunan topuz örneklerinin hangi geleneğe bağlı ortaya çıktığına dair literatürde görüş farklılıkları mevcuttur. A.N. Kirpichnikov ve G. N. Belorybkin gibi araştırmacılar Altın Orda topuzlarının üretiminde eski Rus ve Bulgar unsurlarının etkisi olduğunu savunurken, Gorelik ve Hudyakov gibi araştırmacılar Altın Orda'daki vurucu silahların Türkistan kökenine vurgu yapmaktadır. E.I. Narozhny ve E.Y. Chakhkiev gibi araştırmacılar ise Altın Orda topraklarında topuzların Mısır'dan Memlûkler aracılığıyla yayılmış olabileceğini düşünmektedir.¹¹⁵¹ Altın Orda'nın vurucu silahlarının gelişiminde Orta Doğu, Türkistan ve Eski Rus ve Bulgar askeri geleneklerinin etkili olduğu literatürde yaygın bir görüş olarak kabul edilmektedir.

2.5.Koruyucu Silahlar

Savaş sırasında askerin hareket kabiliyetini, moralini ve kendini güvende hissetmesini sağlayan, askerlerin ve onlara eşlik eden hayvanların (at, fil, deve vb.) saldırı anında güvenliğini sağlayan, canlı bedeninin savunulmasında kullanılan silah ve teçhizatları koruyucu silahlar denilmektedir. Koruyucu silah kavramı bazı çalışmalarda savunma silahları olarak geçse de ¹¹⁵² miğfer, zırh, kalkan gibi silahlar için koruyucu

¹¹⁴⁹ Gorelik, Polovetskaya Znat' Na Zolotoordynskoy Voennoy Sluzhbe", 304-305.

¹¹⁵⁰ Gorelik, Polovetskaya Znat' Na Zolotoordynskoy Voennoy Sluzhbe", 316.

¹¹⁵¹ Vorontsov, "Predmety udarnogo vooruzheniya zolotoordynskogo vremeni s territorii Nizhnego Povolzh'ya", 61.

¹¹⁵² Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*, 147.

silahlar tabirinin tercih edilmesi işaret edilen kavramın işlevini daha net bir şekilde vurguladığını düşünmekteyiz.

Bir orduda koruyucu silahların gelişimi, o toplumun askerî- teknik gelişmişlik düzeyinin bir göstergesi olarak görülmektedir. Bu sebeple koruyucu ekipman üretimindeki, tasarımına, tekniğe, kaliteye ve gelişmişliğe bakılarak silah üreten toplumun ve ordunun yapısı ile teknik ve askeri potansiyeli hakkında tahminler yapılabilir.¹¹⁵³ Moğolların erken dönemine ait askerî teçhizatında yaygın olarak deri zırh kullanılması, hakimiyet alanını genişlettikten sonraki dönemlerde ise demir gibi sert malzemelerden yapılma zincir zırh veya plaka zırh kullanmaları, Moğol devletinin ve ordusunun askeri- teknik kapasitesinin geliştiğinin bir göstergesidir.

2.5.1. Miğfer

2.5.1.1.Miğfer Kavramı

Miğfer, savaş esnasında Miğfer, başı savaş esnasında darbelere karşı korumaya yarayan koruyucu savaş ekipmanıdır. Miğfer kelimesi Arapça kökenli bir kelime olup *Dîvânu Lügâti 't-Türk'*te *aşuk, yaşuk, yıskılık* şeklinde geçmekteydi.¹¹⁵⁴ Miğfer kavramının *Mukaddimetü'l Edeb*'te miğfer kavramının karşılığı Türkçe ve Moğolca aynı olup sözlükte *davulga* şeklinde ifade edilmişti. Miğfer kavramının *Mukaddimetül Edeb*'teki karşılığı ise Türkçe ve Moğolca aynı olup sözlükte *davulga* şekilde geçmektedir.¹¹⁵⁵ Dede Korkut'ta miğfer kavramı, *tuğulga, tavulga (tuvulgan)* ve *ışuk*, kelimeleriyle ifade edilmişti. *Tuğulga* kavramı, demir tas, bahadırların başlarına giydikleri çelik başlık, ışk, miğfer, tolga¹¹⁵⁶ anlamında olup metinde “*Başumdağı tuğulganı ne ögersin itüm kâfir..., tuğulgasını yuğurdu...*” şeklinde geçmektedir.¹¹⁵⁷

Miğferin Tarihsel Gelişimi ve Kullanımı

Miğfer, Türk savaş kültüründe en önemli koruyucu ekipmanlardan biriydi. Türkler tarafından kullanılan en eski miğfer örneği, Kırım yarımadasındaki Kerç şehrinde bulunan Avar dönemine ait taş mezarlarda tespit edilen figürlerde görmek mümkündür. Mezar taşlarındaki figürlerde, dönemin Türk süvarilerini tasvir etmekte olup, bu tasvirlerden

¹¹⁵³ Vorontsov, “Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)”, 110.

¹¹⁵⁴ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, 257. Abdülkadir Donuk, *İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, 98.

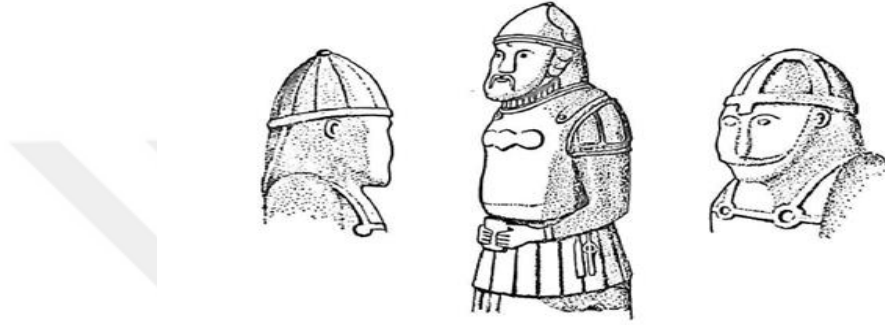
¹¹⁵⁵ Shafi, “Mukaddimetü'l-Edeb'in Çağatayca ve Moğolca Sözcükleri”, 45.

¹¹⁵⁶ *Dedem Korkudun Kitabı*, 423.

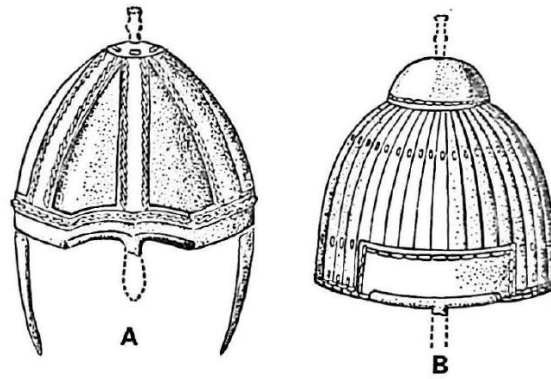
¹¹⁵⁷ *Dedem Korkudun Kitabı*, 41, 163, 190.

süvarilerin kullandıkları koruyucu silahları tespit etmek mümkündür. Resim...görüldüğü gibi, taş heykellerin başında dilimler üzerine yerleştirilmiş konik tarzı miğferler tasvir edilmişti. Resim 41’de gösterilen ilk şekilde savaşçının miğferinin arkasında sivri bir boyunluk olduğu gösterilirken, ikinci figürde miğferin çerçeveleyen ön kayışının uzantısından oluşan kısa bir burunluk kısmı yer almıştı. Resim 41’deki üçüncü figürde ise miğfer dört plakadan oluşan bir tasarıma sahip olduğu görülmektedir.¹¹⁵⁸

Resim 41: Kırım’da Kerç’ten Bulunan Avar Dönemine Ait Mezar Taşları¹¹⁵⁹

Resim 42: Kırım’da Kerç Şehrinde Bulunan Avar Dönemine Ait Miğferler¹¹⁶⁰

Bununla birlikte Resim 42’de şekil A’da gösterilen miğfer, 5. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Avar dönemine ait bir miğferdir. Uzun radyal parçaların birbirine tel ile bağlandığı miğfer örneği oldukça dikkat çekicidir. Resim 35 şekil B’de yer alan miğfer, metal plakaların tel ile birbirine bağlanması suretiyle imal edilen konik yapıdaydı. Bu miğfer türü Kerç’te yapılan kazılarda bulunan en önemli askerî teçhizat parçasıydı.

¹¹⁵⁸ H. Russell Robinson, *Oriental Armaour*, (New York, 1967), 54.

¹¹⁵⁹ Robinson, *Oriental Armaour*, 54.

¹¹⁶⁰ Robinson, *Oriental Armaour*, 55.

Miğferin tepeliği ters çevrilmiş bir kupa şeklinde olup burun siperi ile imal edilen bir alın siperi de bulunmaktadır.¹¹⁶¹

Miğfer; gövde kısmı, gövde üzerine yerleştirilen tepelik, burun siperi, alın siperi, kulaklık, sorguç yuvası, ense siperi gibi parçalardan oluşurdu.¹¹⁶² Miğferler ekseriyetle demirden yapıldı ve demirin yanı sıra bakır ve çelik gibi malzemeler de kullanıldı. Öte yandan göçebe mezarlarında deri malzemedan yapılan miğferlere rastlanmıştır.¹¹⁶³

Askerlerin baş kısımlarını korumaya yarayan miğferin tasarımı ve yapımı kullanıldıkları topluma göre farklılıklar göstermişti. Bazı miğferler burun siperlikli bir şekilde imal edilirken, bazı miğferler ise tasarım açısından yüzü ve boynu örten, gözleri açıkta bırakan bir peçelik¹¹⁶⁴ ile kullanılmıştı. Miğferin etek kısmına peçelik bağlayabilmek için ince metal zıh¹¹⁶⁵ sarılmıştı. Bu zıhtan geçebilmesi için miğferin alt kısmına açılan ince deliklere zincir örgü şeklinde bir peçelik takılıyordu.¹¹⁶⁶ Özellikle uzak mesafeden atılan fırlatma silahlarının savaşta etkinliğinin artması ile miğferlere peçelik eklenmesi daha da yaygınlaşmıştı. Peçelik sadece zincir örgü şeklinde tasarlanmazdı, boynu ve boğazı korumak için deriden de yapılmıştı. Plano Carpinili'nin verdiği bilgiye göre, Moğollar miğferlerinin koruyuculuğunu arttırmak amacıyla boyun ve boğazı koruyan deri koruyucular üretmiş olup bunların el büyüklüğünde deri kayış parçalarının bir araya getirilmesiyle imal etmişlerdi.¹¹⁶⁷

2.5.1.2. Moğollarda Miğfer Kullanımı

Moğol ordusunda miğfer kullanımıyla ilgili detaylar yazılı kaynaklarda yer almaktadır. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Camuka'nın ifadeleriyle aktarılan pasajda, Cengiz Han'ın komutanları canavarlaştırılarak tasvir edilirken¹¹⁶⁸ bu komutanların bakırdan

¹¹⁶¹ Robinson, *Oriental Armaour*, 55-56.

¹¹⁶² Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*, 154.

¹¹⁶³ Davidov, *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov*, 34.

¹¹⁶⁴ Rusça'da bu peçeliğe barmitsa denilmektedir. (Бармица)

¹¹⁶⁵ Elbise kollarına, yaka ve etek kenarlarına dikilen şerit veya kaytan.

¹¹⁶⁶ Tülin Çoruhlu, "Miğfer", *Dia*, c. 30, (Ankara 2020), 22.

¹¹⁶⁷ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa'da Orta Asya'ya Yolculuk*, 101.

¹¹⁶⁸ Metinde insan eti yiyen dört köpek olarak geçmektedir.

miğferler taktıkları belirtilmişti.¹¹⁶⁹ Moğol döneminde yaşamış batılı yazarların eserlerinde de Moğol miğferlerinin demir, deri veya çelikten imal edildiği geçmektedir.¹¹⁷⁰

Moğol komutanlarının bakır miğfer kullanımlarına dair Robert W. Reid, *Gizli Tarih*'teki Moğol Silahları adlı makalesinde, *Gizli Tarih*'te geçen bu anekdotun anokranizm olabileceğini belirtmiş, sadece bakırdan imal edilen miğferlerin çok düşük bir koruma sağlaması nedeniyle bahsekonu miğferlerin, bronzdan veya daha büyük olasılıkla bronzla kaplanmış demirden imal edilmiş olabileceğini düşünmektedir.¹¹⁷¹ Moğollarda demirden yapılan miğfer kullanımının yaygın olduğu bilinmekte olup bu bilgidan yola çıkarak üst düzey komutanların bakırdan daha güçlü koruma sağlayan demir miğferleri savaş esnasında kullanma olasılıkları yüksektir. Bu konuda bakır veya bronz malzemenin kolay işleme ve süsleme yapılabilmesi avantajı sağladığı için demir miğferin üzerine kaplama yapıldığı görüşüne katılmaktayız.

Moğol miğferlerinin varlığı minyatürlerdeki tasvirlerden de teyit edebilmek mümkündür. M. V. Gorelik'in *Armii Mongolo-Tatar X-XIV vv (14. Yüzyıl Moğol Ordusu)* adlı çalışmasında 13. ve 14. yüzyıllara ait İran minyatürlerine dayanarak Moğolların kullandıkları miğferlerin çeşitlerine yer vermiştir. Resim 43'te gösterin miğfer örnekleri incelendiğinde peçelikli miğferlerin yaygınlığı dikkat çekmektedir.

¹¹⁶⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, 120.

¹¹⁷⁰ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 75. Splitli Toma, "Salona ve Split Psikoposlarının Tarihi (Moğollara Dair Bahisler)", *Moğollar Avrupa'da*, 115.

¹¹⁷¹ Robert W. Reid, "Mongolian Weaponry in 'The Secret History of the Mongols'", *Mongolian Studies*, Sayı 15 (1992), 89.

Resim 43: 13 ve 14. Yüzyıllara Ait Moğolların Kullandıkları Miğfer Çeşitleri ¹¹⁷²

¹¹⁷² Gorelik, *Armii Mongolo-Tatar X-XIV vv*, 76.

Resim 44: Câmiu't Tevârîh'te Yer Alan Miğferli Moğol Zırhlı Askeri.¹¹⁷³

2.5.1.3.Altın Orda Teçhizatında Miğfer Kullanımı

Altın Orda teçhizatında miğfer kullanımı ile ilgili bilgiler elçilik raporlarında geçmektedir. Altın Orda Hanı Mengü Timur döneminde (1266-1282) Memlûklerden Altın Orda'ya giden elçiler, Emir Şemseddin Sungueigutmi ve Türk hassalarından Emir Seyfeddin Balaban, Mengü Timur'u ziyareti esnasında hediye olarak yay, zırh ve miğferler getirmişlerdi.¹¹⁷⁴ Fakat elçilerin raporlarında gönderilen miğferlerin şekli, tipolojisi, miktarı ve hangi malzemeden yapıldığına dair herhangi bir ayrıntı yer almamaktadır.

Altın Orda coğrafyasında keşfedilen mezarlarda bulunan miğferlerden yola çıkarak, bu koruyucu silah hakkında daha ayrıntılı bilgilere erişilmiştir. Orta çağ'da mezarlarda koruyucu ekipmanların nadiren bulunmasının nedeninin pahalı olmaları olduğu düşünülmektedir. Mezarlara bir savaşçının miğferinin yerleştirilmesi, gömülen kişinin yüksek sosyal statüsüyle bağlantılıydı.¹¹⁷⁵ Altın Orda dönemine ait miğferlerin sınıflandırılması konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Federov Davidov göçebe miğferlerinin sınıflandırırken, A. N. Kirpichnikov tarafından geliştirilen Rus miğfer

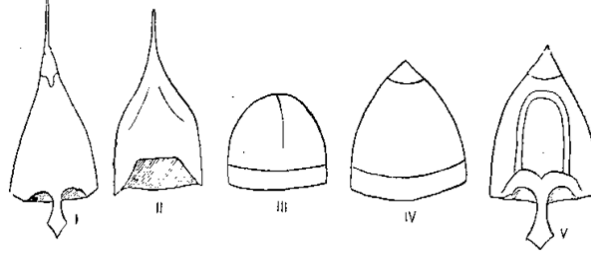
¹¹⁷³ Robinson, *Oriental Armaour*, 28.

¹¹⁷⁴ "İz biografii sultana El'melik-El'mansura Kalavuna", *Sbornik Materialov Otnosyaşihya k İstorii Zolotoy Ordı*, T.I, İzveçeniya iz Soçineniy Arabskih V. Tizengauzena, 67-68.

¹¹⁷⁵ Yu.V. Zelenskiy, "Pozdnekochevnicheskoye pogrebeniye so shlemom iz stepnogo Prikuban'ya", *Istorikoarkheologicheskoy al'manakh*, Vyp. 3. (1997), 89.

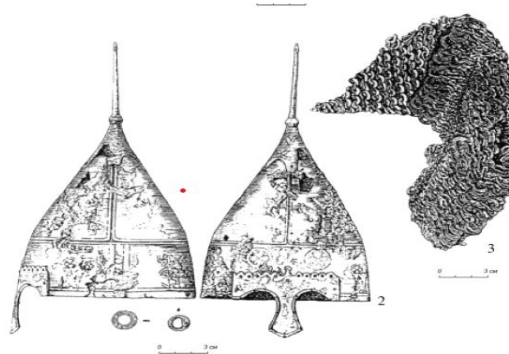
tipolojisine dayanmıştır. Buna tipolojiye göre Altın Orda dönemine kullanılan 5 tip miğfer bulunmaktadır.

Resim 45: Altın Orda Dönemi Ait Miğfer Tipleri¹¹⁷⁶

Resim 45'te gösterilen 1. tip miğferler, düz kavisli ve uzun miğferler olup bu tipte burun siperliği de mevcuttu. Miğferin alt kenarlarında peçelik¹¹⁷⁷ takılabilmesi için halkalar yer alırken, peçeliğin bu halkalara metal bir çubuk ya da kayış yardımıyla tutturulmuştu.¹¹⁷⁸ Ukrayna'nın Çerkasi bölgesindeki Taganchi köyü yakınlarında bir Kıpçak soylusunun mezarında 1. tipe benzer bir miğfer bulunmuştu. Bulunan bu miğferde peçeliğin bulunmamasına dair Gorelik, peçeliğin yerine başın arkasını ve kulakları koruyan doğal malzemeden yapılmış bir örtü kullanıldığını düşünmektedir. Ayrıca Tagançi'de bulunan, Resim 46'da gösterilen, bu miğferin Altın Orda döneminde Deşt-i Kıpçak bölgesinde yer alan Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda yaygın olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir.¹¹⁷⁹

Resim 46: Tagançi'de Bulunan Kıpçak Askerine Ait Miğfer.¹¹⁸⁰

¹¹⁷⁶ Davidov, *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov*, 33.

¹¹⁷⁷ Rusçada barmitsa olarak geçen peçelik miğferlere takılan baş, boyun ve omuz kısımlarını koruyan zincir zırhtır.

¹¹⁷⁸ Davidov, *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov*, 32-33.

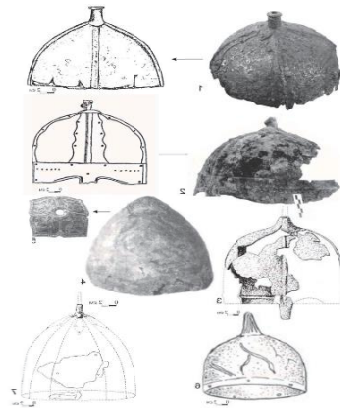
¹¹⁷⁹ Gorelik, *Polovetskaya Znat' Na Zolotoordynskoy Voyennoy Sluzhbe*, 306.

¹¹⁸⁰ Gorelik, *Polovetskaya Znat' Na Zolotoordynskoy Voyennoy Sluzhbe*, 318.

Resim 45'te 2. tip miğferler sivri uçlu ve sfero konik formda olup, ön kısmına demir bir mask takılabiliyordu. Bu tipteki miğferlere de peçelik eklenebilmekteydi. 3. tip miğfer Resim 45'te görüldüğü üzere küre formunda olup, alın siperliği kısmında demir şeritler bulunmaktaydı. Kenarlarında delik bu miğferlere de peçelik takılabilmekteydi. 4. tip miğferler, dar ve sfero konik yapıdaydı. Bu miğfer tipine de peçelik takılabilmekte olup bu tarz miğferler eski Ruslar tarafından da kullanıldığı düşünülmektedir. 5. tip miğferler ise dik kenarlı bir yapıda olup kaş kavisi ve göz oyuklarına (göz yuvası) sahipti. Kirpiçnikov'a göre bu tip miğferler Ruslara özgüydü.¹¹⁸¹

P.V. Harlamov'un İdil- Ural bölgesinde bulunan 9. ve 14. yüzyılda konar göçerlere ait mezarlarda bulunan miğferleri değerlendiren çalışmasında Altın Orda'nın hüküm sürdüğü coğrafyada yaşayan göçebeler tarafından kullanılan miğfer örneklerine yer verilmişti. Çalışmaya göre, bölgede bulunan en yaygın miğfer türü yarım küre ve sfero konik şeklindeki miğferlerdi. Miğfer buluntularında gövdelerinde metal koruma bulunması, araştırmacıları bu miğferlerin ağır süvarilere ait olabileceği sonucuna varmalarına neden olmuştu ¹¹⁸² İlgili çalışmada miğfer buluntuları sınıflandırılırken morfolojik özellikleri dikkate alınmış, miğferler kubbe şekline göre gruplara; tasarım özelliklerine göre ise tiplere ayrılmıştır. Bahsekonu bölgede dokuz adet korunmuş miğfer bulunmuş ve bunların çoğu demirden yapılmaydı. Bazı miğferler bakır kaplama ile süslenmişti. Aşağıda İdil Ural bölgesinde bulunan 9.-14 yüzyıla ait miğferlerin tipleri Resim 47'de gösterilmiştir.

Resim 47: İdil-Ural Bölgesinde Bulunan 9.-14 Yüzyıla Ait Miğfer Çeşitleri¹¹⁸³

¹¹⁸¹ Davidov, *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov*, 34.

¹¹⁸² P.V. Kharlamov, "Shlemy Kochevnikov IX-XIV Vv. S Territorii Volgo-Ural'skogo Regiona", *Izvestiya Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiyskoy akademii nauk*, No 3 (2017), T.19, 233.

¹¹⁸³ Kharlamov, "Shlemy Kochevnikov IX-XIV Vv. S Territorii Volgo-Ural'skogo Regiona", 230.

Harlamov, miğfer buluntularını kubbenin şekline göre iki gruba ayırmaktadır. Birinci grup miğferler yarım küre şeklinde olup, bu miğferler bir çerçeve üzerine monte edilmiş ve dört adet demir üçgen plakanın birleştirilmesiyle imal edilmişti. Üçgen plakaların bağlantı yerlerine demir dikdörtgen plakalar yerleştirilmişti. Bu grup iki tipe ayrılmıştır. 1. tip miğferler, düz taban kenara sahip miğferler olup bağlantı yerleri ek plakalarla süslenmişti. Batı Kazakistan'da mezarda bulunan bu miğferin taban genişliği 19,5 cm, miğferin uç kısmı ile birlikte yüksekliği 16 cm, uç kısmı olmadan yüksekliği 13 cm olup, Resim 47'deki birinci şekil buluntunun görselidir. 2. tip olarak belirtilen miğferler ise, burun siperliği ve göz oyuğu bulunan miğferlerdi.¹¹⁸⁴ Resim 47'deki ikinci şekilde Orenburg bölgesinin Svetlinsky ilçesinde yer alan mezarda bulunan miğfer gösterilmiş olup miğferin bağlantı yerlerinde ek plakalar bulunmaktaydı. Miğferin gövdesi dört üçgen demir plakadan oluşmakta iken, göz kısımları için oyuk bırakılmış ve burun siperliği eklenmişti. Miğferin taban çapı 20 cm, yüksekliği 19 cm, tepeliksiz yüksekliği ise 16,5 cm'di.¹¹⁸⁵ Bu tipe ait bulunan ikinci örnek Murakaev'deki¹¹⁸⁶ mezarda bulunmuş olup Resim 47'deki üçüncü şekilde bu tip gösterilmiştir. Bir önceki buluntuya benzer yapıda olan bu miğferin diğer buluntuyla arasındaki farkı ise, bağlantı yerlerinde ek plakaların bulunmamasıydı. Ayrıca uç kısmının tasarımı da farklılık gösteriyordu. Bu miğfer demir bir çerçeve üzerine sabitlenmiş dört demir plakadan oluşmakta, göz oyuğu ve burun siperliğini de ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Miğferin taban çapı 24 cm, tepe ile birlikte yüksekliği 38 cm'di.¹¹⁸⁷

İkinci grupta belirtilen miğferler ise bakır kaplamalı sfero-konik miğferlerdi. Bu grupta sadece bir tip mevcut olup, gövdesi demirden yapılan miğfer, ek olarak bronz ile kaplanmıştı. Resim 47'deki dördüncü şekilde görülen, miğferin yüksekliği 18 cm, tabanının çapı 20,5 cm'di. Miğferin iç kısmında, iç astarını oluşturan deri parçalar bulunmakta, miğferin üst kısmında ise Resim 47'deki beşinci görselinde görülen iki bronz yaldızlı plaka ile başları birbirine dönük kuşların tasvirleri ile süslenmiş bir rozet bulunuyordu.¹¹⁸⁸ Resim 47'deki altıncı şekilde Aktobe'de bulunan miğfere yer verilmiştir. Miğfer bronz levhadan yapılmış ve gövdesinde demir oksit izleri bulunmaktaydı. Miğferin

¹¹⁸⁴ Kharlamov, "Shlemy Kochevnikov IX-XIV Vv. S Territorii Volgo-Ural'skogo Regiona", 229.

¹¹⁸⁵ Kharlamov, "Shlemy Kochevnikov IX-XIV Vv. S Territorii Volgo-Ural'skogo Regiona", 230-231.

¹¹⁸⁶ Başkurdistan Cumhuriyeti'nde yer alan bir bölge.

¹¹⁸⁷ Kharlamov, "Shlemy Kochevnikov IX-XIV Vv. S Territorii Volgo-Ural'skogo Regiona", 231.

¹¹⁸⁸ Davidov, *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov*, 34.

tabanında peçelik tutturmak için delikler mevcut olmakla birlikte miğferin taban çapı 18 cm, yüksekliği 17 cm, uç kısmı hariç yüksekliği ise 12 cm' idi.¹¹⁸⁹

Altın Orda devletinin hâkim olduğu; bugünkü Saratov bölgesinde yer alan Engels yerleşiminde ve Volgograd şehrinde Bakhtiyarovo köyü yakınlarındaki mezarlarda da demir miğfer parçalarına rastlamıştı.¹¹⁹⁰ 13. ve 14. yüzyıla ait her iki yerleşimdeki mezarlarda bulunan miğferler, özellikle birinci gruba ait demir yarım küre miğferler olup, 1.ve 2. tipte belirtilen bu miğferlere buluntularda rastlanmıştır. Bu tür miğferler Altın Orda devletinde oldukça yaygın kullanılmıştır. Bu miğferler, Altın Orda'da kullanılan miğferlerin karakteristik yapısını oluşturmaktadır. Bu miğferleri İdil-Ural bölgesi arasındaki bozkırlarında 13. ve 14. yüzyıllara tarihlendiren kronolojik göstergelerden biri, üst üste yerleştirilmiş süslü çıkıntılı plakaların bulunmasıydı. İdil-Ural bölgesinde bulunan miğferler, morfolojik özellikleri bakımından Altay, Sibirya ve Kafkasya'da bulunanlara benzemektedir. Kuzey Kafkasya'daki Altın Orda dönemine ait mezarlarda dört üçgen plakadan oluşan miğferler bulunmuştur.¹¹⁹¹

Altın Orda'nın merkezi bölgesindeki mezarlarda miğfer kalıntıları bulunamamıştır. Bölgede sadece bugünkü Saratov bölgesinde Engels yakınlarındaki konar göçerlere ait bir mezarda Resim 47'deki beşinci görseldeki miğfer başlığına benzer bir buluntu bulunmuştur.¹¹⁹²

Altın Orda'nın hâkim olduğu Kuzey Kafkasya'nın Stavropol bölgesinde Altın Orda dönemine ait mezarlarda 3 farklı miğfer bulunmuştur. Novopavlosky'da mezar alanında bulunan miğferlerden bir tanesi konik yapıda demir bir miğfer olup, yukarıda bahsi geçen miğferlere benzer şekilde, alt kısmında peçelik takılması için deliklere sahipti. Bu miğferde 13. ve 14. yüzyıllarda Altın Orda miğferlerine özgü bir siperlik olduğu varsayılmakta olup Resim 48'de ilgili miğferin görseli belirtilmiştir. Bölgedeki bir diğer buluntu da Semenovod bölgesinde keşfedilmiştir. Dört parça halinde bulunan demir miğferin Resim 49'da gösterildiği gibi yüksekliği 20 cm, alt kenar çapı 18 cm olduğu tahmin edilmektedir.¹¹⁹³

¹¹⁸⁹ Kharlamov, "Shlemy Kochevnikov IX-XIV Vv. S Territorii Volgo-Ural'skogo Regiona", 231.

¹¹⁹⁰ Kharlamov, "Shlemy Kochevnikov IX-XIV Vv. S Territorii Volgo-Ural'skogo Regiona", 232.

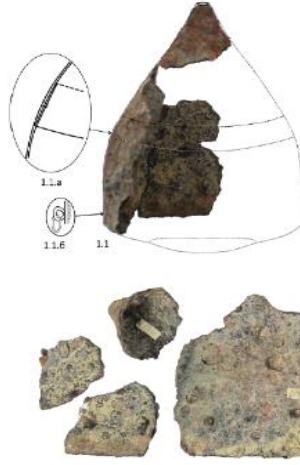
¹¹⁹¹ Kharlamov, "Shlemy Kochevnikov IX-XIV Vv. S Territorii Volgo-Ural'skogo Regiona", 232.

¹¹⁹² Davidov, *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov*, 34.

¹¹⁹³ V. Yu. Maklasov, L. E. Maklasova, S. L. Kravtsova, "Zolotoordynskiye Shlemy Iz Kollektzii Stavropol'skogo Gosudarstvennogo Muzeya-Zapovednika Imeni G. N. Prozriteleva i G. K. Prave", *Arkheologiya Yevraziyskikh stepey*, No 4 (2018), 113-114.

Deşt-i Kıpçak bölgesinde keşfedilen bir başka buluntu ise Karaçay Çerkezya’da ortaya çıkarılan miğferdi. Resim 50’de görüldüğü gibi miğfer oval şekilli ve dört parçadan oluşmaktaydı. Miğferin tabanı oval, yüksekliği 16,5 cm, çapının geniş kısmı 20,3 cm, dar kısmı ise 16,5 cm olup yanlarında çene kayışının takılması için 3 mm çapında delikler bulunmaktadır. ¹¹⁹⁴

Resim 48: Novopavlosvky’de Bulunan Miğfer. ¹¹⁹⁵

Resim 49: Semenovod’da Bulunan Miğfer Buluntusu. ¹¹⁹⁶

¹¹⁹⁴ V.Yu. Maklasov, L. E. Maklasova, S. L. Kravtsova, “Zolotoordynskiye Shlemy Iz Kollektzii Stavropol'skogo Gosudarstvennogo Muzeya–Zapovednika Imeni G. N. Prozriteleva i G. K. Prave”, 114-115.

¹¹⁹⁵ V.Yu. Maklasov, L. E. Maklasova, S. L. Kravtsova, “Zolotoordynskiye Shlemy Iz Kollektzii Stavropol'skogo Gosudarstvennogo Muzeya–Zapovednika Imeni G. N. Prozriteleva i G. K. Prave”, 117.

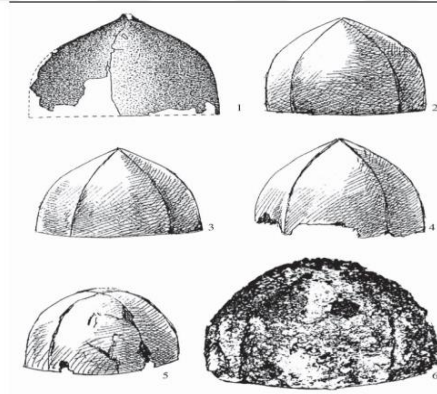
¹¹⁹⁶ V. Yu. Maklasov, L. E. Maklasova, S. L. Kravtsova, “Zolotoordynskiye Shlemy Iz Kollektzii Stavropol'skogo Gosudarstvennogo Muzeya–Zapovednika Imeni G. N. Prozriteleva i G. K. Prave”, 118.

Resim 50: Kuzey Kafkasya'nın Günümüzde Karaçay Çerkezya'da Bir Köy Olan Yukarı Arhız'da Bulunan Bir Miğfer.¹¹⁹⁷

Resim 51'de gösterilen oval miğferler, Altın Orda döneminde Kuzey Kafkasya'da yaygın bir şekilde kullanılıyordu.

Resim 51: Kuzey Kafkasya'da Bulunan Altın Orda Dönemine Ait Miğferler¹¹⁹⁸

Arkeolojik verilerden yola çıkarak Altın Orda ordusunda miğfer kullanımının coğrafi olarak farklılık gösterdiği gözlemlenmiştir. Deşt-i Kıpçak bölgesinin batı kesiminde (Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda) sivri uçlu sfero konik miğferler yaygın olarak kullanılırken, Deşt-i Kıpçak bölgesinin güney kesiminde (Kuzey Kafkasya'da) ise oval biçimli miğferler yaygın bir şekilde kullanılıyordu.

Altın Orda'nın ordusunda kullanılan miğferler, dönemin edebi türlerine de yansımıştı. 14. yüzyılın sonlarında, Kulikovo Savaşı'ndan sonra Rus knezlikleri arasında ulusal bilinci oluşturmak ve hafızayı canlı tutmak amacıyla kaleme alınan Zadonşına

¹¹⁹⁷ V. Yu. Maklasov, L. E. Maklasova, S. L. Kravtsova, "Zolotoordynskiye Shlemy Iz Kollektzii Stavropol'skogo Gosudarstvennogo Muzeya-Zapovednika Imeni G. N. Prozriteleva i G. K. Prave", 119.

¹¹⁹⁸ Gorelik, "Cherkesskiy Voyni Zolotoy Ordı", 299.

destanında Tatar miğferleri vurgusu göze çarpmaktadır.¹¹⁹⁹ Destanda ayrıca Çerkes savaşçıların kullandıkları miğferler de bahsedilir.¹²⁰⁰

2.5.2. Zırh

2.5.2.1. Zırh Kavramı

Zırh insan ve hayvan vücudunu korumak için tasarlanmış koruyucu bir silah türüdür. Zırh¹²⁰¹ kavramı sözlüklerde farklı şekillerde tanımlanmaktadır. *Divan'ül Lügat'it Türk*'te zırh kavramı *yarık* şeklinde ifade edilmekle birlikte yarık zırhlara verilen genel bir isimdir.¹²⁰² Sözlükte zırh türlerinin ifade eden *küpe yarık*, *say yarık* gibi kelimelerde mevcuttu. *Küpe yarık* bütün vücudu kaplamakta kullanılan örme zırh (zincir örme) türünü ifade etmek için kullanılırdı.¹²⁰³ *Say yarık* ise yalnızca gövdeyi koruyan zırhı ifade etmek için kullanılırdı.

Mukaddimetü'l Edeb'te zırh kavramının Türkçe ve Moğolca karşılıkları sözlükte *köhe* şeklinde geçmektedir.¹²⁰⁴ Sözlükte zırh çeşitleri ile alakalı kavramlar da mevcut olup, geniş zırh kavramı için Türkçe *ken köhe*, Moğolca *u köhe* kısa zırh kavramı için Türkçe *kısa köhe*, Moğolca *okar köhe* kelimeleri sözlükte yer almakta olup; ata giydirilen zırh anlamına gelen kavramın ise Türkçe ve Moğolca karşılığı olarak *kiçim*¹²⁰⁵ kelimesi kullanılmıştı.¹²⁰⁶ Sözlüklerden farklı olarak, bir siyasetname örneği olan *Kutadgu Bilig*'de ise zırh manasına gelen *kuyak* kelimesi geçmektedir.¹²⁰⁷

Dede Korkut destanında ise zırh kavramı *ton* kelimesine karşılık gelmekte olup *ton* kelimesi giyecek, kıyafet anlamını da taşımakta olup metinde “*Kara tonlu dervişlere*

¹¹⁹⁹ “*Litvanya kılıçlarımızı Tatar miğferlerinde, Alman mızraklarını da Müslümanların üzerinde deneyeceğiz.*” Mualla Uydu Yücel ve Ainagul Sagınayeva, “Altın Orda-Rus Mücadelesinin Edebiyata Yansıması: Zadoşına Destanı”, *Bilig*, Sayı 93 (2020), 166.

¹²⁰⁰ “*Zadonshchina*”, *Povesti Drevney Rusi*, (M., 1986), 17, 18, 20, 21.

¹²⁰¹ En eski Türk yazıtlarında (Göktürk yazıtlarında zırh anlamına geldiği tahmin edilen kedim kelimesi geçmektedir. “*Kedimlig torug at*”. Uygurca metinlerde zırh kelimesi ton kelimesiyle karşılanmış ve metinlerde genellikle “*ton kedim*” şekliyle karşımıza çıkmaktadır. Bakınız: Mehmet Ölmez, “Eski Türk yazıtlarındaki eşük, kedimlig ve teve Üzerine”, *Türk Dilleri Araştırmaları Sayı 18* (2008), 336. Eski Türkçede *kedimlig sū* terimi zırhlı asker, zırhlı ordu, giyimli asker anlamına gelmektedir. Ahmet Temir, “Türk-Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askerî Teşkilat”, *Türk Kültürü*, Sayı 118 (1972), 1120.

¹²⁰² *Divan'ül Lügat'it Türk*, 566.

¹²⁰³ Abdülkadir Donuk, *İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, 102. Aydın Usta, “Zırh”, *Dia*, c.44, (İstanbul 2013), 319.

¹²⁰⁴ Shafi, “*Mukaddimetü'l-Edeb'in Çağatayca ve Moğolca Sözcükleri*”, 45.

¹²⁰⁵ Kiçim kelimesi “*kedim*” kelimesinin Moğolcaya geçmiş halidir. Bakınız: Mehmet Ölmez, “Eski Türk yazıtlarındaki eşük, kedimlig ve teve Üzerine”, 337.

¹²⁰⁶ Shafi, “*Mukaddimetü'l-Edeb'in Çağatayca ve Moğolca Sözcükleri*”, 45.

¹²⁰⁷ Ekle. *Dedem Korkudun Kitabı*, 42,149,155,161. Abdülkadir Donuk, *İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*,102.

nezirler verdum”¹²⁰⁸ cümlesinde geçen *ton* kavramı, giyecek anlamına kullanılmışken, “*Eğni pek demür ton*” cümlesinde geçen *ton* kavramı ise savaş giysisini ifade etmek için kullanılmıştı.¹²⁰⁹ *Edige Destanı*’nda ise “*Köbese sınıf kan çıktı*”¹²¹⁰ cümlesinde geçtiği üzere, zırh kavramının karşılığı *köbe* olarak ifade edilmişti.

Zırh yapımında ahşap, deri, demir, bakır ve bronz gibi malzemeler kullanılırdı. İklim, coğrafya ve mevcut malzemelere göre çeşitli zırh türleri mevcuttu. Zırhlar, üretim malzemesine göre sert ve yumuşak olarak ikiye ayrılan zırhlar için metalden yapılan zırhlara sert zırh; deri, keçe, kapitone kumaş gibi malzemelerden yapılanlar zırhlara ise yumuşak zırh denilirdi.¹²¹¹ Savaşta sıklıkla kullanılan sert zırhlar¹²¹², üretim tekniğine göre zincir zırh, pullu ve plaka zırh şeklinde üçe ayrılırdı.¹²¹³

2.5.2.2. Moğollarda Zırh Kullanımı ve Çeşitleri

Savaşta düşman saldırılarına karşı bireysel koruma sağlayan ve ordunun savaş gücünü arttıran zırhlar, Moğol askeri geleneğinde önemli bir yer tutuyordu. Moğol askerlerinin kullandıkları zırhlara dair yazılı kaynaklarda bilgiler bulmak mümkündür. *Moğolların Gizli Tarihi*’nde Moğol ordusunun teçhizatında zırh olduğuna dair bilgiler yer almaktaydı. Metinde Camuka’nın ağzından, efsanevi bir kişiden bahsedilirken bahse konu kişinin “*Üç katlı zırh giydiği*” ifade edilmiş; gece muhafızlarının görevlerinden bahsedildiğinde bölümde ise, muhafızların görevleri arasında kuburlukların, yayların, zırhların ve silahların başında nöbet tutma ve dağıtımında yardımcı olma görevlerine haiz olması, zırhlara verilen önemi göstermektedir. Bununla birlikte metinde Ögeday Han’ın yayınladığı bir emirde de zırh dahil diğer silahların silah depolarında muhafaza edilmesi gerektiği geçmektedir.¹²¹⁴

Moğolların Gizli Tarihi’nde Moğollarının zırh yapımında kullandığı malzemeye yönelik bilgiler mevcuttu. Metinde geçen “*Çelik gibi sağlam elbisemi giydim.*” ifadeden bir zırh türü tarif edilmektedir. Burada Metinde bahsedilen *hatangu degel* olarak isimlendirilen

¹²⁰⁸ *Dedem Korkut Destanı*, 32.

¹²⁰⁹ *Dedem Korkut Destanı*, 95.

¹²¹⁰ *Edige Destanı*, 179.

¹²¹¹ Moğol dilinde yumuşak zırhların tümüne güçlü sert çelik gibi elbise anlamına gelen *hatangu degel* denilmekteydi.

¹²¹² Sert malzemeden üretilen zırhlar huyak olarak adlandırılmaktaydı.

¹²¹³ Vorontsov, “Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)”, 110.

¹²¹⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, 121, 158, 202.

zırh türüydü.¹²¹⁵ Moğollar yumuşak zırhı *hatangu degel* terimiyle ifade ediyorlardı. Kolları dirseğe kadar uzanan bir kaftan şeklinde tasarlanmış ve zamanlar düz kesimli plakalar eklenmişti. Zırhların dayanıklılığını arttırmak için deriler kaynatılarak imal edilirdi. Deriden elde edilen bu koruma türünün, Avrupa'da yaygın olarak kullanılan devetüyü paltolardan daha fazla koruma sağladığı kaynaklarda ifade edilmiştir.¹²¹⁶

Moğolların Gizli Tarihi'nde geçen “Kara çizgili koşu atıma bindim, meşinle, zırhımı giydim.” ibareleri geçmektedir.¹²¹⁷ Burada bahsedilen zırh türü *kuyak* olarak bilinirdi.¹²¹⁸ Peng Da Ya ve Xiu Ting'in raporlarında da Moğolların deri zırh kullandıklarına dair kayıtlar bulunmaktadır. Eserde, Moğolların askerî teçhizatında söğüt yaprağı şeklinde parçalardan yapılmış zırhların bulunduğu ve altı katmanlı olan bir deriden yapılma zırhların yaygın olarak kullanıldığı geçmektedir.¹²¹⁹ Moğolların deri zırh kullandığı bilgisi Rus kroniklerinde de zikredilmektedir. Galiçya Prensi Danilo'yu 1252 yılında ziyarete gelen Alman elçiler Danilo'nun alaylarından oldukça etkilenmiş ve Tatar silahları gibi silahlanan Danilo'nun alaylarında Tatarlar gibi atları zırhlı, deriden yapılma elbiseler ve deri giyimli askerler tasvir edilmektedir.¹²²⁰

Plano Carpinili Moğol ordusunun teçhizatını değerlendirirken, metal malzemeden yapılmış koruyucu zırhların zenginlerin teçhizatı olduğunu ve bu zırhların dar bir soylu tabakası tarafından kullanıldığını ifade etmişti.¹²²¹ Rubruk Möngke Han'ın huzuruna gittiğinde, orada sert deri ve kamburca parçalarından yapılmış zırhlı askerler gördüğünü, bu teçhizatın oldukça hantal ve elverişsiz olduğuna dikkat çekmişti.¹²²² Rubruck ayrıca Moğol askerlerinin teçhizatlarını detaylı olarak görme fırsatı bulamadığını, gördüğü Moğol askerlerinden sadece birkaçının zırhı olduğunu, bu zırhları ganimet yoluyla elde ettiklerini ve bu zırhların demircilik açısından son derece iyi işçilikle yapıldığını bildirmişti.¹²²³

Moğollar hakkında tanıklık eden keşiş Matthew Paris'in notlarında da onların zırhları hakkında ayrıntılı bilgiler içermektedir. Matthew Paris Moğol zırhlarının yaygın

¹²¹⁵ “Qataequ deel-iyen emusba bi.” Bkz: Kozin, *Sokrovennoe Skazanie*, 223.

¹²¹⁶ Reid, “Mongolian Weaponry in ‘The Secret History of the Mongols’”, 89.

¹²¹⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, 46.

¹²¹⁸ Metnin orijinalinde geçen pasaj şu şekildedir: “Hudesutü quyaqiye emusba bi.” Kozin, *Sokrovennoe Skazanie*, 223.

¹²¹⁹ Peng Da Ya ve Xiu Ting, “*Hei Ta Shi Lu*”, 110.

¹²²⁰ PSRL II, (St. Petersburg 1908), 556.

¹²²¹ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi* 13. Yüzyılda Avrupa'da Orta Asya'ya Yolculuk, 100-101.

¹²²² Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*, 183.

¹²²³ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*, 183.

olarak deride imal edildiğini belirtmiş, deriden yapılmış olmasına rağmen okları geçirmeyen ve oldukça sağlam bir yapıya sahip olduğunu vurgulamıştı. Ayrıca Moğol zırhlarının hafif ve ince yapıda olduğu, sadece vücutlarının ön taraflarının zırhlı bir şekilde tasarladığı, arka kısımlılarının açık bırakıldığı belirtilmişti.¹²²⁴ Moğol askerlerinin kullandığı zırhın sadece göğsü ve vücudun ön kısmını korumak için üretilmesi dikkat çekicidir. Ani saldırı, manevra, baskın gibi savaş yöntemlerini maharetle kullanan Moğol askerlerinin zorlu muharebelere ve çatışmalara yılmaksızın devam etmesinin tek nedeni askeri motivasyon olmayıp bu tür tasarım ve teçhizat özellikleri de askerin devamlı olarak düşmanın üzerine hamle yapan bir özellik kazandırmasına yardımcı olmuştur.

Moğol askerlerinin kullandığı deri zırhlar dönemin Japon minyatürlerine de yansımıştı. 13. yüzyılda Moğolların Japonya'yı istilasını tasvir eden bir minyatürde, Moğol askerleri zırh ve uzun etekli, bileklere kadar uzanan kollu uzun paltolar giymiş resmedilmişti.¹²²⁵

**Resim 52: Japon İmparatorluk Koleksiyonu'ndaki Moko Shurai Ekotobo
Emaki'deki Moğol Savaşçılarının Minyatürü¹²²⁶**

Moğol ordusunda deri zırhın yanı sıra lamel zırhında yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir. Lamel zırh, deri, çelik, demir vb. küçük, zırh parçalarının birleştirilerek

¹²²⁴ Altay Tayfun Özcan, "Chronica Maiora'da Moğollara Dair Kayıtlar", 32,49,70.

¹²²⁵ Robinson, *Oriental Armour*, 127.

¹²²⁶ Robinson, *Oriental Armour*, 127.

katmanlı olarak kullanılmasını sağlayan ve hareket kabiliyetini arttıran bir zırh türüydü. *Cami-üt Tevarih*'te Moğol askerlerini tasvir eden minyatürlerde lamel zırhla kuşanmış askerler karşımıza çıkmaktadır. Minyatürde Moğol askerinin üzerinde tüm vücudu koruyan kolları dirseğe kadar uzanan ve diz altına kadar inen lamelli bir zırh tasvir edilmiştir.

Resim 53: Moğol Zırhı¹²²⁷

Literatürde Moğolların metalden imal edilmiş plaka zırh kullanımı konusunda tartışmalar mevcuttur. Gorelik Moğollarda plaka zırhın olduğunu, bazı savaşçıların plaka zırh ile teçhiz edildiğini, Moğolların bazı zaferlerini plaka zırhlı süvarilerine borçlu olduğunu ileri sürmüştür. Yuri Kuleşov ise yazılı kaynaklara dayanarak Moğollar arasında 12. yüzyılın sonları ve 13. Yüzyılın başlarında plakalı zırhlı süvari geleneğinin olmadığını belirtmiştir. Kuleşov, Moğollarda demirciliğin gelişmediği ve metalurji sanayisinin olmadığını ve zanaatkarın eksik olduğunu ifade ederek Moğolların başlarda metal üretim ve işlemede eksik bir yönü olduğunu vurgulamış ve yazılı kaynaklardan örnekler vererek Moğolların ekseriyetle deri zırh kullandığından bahsetmiştir.¹²²⁸

Moğollar ekseriyetle hafif ve esnek yapıları sayesinde deri zırhları yaygın bir şekilde kullandılar. Bu yaygınlık ulaşabildikleri malzemeler sayesinde gerçekleşiyordu. İmparatorluk sınırları genişledikçe farklı coğrafyalardan el geçirdiği zanaatkârların ve silah ustalarının üretime katkısıyla zincir zırh ve levha zırh gibi zırh türleri orduda kullanılmıştı.

¹²²⁷ Robinson, *Oriental Armour*, 28.

¹²²⁸ Yu.A. Kuleshov, "Mongol'skaya latnaya konnitsa: istoricheskaya real'nost' ili nauchnaya spekulyatsiya?" (*K voprosu o taktike mongolo-tatar v period Velikogo zavoevaniya*), *Zolotoordynskaya tsivilizatsiya, Sbornik statey*, Vypusk 5. (Kazan, 2012), 158.

Orduda farklı türde zırhların kullanılması, Moğol İmparatorluğu'nda teknik aktarım ve entegrasyonun bir göstergesiydi. Ayrıca ordunun çok etnisiteli yapısının bir göstergesiydi. 13. yüzyılın ikinci yarısında imparatorluğunu kurduktan sonra, egemenlikleri altında özellikle zincir zırh, levha zırh üreten ustalar bulunmakta olup ordularının teçhizatında metalden imal edilen zırh türlerini de kullanmışlardır.

Farklı türde zırhların bir arada bulunması savaşın taktiksel yönü ilgilirdi. Ayrıca Moğolların kullandıkları zırh türleri, yakın dövüşteki avantajlarına, süvarilerin hareket kabiliyetine, ekonomik uygunluk ve üretim kolaylığına, iklim ve coğrafyaya göre değişiklik gösterdiği düşünülmektedir. Bu hususa ilişkin, G. A. Pugachenkov metal zırhların süvarilerin hareket kabiliyetini kısıtladığını savunmuş ve bu görüşünü zırhsız savaşçıları tasvir eden 15. yüzyıl Orta Asya minyatürlerine dayandırmaktadır. Ona göre bu dönemde zincir zırhlar yerine daha hafif ve esnek yapıda olan koruyucu kıyafetler tercih edildi ve minyatürdeki zırhsız savaşçı tasvirleri bu dönüşümü yansıtıyordu. Telman İbrahimov, Pugachevko'nun görüşüne karşı çıkarak, Orta Asya'da metal zırhların güneşte çabuk ısındığını, savaşçıların aşırı ısınmayı önlemek için zincir zırhlarının üzerine kaftan giydiklerini, bu nedenle minyatürlerde zincir zırhlı süvarilerin zırhsız olarak tasvir edildiğini öne sürmüştür.¹²²⁹

2.5.2.3. Altın Orda'da Zırh Kullanımı

Zırh, Altın Orda ordusunun ana savunma teçhizatlarından biriydi. Moğollar, Deşt-i Kıpçak'a gelmeden önce bu coğrafyada zırh, Altın Orda'daki yoğun yerel nüfusunu oluşturan Kıpçaklar arasında temel koruyucu silahlardan biri olarak kullanıyordu. Kıpçakları demirden yapılmış zincir zırhları tercih etmişlerdi.¹²³⁰ Zincir zırh Moğol hâkimiyetinden sonra da bölgede kullanılmaya devam etmişti.

Altın Orda ordusunda zırh kullanımına ve devletin koruyucu silahları tedarik etme yöntemine dair bilgiler, Altın Orda'nın Memlûklerle diplomatik ilişkilerine dair raporlarda yer almıştı. Mengü Timur döneminde (1266-1282) Altın Orda'ya giden Memlûk elçilerinden Emir Şemseddin Sungurigtmi ve Türk hassalarından Emir Seyfeddin Balaban

¹²²⁹ Telman İbragimov, *Vostochnoye Oruzhiye*, (Bakü ,2013), 31-32.

¹²³⁰ İsmail Mangaltepe, "Avar, Peçenek ve Kuman-Kıpçaklarda Askeri Teçhizat", *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular, Oluşum Teşkilat ve İşlev*, (İstanbul: Kitapevi Yay. 2008), 151.

diplomatik ilişkiler çerçevesinde Mengü Timur Han'a hediyeler göndermişlerdi. Bu hediyeler, raporda da vurgulandığı gibi gerekli miktarda zırhı da içeriyordu.

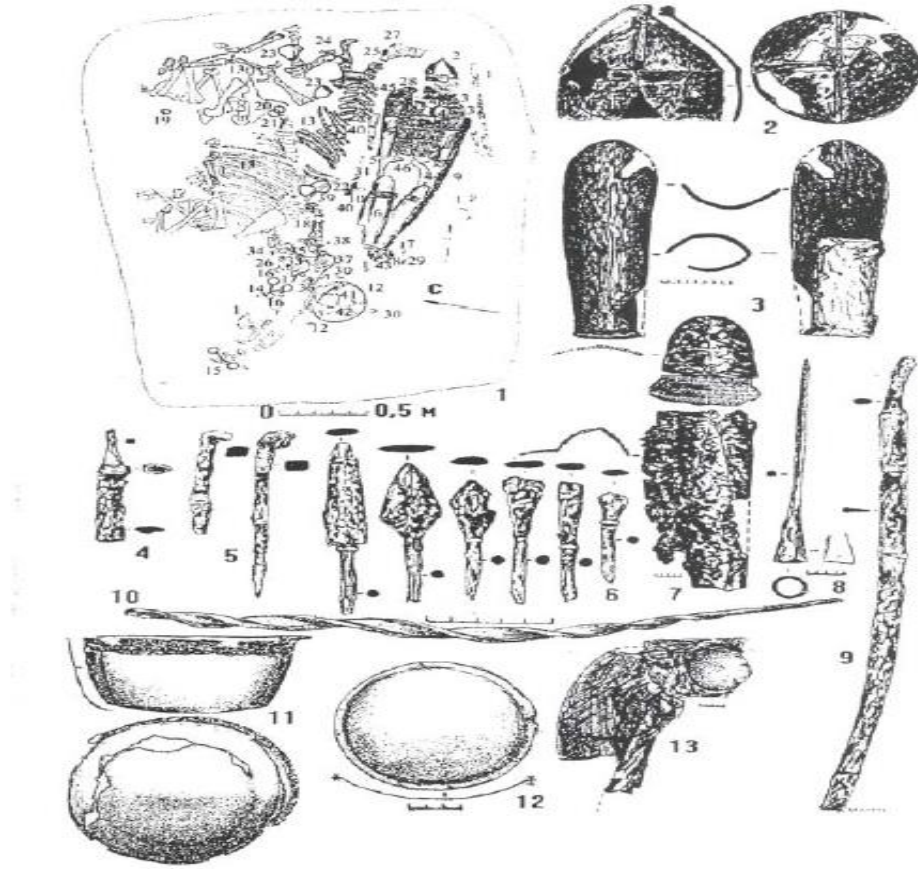
Altın Orda ordusundaki askerlerin zırh kullanımıyla ilgili bilgiler Rus kaynaklarında da geçmektedir. İpatiyev Kroniği'nde Macaristan'ı ziyaret eden Alman elçilerin, Knez Danilo'nun Moğol Tatar etkisinde teçhiz ettiği alaylarında hem savaşçıların hem de atların zırhlı olmasından çok etkilendiği ifade edilmektedir.¹²³¹

Altın Orda dönemine ait arkeolojik buluntular Altın Orda savaşçıları tarafından kullanılan zırhlar hakkında daha fazla bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Buluntularda Altın Orda dönemine ait plaka zırh, halka plaka (lamelli, pullu) ve zincir örme zırh gibi farklı zırh türleri tespit edilmiştir.

Moğollar batı topraklarına nüfuz etmeden önce ordularında deri zırh gibi hafif koruyucu ekipmanlar kullanıyordu. Ancak Deşt-i Kıpçak coğrafyasına vardıklarında burada Kıpçaklar tarafından yaygın olarak kullanılan zincir zırh gibi daha sağlam savunma ekipmanlarına aşina oldular. Aşağı İdil, Aşağı Dnyeper, Kafkasya gibi çeşitli bölgelerde Kıpçaklara ait mezarlarda zincir zırh buluntularına rastlanılmıştı. Kafkasya'daki soylu Kıpçak askerlerinin mezarlarından çıkan buluntuları değerlendiren Gorelik, Krasnador bölgesinde Dmitrievskaya yerleşiminde bulunan soylu bir Kıpçak ağır zırhlı süvarinin mezarında, 13. yüzyıl veya 14 yüzyılın başlarına ait saldırı silahları, savunma silahları ve at teçhizatı bulunduğunu belirtmiştir.

¹²³¹Bu etkileyici zırhın tamamen Türk ya da Moğol kökenli olmadığı, Moğol egemenliği altındaki Orta Doğu'da üretildiğini düşünülmektedir. Thomas Allsen, "The Circulation of Military Technology in the Mongolian Empire", *Warfare Inner Asian History*, No. 30 (1996), 266.

Resim 54: Dmitrevskaya'daki Soylu Kıpçak Askerine Ait Buluntular¹²³²

Resim 54'te gösterilen savunma teçhizatı incelendiğinde, Kıpçak askerinin zincir zırh kullandığı görülmektedir. Kıpçak zırhının karakteristik özelliklerinden biri, zırh üzerinde metal plakadan yapılmış iki ayrı göğüslüğün bulunmasıdır. Resim 55'te gösterilen deri kayış bağlantılı göğüs korumaları, Kıpçakların geleneksel olarak kullandığı zırh ekipmanlarından biri olup bu detaya, Kıpçaklara ait anıt heykellerde ve mezarlarda da rastlanmaktadır. Soylu veya aristokrat sınıfa ait olduğunu gösteren bir sembol olan göğüslükler, zincir zırhın göğüs kısmı üzerinde, deri kayışlarla omuzlara bağlanarak kürek kemiklerinden göğüs hizasına asılarak kullanılıyordu. Mezarlarda deri kayış günümüze kadar ulaşmamıştır.¹²³³

¹²³² M.V. Gorelik, "Zolotoordynskiye Latniki Prikubln'ya", *Voyennaya Arkheologiya: Drevneye i Srednevekovoye Vooruzheniye Yevrazii*, No 5 (2017), 347.

¹²³³ Gorelik, "Polovetskaya Znat' Na Zolotoordynskoy Voyennoy Sluzhbe", 309.

Resim 55: Kıpçak Mezarından Çıkan Buluntulara Göre Rekonstrükte Edilen Kıpçak Askeri.¹²³⁴

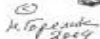
Kuban bölgesi Dmitrievskaya mezarlığında keşfedilen Altın Orda dönemine ait teçhizatta zincir zırh gömlek de keşfedilmiş olup, bu gömleğin, başın alt kısmından başlayıp uyluk ortasına kadar uzunlukta ve kol kısımları dirseğe kadar uzanıyordu.¹²³⁵ Kafkasya’da Novopokrovsky bölgesinde Yuzhny köyü yakınlarında bir mezarda bulunan Kıpçak askerine ait bir gömüde de zincir zırh bulunmuştur. Bu zırh diğerinden farklı olarak kol kısımları bileklere kadar uzanıyordu. Peçelikli miğfer ile kullanılan bu zırh, ağır silahlı Kıpçak süvarisine ait olup, 14. yüzyıla tarihlendirmektedir.¹²³⁶

¹²³⁴ Gorelik, “Zolotoordynskiye Latniki Prikubln'ya”, 349.

¹²³⁵ Gorelik, “Polovetskaya Znat' Na Zolotoordynskoy Voyennoy Sluzhbe”, 305.

¹²³⁶ Gorelik, “Zolotoordynskiye Latniki Prikubln'ya”, 340.

Yakınlarında Bir Mezarda Bulunan Kıpçak Askerine Ait Teçhizat Parçaları¹²³⁷

Askeri.¹²³⁸

mezarı keşfedilmiştir. Ağır silahlı süvariye ait teçhizatın parçalarının iyi korunmuş olduğu

¹²³⁷ Gorelik, "Zolotoordynskiye Latniki Prikubln'ya", 349.

¹²³⁸ Gorelik, “Zolotoordynskiye Latniki Prikubln'ya”, 350.

gözlemlenmiş, teçhizatla hareket kabiliyetini kolaylaştıran ve demirden zincir zırh bulunmuştur. Zincir zırh yaklaşık 1 cm çapında ve 2 mm enine kesitli halkalardan örülmüştü. Zincir örgülerde halkalar kaynaklı veya perçinli olarak birbirinin içinden geçirilecek şekilde tasarlanmıştı.¹²³⁹ Soylu asker saldırı ve savunma silahlarıyla donatılmış tipik bir Moğol komutan kemeri taşıyan bir yüzbaşı olduğu düşünülmektedir.¹²⁴⁰

Vorontov Aşağı İdil bölgesinin envanterine yoğunlaşan çalışmasında Orta çağ mezarlarında plaka parçaları bulunmasına rağmen, bunun plaka zırhların tipolojisini ve sınıflandırmasını oluşturmak için yeterli olmadığından bahsetmiş, mezarlarda plaka zırh buluntularının nadir olduğunu ve her örneğin benzersiz olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca yazar Altın Orda dönemine ait Aşağı İdil bölgesinde tamamen korunmuş plaka zırh kalıntısına rastlanmadığını belirtmekle birlikte, Azak'ta Altın Orda dönemine ait rastlanan Batı Avrupa'da üretilen İtalyan tipi olarak nitelendirilen bir dizi plaka zırhın keşfedildiğini tespit etmiştir. Keşfedilen plaka zırh¹²⁴¹ Batı Avrupa'da üretilen İtalyan zırhı olduğu düşünülmektedir.¹²⁴² Altın Orda dönemine ait bulunan bir başka plaka zırh Ermitaj müzesinde sergilenen Kırım veya Kafkasya'ya ait olduğu düşünülen 14. yüzyıl sonu 15. yüzyıl başına tarihlendirilen deri tabanlı, kadife ve mavileştirme işlemi¹²⁴³ yapılan demir plakalı zırhtır.¹²⁴⁴ Resim 58'de gösterilen bu zırh, omuz kısımları ayrı olarak giyilecek şekilde tasarlanmıştır.

Nikon Kroniği'nde Altın Orda ordusunda kullanılan zırhın yapısına dair ilginç bir ayrıntı göze çarpmaktadır. Kulikovo Savaşı'nda Mamay'ın ordusu ile Rus ordusu arasındaki savaşın tasvirinin yapıldığı kronikte Mamay'ın ordusunun karanlık içinde kasvetli görüldüğü, Rus kuvvetlerinin¹²⁴⁵ ise sanki üzerlerinde parlayan bir güneş varmış gibi parlak görüldüğü rivayet edilmiştir. Bu anlatımdan Altın Orda zırhlı askerlerinin

¹²³⁹ M.V. Gorelik, I.V. Otyutskiy, N.A. Okhon'ko, "Pogrebeniye znatnogo voina rannezolotoordynskogo vremeni v Stavropol'skom kraye", *Batyr, Traditsionnaya voyennaya kul'tura narodov Yevrazii*, No 1(2010), 98-99.

¹²⁴⁰ M.V. Gorelik, I.V. Otyutskiy, N.A. Okhon'ko, "Pogrebeniye znatnogo voina rannezolotoordynskogo vremeni v Stavropol'skom kraye", 100.

¹²⁴¹ 1979'da Azak'ta Altın Orda dönemine ait yangınla tahrip olan bir konutun kazıları sırasında ortaya çıkmıştır.

¹²⁴² M.V. Gorelik ve N.M. Fomichev bu plaka zırh buluntusunun Altın Orda dönemi sikkelerine dayanarak 14. Yüzyılın sonuna tarihlendirmişti. Bkz: Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordı (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 111.

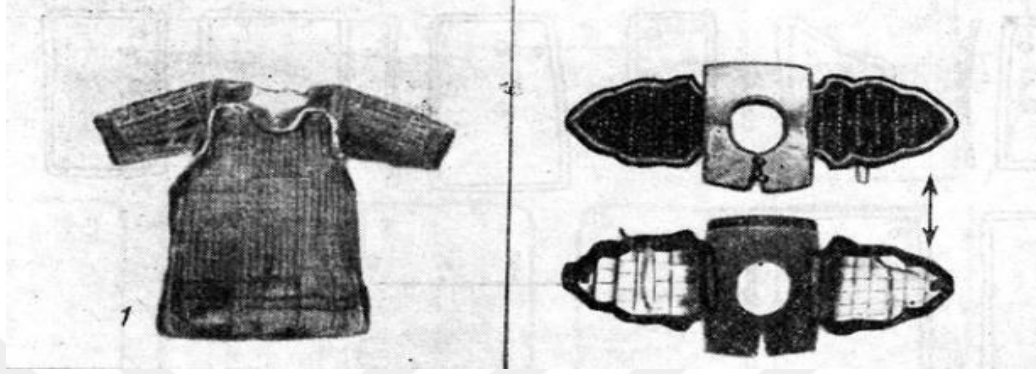
¹²⁴³ Çeliğin siyah oksit kaplama kullanılarak paslanmaya karşı korunduğu pasifleştirme işlemidir.

¹²⁴⁴ M.V. Gorelik Kırım ve Kafkasya'daki bu iki zırh buluntularını Tuva'nın Bii-Khemsy bölgesinde bulunan iki set zırh plakalara dayanarak rekonstrükte etmiştir. Bkz: Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordı (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 112.

¹²⁴⁵ PSRL 11, (Moskova 2000), 59.

zırhlarının mavileştirilmiş veya boyanmış olabileceği; buna karşılık Rus zırhlarının ise paslanmaya karşı koruma sağlayan cilalanmış hatta gümüş veya altın kaplama uygulanmış olabileceği düşünülmektedir.¹²⁴⁶

Resim 58: Moğol Zırhı¹²⁴⁷

14. yüzyılın sonlarında ve 15. yüzyılın başlarında yuşman veya behter adı verilen halka plaka zırhlar geliştirilmişti. Halka plaka zırhlara ait en eski buluntu Kuban bölgesindeki Usy-Labinskaya köyü yakınlarındaki bir mezarda keşfedilmişti. Mezarda aşınmış plaka parçaları, birkaç parçadan oluşan bütün halinde bloklar ve 7x4 cm boyutlarında bütün dikdörtgen plakalar bulunmuştu. Ayrıca zırh 14. yüzyılın ikinci yarısı ile 15. yüzyılın başlarına tarihlenmektedir. Gorelik zırhın Kafkasya’da üretilmiş veya Orta Doğu’dan gelmiş olabileceğini düşünmektedir.¹²⁴⁸

Süvarilerin yanı sıra atlarda zırh ile teçhiz edilmişti. Plano Carpinili ağır süvariler tarafından kullanılan at zırhının teknik detaylarını ayrıntılı bir şekilde ele almıştı. Ona göre Moğol at zırhı, atın vücudunu korumak maksadıyla beş parçadan oluşuyordu ve atın başından kuyruğuna kadar geniş bir alanı kaplayacak şekilde tasarlanmıştı.¹²⁴⁹ At zırhının parçalı ve birbirine bağlı sistemi, atın savaş alanındaki korunmasını arttırırken, hareket kabiliyetini kısıtlamayan fonksiyonel bir yapı da beraberinde getirmişti.

¹²⁴⁶ A., Shcherbakov, I. Dzys', *Kulikovskaya Bitva*, (Moskova: Eksprint, 2001), 27.

¹²⁴⁷ M.V. Gorelik, "Mongolo-tatarskoye vooruzheniye vtoroy poloviny XIV-nachala XV vv.", *Kulikovskaya bitva v istorii i kulture nashey Rodiny*, (Moskova 1983), 254.

¹²⁴⁸ Gorelik, "Mongolo-tatarskoye vooruzheniye vtoroy poloviny XIV-nachala XV vv.", 247.

¹²⁴⁹ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 74-74.

2.5.3. Kalkan

2.5.3.1.Kalkan Kavramı

Kalkan askerin vücudunu ve zırhını korumak için çok eski çağlardan itibaren kullanılagelen, savaş zamanı dışında omuzda veya atın terkisinde taşınan, savaş anında bileğe dolanan bir iple elde tutulan önemli bir savunma silahıdır.¹²⁵⁰ Kalkan söğüt, bambu, hayvan derisi, demir, çelik ve bakır gibi çeşitli malzemelerden yapılırdı.

Kalkan kelimesi *Divan'ül Lügat'it Türk*'te *tura* olarak ifade edilmişti. *Mukaddimetü'l Edeb*'te ise hem kalkan hem de *tura* terimleri yer almıştı. *Kutadgu Bilig*'te ise *tura* terimi kullanılmıştı.

2.5.3.2.Moğollarda Kalkan kullanımı

Moğol savaş kültüründe kalkan, ordunun koruyucu ekipmanları arasında yer almakta olup, kullanımına ve Moğol kalkanlarının yapısal özelliklerine dair yazılı kaynaklarda bilgiler mevcuttur. Peng Da Ya ve Xiu Ting'in raporları, Moğol kalkanlarının yapımında kullanılan malzemeler ve bunların nasıl imal edildiği hakkında değerli bilgiler ihtiva etmiştir. Rapora göre Moğolların bazı kalkanları (13. Yüzyılın ilk yarısında) deri kayışlarla bağlanmış ahşap tahta parçalarından yapılmışken, bazıları söğüt, ahşap veya demirden yapılmıştı. Kalkanların genişliği otuz ji, uzunluğu ise onun yarısı kadar ölçüsünde olup şekilleri ise yuvarlaktı. Yuvarlak kalkanlar ordudaki sadece attan inip ok atan ve düşman saflarını yarmaya çalışan öncü birlikteki askerlerin tarafından omuzlarına asılmak suretiyle kullanılırdı. Aynı zamanda her kalkanın savaşta farklı kullanım amaçlarına yönelik tasarım özelliklerine sahipti. Örneğin bazı kısımları kurşunla kaplı olan demir kalkanlar, savaşta askerin kolayca döndürüp çevirebilmesi için kullanılırdı. Ahşap kalkanlar ise şehre saldırmak ve düşman mancınığından korunmak amacıyla kullanılırdı.¹²⁵¹

Plano Carpinili Moğol kalkanlarının söğüt dallarından veya kamışlardan üretildiğine dikkat çekerek: “*Bunları (kalkanları) sadece geceleri hakanın ve noyanların nöbetçi devriyeleri, ordugahın etrafında taşınırlardı.*” Carpinili burada işaret ettiği sadece gece devriyede ve ordugâh korumasında kullanılan kalkanları bu işlevine dikkat

¹²⁵⁰ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, 260.

¹²⁵¹ Peng Da Ya ve Xiu Ting, “*Hei Ta Shi Lu*”, 10.

çekmektedir. Yazılı kaynaklar dışında minyatürlerde kalkanlarla donanmış süvarileri tasvir edilmişti.¹²⁵²

Yukarıda belirtildiği gibi, Moğollar söğüt, ahşap, demir gibi malzemelerden yapılmış kalkanların yanı sıra bambudan yapılmış kalkanlara da sahipti. İlhanlı veziri Reşidüddin'in Şiraz'daki oğluna yazdığı mektupta bahsedilen, Hülagü Han'ın ordusu için Şiraz hükümdarından talep edilen teçhizat listesinde üzeri renkli ipekle dokunmuş bambu kalkanlar yer almaktaydı.¹²⁵³

Moğol kalkanları genellikle yuvarlak şekilliydi, ancak dışbükey veya dikdörtgen şekilli örneklerle de rastlanmıştı. Yuvarlak şekilli kalkanlar, esnek bir yapıya sahip olup, aralıksız bir şerit oluşturan renkli iplerle birbirine bağlanmış, iç içe dokunmuş esnek ve güçlü kamışlardan yapılmıyordu. Kalkanların çapı 50 ile 70 cm arasında değişmekteydi. Bunun yanı sıra bazı yuvarlak kalkanların çapı 40 cm idi. Bazı kalkanların göbek kısmına yuvarlak kalkan başlığı "umbo" yerleştirilirdi.¹²⁵⁴ Resim 59'da 1 ve 4 numara ile gösterilen kalkanlar buna örnek gösterilebilir. Bu tip kalkanlar esnekliği sayesinde kılıç darbelerine karşı iyi bir koruma sağlıyordu. Ayrıca demir başlıklar sayesinde mızrak ve balta gibi delici veya vurucu silahlara karşı oldukça iyi bir koruma da geliştirilmişti.

Resim 59'da şekil 10'da gösterilen¹²⁵⁵ dikdörtgen tarzı kalkanlar Moğollar tarafından kullanılan kalkan türlerinden biriydi. Bu kalkanlar *çapar* (çeper) olarak isimlendirilmiş ve kuşatma ve savunmada tahkimat oluşturmak için kullanılmıştı.¹²⁵⁶

¹²⁵² M. V. Gorelik, "Ranniy mongol'skiy dospekh (IX – pervaya polovina XIV v.)", Arkheologiya, etnografiya i antropologiya Mongolii, (Novosibirsk 1987), 198.

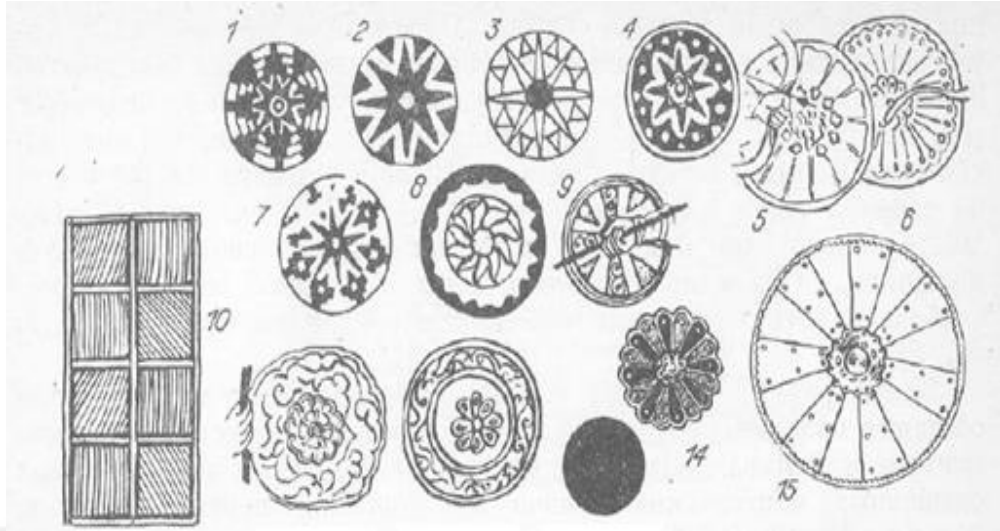
¹²⁵³ Talep edilen teçhizat listesinde yer alan diğer silahlar şunlardı: 2000 kılıç, 1000 hançer, 2000 topuz, 5000 bıçak, 5000 yay, çeşitli malzemeden yapılmış 231.000 ok, 5000 mızrak, üzeri renkli ipekle dokunmuş 1000 bambu kalkan, üzeri renkli iplikle dokunmuş 1000 adet ahşap kalkan. Rashid ad-Din, *Perepiska*, çev. A. I. Falina, (Moskova 1971), 349.

¹²⁵⁴ Gorelik, "Ranniy mongol'skiy dospekh (IX – pervaya polovina XIV v.)", 196.

¹²⁵⁵ Gorelik, "Ranniy mongol'skiy dospekh (IX – pervaya polovina XIV v.)", 196.

¹²⁵⁶ Gorelik, "Ranniy mongol'skiy dospekh (IX – pervaya polovina XIV v.)", 198.

Resim 59: Moğol Kalkanları¹²⁵⁷

2.5.3.3. Altın Orda Teçhizatında Kalkan

Altın Orda coğrafyasında göçebe mezarlarında kalkan buluntularına rastlanmasına rağmen bu kalkanlar diğer savunma ve saldırı silahlarında olduğu gibi mezarlarda yoğun bir şekilde ele geçirilmemişti. Plano Carpinili'ye atıfta bulunarak, literatürde Altın Orda ordusunda kalkanların muhafızlar tarafından kullanılan zorunlu bir teçhizat olduğu düşünülmektedir. Ayrıca kalkanların kale kuşatmalarında tahkimatların kuşatması esnasında kullanıldığı, meydan savaşları sırasında askerlerin yanında bulundurulması zorunlu olan bir teçhizat olmadığı yaygın bir görüştür.¹²⁵⁸ Fakat Nizameddin Şami'nin Zafername adlı eserinde Timur ile Toktamış Han arasında gerçekleşen savaşı anlatan pasajda Altın Orda askerlerini zırhlı ve kalkanla teçhiz edilmiş bir şekilde tasvir eder. Ayrıca yazar Altın Orda askerlerinin savaşırken kalkanlarını göğüs hizasında tuttuklarını da belirtir.¹²⁵⁹

Abdürrezzak Semerkandi tarafından aktarılan 1390'da Timur'un askerlerine gönderdiği talimnamede kalkanın kullanımı konusunda önemli bilgiler içermektedir. Semerkandi, sefer öncesi her dört askerden birinin hazır bulundurulması gereken silahlar arasında yay, ok, yay kılıfı, sadak gibi silahların aynı sıra kalkanı da saymıştı.¹²⁶⁰ Kalkanın

¹²⁵⁷ Gorelik, "Ranniy mongol'skiy dospekh (IX – pervaya polovina XIV v.)", 197.

¹²⁵⁸ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 123.

¹²⁵⁹ "Iz sochineniya Nizam-ad-dina Shami «Kniga pobed» (ZAFAR-NAME)", V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v Istochnikakh*, 299.

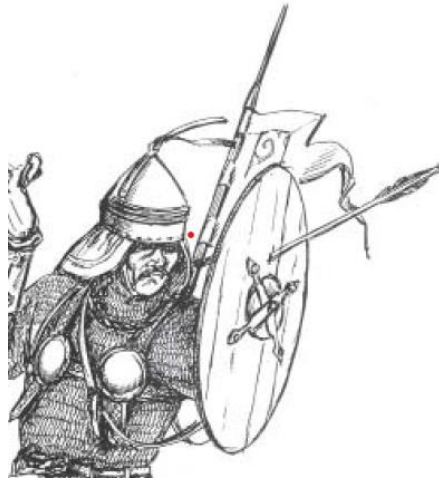
¹²⁶⁰ Diğer istenilen silah ve malzemeler şunlardır: Her iki askere bir dizginlenmiş at, her 10 kişiye 1 çadır, 2 kürek, 1 çapa, 1 testere, 1 balta, 1 adet tıg, 100 adet iğne, sicim ahır ipi (bu kelimelere tekrar bak) iyi bir

askerlerin kendilerinin temin etmesi gereken silahlar arasında sayılması o dönemde kalkanın orduda yaygın olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Bu bilgilere dayanarak kalkanın Altın Orda ordusunda zırhla birlikte kullanılan yakın dövüşte aktif bir şekilde kullanılan önemli bir koruyucu teçhizat olduğu anlaşılmaktadır.

Gorelik *Kuban Bölgesinde Altın Orda'nın Savaşçıları* isimli çalışmasında, Altın Orda coğrafyasında bulunan kalkanların çoğunun Kafkasya'nın Kuban bölgesi ve Karadeniz kıyılarında yoğunlaştığını ve bu kalkanların Orta Çağ'da Çerkezlerle ait olabileceğini öner sürmektedir. Kafkasya'nın yanı sıra Orta Çağ'da kuzeybatı İran da silah üretim yerlerinden biriydi. Bu konuda Rubruk'un "*İran'da demir kalkanlar ve demir miğferler aldıklarını tespit ettim*" ¹²⁶¹ ifadesi, İran'ın kuzeybatısında silah üretim merkezlerinin bulunduğunu, bu atölyelerde kalkan üretimi ve satın alımının olduğunu ve dolayısıyla Altın Orda coğrafyasında Kafkasya'ya yakın bu bölgeden silah temini olabileceğini düşündürmektedir.

Kuban'da Altın Orda dönemine ait Kıpçak askerinin mezarında bulunan ve Resim 60'ta gösterilen kalkan dikkat çekicidir. Yuvarlak kalkanın orta kısmında çapraz şeklinde bir *umbo* bulunmaktadır. Bu tür kalkanların İtalyan etkisi görüldüğü ve Altın Orda'nın koruyucu teçhizatında bir yenilik olduğu düşünülmektedir. ¹²⁶²

Resim 60: Kıpçak Askerinin Kullandığı Kalkan. ¹²⁶³

hayvan derisi ve kazan. Bkz: "Abd ar-Razzāq Samarqandī", *Sbornik Materialov Otnosyashisya k İstorii Zolotoy Ordı*, T. II, 191.

¹²⁶¹ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*, 183.

¹²⁶² Gorelik, "Zolotoordynskie Latniki Prikublnya", 340.

¹²⁶³ Gorelik, "Zolotoordynskie Latniki Prikublnya", 349.

Altın Orda'nın teçhizatında kalkanın varlığı Memlûklerin elçilik raporlarına yansımıştı. Baybars döneminde Berke Han'a gönderilen hediyeler arasında “*Altın yaldızlı kalkanlar*” yer almaktaydı.¹²⁶⁴ Bu bilgiden Altın Orda ordusunda kalkanın yaygın kullanımına doğrudan bilgi sağlamasa da bu kalkanların han çevresi veya onun muhafız birliği için gönderildiği sonucuna varabiliriz.

2.6.Kuşatma Aletleri

2.6.1. Mancınık

2.6.1.1.Mancınık Kavramı

Orta Çağ'ın en önemli mekanik silahlarından biri olan mancınık, bir direğin gerilerek, bükülerek, çekilerek ya da karşı ağırlık kullanılarak kendi eksenini etrafında döndürülmesiyle çalışan ya da dengeli bir hareketle taş, ok ve neftleri büyük bir kuvvetle fırlatan bir savaş aracıydı.¹²⁶⁵

Mukaddimetü'l Edeb’te mancınık kavramı Türkçe ve Moğolca *kara bugra*¹²⁶⁶ şeklinde ifade edilmişti.¹²⁶⁷ Dede Korkut destanında mancınık kavramı, *mancılık* şeklinde geçmekte olup metinde “*Kap kayalar başında yuva tutan, Kadir Ulu Tanrıya yakın uçan, mancılığı ağır taşdan gızıldayup katı inen...*”¹²⁶⁸ şeklinde tanımlanmıştı. Destanda bahsedilen bu alet taş veya gülle fırlatmak için kullanılmıştı.

Mancınıkların yapımında sağlam bir ahşap gövde, basit teker sistemleri, sağlam ip ya da öküz sinirinden elde edilen halatlar kullanılmıştı.¹²⁶⁹ Ortaçağ'da kullanılan mancınıklar, boyutuna göre, fırlatılan malzemenin cinsine göre, (taş atma, ok atma, neft ve ateş topu atma, bakır, cam ve gaz maddeler atma, akrep, yılan gibi zehirli hayvanlar atma, hastalıklı hayvanlar veya çürümüş insan ve hayvanlar atma) ağırlığına göre, tek yönlü,

¹²⁶⁴ İbn-i Abdüzzahir, “Siretü'l Melik ez-Zahir”, W. de Tiesenhausen, Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler I, 125-126.

¹²⁶⁵ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 280.

¹²⁶⁶ Anadolu Selçuk Devleti'nde Alaeddin Keykubat ile Erzurum Meliki Rüknu'd-dîn Cihânşâh arasında yaşanan gerginlikten bahseden en- Nesevi Cihânşâh ile Celâlü'd-dîn Hârezmşâh ile kurduğu ittifaka karşılık ve Hârezmşâh ordusuna çok sayıda silah göndermişti. Gönderdikleri silah arasında karabuğra denilen bir mancınıkta vardı. Bakınız: Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, 301.

¹²⁶⁷ Shafi, “Mukaddimetü'l-Edeb'in Çağatayca ve Moğolca Sözcükleri”, 41.

¹²⁶⁸ *Dede Korkut kitabı*, 129.

¹²⁶⁹ Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*, 85.

sabit veya yürüyen gibi teknik özelliklerine göre birçok türe ayrılmıştı.¹²⁷⁰ Ağır taş ve ok fırlatabilen türdeki mancınıklara ağır makineli mancınık, hafif taşları fırlatabilen türdeki mancınıklara¹²⁷¹ hafif makineli mancınık, balistik özellikleri yüksek türdeki mancınıklara *çarh* denilmişti.¹²⁷²

2.6.1.2. Moğollarda Mancınık Kullanımı

Moğollar başlangıçta kuşatma silahlarını donanımı konusunda oldukça kısıtlı bir donanıma sahipti. Bu sebeple 12. yüzyılın sonlarında Moğollar için müstahkem şehirlerin ele geçirilmesi oldukça zordu. Bu durum Moğolların Kuzey Çin ve Türkistan'da yaptıkları savaşlarda Moğolların kuşatma silahlarının eksikliği, rakiplerine karşı verdikleri ağır kayıplar ve müstahkem mevkiilerdeki başarısızlıklarından anlaşılabilir. Moğollar bu eksikliklerini rakiplerinin kuşatma araç ve tekniklerini benimseyerek, istila ettikleri bölgelerden getirdikleri yabancı mühendisleri kullanarak hızla gidermeye çalıştılar.¹²⁷³

Moğollar 1205-1209 yıllarında Cengiz Han'ın hükümdarlığı döneminde Tangutlar'a karşı yürütülen sefer sırasında ilk kez mancınıklarla karşılaşmıştı. Kısa sürede Moğollar bu kuşatma silahını savaşta kullanabilme becerisini kazanmıştı. 1211'de Jin üzerine yapılan seferde fırlatma silahlarıyla donatılmış birliklerle Cürcen eyaletini ele geçirmeye başlamıştı. Moğollar 1213 yılında Cürcenler'in başkentini kuşatarak kısa süre içinde eyaletin tamamını ele geçirmişti.

Moğollar ile ilgili bilgi veren erken dönem Çin kaynakları Moğol devletinin kuruluşundan itibaren mancınığa sahip olduğunu doğrulamaktadır. Çinli elçi Shao Hun'un kayıtlarında yer alan "*Şehrin dışındaki kanal, hendek gibi engellerin doldurulması ve wudung (mancınık)'un kurulmasında istifade ederler.*" ifadesi Moğolların mancınık teknolojisini erken dönemlerde kullandığını doğrulamaktadır. Peng Da Ya ve Xiu Ting'in raporlarına göre Moğollar şehir surlarını imha etmek için mancınığa sahip olduğunu ve Moğolların bir şehri ele geçirdikleri sırada yaklaşık 400 mancınık kullanmışlardı.¹²⁷⁴

¹²⁷⁰ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, 283.

¹²⁷¹ Bu tür mancınık Arap kaynaklarında arrade olarak geçmektedir. Mancınık sınıfından olan arrade uzun mesafelere taş güller fırlatabilme özelliğine sahiptir. Bkz: Alptekin Yavaş, "Orta çağ'ın Ölümcül Silahı Çarh ve Onun "Gizemli" Uçları", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, Sayı 31 (2019), 259.

¹²⁷² Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 177.

¹²⁷³ Reid, "Mongolian Weaponry in 'The Secret History of the Mongols'", 85.

¹²⁷⁴ Peng Da Ya ve Xiu Ting, "Hei Ta Shi Lu", 110.

Cengiz Han döneminde Moğollarda ilk mancınık birliğinin temellerinin ise 1214 yılında atıldığı, Çin ile yapılan savaşlar neticesinde bu birliğin geliştirildiği düşünülmektedir.¹²⁷⁵

Jin İmparatorluğu ile yapılan savaşlardan önce Moğollar, Kitanlar tarafından aktif olarak kullanıldıkları için mancınık gibi kuşatma silahları hakkında fikir sahibiydiler. O dönemde Çin, bu tür silahların üretiminde önde gelen merkezlerden biriydi. Çin proto-topçuluk gelenekleri, Moğol ve Altın Orda orduları üzerinde önemli bir etkiye sahipti. Moğol ordusunda ateş öncesi topların tam ölçekli kullanımı, Jin İmparatorluğu'na karşı yapılan savaşlarla başlamıştı. Kendi mancınık birliklerini oluşturmak için buradaki silah ustalarını ele geçirmişlerdi. Orduda bu özel silah türünün kullanılması, bunların işlevi ve bakımında uzmanlaşmış ayrı askerî birimlerin kurulmasını gerektirmişti. Bu yüzden Çinlilerden ve Cürcenlerden esir alınan silah ustaları Moğol ordusunda yaygın olarak istihdam edilmişti.¹²⁷⁶

Rus kaynakları da Moğolların Rus şehirlerini ele geçirirken mancınıkları ne kadar etkili kullandıkları ve ne denli başarılı olduklarına dair net ve belirgin bilgiler sunmaktadır. İpatyev Kroniği'nde Ryazan şehrinin 1237'de Batu tarafından ele geçirilmesi anlatılırken Moğol ordusunun surları yıktığından bahsedilmişti.¹²⁷⁷ Başka bir kayıta 1240 yılında Batu'nun Kiev'i ele geçirme harekâtı sırasında, Lyadsky kapılarının yakınına mancınıklar (metinde порокомь¹²⁷⁸ olarak geçmektedir) yerleştirdiği ve mancınıklarla gece gündüz saldırarak şehrin duvarlarını yıkmayı başardığı zikredilmişti. Kiev'in ele geçirilmesinin ardından Moğol ordusu Galiçya'daki Kolodyajny kentinin önlerine vardıklarında mancınık birliğinin 12 adet mancınık kurarak şehrin surlarını yıkmak için bir harekât gerçekleştirdiler.¹²⁷⁹ Benzer şekilde, Moğolların 1241 yılında Macaristan seferi sırasında bir nehri geçerken yedi mancınıktan oluşan bir batarya¹²⁸⁰ kullandıklarına dair bilgilere rastlanmaktadır.¹²⁸¹

Splitli Toma Moğolların Macarlar ile mücadelesini aktarırken, ordusunun çok büyük taşları fırlatabilen yedi mancınığın varlığına dikkat çekmişti. Moğolların kaleleri

¹²⁷⁵ Anıl Yasin Oğuz, *Moğol İmparatorluğunda Barut: Tedariki, Kullanımı ve Avrasya Halklarına Tesirleri*, (Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2023), 65.

¹²⁷⁶ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 176.

¹²⁷⁷ PSRL 2, (Sanktpeterburg, 1843), 176.

¹²⁷⁸ Altay Tayfun Özcan'a göre, Rus kaynaklarında koçbaşı olarak tasvir edilen *попок* kelimesinin mancınık anlamına gelmesi daha muhtemeldir. Özcan, *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, 122.

¹²⁷⁹ PSRL 2, 177-178. Özcan, *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, 150.

¹²⁸⁰ Ordudaki en küçük topçu birliği.

¹²⁸¹ A.A. Svechin, *Evolutsiya voyennogo iskusstva*, Tom I, (M.-L.: Voyengiz, 1928), 146.

kuşatırken başvurduğu yöntemler ve kuşatmada kullandıkları teçhizat hakkında ayrıntılı bilgi veren Carpinili, Moğol ordusunun kale duvarları ile karşılaştıklarında kaleden çıkışa geçit vermemek için kale önlerine kazıklar çakarak engeller koyduklarını, böylelikle giriş çıkışları önlenen kalenin önlerine mancınıklar yerleştirerek taş veya ok fırlatmak suretiyle kaleye devamlı saldırılar gerçekleştirdiklerini kayıt altına almıştı. Ona göre bu saldırılarda kaleye sadece taş veya ok fırlatmazlar, Grek ateşi de yakıp düşmanlarına fırlatırlardı. Fırlatma aletleri ile, bazen öldürdükleri insanların yağlarını eriterek de mancınının kale içindeki kale halkının evlerine fırlatırlardı. İnsandan elde edilen yağın yanmaya başlamasıyla ateş söndürülmesi imkânsız hale gelebiliyordu.¹²⁸²

Mancınıkların tahribat gücü, Moğolların görgü tanıklarının anlatımlarından örneklerle açıklanabilir. Carpinili Moğolların mancınıklarının son derece etkili olduğunu ve askerlerin gece gündüz ara vermeden saldırıda bulunabildiklerini söylemişti.¹²⁸³ Marco Polo, mancınıkların üçer yüz librelilik taşları fırlatarak güçlü bir tahribata ve büyük bir gürülyüte yol açabildiğini nakletmişti.¹²⁸⁴ Genceli Kiragos da Moğolların mancınıkları büyük bir maharetle kullandıklarını bu sayede şehre taarruz edebildiklerini aktarmıştı.¹²⁸⁵ Ata Melik Cüveynî Nişabur şehrini ele geçirmek isteyen Moğol kuvvetlerinin harp sahasında 3.000 tane ok atan çark, 300 tane mancınık ve arradeye sahip olduğunu kaydetmişti.¹²⁸⁶

2.6.1.3.Altın Orda'da Mancınık Kullanımı

Altın Orda ordusunun kuşatma birlikleri kale kuşatmalarında mancınıkları etkili bir şekilde kullanmışlardı. Bunun bir örneği, 13. yüzyılın ikinci yarısında Memlûkler tarafından Altın Orda'ya gönderilen hediyeler arasında çark atan/ neft atan mancınıklar bulunmasıydı. Gönderilen mancınıkların yanında, bu aletleri kullanmakta usta olan teknik personel de bulunuyordu. Altın Orda ordusunda mancınık gibi kuşatma silahların kullanımı Cengiz Han döneminde temelleri atılan askerî teknik bilginin sürdürülmesiydi. Buna ek olarak silah sisteminin diplomatik yollar aracılığıyla ordu içinde güçlendirildiği düşünülmektedir.

¹²⁸² Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa'da Orta Asya'ya Yolculuk*, 106-107. Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi*, 80,81.

¹²⁸³ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa'da Orta Asya'ya Yolculuk*, 106. Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi*, 80.

¹²⁸⁴ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, 285-286.

¹²⁸⁵ Genceli Kirakos, *Moğol İstilas 1220-1265*, 62.

¹²⁸⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 182.

Altın Orda birliklerinin savaşta mancınık kullanmasına dair bilgiler dönemin Rus kroniklene de yansımıştı. Altın Orda ordusunun Rus birliklerine karşı 13. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştirdiği Sandomir kuşatmasında mancınıklardan yararlanılmış ve mancınıklar surların yıpratılmasında önemli bir işlev görmüştü.

Altın Orda ordusunda mancınık kullanımına dair Kefe kuşatması, erken dönem biyolojik harp uygulamasının bir örneğini teşkil etmekteydi. 1345-46 yılları arasında Kırım'da gerçekleşen Kefe kuşatmasında sırasında Canibek Han (1343-1357) komutasındaki Altın Orda ordusu, Cenevizlilere karşı Kefe'yi kuşatmıştı. Kuşatma devam ederken 1346 yılına gelindiğinde veba salgını nedeniyle büyük kayıplar veren ordu, uzun süren kuşatmaya dayanamaz hale gelmişti. Altın Orda için büyük bir yıkıma yol açan veba salgını, pek çok askerin de yaşamını yitirmesiyle, ordu uzun süren kuşatmaya direnemez hale gelmişti. Bu duruma karşılıklı Altın Orda ordusu kuşatma savaşında etkili bir çözüme başvurdu, hastalığa yakalanmış (vebadan ölmüş) insanların cesetlerini mancınıklara yerleştirip Kefe şehrine fırlatmışlardı. Kale kuşatması sırasında Altın Orda kuvvetleri mancınıklarla surların içine ve dışına taş, ceset ve yanıcı maddelerle atışlar gerçekleştirmişlerdi. Bu eylemin amacı, kuşatma altındaki şehir halkını veba ile enfekte ederek içeride salgın başlatmak ve direnci kırmaktı. Nitekim bu taktik etkili oldu; veba salgını Kefe'ye yayılmıştı. Bu yönüyle, Kefe kuşatmasında sadece psikolojik değil, biyolojik bir savaş silahı olarak da işlev görmüştü. Bu kuşatmada kullanılan mancınık türü “trebuşe” olarak adlandırılmış olup bu tür mancınıklar karşı ağırlıklar kullanılarak ağır mermileri fırlatmak için kullanılmıştı. Kuşatma silahın atış kapasitesi 100 kilogramı aşan yükleri (taş, ceset, yanıcı maddeler vb.) yüksek hassasiyetle hedefe ulaştırabilmesiydi.¹²⁸⁷

Altın Orda'da mancınık kullanımına ilişkin arkeolojik kazılarda top mermileri, taş çekirdekleri gibi buluntular ortaya çıkarılmıştı. Örnek olarak Altın Orda'nın batı topraklarında Grodna'da¹²⁸⁸ ele geçirilen topların çapı 12 ila 15 cm arasındaydı. Raykovetskoy yerleşiminde¹²⁸⁹ bulunan taşların ağırlıkları ise 15 ila 30 kg arasında değişmekteydi. Altın Orda'nın önemli şehirlerinden biri olan Ukek'te ise 7 cm çapında taş

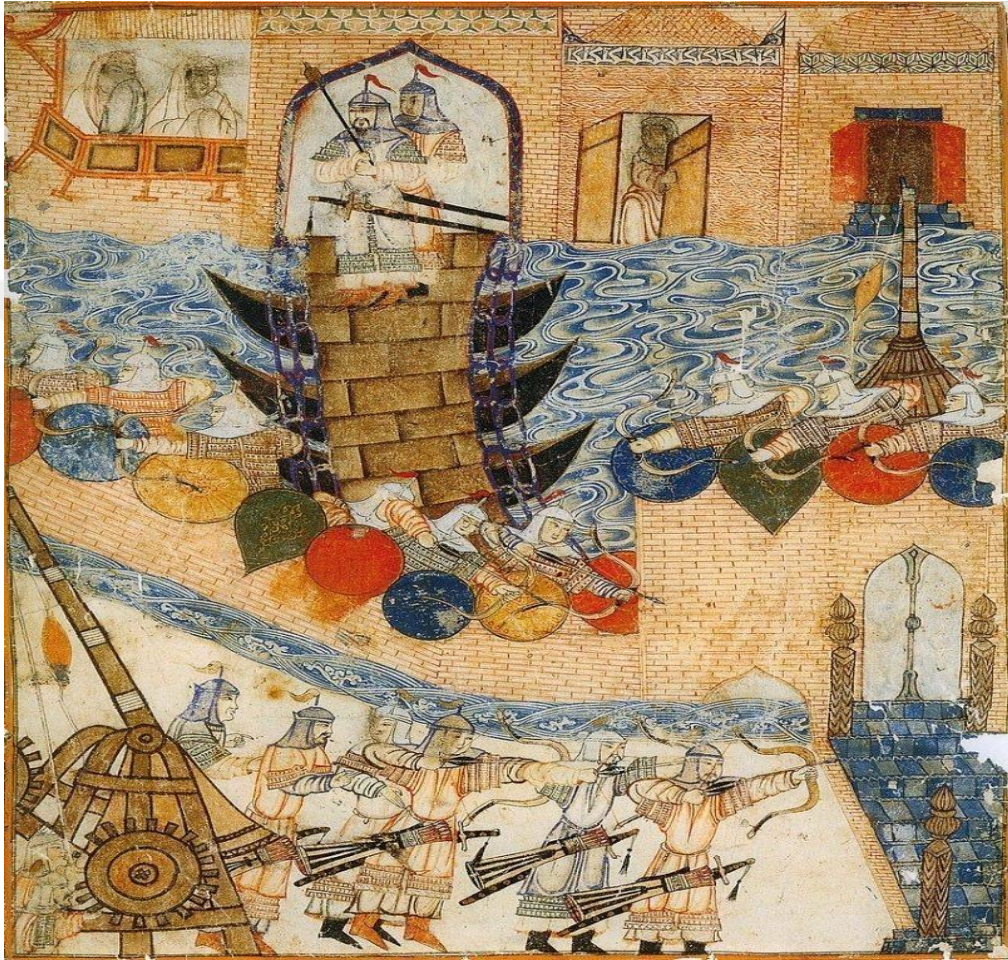
¹²⁸⁷ Mark Wheelis, “Biological Warfare at the 1346 Siege of Caffa”, *Emerging Infectious Diseases*, No.9, (2002), Vol.8, 973.

¹²⁸⁸ Bugünkü Belarus'ta bir şehir.

¹²⁸⁹ Ukrayna sınırları içerisinde yer alan Berdichev bölgesindeki Rayki köyü yakınlarında bulunan arkeolojik yerleşim yeridir. Bu yerleşim yeri 1240 yılında Moğollar tarafından yıkılan bu şehrin kalıntılarını barındırmaktadır.https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B0%D0%B9%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%86%D0%BA%D0%BE%D0%B5_%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%89%D0%B5

toplar ele geçirilmişti. Kazan'a yakın yerleşim yerlerinden birinde ise 60 cm çapında yuvarlak şekilli kireç taşıdan yapılmış bir taş top örneği bulunmuştu.¹²⁹⁰ Fakat kazılarda ele geçirilen top mermileri veya güller (taş mermiler) fırlatma makinelerinin tasarımı ve savaşta kullanım yöntemleri gibi sorulara açıklayıcı cevaplar vermede yetersiz kalmıştır.

Resim 61: Moğolların 1258 Bağdat Kuşatması¹²⁹¹

Altın Orda'da mancınık türü kuşatma makinelerinin savaşlarda aktif olarak kullanıldığı görülmüştür. Moğollar erken dönemlerinden itibaren kuşatma savaşlarında mancınık teknolojisine önem vermiş ve bu alanda uzman teknik ekiplerin ordu bünyesinde yer almıştı. Altın Orda döneminde de bu mirasın sürdürüldüğünü tespit edilmiştir.

¹²⁹⁰ Vorontsov, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", 177-178.

¹²⁹¹ <https://istorium.net/bitva-za-bagdad-osada-i-vzyatie-stoliczy-abbasidskogo-halifata-mongolami-v-1258-godu/>

2.6.1.4.Çeper

Çeper, kale kuşatmalarında ve cephe savunmalarında kullanılan ahşap tahkimat, barikat veya koruyucu parmaklık anlamına gelmekteydi.¹²⁹² Bu yapılar, kalelerin etrafına kazıklar çakılarak, derin hendeklerden sonra, çeşitli barikatların tesis edilmesiyle kullanılırdı.¹²⁹³ Bu yapı unsuru, savaş esnasında düşmandan gelen ok ve taşlara karşı koruma sağlarken, aynı zamanda düşmanın ilerleyişini de engellemek için bir savunma hattı işlevi görüyordu. Moğollar şehir kuşatmalarında bu tür tahkimat yapılarına başvurmuş ve bu yapıların kullanımı şehirlerin ele geçirilmesinde etkili olmuştu.

Moğolların kale kuşatmalarındaki savaş yöntemlerine dair Plano Carpinili'nin *"Kale kuşatmalarında düşmanın attıklarından etkilenmemek için kendi istihkâmlarını ve tahkimatlarını yaparlar."* şeklindeki bahsinden Moğolların çeper olarak adlandırılan savunma düzeneğini kullandıkları anlaşılmaktadır.¹²⁹⁴ Moğollar Rus şehirlerini kuşatırken de bu tahkimat yöntemine başvurmuşlardı. Rus kroniklerinde Batu'nun liderliğinde Vladimir Knezliği'nin kuşatması sırasında ordunun gece vakti şehrin çevresine koruyucu çitler (тыномъ) yerleştirdiğinden bahsedilmişti. Kronikte kullanılan *tın* (тын) kelimesi¹²⁹⁵ bu amaca hizmet eden çepere karşılık gelen bir kavram olarak değerlendirilebilir.

Batu komutasındaki askerlerin şehrin etrafına kurdukları çeper sistemi aşağıda, Resim 62'de görülmekte olup, Moğollar bu çeperlerin yapımında daha önceden şehrin çevresindeki köy ve yerleşim yerlerinden esir edilen yerel halkı kullanmıştı.¹²⁹⁶

¹²⁹² Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, c.III, 50

¹²⁹³ Delibalta, *Moğolların Harp Taktikleri*, 193.

¹²⁹⁴ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi*, 81.

¹²⁹⁵ PSRL 10, 108.

¹²⁹⁶ Fedor N. Veselov, "Mongol'skiye «poroki» v Lavrent'yevskoy letopisi: osada Vladimira v 1238 godu glazami drevnerusskikh knizhnikov", *Severo-Vostochnaya Rus'. Istoriya, iskusstvo, Knizhnost': Novyye issledovaniya i materialy*, (Vladimir, 2024), 44.

Resim 62: Vladimir Şehrinin Moğollar Tarafından Kuşatılmasını Gösteren

Minyatür.¹²⁹⁷

Çeper kavramı kaynaklarda Moğollar tarafından kullanılan bir tür kalkan olarak da geçmekteydi. Bunlar yerden göğüs hizasına kadar uzanan, sabit, dikdörtgen şekilli, içi ince dallarla doldurulmuş ahşap bir gövdeyi andıran bir kalkan türüydü.¹²⁹⁸ Resim 64’te bir çeper örneğinin çizimi yer almakta olup Plano Carpinili, bu tür kalkanların sadece geceleri hanın ve noyanların nöbetçi devriyeleri tarafından ordugahın etrafında kullanıldığını belirtmişti.¹²⁹⁹ 13. yüzyıla ait Japon minyatürlerinde, Moğol süvarilerinin katıldığı kuşatma ve savaş sahnelerinde bu kalkanların kullanıldığı görülmektedir. Bu kalkanların Japon minyatürlerinde sıklıkla görülmesi sıklıkla görülmesi, bu silahın yaygın olarak kullanıldığına işaret etmektedir.¹³⁰⁰

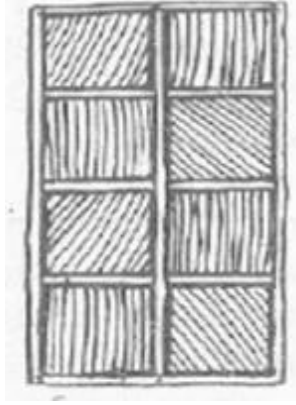
¹²⁹⁷ Veselov, “Mongol’skiye «poroki» v Lavrent’evskoy letopisi: osada Vladimira v 1238 godu glazami drevnerusskikh knizhnikov”, 40.

¹²⁹⁸ Gorelik, “Ranniy mongol’skiy dospekh (IX – pervaya polovina XIV v.)”, 198.

¹²⁹⁹ Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa’da Orta Asya’ya Yolculuk*, 102.

¹³⁰⁰ Gorelik, “Ranniy mongol’skiy dospekh (IX – pervaya polovina XIV v.)”, 198.

Resim 63: Çeper Örneği¹³⁰¹

Moğolların bu tarz savunma tahkimatlarını kullandığı bir başka savaş, 1259'da Hülagü'nün Halep'i ele geçirmesi esnasında şehrin çevresine bir çeper (ahşap tahkimat, savunma duvarı, barikat) kurulup mancınıklar yerleştirilmesiydi.¹³⁰² Benzer şekilde bu savunma barikatları Meyyâfâkirîn kalesinin kuşatılması sırasında da kullanılmıştı.¹³⁰³

Benzer tahkimatlara Altın Orda'nın ordusunda da rastlanmaktaydı. Şerafeddin Ali Yezdi, *Zafernâme* adlı eserinde, Toktamış Han'ın Timur'a karşı Terek Nehri Muharebesi öncesinde olası bir saldırıya karşı, Terek Nehri kıyıları boyunca bir savunma hattı kurduğunu, buraya siperler ahşap kuleler (turlar), kağnılar, örgülü kalkanlar, sivri uçlu kazıklar ve hendekler yerleştirdiğini aktarmıştı.¹³⁰⁴ Ancak Timur'un ordusunun kararlılıkla ilerlemesi üzerine, Toktamış Han'ın birlikleri çeperleri (siperleri) terk ederek paniğe kapılıp geri çekilmişlerdi. Bu bağlamda çeper, düşman tarafından atılan oklardan veya mancınıklardan fırlatılan taşlara karşı kalkanlarla birlikte kullanılan taşınabilir bir savunma aracı işlevi görmekteydi.¹³⁰⁵ Aynı durumu Nizameddin Şami'nin *Zafernamesi*'nde de geçmektedir: “*Toktamış askerlere bu siperler ile kendilerini korumalarını emretti.*”¹³⁰⁶

¹³⁰¹ Gorelik, “Ranniy mongol'skiy dospekh (IX – pervaya polovina XIV v.),” 197.

¹³⁰² Rashiduddin, *Fazlullah, Jami'u't Tawarikh*, 503.

¹³⁰³ Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, 158.

¹³⁰⁴ “Sheref-ad-Din Yezdi”, V.G Tizengauzen, *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 354.

¹³⁰⁵ L.Z. Budagov, *Sravnitel'nyy slovar' turetsko-tatarskikh narechiy*, T. 1, (Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, 1869), 469.

Л.З. Будагов, *Сравнительный словарь турецко-татарских наречий: Том 1*, (Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1869) 469. Selim Serkan Ükten, *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı 1500-1868*, (Ankara: TTK. Yay., 2018), 275.

¹³⁰⁶ Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, 193.

2.6.1.5.Altın Orda Ordusunda Top Kullanımına Dair

Ateşli silahlar öncesi döneme ait topçuluk geleneğinin Moğolların hem kale kuşatmalarında hem de meydan savaşlarında kullandığı kaynaklarda zikredilmişti. Rus kronikleri ve Rus edebi eserlerinde bu konuya dair bilgiler yansımıştı. Ryazan'ın Batu tarafından ele geçirilme hikayesini anlatan “*Ryazan'ın Batu Tarafından Yıkılışı Hikayesi*” adlı metinde geçen “*Altıncı gün sabah erkenden dinsizler – kimi ateş, kimi kuşatma aletleri, kimi de sayısız merdivenlerle şehre saldırdı ve Aralık ayının 21. Günü Ryazan'ı ele geçirdiler.*”¹³⁰⁷ ifadesinde, Batu'nun komutasındaki Moğol birliklerinin kullandığı mancınık, merdiven gibi kuşatma silahları yer almakta, ayrıca bu ifade ateşli silahların ortaya çıkmasından önceki topçu birliklerinin varlığına da işaret etmekteydi. Ateşli silahlardan önceki topçu teknolojisi geleneğine dayanarak Moğolların mancınıklarla yanıcı maddeler fırlatarak Rus kalelerinin nispeten kolay yanabilen duvarlarını tahrip ettiği düşünülmektedir.¹³⁰⁸ Bununla birlikte bu teknolojinin Altın Orda döneminde de devam ettiği, bölgesel olarak erken dönem barutlu silah teknolojisinin var olduğunu işaret eden Rus kroniklerinde kayıtlar mevcuttu. 1376-1377 yıllarında, Moskova-Suzdal Knezliği ordusun Bulgar şehrinin kale duvarlarından topların ağır ateşi altında kalmıştı. Literatürde Rusların ateşli silahlarla ilk karşılaşmalarının, Bulgar şehrinden yapılan bu top ateşi sırasında gerçekleştiği düşünülmektedir.¹³⁰⁹ Tarihi kaynaklarda Bulgarların Rusları toplarla geri püskürttüğü olay, arkeolojik verilerle de doğrulanmaktadır. Bu teknolojinin üretim ve uygulama yöntemlerinin Bulgarların topraklarında nasıl geliştiğine dair bazı kanıtlar bulunmaktadır. 1947-1949'da Bulgar şehrinde yapılan arkeolojik araştırmada stratigrafik ve nümizmatik verilere dayanarak 14. Yüzyıla ait dökme demir kaplar bulunmuş ve bu buluntular Altın Orda dönemi Bulgar kültüründe önemli bir yere sahip olduğu düşünülmektedir.¹³¹⁰ Bulgar şehrinin bazı yerlerinde Altın Orda dönemine ait top üretim atölyelerinin kalıntıları da keşfedilmişti. Bu silahın Bulgar şehrinde kitlesel açıdan kullanılabilmesi için bölgede tanınması, üretilmesi, eğitilmesi ve uygulama safhasından geçmesi gerekiyordu. Dolayısıyla Bulgarların bu silahı kullanmadan önce onu tanımaları

¹³⁰⁷ Altan Aykut, “*Batu Han'ın Rusya Seferi ile İlgili "Ryazan'ın Batu Han Tarafından Yakılıp Yıkılması Hikâyesi"*”, *DTCF*, Sayı 1-2 (1987), c.31, 18.

¹³⁰⁸ Anıl Yasin Oğuz, *Moğol İmparatorluğunda Barut: Tedariki, Kullanımı ve Avrasya Halklarına Tesirleri*, 207.

¹³⁰⁹ V. Swietoslawski, “*K Voprosu o Poyavlenii Ognestrel'nogo Orujiya v Zolotoy Orde*”, *Voennoe Delo Zolotoy Ordi: Problemy i Perspektivy İzučeniya*, (Kazan: Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan, 2011), 39.

¹³¹⁰ Sergey Vladimirovich Ryazanov, “*Chugunoliteynoye proizvodstvo v yevropeyskoy chasti Zolotoy Ordy: vtoraya polovina XIII – XIV vv.*” (avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. — Ufa, 2009), 4.

kaçınılmazdı.¹³¹¹ Bu aşinalık süreci, Moğollar bölgeye gelmeden önce başladığı düşünülmektedir. Altın Orda döneminde bölgede üretim faaliyetleri ve demir-metalurji sanayisi daha fazla yaygınlaşmıştı. Altın Orda'nın Yeni Saray, Ukek, Majar gibi şehirlerinde demir döküm kazan bulunması, gündelik yaşam ve üretim koşullarının yüksek kültür düzeyine tanıklık etmişti.¹³¹²

Rus knezliklerinde orduda topların ilk kez kullanıldığı kayıtlara geçen olay, 1382'deki tarihli Moskova kuşatması sırasında meydana gelmişti. Bu olay Rostov Kroniği'nde bahsedilmiş ve kronikte Toktamış Han'ın ordusunun Moskova Knezliği'nin ordusu tarafından top ateşine tutulduğu geçmektedir. Nabiev ve Gabbasov'un "*Cuci Ulusunda Top Teknolojisi*" adlı makalesinde Moskova ordusunun Altın Orda ordusuna karşı top kullanımı konusunda şüpheli bir yaklaşım benimsemişlerdir. Öncelikle yazarlar kronikte bu olayın şehir halkı ile kuşatmacılar (Toktamış'ın birlikleri) arasındaki bir çatışma olarak anlatıldığını belirtmiş ve kuşatmacıların ordularının daha etkili atışlar gerçekleştirdiklerini vurgulamışlardır. Ancak metnin yüzeysel bir okumasının Rusların top kullandıkları izlenimi verdiğini ve bu durumun metni yorumlayanların noktalama işaretleri nedeniyle metnin anlamını yanlış yorumlamasına yol açtığını ifade etmişlerdir. Yazarlara göre Ruslar büyük mancınıkları (porokları) kullandıklarına dair herhangi bir vakaya dair bir kanıt mevcut değildi. Aksine porokların en çok Altın Orda tarafından kullanıldığı bilinmekteydi. Bu bağlamda kuşatma silahlarının genel özellikleri dikkate alındığında, topların da kuşatma yapanların teçhizatına ait olduğu sonucuna varmışlardır.

Bir diğer husus ise metinde büyük mancınık anlamına gelen Rusça *porok* kelimesinin, tüfek ve top kelimeleriyle bir arada kullanılmış olmasıydı. Bu kelimelerden ateşli silahlardan biri olan *tüfenk* kelimesi Türkçeydi. Ayrıca metinde geçen topçuluk ile ilgili bazı terimlerin Türkçe ve Mançu kökenli olması, bu teknolojinin kökeninin ve kullanımında etkili olan unsurları gösteren bir kanıt olarak sunulmuştur.¹³¹³ Ayrıca yazarlar kronikte vakanüvisin Moskova kuşatmasını şehir halkının bakış açısından değerlendiremediği, Toktamış'ın askerlerinin toplar kullanıldığını ve Rus kroniklerinde

¹³¹¹ R.F. Nabiyev, D. Gabbasov, "Artilleriya imperii dzhuchidov", Zolotoordynskoye naslediye: materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii, 17.03.2009: sb. Statey, (Kazan': FEN, 2009), 250.

¹³¹² Ryazanov, "Chugunoliteynoye proizvodstvo v yevropeyskoy chasti Zolotoy Ordy: vtoraya polovina XIII – XIV vv.", 9.

¹³¹³ R.F. Nabiyev, D. Gabbasov, "Artilleriya imperii dzhuchidov", 251.

belirttiği gibi, top teknolojisinin 1376'dan itibaren Altın Orda'da bilindiğini savunmaktadır.¹³¹⁴

Altın Orda Devleti sınırları içerisindeki bazı bölgelerde top teknolojisinin ve üretiminin Bulgar örneğinde olduğu gibi bölgesel kaldığı, erken top teknolojisinin ilerlenmesinin bir devlet politikası olarak desteklenmediği düşünülmektedir. Bununla birlikte Altın Orda coğrafyasında top kullanıldığına dair bazı kayıtlar bulmakla birlikte, bu silahın savaş alanında belirleyici etkisinin sınırlı olduğu düşünülmektedir. 1399'daki Vorskla Nehri Muharebesi'nde ateşli silahlarla teçhiz edilmiş Litvanya- Toktamış kuvvetleri, Edige komutasındaki klasik süvari taktiklerini devam ettiren Altın Orda ordusu tarafından yenilgiye uğratılmıştı. Bu hususa dair rus kroniklerinde geçen “*Toplar ve mancınıklar etkili bir şekilde kullanılamadı.*” ifadesi, bu silahlarla donatılmış olan Litvanya ordusunun bu teknolojiyi savaş alanında etkili bir şekilde kullanamadığını göstermektedir. Ayrıca metinde geçen “*Oklar şiddetli bir fırtına gibi yağdı.*”¹³¹⁵ ifadesin süvari ordusunun savaş alanında etkili gücünün hala devam ettiğini ve Altın Orda süvarilerinin savaşta üstünlük sağlamasına olanak tanıdığını söylemek mümkündür.

2.7.Orduda Kullanılan Hayvanlar

2.7.1. At

Bozkır kültüründe atlar sadece binek hayvanı değil, aynı zamanda askerlerin savaşma kabiliyetini belirleyen bir unsur olarak hayatın da merkezinde yer alıyordu. Dayanıklı yapıları ve uzun mesafeleri katetme yetenekleri sayesinde hem savaşta hem de günlük hayatta bozkır insanının önemli bir yol arkadaşıydı. Bozkır kültüründe at aynı zamanda destansı bir sembol olarak da karşımıza çıkmaktadır. Nitekim *Edige Destanı*'nda yer alan at tasviri, atın sadece bir ulaşım aracı değil, aynı zamanda kahramanlığın, kudretin, güzelliğin ve asaletin sembolü olduğunu ayrıntılı olarak aktarmış olup atın fiziksel özelliklerine de bu şiirsel anlatımda ayrıntılı olarak yer verilmişti. Metinde at tasvirine dair şu şiir metni geçmektedir: “*Atmaca döşlü, tavşan butlu/ sakarıyla sekiz gözlü/ çok atların içinde /yürüklüğünü gösterip/ kaburgası etlenip/ beş yaşına gelen/ tazı gibi belli yüksekçe/ çıkık şakak çifte kakül/ kamış kulak, sivri çene/ kısa kuyruk, dik yele/ atmaca burun, geniş burun delikli/ baba kartal kaşlı/ kabarık kaburga/ surtan ten/ geniş sağrı, dar böğür/ kaplarını sallayıp/ suya giden kız gibi/ dik yürüyen, başını sallayıp/ seke seke yürüyüp,*

¹³¹⁴ R.F. Nabiyev, D. Gabbasov, “Artilleriya imperii dzhuchidov”, 250-251.

¹³¹⁵ PSRL XI, (Moskova, 2000), 173.

pıskırıp/ sağına soluna bakınıp/ kulaklarını makas gibi oynatıp/ kara gecede parıldayıp/ yırtıcı kurt gözü gibi/ göz bebeğini kısıp/ göz akını büyütüp/ gem kemirik sinirden/ ağzını köpürtüp/ binenin yaşlılığını/ unutup gençleştiği/ görenin heveslendiği/ her görüşte hayran olduğu/ rahvan yürüse toz kaldıran/ koşsa kuş gibi uçup/ ardından fırtınalar kopartan/ elma benekli at binip/ babamı sevip kaçansın.” ¹³¹⁶ Destandan da anlaşılacağı gibi bir yandan atların tüm fiziki özellikleri sıralanırken, diğer yandan ona olan sevgi ve tutku da satır aralarında dile getirilmişti.

Bozkırda kullanılan atlar, sert kış şartlarına ve zorlu arazi şartlarına karşı oldukça dayanıklı olup fazla bakımda istememekte, kış aylarında dahi kar ve buz tabakları altında yemini bulmak suretiyle hayatlarını idame edebilirlerdi. ¹³¹⁷ Atlar fiziki açıdan kısa, tıknaz, geniş bir gövdeye ve kalın bir boyuna sahipti. Başları büyük, yüz hatları ise uzun, omuzbaşları alçak, bacakları güçlü ve dayanıklıydı. ¹³¹⁸ Kaynaklarda incik kemiklerinin kısa olmasına ve adımlarının küçük olmasına (üç adımı bir adımdır şeklinde) dikkat çekilmekle birlikte, boy olarak küçük olan bu atların güçlü ve dayanıklı olduğunun da altı çizilmişti. ¹³¹⁹

Plano Carpinili Moğolların at sürülerinin büyüklüğü konusunda hayrete düştüğünü, bu kadar hayvan sayısının başka hiçbir yerde bulunmadığı dile getirmişti. ¹³²⁰ Moğollar, bozkır coğrafyasında iktisadi temeli hayvancılığa dayanan bir yaşam tarzına sahipti ve bu hayvanları yalnızca besin kaynağı olarak değil, savaş ve ulaşım aracı olarak da kullanıyorlardı. Benzer şekilde Moğolların hayvanlarını ve atlarının zenginliği gözlemleyen bir diğer kaynak olan *Chronica Maiora*’da da benzer ifadeler yer almıştı. ¹³²¹

Bozkır kültüründe savaş için kullanılan atların eğitime özen gösterilirdi. Atın pusuda beklemek gibi taktiksel görevleri yerine getirebilmesi için atların eğitim ve terbiyesi oldukça önemliydi. ¹³²² Çinli elçi Shou Hung Moğollarda atın eğitime dair şu bilgiyi aktarmaktadır: “Onlar, atlarını daha tay iken binilmeye alıştırdıktan sonra sürü içine

¹³¹⁶ *Edige Batır Destanı*, 167-168, Metindeki diğer at tasviri için bakınız: 100-101.

¹³¹⁷ S.G. Klyashtorny, T.İ. Sultanov, *Türkün Üç Bin Yılı*, (İstanbul: Selenge Yay., 2004), 331.

¹³¹⁸ İbrahim Güneş, “13.Yüzyıl Moğol Yaşamında At ve Atçılık”, *Dünya İnsan Bilimleri Dergisi*, (2022) Sayı 1, 2022, s. 65.

¹³¹⁹ Altay Tayfun Özcan, “Chronica Maiora’da Moğollar’a Dair Kayıtlar”, 34.

¹³²⁰ Plano Carpinili Johannes, Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247, 13.

¹³²¹ “Sürüleri, hayvanları ve atları açısından zengindirler.” Altay Tayfun Özcan, “Chronica Maiora’da Moğollar’a Dair Kayıtlar”, 32.

¹³²² Peng Da Ya ve Xiu Ting, “Hei Ta Shi Lu”, 107.

bırakırlar ve üç yıl dokunmazlar. Aradan üç yıl geçince tekrar yakalayıp binerler. Atlar, en baştan çok titiz bir şekilde eğitildiğinden, çifte atma ve ısırma gibi kötü huylar göstermezler. Hatta yüzlerce, binlerce at sürü halinde gezerken seslerini çıkarmaz ve sürü düzenini bozmazlar.”¹³²³ Bir diğer Çinli elçiler Peng Da Ya ve Xiu Ting at terbiyesini şöyle anlatmıştı: “İlbahar başında, savaş ve muharebeler durduğunda, savaş bindikleri atları taze otlağa salıverirler; binmeyi veya koşturmayı yasak ederler. Sonbaharda o atları sürü içinden alıp ağzına gem vurarak çadırlarının yanına bağlarlar; çok az su ve ot verirler. Aradan bir ay geçince, çok miktarda zayıflayan at, çevikleşmeye başlar; böylece yüzlerce li koşşa bile terlemez ve uzak seferlere gidebilir.”¹³²⁴ Tüm bu bilgiler daha sonra dayanıklılığı ile ün salan atların bu özelliğini hangi merhalelerden geçerek elde ettiğini gözler önüne sermektedir.

Destanlarda da atların büyüme aşamalarından bahsedilmiş, Altın Orda’nın en önemli destanlarından *Edige Destanı*’nda *argımak* denilen soylu ve hızlı at cinsinin büyüme aşamaları yer almaktadır. Metinde bir yaşına kadar olan at yavruları için *kulun*, bir ila iki yaş arasındaki at yavruları için *tay*, iki ile üç yaş arası at yavruları için *konan*, üç ila dört yaş arasındaki at yavruları için *dönen* tabirleri kullanılmıştı. Bu metinde atın üç yaşına kadar olan süreçte süt emdiğinden, üç yaşından sonra ise eğitime başladığından, bu doğrultuda atların yular bağladığından bahsedilmiş, beş yaşına basan atların sürülerin başında, altı yaşına gelen atların ise savaşçıların kullanabileceği at seviyesine geldiği ifade edilmişti.¹³²⁵ Görüldüğü gibi iyi bir atın yetişmesinde her aşama önemli olup altı yıllık meşakkatli bir sürecin sonunda atlar istenilen seviyeye ulaşırdı.

Moğollar, atlarını en zorlu koşullara dayanıklı hale getirebilmek için atlara bir beslenme düzeni oluşturmuşlardı. Yanlarına aldıkları atlar, yem ile beslenmez, doğada buldukları otlarla beslenirdi.¹³²⁶ Atların gündüz beslenmemesine dikkat edilmiş, gece otlatıldıklarında daha çevik ve enerjik oldukları gözlemlenmişti. Bunun yanı sıra ot ve bitkilerin mevsimsel bolluğuna göre yapılan beslenme düzeni, atları hem daha dayanıklı hem de kanatkâr olmalarını sağlıyordu. Buna ek olarak savaşa çıkmadan önce atları

¹³²³ Shao Hung, “Meng Ta Pei Lu”, 59.

¹³²⁴ Peng Da Ya ve Xiu Ting, “Hei Ta Shi Lu”, 107.

¹³²⁵ *Edige Batır Destanı*, 94.

¹³²⁶ Peng Da Ya ve Xiu Ting, “Hei Ta Shi Lu”, 107. Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, 149. Khara-Davan, *Chingiskhan Velikiy zavoyevatel’*, 145.

beslememeye özellikle dikkat ederlerdi; bu durum, atların zor koşullara alışmasını, daha dirençli olmasını sağlıyordu.¹³²⁷

Askerlerin savaşta yanlarında birkaç yedek at bulundurmaları neredeyse zorunluydu, onları her gün bir diğeriyle değiştirerek atların çabucak yorulmalarına engel olunuyordu.¹³²⁸ Uzun mesafelerde az yıpranan ve hızlı olan bu atlarla askerler zorlu yolculukları üç gün boyunca sadece bir atı kullanarak tamamlayabiliyorlardı.¹³²⁹ Savaşta askerlerin yanlarına aldıkları yedek atlar binilemez hale geldiklerinde kesilerek iâşe sağlanabiliyordu.¹³³⁰

Deşt-i Kıpçak'ı ziyaret eden seyyah İbni Battuta, bölgedeki at bolluğunu şu cümlelerle aktarmıştı: *“Bu memlekette attan bol bir şey yok. Fiyatları hakikaten ucuz. En iyi at bu ülke parasıyla elli veya altmış dirheme alınır. Bizim diyarımızda bir dinar civarında bir para demektir bu! Bu atlar Mısır'da ‘ekâdiş’ denilen cinsten olup halk bunlarla geçiniyor. Bizde koyun neyse burada at o! Belki bizdeki koyun sürülerinden daha çok. Her Türk’ün elinde bunlardan binlercesi vardır.”*¹³³¹ Bu ifadeler, Altın Orda'nın hâkim olduğu bozkır coğrafyasında atın ekonomik ve sosyal hayattaki yerini göstermesi açısından da değerlidir. El- Ömeri eserinde Deşt-i Kıpçak coğrafyasından bahsederken burada bulunan atlara da değinmiş; *“Nüfusu sayılamayacak kadar kalabalıktır. Silahları az ve atları da kalitesizdir. Toprakları dümdüz ovadır, pek az taş bulunur, bu yüzden burada yetişen atlar engebeli arazilerde pek işe yaramaz.”* şeklinde değerlendirmişti.¹³³² Düz ve geniş bozkırda yetişen bu atların, düz arazilerde hızlı hareket etmeye uygun fakat sert ve engebeli araziye uyum sağlamakta zorlanabileceği yorumunun hatalı bir genelleme olması muhtemeldir. Bozkır savaşları ve hızlı akınlar için bu atlar bozkır askeri taktiklerine son derece uygun olup dayanıklılığıyla ünlü olan bu atların sert ve engebeli arazilere de uyum göstermesi gerekmektedir. Nitekim Moğol atlarına dair C. de. Bridia tamamen farklı bir gözlemi ifade etmiş *“Hızla dağ keçilerinin tırmanabileceği kadar dik kayalıklardan geçmeye çalıştılar.”* diyerek bu atların en elverişsiz koşullarda dahi kullanıldığını

¹³²⁷ Shao Hung, “Meng Ta Pei Lu (Moğol Tatarlarının Umumî Tarihi)”.59, Peng Da Ya ve Xiu Ting, “Hei Ta Shi Lu”, 107.

¹³²⁸ Shao Hung, “Meng Ta Pei Lu (Moğol Tatarlarının Umumî Tarihi)”, 59.

¹³²⁹ Altay Tayfun Özcan, “Chronica Maiora’da Moğollar’a Dair Kayıtlar”, 32.

¹³³⁰ Erenzhen, *Chingiskhan Velikiy zavoyevatel’*, 144.

¹³³¹ *İbn Battûta Seyahatnamesi*, 315.

¹³³² El-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, 111.

söylemişti.¹³³³ Dolayısıyla Deşt-i Kıpçak coğrafyasında gerek Moğollar döneminde gerek Altın Orda döneminde pek çok savaşta bu atlarla üstün gelinmesi, yorumun kasıtlı bir kötüleme içerdiği sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Deşt-i Kıpçak'ta at yetiştiriciliğinin yaygınlığı ve ticaretinin varlığına dair bir diğer önemli kaynak ise Giosafat Barbaro'nun anlatımlarıydı. 15. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden Venedikli seyyah Barbaro, Deşt-i Kıpçak'ta sayısız vahşi hayvan bulunduğunu ve bunlardan birinin de at olduğunu belirtmişti. Atların olağanüstü sayıda olduğunu vurgulamış ve bu durumun şaşırtıcı olduğunu ifade etmişti.¹³³⁴ Ayrıca Deşt-i Kıpçak'ta bulunan atların yük atları, binek atları ve koşu atları olmak üzere üçe ayrıldığını, asil at sayısının az olduğunu, yani uzun boyunlu cins atların Deşt-i Kıpçak coğrafyasında nadir bulunduğunu söylemektedir.

Kullanılan atlar, bazen renklerine göre özel askerî birlikler için ayırt edilmişti. Binlik ve yüzlük askeri birliklerin aynı renk atlara bindiği düşünülmektedir. Özellikle *bin bahadır* adlı muhafız birliğinin siyah atlara bindiği bilinmekte, bundan dolayı diğer süvari birliklerinin de bu şekilde aynı renkte atlara bindiği tahmin edilmektedir.¹³³⁵ Bu düşüncüyü destekler nitelikte, Batu Han Ryazan Knezliği'nden vergi olarak istediği atlarda, atların boyuna veya yapısına göre seçilen atları değil, renklerine göre yağız (koyu kahverengi), doru (kızıl-kahverengi), kula (kırmızı ile kır arasında bir renk) ve demirkırı (koyu gri) gibi seçilen atları tercih etmişti.¹³³⁶

Türk-Moğol savaş kültüründe savaşçıların kimliğini ve statüsünü simgeleyen *kotas* (kotaz, kutas) adı verilen at gerdanlarına takılan püsküllü süs oldukça dikkat çekiciydi.¹³³⁷ Bu süs genellikle Hint öküzünün kuyruğundan¹³³⁸ veya at kuyruğundan yapılırdı. Toktamış'ın ordusunda beyaz atlı, boyunlarında beyaz *kutaşlar* taşıyan 800 süvariden bahsedilmesi, bu geleneğin Altın Orda'da da devam ettiğini göstermektedir.¹³³⁹

¹³³³ C. de Bridia, "Khristianskiy mir i «Velikaya Mongol'skaya imperiya", Materialy frantsiskanskoy missii 1245 goda. Kriticheskiy tekst, perevod s latyni «Istorii Tartar» brata TS. de Bridia S. V. Aksonova i A. G. Yurchenko. Ekspozitsiya, issledovaniye i ukazateli A. G. Yurchenko, (Sankt-Peterburg: Yevraziya, 2002), 102.

¹³³⁴ Giosafat Barbaro, *Doğu'ya Yolculuk*, 40.

¹³³⁵ Erenzhen, *Chingiskhan Velikiy zavoyevatel'*, 142.

¹³³⁶ Erenzhen, *Chingiskhan Velikiy zavoyevatel'*, 142. Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 143.

¹³³⁷ *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İlhan Ayverdi, c. 2, (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2020), 1777.

¹³³⁸ "Sheref-ad-Din Yezdi", V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v Istochnikakh*, 370.

¹³³⁹ "Anlatılanlara göre, sonunda Yağlıbay Bahadır Bahrin'in cesedi, Bahrin ulusunun bulunduğu bölgeden çıkarıldı. Onu, göğüslerinde siyah zırhlar taşıyan, beyaz atlara binmiş ve boyunlarında beyaz kutaşlar (at kuyruğundan yapılmış süsler) bulunan 800 genç savaşçının arasından çıkardılar." "Sheref-ad-Din Yezdi", V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v Istochnikakh*, 346.

2.7.2. Deve

Deşt-i Kıpçak coğrafyasında askerî yönden ikmal, ticari yönden ise yük taşımak için kullanılan bir diğer önemli hayvan ise deveydi.¹³⁴⁰ Literatürde Avrasya bozkırlarının soğuk ve nemli bir iklimde olan, özellikle karla kaplı otlak alanlarda develerin kendi başlarına yiyecek temin edememeleri nedeniyle fazla bir yaygınlık kazanmadığını, bu bozkırlarda develerin önem kazanmasının Moğol ve Moğol sonrası dönemlerde gerçekleştiği ileri sürülmüştür.¹³⁴¹ Nitekim develerin Deşt-i Kıpçak coğrafyasının zorlu kış şartlarından korunması için üzerlerini örttükleri bilinmektedir.

Develer, Deşt-i Kıpçak'ta binek hayvanı olarak değil, daha çok yük taşıma amaçlı kullanılıyordu.¹³⁴² Uzun mesafe taşımacılığında oldukça dayanıklı bir hayvan olmasından dolayı develerin ticarete kullanımı ön plana çıkmaktaydı. Seyahatnamelerde Moğolların büyük deve sürülerine sahip olduğu belirtilmişti. Plano Carpinili, Moğollar arasında deve sürülerinin oldukça fazla olduğunu aktarmış¹³⁴³, Barbaro ise Deşt-i Kıpçak'ta devenin en önemli üçüncü hayvan olarak kabul edildiğini ifade etmişti.¹³⁴⁴

Develerin Altın Orda Devleti'inde askerî amaçla savaş esnasında kullanıldığına dair Rus kroniklerinde bilgiler mevcuttur. 1376'da Kazan'ı işgale gelen Rus birliklerine karşı şehri savunan Bulgarlar, savunma pozisyonundayken kuşatmayı delmek için ilk önce Rus ordusuna karşı gök gürültüsü çıkartan patlayıcılar göndermişti. Daha sonra Bulgar askerleri develer üzerinde savaşarak Rus ordusunun atlarını korkutularak paniğe neden olmuştu.¹³⁴⁵ Bu bilgiler Altın Orda'nın alışılmış savaş taktiklerine ek olarak, savaş sırasında develeri kullanarak yeni taktikler geliştirdiklerini göstermektedir.

Altın Orda Devleti'ne Memlükler'den gönderilen hediyeler arasında *nübi* cinsi bir deve bulunmakta olup yüksek hızda hareket edebilen ve ağır yük taşıyabilen bu

¹³⁴⁰ Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, 110.

¹³⁴¹ Vladimirtsov, başlangıçta çoğunlukla Moğol göçebelerinin sığır, koyun, keçi ve at beslediğini, deve yetiştiriciliğinin Cengiz Han'ın Tangut seferinden sonra deve yetiştiriciliğinin önem kazandığını belirtmişti. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı*, 60. Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, 136.

¹³⁴² Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, 137. S.G. Klyashtorny ve T.İ. Sultanov Deşt-i Kıpçak'ta develerin taşımacılıkta kullanımı yönüne işaret ederek, konar göçerlerin tek hörgüçlü deveden ziyade iki hörgüçlü develerin daha yaygın olduğunu dile getirmiştir. Hatta şiddetli soğuklarda iki hörgüçlü deve keçelerle sarılarak korunduğunu söylemiştir. S.G. Klyashtorny, T.İ. Sultanov, *Türkün Üç Bin Yılı*, 332.

¹³⁴³ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 13.

¹³⁴⁴ Giosafat Barbaro, *Doğu'ya Yolculuk*, 40.

¹³⁴⁵ PSRL 11, 25.

develerin,¹³⁴⁶ Altın Orda'nın uzun mesafeli seferlerinde ve askerî lojistik faaliyetlerinde de kullanıldığı düşünülmektedir.

¹³⁴⁶ İbn-i Abdüzzahir, "Siretü'l Melik ez-Zahir", W. de Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler I*, 125.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SAVAŞ PLANLAMASI, STRATEJİ VE TAKTİKLER

Bir savaşa dair teknik ve taktik bilgilere geçmeden önce, savaş ile ilgili kullanılan askerî terimlerin netleştirilmesi ve terimler arasındaki farklılıklarının gösterilmesi, kavram karmaşası yaratmamak adına önemlilik arz etmektedir. Savaş (harp), Clausewitz'in tanımına göre düşmanı mağlup etmek ve direnç gösteremeyeceği bir duruma sokmak amacıyla, düşmanı irademizi kabule zorlamak için bir kuvvet kullanma eylemi¹³⁴⁷ olup, iki milletin veya milletler topluluklarının (ittifakların) maddi ve manevi güçlerinin birbirleriyle ile çarpışmaları¹³⁴⁸; veya karşılıklı imhası anlamına da gelmektedir. Muharebe ise, tüm savaşın küçültülmüş bir örneği olarak görülmüş, savaş faaliyetinin ana unsurunu teşkil eden, düşmanın imhası veya mağlup edilmesi için yapılan çarpışmalardır.¹³⁴⁹

Strateji ise Moltke'nin tanımına göre, *"Bir generalin kendisine verilen araçları elindeki hedefler doğrultusunda pratik bir şekilde uyarlanması"* olarak tanımlanmıştır.¹³⁵⁰ Liddle Hart'a göre ise bu kavram, *"Politikanın amaçlarını yerine getirmek için askeri araçları dağıtma ve uygulama sanatı"* olarak görülmüş, bu askerî gücün uygulanması doğrudan savaşa dönüştüğünde, bu savaşın düzenlenmesi ve kontrol edilmesi ise "taktik" olarak adlandırılmıştır. Bu iki kavram kaynaklarda genel olarak ayrı kategoriler olarak ele alınsa da, Liddle Hart bunların tamamen farklı olmadığını, bu kavramlardan birinin diğerini etkilediğini ve birbirleriyle iç içe olduğunu ileri sürmüştür.¹³⁵¹ Strateji ile taktik arasındaki bu bağlılığa karşın, iki kavram arasındaki temel fark stratejinin siyaset ile yakın bir ilişkisinin olması, taktiğin ise siyasetle arasında bir bağlılığın bulunmaması olup, stratejinin savaşa hazırlık aşamasında önemliken, taktik ise savaş esnasında uygulanırken önemli hale gelmektedir.¹³⁵²

Sun Zi bir komutan ile hükümdar arasındaki yakınlığı, bir ülkenin güçlü olmasının ön koşullarından biri olarak görmüştür, ancak savaş koşullarını ve ordunun düzenini bilmeden taktik belirleyen hükümdarların orduyu tehlikeye attığını belirtmişti.¹³⁵³

¹³⁴⁷ Clausewitz, *Savaş Üzerine*, 29,30.

¹³⁴⁸ Orhan Ergüder, *Harp Tarihi*, (Ankara: Harp Okulu Basımevi, 1959), 11.

¹³⁴⁹ Clausewitz, S. 237, 250.

¹³⁵⁰ Liddle Hart, *Strategy*, (New York: First Meridian Printing, 1991), 320.

¹³⁵¹ Liddle Hart, *Strategy*, 321.

¹³⁵² Ergüder, *Harp Tarihi*, 34.

¹³⁵³ Sun Zi, *Savaş Sanatı*, 8.

Clausewitz stratejiyi “*Savaşın amacına ulaşmak için muharebenin kullanılması*” şeklinde tanımlamış, savaş harekâtının tamamı için bir hedef belirlenmesini savaş planının yapılmasını, harekâtların savaş hedefiyle ilişkilendirilmesini seferlerdeki muharebelerin düzenlenmesini strateji ile ilişkilendirmişti. Bu doğrultuda düşünüldüğünde strateji temel bir amaç için yapılan bir hesaplama ve planlama işi olarak görülmelidir. Sun Zi bir ülkenin ölüm kalım yeri, varlık yokluk meselesi olarak görülen savaşa dair hesapların muhakkak yapılması gerektiğini belirtmiş, savaş stratejisini belirlemede yol (ülkü birliği), gök (iklim ve mevsimsel şartlar), yer (mesafe, tehlikelilik durumu), komutan (cesaret, liderlik, ciddiyet, erdemlilik), kural (askeri birliklerin örgütlenmesi, hiyerarşi, harcamalar vb.) gibi kavramların savaşı kazanmak için muhakkak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştı.¹³⁵⁴

Ayrıca strateji “*Önemli askerî harekâtı ve askeri faaliyetlerin, planlanması ve idaresi, bilhassa muharebeye bilfiil katılmayan yahut direkt olarak düşman ateşine maruz bulunmayan birliklerin maharetli bir şekilde kullanılması ve ikmal, taarruz, savunma veya çekilme faaliyetlerine en elverişli nokta veya hatların emniyet altında ve elde bulundurulması fenni*” olarak tanımlanmıştı. Söz konusu askerî kuvvetlerin, savaş aletlerinin ve vasıtalarının savaşın kazanılmasını sağlayacak şekilde kapsamlı olarak organize edilmesi ve etkin bir şekilde kullanılması bir sanat olarak görülmüştür.¹³⁵⁵

Taktik kavramı, “*Stratejinin hedefine ulaşması için elde mevcut kuvvet, silah ve araçların muharebe sahasında düşmana karşı en iyi bir şekilde tesir sağlamasını mümkün kılmak, buna mukabil düşmanın tesirlerinden az zarar göreceği şekilde kullanmak, usul ve kaidelelerinden bahseden müspet bir ilim*” olarak tanımlanmıştır. Bu kavram, düşman kuvvetlerine yakın temasın mümkün olabileceği mesafelerde askeri birliklerin optimum şekilde kullanılmasına dayanır.¹³⁵⁶

Türk-Moğol askerî stratejisinin dayandığı temel yapı taşlarından biri, yüksek hız (yüksek hareketlilik- manevra) kabiliyetiydi. Orduların süvari temelli olması, kullanılan atların dayanıklı, coğrafya şartlarına uygun, güçlü ve hızlı olması, at yetiştiriciliği ve at üzerindeki harp etme yeteneği ve bir savaş teçhizatı olarak at sayılarının fazlalığı, yüksek hız stratejisinin dayandığı temel noktalardı. Timoty May’de bu hususa değinerek, Moğol

¹³⁵⁴ Sun Zi, *Savaş Sanatı*, 1.

¹³⁵⁵ Ergüder, *Harp Tarihi*, 29-30.

¹³⁵⁶ Ergüder, *Harp Tarihi*, 33.

atlarının sayıca ve dayanıklılık açısından üstünlüğüne dikkat çekmiş, bir Moğol askerinin 3 ila 5 ata sahip olduğundan her an hareket edebilme yeteneğinin bulunduğunu vurgulamıştı.¹³⁵⁷

Moğol savaş stratejisinde savaş planlamasının detaylı olarak yapılması ve komutanların bir zaman planlaması içerisinde büyük bir ciddiyetle hareket etmeleri; bir ülkeye ve coğrafyaya düzenlenen seferlerde, farklı yönlerden kollar halinde ilerlenmesi düşman birliklerine ve askeri yeteneklerine karşı istihbarat toplanması ve düşman merkez ordusunun yok edilmesi, yine aynı şekilde düşman liderlerinin takibe alarak düşmanın yönetici sınıfının ortadan kaldırılmasının genel stratejik prensipler olarak benimsemişlerdi. Ele geçirilen ülkelerden ve milletlerden edindikleri yeni askerî bilgi, silah ve savaş teknolojilerini hızla benimseme ve bunları savaşlarda kullanma pratiğini benimsemişlerdi.¹³⁵⁸

3.1.Moğolların Temel Savaş Konsepti: Satih Hakimiyeti Stratejisi

13. ve 15. yüzyıllarda Deşt-i Kıpçak bölgesinde uygulanan savaş stratejileri ve taktikleri, göçebe bozkır kültürünün askerî pratiğiyle şekillenmişti. Bu bağlamda, bölgeyi ele geçiren Moğollar ve ardından hâkim olan Altın Orda Devleti'nin savaş konsepti, belirli temel prensiplere sahip olup bu temel harp prensipleri hız, ani saldırı, yüksek manevra kabiliyeti, ileri düzeyde koordinasyon yeteneği olarak sayılabilir. Bu prensiplerin eş güdümlü, yüksek bir koordinasyon seviyesinde uygulanması, düşmanı etkisiz hale getirmekte, yüksek düzeyde başarıyı getiren nedenlerden biridir.

Taarruz odaklı bir savaşma modeline sahip olan Moğollarda, bu yaklaşım; düşmanı hazırlıksız yakalama, geniş alanlara yayılan ani saldırılar ile düşmanın her yönde direncini kırma, savaşın süresini kısa tutma gibi konulara odaklanıyordu. Bu doğrultuda, manevra kabiliyetinin yüksek tutulması büyük önem arz etmekteydi. Taarruzun geniş alana yayılması ile yerel birliklerden elde edilen askerler ile bozkır orduları güç kazanmaktaydı. Ordunun güç kazanmasında bir diğer önemli husus ise savaş ilerleyişinde ikmal üslerinin ele geçirilen bölgeler üzerinde kurulmasıydı.¹³⁵⁹ Aynı zamanda stratejik bir gereklilik olan bu yöntemle, hafif süvariye dayalı ordu yapısına sahip bu orduların bir askerî harekatta en önemli unsurlardan biri olarak görülen ordunun lojistiğinin ve ikmalinin devamlı temini,

¹³⁵⁷ May, *Moğol Savaş Sanatı*, 144.

¹³⁵⁸ May, *Moğol Savaş Sanatı*, 144-149.

¹³⁵⁹ Svechin, *Evolutsiya voyennogo iskusstva*, 147.

bakımı, idamesi kolaylıkla sağlanıyordu.¹³⁶⁰ Düşman topraklarında üsler kurulmasının sağlanması, gerideki ikmal yollarına kıyasla daha pratik ve hızlı temin ve tedariki sağlamaktaydı. Bu husus, ordunun ilerlemesiyle birlikte ortaya çıkabilecek ikmal ve iaşe problemlerinin üstesinden gelmek açısından önem arz etmekteydi. Ordu ilerleyişini sürdürdükçe ana üsse olan mesafe artacağından, malzeme taşıma sorunu ortaya çıkacağından zaman ve güç kaybına yol açardı. Bu nedenle bozkır orduları için ikmal üslerinin düşman topraklarında kurulması yaygın olarak başvurulmuş bir stratejiydi. Bu sayede düşmanın maddi ve insan kaynağı kullanılmış, yeni üsler ve karargahlar kurulabilmişti. İlerleyen ordunun asker kaybının da bu sayede takviye edilerek yenildiği bilinmektedir.

Bozkır tipi mobilize savaşma doktrini, merkezi komuta yapı ile uyumlu, sahada taktik düzeyde bağımsız hareket edebilen birliklerin eş zamanlı ve koordineli hareketine dayanmaktaydı. Bu savaşma yönteminde, tek parça (yekpare) bir ordunun doğrudan cephe hattına sevk edilmesi yerine, birlikler geniş araziye dağıtılmakta, farklı yönlerden gelen birliklerle karşılaşan düşman birlikleri şaşkınlığa uğramakta ve mukavemet gücü azalarak nereye yöneleceğini dahi tayin edemez hale gelebiliyordu. Geniş araziye dağılan kollar belirli zamanlarda birleşebilmekte ve böylelikle kollar arasındaki bölgelerde (satıhlarda) alan hakimiyetini gerçekleştirilmekteydi. Bozkır ordularına özgü bu yöntem tarafımızca *satih hakimiyeti stratejisi* olarak adlandırılmıştır. Savaş stratejisinin hat savunması/saldırısından, satih savunmasına/saldırısına geçişinin yakın tarihteki en önemli örneğini Sakarya Meydan Muharebesi'nde görülmektedir. Ulu Önder Mustafa Kemal Paşa Yunan saldırısına karşı, 26 Ağustos 1921 tarihinde komutasındaki birliklere, “*Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır, o satih bütün vatandır.*” emrini vermiş, bu emirden sonra yapılan taktik değişimler, savaşın Türk ordusu lehine dönmesinde kritik düzeyde etkili olmuştu. Moğollarda görülen satih hakimiyeti stratejisi daha çok taarruz odaklı gerçekleştirilmişti.

Başta bir arada hareket eden birlikler bu yapının ana kısmını (gövdesini) oluşturmakta, takip eden süreçte ise bir ağacın dallara ayrılmasına benzer şekilde birlikler kollara ayrılarak harekât alanına farklı yönlerden yayılmaktalardı. Savaşta olası bir mağlubiyet, ordunun bir koluna etki ederken; diğer kollara etki etmemekte, bu da ordu genelindeki moral ve motivasyona büyük bir olumsuz etki yaratmamaktaydı. Aksine, bu

¹³⁶⁰ Ergüder, *Harp Tarihi*, 66.

birliklerden biri mahalli olarak etkisiz hale getirilse de, diğer birlikler süratle manevra yaparak oluşan boşluğu doldurabiliyordu. Bu taktikle, birlikler geniş arazide birbirinden bağımsız hareket etse de birlikler arası iletişim ağı ve koordinasyon oldukça güçlü şekilde sağlanmaktaydı. Bu sayede, harekât üssünden sevk edilen birlikler farklı yönlere dağıtılarak araziye yayılabilmekte, ordu tam kontrolü olmayan düşman coğrafyasında daha güvenli biçimde ilerleyebilmekte ve muharebeyi daha az zayıyla atlatarak, stratejik hedefe ulaşılması mümkün hale gelmekteydi.

Bu stratejinin uygulanmasında sefere çıkılan bölgeler hakkında coğrafi, sosyolojik ve istihbari bilgilerin toplanması önemlilik arz etmekteydi. Moğollar, yerel kılavuzlarla, keşif birlikleriyle, öncü birlikleriyle, yerel casuslarla, tüccarlarla bu bilgileri edinmekte ve taktik planda bu bilgilerden yararlanılmaktaydı. Bölge genelinde yaşayan halkın kültürü, dini inancı ve politik gelişmeler ve sosyolojik kırılma noktaları da askeri stratejinin uygulanmasında etkili idi.

Satın tamamına yayılarak ilerleyen ve düşmanın tüm kaçış yollarını kapatarak, karşılarına çıkan bu strateji ile ordu birlikleri, düşman birliklerine ve halkına, savaş esnasında ve saldırı sürecinde önemli bir psikolojik üstünlük kurmaktaydı. Bilinçli olarak kullanılan bu yöntemle, yenilmez, her an düşmanın karşı tarafına dikilebilen, acımasız, hızlı, sert bir imaj oluşturulmakta, düşmana ve saldırılan bölgeye ‘teslim olmaktan başka çare yok’ mesajı verilmekte idi. Bu imajın oluşması, harp hileleri ile desteklenmiştir. Bu doğrultuda savaşmadan önce düşman halkı arasında ajanlar vasıtasıyla propaganda yapılmakta, asker sayısının abartılarak söylenmekte, halk arasında efsanevi ve korkutucu hikayeler yayılmaktaydı. Savaş esnasında da ani baskın ve yıldırma hareketleri ile, satın tamamında farkı yönlerden yapılan hamlelerde, bu strateji psikolojik harp unsurlarını da ihtiva etmekteydi.

Moğollar *satın hâkimiyeti stratejisi* olarak adlandırdığımız bu stratejiyi, Cengiz Han zamanında Çin’in ele geçirilmesinde, Türkistan coğrafyasının ele geçirilmesinde, Deşt-i Kıpçak coğrafyasının ve Doğu Avrupa’nın ele geçirilmesinde büyük bir maharetle uygulamışlardı. Az sayıda asker ile dünyanın en geniş hakimiyet alanına sahip olunmasının arka planında, bu stratejinin yattığı düşünülmektedir.

3.2.İstihbarat Toplanması

Savaş sanatında düşmana dair her bilgi bir hazineydi, askerin hayatta kalmasını, ordunun ise başarı kazanmasını sağlayan bir anahtar görevi görürdü. Bir hükümdar veya komutan bahsi geçen bu bilgileri, gerek kendi askerleri yahut ajanları vasıtasıyla gelen, gerekse düşman tarafındaki ajanlardan alınan istihbaratlar ile edinirdi. İstihbarat, askerlik sanatının vazgeçilmez unsurlarından birisi olup aldatma sanatı olan savaş için, alınan her bilgi savaşın başarısını doğrudan etkileyebilmekteydi. Sun Zi savaşta başarı kazanmak için olacakları önceden bilmeyi bir şart olarak görmüş ve bu öngörünün astroloji, fal ve benzeri akıl dışı yollar vasıtasıyla değil, ancak düşmanın durumunu bilen insanlar aracılığıyla elde edilebileceğini söylemişti. Bu doğrultuda erdemli bir komutanın casus kullanmasının önemini vurgulamış ve bu casusların “*yerele casus, düşmanın içindeki casus, taraf değiştirmiş casus, ölü casus, canlı casus*” olmak üzere beş çeşide ayırmış, casus kullanabilmeyi büyük bir hikmet ve maharet olarak görmüştü.¹³⁶¹

Türk-Moğol askerî geleneğinde istihbarat toplanmasına oldukça önem verilmiş olup, sefer öncesinde, sefer esnasında ve sefer sonrasında her aşamada alınan istihbarat, askerî kararlara yön vermişti. Cengiz Han’ın “*Çok olan korkutur, derin olan öldürür.*”¹³⁶² sözü de bir yönüyle düşmanı alt etmede istihbaratın önemini vurgulamaktadır.

Tek başına askerî güç bir savaş kazanmak için yeterli olamayabilirdi. Bu askerî gücün doğru bilgileri aktaran güçlü bir istihbarat ile desteklenmesi, bir orduyu başarılı kılan en önemli faktörlerden biriydi. Askerî faaliyetler için istihbarat toplanması, farklı yollardan gerçekleştirilmekteydi. Bu bağlamda istihbarat elde etmeyi sağlayan unsurlardan birisi de keşif faaliyetleriydi. Savaş öncesi ve savaş esnasında düşmanın hareket yönünü, mevkiisini, nerede konumlandığını, sayısını, düşmanın durumunu öğrenmek için karavullar görevlendirilmişti. Altın Orda Devleti’nin iç mücadelelerinde de bu keşif birliklerine rastlanmaktaydı. Emir Nogay’ın Tokta Han ile mücadelesinde iki ordunun birbirinden iki günlük mesafede bulunduğu sırada Nogay, Buka isimli bir komutanın liderliğinde yüz kişilik bir süvari birliğini Tokta’nın ordusunun asker sayısını ve yerini öğrenmek için keşfe göndermişti.

İstihbarat elde etme yöntemlerinden birisi de casusların kullanımıydı. Sun Zi’nin casus sınıflandırmasına göre düşman toprağından yaşayan casuslar yerel casus olarak

¹³⁶¹ Sun Zi, *Savaş Sanatı*, 41-42.

¹³⁶² *Moğolların Gizli Tarihi*, 198.

bahsedilmiş olup bu türden casuslara Moğollarda ve ardılı Altın Orda'nın istihbarat faaliyetlerinde de rastlanmaktaydı. Moğollar düşman topraklarında yaşayan casuslarla, düşmanın politik durumunu, tahkimatlarının durumunu öğrenme, düşmanın savunmasız bölgelerini tespit etme amacıyla, halkın içinden bilgileri topluyorlardı. ¹³⁶³

Cengiz Han Kerayit hükümdarı Ong Han'ın hizmetindeki çobanların (Kişilik ve Baday adlı çobanların) Cengiz Han'a planlanan suikast planını kendisine haber vermesi ¹³⁶⁴ düşman toprağında yerel casus bulundurmaya örnek teşkil etmekteydi. Yerel casusların kullanımına dair bir başka örnek ise, Moğol ordusunun Otrar'ın kuşatırken görülmüş, kuşatmada Karaca adlı Harzemşah askerini şehir hakkında bilgi almak için kullanmışlardı. ¹³⁶⁵ Moğollar düşmanın ordusunun içerisinden veya yönetim kadrosundan da casuslar devşirirdi. Çinli elçi Shao Hung, Kin Hanedanlığı'na bağlı Jun Jun birliklerinin Moğolların tarafına geçerek Kin Hanedanlığı'nın taarruz planlarını haber vermesi bu devşirme yönteminin bir örneğiydi. ¹³⁶⁶

Düşmana yanlış bilgi vermek de Türk-Moğol devletlerinin uyguladığı istihbarat taktiklerinden biriydi. Bu tarz bir istihbari faaliyet, Altın Orda'da 15. yüzyılın ilk yarısında Edige'nin oğlu ile Altın Orda adına Harezm bölgesinin yöneticisi Emir Mübarekşah'ın Timurlu sultanı Şahruh' karşı mücadelede görülmüştü. Şahruh'un Harezm'i kuşatmak için ordu sevketmesiyle Mübarekşah'ın savunması neticesiz kalmıştı. Buna karşılık, Altın Orda birlikleri geceleyin, Edige ve diğer Cengiz oğullarının geldiğine dair bir söylenti yaymış ve davullar çalmaya başlamıştı. Bu söylentinin yayılması Şahruh'un Harezm kuşatmasını kaldırarak birliklerini geri çekmesine sebep olmuştu. ¹³⁶⁷ Böyle bir bilgi yayma savaşın o anki gidişatını değiştirebiliyordu. Düşmana yanlış bilgi verme bazen de elçilik faaliyetleriyle gerçekleştirilirdi. 1395 yılında Timur'un Toktamış Han'a karlı yürüttüğü sefer sırasında, Derbent'e doğru ilerlerken Timur barışçıl niyetlerle Toktamış'a elçilik heyeti göndermiş ancak bu heyetin amacı dezenformasyon yaymaktı. ¹³⁶⁸

¹³⁶³ Altay Tayfun Özcan, "Chronica Maiora'da Moğollar'a Dair Kayıtlar", 42-43. Yavuz Delibalta, "Moğollarda İstihbarat Faaliyetleri", Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 25 (2021), 791.

¹³⁶⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, 91-92, Delibalta, "Moğollarda İstihbarat Faaliyetleri", 791.

¹³⁶⁵ Delibalta, "Moğollarda İstihbarat Faaliyetleri", 793.

¹³⁶⁶ Shao Hung, "Meng Ta Pei Lu (Moğol Tatarlarının Umumî Tarihi)", 54-55. Delibalta, "Moğollarda İstihbarat Faaliyetleri", 793.

¹³⁶⁷ "Iz sochineniya Abd-ar-razzaka Samarkandi", V.G Tizengauzen, *Zolotaya Orda v istochnikak*, 377.

¹³⁶⁸ Seleznev, *Elita Zolotoy Ordı*, 185.

Tüccarlar da istihbarat ve casusluk faaliyetlerinde faaliyet gösteriyorlardı. Moğol İmparatorluğu'nun uçsuz bucaksız sınırlarında tüccarlar, yol boyunca edindikleri bilgileri taşıyamaları sebebiyle karar alma süreçlerinde etkili olabiliyorlardı. Cengiz Han, Türkistan ve Çin arasındaki ticareti kontrol eden Müslüman tacirleri, Harzemşahlar hakkında istihbarat edinmek için sıkça elçi ve casus olarak kullanıyordu.¹³⁶⁹ Benzer şekilde Altın Orda'da da tüccarlar bilgi toplamak için kullanılırdı ve yerel halkla olan temasları ve ticaret yolları boyunca yaptıkları gözlemler sayesinde istihbarat faaliyetlerinin önemli bir unsuru haline gelmişti.¹³⁷⁰ Tüccarlardan istihbarat toplamak sadece Altın Orda'da değil düşmanları olan Rus knezliklerinde de yaygın bir uygulamaydı. Nitekim Dmitry'nin Kulikovo Savaşı önce Altın Orda emiri Mamay'ın ordusu ve gücü hakkında tüccarlardan bilgi toplandığına dair kayıtlar bulunmaktadır.¹³⁷¹

Diplomatik yollar aracılığıyla gözlem ve bilgi toplama da yürütülen istihbarat faaliyetlerinden biriydi. Bu bağlamda Toktamış Han, Timur'un faaliyetlerini hakkında bilgi edinmek için Celâyiri sultanı Ahmet Celâyiri'ye elçi göndermişti, Toktamış'ın elçisi, Timur'un askerî faaliyetleriyle ilgili siyasi durum ve coğrafi koşullar hakkında önemli bilgiler toplayarak rapor etmiş ve hükümdara sunarak onun karar alma süreçlerinde etkili olmuştu.¹³⁷²

Düşmanın bu durumu kendi lehine kullanmasını önlemek için elçilikler aracılığıyla Altın Orda'da görevli diplomatlar titizlikle takip edilir ve faaliyetleri hakkında bilgi merkeze iletilirdi. Plano Carpinili'nin Altın Orda'nın emiri Kuremsa'nın bölgesini¹³⁷³ ziyareti sırasında sürekli gözetim altında tutulduğunu, kendisine kılavuzların eşlik ettiğini ve Kuremsa ile yaptığı görüşmenin içeriğini kendisi henüz Han'ın (Batu'nun) huzuruna çıkmadan merkeze iletmesi için görevli kimselerin olduğunu dile getirmesi¹³⁷⁴ Carpinili'nin de böylesi bir takibata uğradığını göstermektedir.

¹³⁶⁹ Delibalta, "Moğollarda İstihbarat Faaliyetleri", 792.

¹³⁷⁰ Altın Orda'da tüccarların elçilik hizmetinde de bulunduğu örnekler mevcuttur. 1337 yılında Altın Orda 1337 yılında Altın Orda tüccari Muzaffer adındaki tüccar Memlük sarayına gönderilen elçilik heyetindeydi. Seleznev, *Elita Zolotoy Ordı*, 133.

¹³⁷¹ Mualla Uydu Yücel ve Ainagul Sagınayeva, "Altın Orda-Rus Mücadelesinin Edebiyata Yansıması: Zadoşına Destanı", 155.

¹³⁷² Hayrunnisa Alan, "Timurlular Dönemi", Başlangıcından Günümüze Türkiye Azerbaycan İlişkiler, ed. İbrahim Tellioğlu, (Ankara: TTK Yay., 2023), 124-126.

¹³⁷³ Kuremsa'nın bölgesi Dnyeper Nehri'nin sağ kıyısında yer almaktaydı.

¹³⁷⁴ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 104, 106, 107.

Posta teşkilatlarının faaliyetleri de istihbarat için son derece önemli olup Moğollar'daki gelişmiş posta teşkilatı istihbarat faaliyetleri için önemli avantajlar sağlamıştı. Posta teşkilatları, bilgilerin hızlı aktarılmasını sağlayarak düşman hakkında bilgi toplama ve düşman hareketlerini izleme konusunda da etkiliydi.¹³⁷⁵ Posta teşkilatındaki ulaklar düşman tarafından elde edilen bilgileri hızlı bir şekilde komutanlara iletmek konusunda etkiliydi. 40-50 kilometre de bir posta istasyonları kurularak haberciler bu istasyonlarda at değiştirerek durmaksızın bilgiler taşıyorlardı.¹³⁷⁶ Moğollarda geliştirilen posta teşkilatı sistemi (yam) Altın Orda'da devam ettirildi. Posta teşkilatının başındaki kişi de istihbarat toplama açısından önemliydi. Bu sebeple Özbek Han'ın hükümdarlığı döneminde, 1338 yılında Memlükler'e gönderilen elçilik heyetinin üyeleri arasında Sartaktay isimli posta teşkilatının başkanı da yer alıyordu.¹³⁷⁷

3.3.Kurultay (Kengeş) Kararı

Bozkırda hüküm süren Türk-Moğol devletlerinin savaş stratejisinde karar almada belirleyici unsur kurultaydı. Kurultayda savaşa dair temel strateji belirlenir ve savaş yöneten komutanlar tayin edilirdi. Bunun yanında sefer esnasında birliklerin birleşme noktaları ve zaman çizelgesi planlanırdı. Bu kararlar verilmeden önce düşmanın ordusu, coğrafyası, siyasi, sosyal ve ekonomik durumu hakkında yeterli seviyede istihbarat bilgisi toplanır ve yapılan değerlendirmeler sonucunda savaş ilan edilirdi.¹³⁷⁸ Kurultay sadece bir karar alma ve planlama süreci değil, alınan kararların ve planların uygulamaya geçirilmesinin koordinasyon merkezi idi.

Geleneksel yasama ve askerî danışma organı olan kurultayın en önemli işlevi han seçimi idi. Kurultay, oğlanlar, damatlar ve bazen prensesler gibi hanedan üyelerinin ve tümen komutanları ile binbaşılar gibi üst düzey komutanlar¹³⁷⁹ ve vassal devletlerin prenslerinin katılımıyla gerçekleşirdi.¹³⁸⁰ Alınan kararların yasalara uygun olması gözetilmekte olup bu durum, Cüveyni tarafından “*Sonra bütün yasaları tomarlara yazdılar. Ona Yasa- nâme-i buzur (Büyükyasa-nâme) adını koydular. Onu şehzadelerin hâzinesinde*

¹³⁷⁵ Delibalta, “Moğollarda İstihbarat Faaliyetleri”, 795-799.

¹³⁷⁶ Delibalta, “Moğollarda İstihbarat Faaliyetleri”, 796.

¹³⁷⁷ “İz biografii sultana El'melik-Ennasyra”, V.G., Tizengauzen, *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 120.

¹³⁷⁸ May, *Moğol Savaş Sanatı*, 144-145. Vorontov, “Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)”, 189.

¹³⁷⁹ Kerulen Nehri'nde bulunan Kode'u adasında devletin bütün kadrolarının bulunduğu geniş katılımı Ögeday Han ilan edildi. *Moğolların Gizli Tarihi*, 190-191.

¹³⁸⁰ Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, 148.

*bulunmasına karar verdiler. Bir han ordu sevk edeceği veya şehzadelerle meşveret edip karar vereceği zaman o tomlarları getirip ona göre karar verirdi. Ordu teşkili, şehirlerin yıkılması ve imar edilmesi gibi işler de ona dayanılarak yapılırdı.”*¹³⁸¹ şeklinde aktarılmıştı. Bu ifadeden yola çıkarak, Han’ın sefer kararı alması ve seferin planlanması sürecinde yazılı hale getirilen yasalara göre karar verdiği, önceki alınan kararları dikkate aldığı ve bu hususlara göre sefere yön verdiği anlaşılmaktadır. Bu bilgilere ek olarak sefer kararının meşruiyeti için, sefer öncesi yapılan istişareler de büyük önem taşımaktaydı.

Kurultayda karar aşamasında, düşman topraklarını coğrafi koşulları, askerî ve silah gücü, şehir yapısı, düşmanın politik durumu, sosyal yapısı gibi detaylı bilgiler toplanarak kurultaya bir istihbarat raporu şeklinde sunulurdu.

Seferin komuta kadrosu da kurultayda belirlenirdi. Plano Carpinili’nin, Moğollarda askerî komutaya dair “*Ordunun tamamının başına iki veya üç dük tayin edilir. Ancak sevk ve idare bir kişidedir.*”¹³⁸² ifadesinden, ordunun başına birkaç üst rütbeli komutan atandığı fakat bir komutanın baş komutan olarak sefere liderlik ettiği anlaşılmaktadır. Moğollarda sefere liderlik eden komutan ile kol komutanları da kurultayda belirlenirdi. Nitekim, II. Deşt-i Kıpçak seferi için 1235 yılında toplanan kurultayda alınan kararlar, bu hususu desteklemektedir. Batu, Buri, Güyük ve Möngke gibi pek çok hanedan üyesi görevlendirilmiş ve bu komutanlar arasında Batu başkomutan olarak tayin edilmişti.¹³⁸³

Deşt-i Kıpçak coğrafyasında Altın Orda yönetiminde de sefer için seçilen komutanlar benzer bir istişare sürecinden geçerek atanmıştı. 1252 yılında Sartak Han’ın emriyle Rusya seferi için Altın Orda emirlerinden Nevruy başkomutan, diğer emir Alabuga ve Katian ise onun yanında atanan diğer komutanlardı.¹³⁸⁴ Bir başka örnekte ise, 1274-75 yıllarında Litvanya seferine Mengü Timur Han kurultay kararı gereği, Yagurçin isimli komutanı seferin başkomutanlığa tayin etmiş, sefere Rus knezlerinin prensleri de dahil edilmişti.¹³⁸⁵

¹³⁸¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 85.

¹³⁸² Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 73.

¹³⁸³ Büyük oğulların bu sefere gönderilmesi önerisini sunan Çağatay idi. “Büyük oğulların seferber edilmesi hakkındaki bu fikir, esas itibariyle ağabeyim Ça’adai’dan çıkmıştır. Ça’adai bana, Sube’etai’ya yardımcı olarak kendisinin büyük oğlu Buri’yi harbe göndereceğini ve (herkes) büyük oğlunu gönderirse ordunun çok kuvvetleneceğini söylemişti. Ordu sayı bakımından büyük olursa, azametli ve kuvvetli olur. Orada bize düşman olan birçok devlet ve birçok savaşçı halklar vardır. Onlar öyle halklardır ki, kızdıkları zaman kılıçları ile kendi kendilerini öldürüyorlar. Söylendiğine göre onların kılıçları da keskindir”. *Moğolların Gizli Tarihi*, 191-192.

¹³⁸⁴ Seleznev, *Elita Zolotoy Ordı*, 31, 102.

¹³⁸⁵ PSRL 10, 211, Seleznev, *Elita Zolotoy Ordı*, 224.

Başka bir seferde ise Mengü Timur, oğlu Tudan'ı (Dyuden) 1293'te Vladimir Knezliği'ne düzenlediği sefer için başkomutan olarak atamış, bu orduya diğer Rus knezliklerinden gelen prensler de katılım göstermişlerdi.¹³⁸⁶ 1287-88 Altın Orda birliklerinin Polonya ve Macaristan seferlerini başkomutan olarak Tula Buka Han ve yardımcı olarak da Emir Nogay komuta etmişti.¹³⁸⁷

Kurultay'da planlanan en önemli hususlardan birisi de harekât planıydı. Harekât planı harbin ana hedefleri doğrultusunda, mevcut silahlı kuvvetlerin en iyi şekilde nasıl sevk ve idare edileceğini tespit etmekte olup bu doğrultuda, politik durum, silahlı kuvvetlerin hedefi, gerekli malzeme ve silah donanımı, askeri destek unsurları, birliklerin toplanacağı ve konuşlanacağı mevkiilerin tespiti, düşmanın imkân ve kabiliyeti, keşif ve istihbarat faaliyetleri gibi hususların belirli bir zaman çizelgesine göre yürütülmesidir.¹³⁸⁸

Kurultayda planlamalar yapıldıktan sonra alınan kararların manevi yönden meşruiyeti fal bakma gibi geleneksel yöntemlerle sağlanırdı. Türk-Moğol bozkır geleneğinde kürek kemiği ve aşık kemiği kullanılarak bakılan fallarla gelecekteki olayların tahmin edilebileceği düşünülüyordu.¹³⁸⁹ Moğolların bu konudaki faaliyetleri Çinli elçiler raporlarında “*koyun kürek kemiğine, kızgın bir demir çubuk geçirerek fala bakarlar; çıkan fala göre taarruz ve geri çekilme, öldürme ve muharebe işleri için son karar alınır.*” şeklinde yansımıştı.¹³⁹⁰ Görüldüğü gibi, bazı zamanlarda fal bakma uygulaması bir prosedür olmanın çok daha ötesinde, alınan taktiksel kararları bile etkileyebilecek bir etki alanına sahipti.

Kurultay'ın savaş zamanı dışındaki işlevi mevcut birliklerin denetimi idi. Hanlar kurultay zamanlarında üst düzey komutanların toplanmasıyla birlikte birlikleri gözden geçirebilmekte, bu sayede ordunun sürekli hazır halde olmasını sağlamaktaydı.¹³⁹¹ İbnu'l Abdüzzahir'in aktarımına göre, Berke Han'ı ziyaret eden Memlük elçileri Altın Orda ordusunun tam teçhizatlı bir şekilde askeri denetiminde bulunmuşlardı.¹³⁹²

¹³⁸⁶ Seleznev, *Elita Zolotoy Ordı*, 188. Özcan, *Moğol- Rus İlişkileri (1223-1341)*, 296-297.

¹³⁸⁷ Seferlerin detaylı analizi için bakınız: Özcan, *Moğol- Rus İlişkileri (1223-1341)*, 276-289.

¹³⁸⁸ Ergüder, *Harp Tarihi*, 64-65.

¹³⁸⁹ Recep Yaşa, “Türklerde Animist Düşüncenin Yansımaları: Kürek Kemiği ve Aşık Kemiği Falı”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, Sayı 3 (2016), 1. f

¹³⁹⁰ Shao Hung, “Meng Ta Pei Lu (Moğol Tatarlarının Umumî Tarihi)”, 68.

¹³⁹¹ İzmaylov, “Organizatsiya Voyska”, 413.

¹³⁹² “Iz sochineniya Ibn abd-az-Zakhyra”, V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v istochnikakh*. İzmaylov, “Organizatsiya Voyska”, 413.

3.4. Ordunun Toplanması

Moğol İmparatorluğu'nda ve ardılı olan Altın Orda Devleti'nde sefer hazırlıkları toplumun bütün kesimlerini ilgilendiren, toplumsal bir organizasyon ile yapılan bir süreçti. Dolayısıyla ordunun toplanmasında istenilen yere hedeflenen zamanda, belirlenen asker sayısı ile ulaşılması önem arz etmekteydi. Nitekim Cengiz Han'ın yasalarına bağlı bir ordu düzeninde ordunun toplanma sürecinde komutanlara ciddi sorumluluklar düşmekteydi. Cengiz Han'ın “*Tümen beyleri, binbaşı ve yüzbaşılar askerlerini disiplin altında savaşa hazır bir şekilde tutmalıdır ki, emir verildiği her an gece gündüz fark etmeksizin derhal ata binebilsinler.*” şeklindeki yasası¹³⁹³ ordunun her an hazır bir yapıda kurulması esasına dayanıyordu. Türk-Moğol devletlerinde ordunun koordinasyonunda kritik rol oynayan ordu müfettişleri (tavacılar) aracılığıyla merkezden gelen emirlerin birliklere ulaştırılmasını sağlayan bir uygulama bulunuyordu. Bu uygulama *möçelka* adı verilen emirlerin yerine getirileceğine dair yazılı bir emir-taahhüt belgesi ile işliyordu.¹³⁹⁴ *Möçelka*, bir kişinin yemin ederek sözleşmeyle getirilen belirli bir yükümlülüğü kabul ettiğini gösteren ve senet işlevi gören hukuki bir belge¹³⁹⁵ olup bir komutanın bu belgeyi alması, ilgili komutanın emre uyacağı ve belirtilen noktada askeri birlikleriyle hazır bulunacağı anlamına geliyordu. Ordu müfettişleri (tavacı) bu belgeyi geri götürerek komutanın emre itaat edeceğini merkezi yönetime bildirmekteydi.

Bu sistem sayesinde, büyük bir ordunun organize şekilde toplanması ve askerlerin görev alanına sevk edilmesi sağlanıyordu.¹³⁹⁶ Emir alan komutan, yazılı olarak taahhüt verdiği için sorumluluk altına girmiş oluyordu. Bu yöntem, sadece sefer öncesinde değil, sefer esnasında da Han'dan gelen emirlerin bütün birliklere ulaştırılmasında ve uygulanmasında kullanılıyordu.

Bu yöntem, İlhanlılar'da ve Timurlular'da da uygulanmıştı. Timur, 1391'de Kuzduzca'da Toktamış ile karşılaşmadan önce ordusu ile ıssız bozkırlardan geçerken

¹³⁹³ Rashiduddin Fazlullah, Jami'u't Tawarikh, 299.

¹³⁹⁴ B.D. Grekov, A.Yu. Yakubovskiy, *Zolotaya Orda i yeye padeniye*, (Moskova-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1950), 472. A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Orda ve Çöküşü*, 171.

¹³⁹⁵ Hayrunnisa Alan, “Tavacı”, *DİA*, XL, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yay., 2011), 177.

¹³⁹⁶ Timur 1391 Deşt-i Kıpçak Seferi öncesi tavacıları asker toplamak için görevlendirdi. Bu tavacılar belirlenen asker sayısı doğrultusunda bütün boylardan, vilayetlerden asker toplamaları konusunda *möçelka* alınmıştı. “Iz sochineniya Abd-ar-razzaka Samarkandi”, V.G Tizengauzen, *Zolotaya Orda v İstochnikak*, 373-374.

ordusunun erzak stoklarının azalması sonucunda bir kriz yaşanmış ve ordubazarda ¹³⁹⁷ fahiş pahalılık nedeniyle bir emir yayınlayarak, ordudaki bütün tümen komutanlarına, binbaşılara ve onbaşılara iletmiş ve onlardan verilen emri yerine getireceklerine dair taahhüt (möçelka) almıştı. ¹³⁹⁸ Özbek Han'ın 1318-1319'da İlhanlılar'a karşı yürüttüğü Arran Seferi'nde İlhanlı veziri Taceddin Alişah'ın Altın Orda tehdidine karşı ordu toplamak üzere elçiler aracılığıyla birliklere haber gönderip birliklerden yazılı taahhüt (möçelka) almıştı. Bu sayede İlhanlı ordusunun birlikleri çok hızlı bir şekilde toparlanarak Altın Orda ordusunun konuşlandığı Kura Nehri kıyısında yerini almıştı. ¹³⁹⁹

Möçelka uygulamasının Altın Orda Devleti ile aynı askerî geleneğe sahip olan İlhanlılar ve Timurlular örneklerinde görülmesi, bu yöntemin -her ne kadar mevcut yazılı kaynaklarda net kanıtlar olmasa da- Altın Orda Devleti'nde de mevcut olduğu düşünülmektedir. Askerî ve idari işlerde bu tür bir taahhüt mekanizmasının kurulması, ordunun bir araya getirilmesinde, emir komuta zincirinin kusursuz işleyişinde önemli bir işleve sahip olduğu için Altın Orda'da da bu tip bir sistemin oluşu kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca, Altın Orda Devleti'nde ulakların, tavacılar benzer bir işlev gördüğü söylenebilir. Nitekim Tokta Han ile Nogay arasında savaş kaçınılmaz hale gelince, Tokta Han kendisine bağlı komutanlarına haber salarak Nogay'a karşı düzenlenecek askerî harekât için hazır olmalarını istemişti. ¹⁴⁰⁰ Han'ın bu emirini ulaştıran haberciler (ulaklar) muhtemelen tavacılar gibi komutanlardan harekât için hazır bulunacaklarına dair bir taahhüt olarak görevlerini yerine getirdiği tahmin edilmektedir.

Merkezden yapılan seferberlik çağrısı sonrası, birliklerin toplanma süreci, her birliğin bağlı bulunduğu idari yapıya göre, en üst birimden en alt birime kadar hiyerarşik düzende emir-komuta zincirine göre gerçekleşmekte, gelen emirler ilgili kanadın en yüksek askeri ve idari yetkilileri olan oğlanlar ve kol emirlerinden, kendilerine bağlı tümen komutanlarına, ardından binlik komutanlarına, sonrasında ise yüzbaşı ve onbaşılara iletilmekte ve sefer için hazırlıklar yapılmaktaydı. Her birlik komutanı kendi birliğinin

¹³⁹⁷ Sefer esnasında orduyu takip eden, davar, un yağ gibi bir takım yiyecek maddeleri satan satıcıların kurdukları Pazar yerlerine denir.

¹³⁹⁸ Timur'un verdiği emir şuydu: "Orduhagta hiçkimse undan ekmek, çörek, erişte, börek benzeri hiçbir şey pişirmeyecek sadece bulamaca benzer un çorbası ile yetinecektir." Ş Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafernâme*, 187. "Sheref-ad-Din Yezdi", V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 342. Yakubovskiy, *Altın Orda ve Çöküşü*, 171.

¹³⁹⁹ "İstorii Vassafa", V.G. Tizengauzen, *Zolotaya orda v İstochnikakh*, 271.

¹⁴⁰⁰ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, 441.

mühimmat, cephane, at, araç gereç, erzak gibi malzemelerini denetlemekte ve bunların kontrolün sağlamakta, sonraki süreçte ise sefer için belirlenen yerlerde toplanılmaktaydı.

Sefer esnasında kuvvetlerin (birlikler) tek bir noktada birleşmesinden ziyade, kademeli bir şekilde takviye edildiği düşünülmektedir. Nitekim önce çekirdek kuvvetler hareket etmekte, sonra ise diğer birlikler belirlenen noktalarda orduya katılımı sağlamaktaydı. Hanın karargahına ilk varan birlikler ulus beyine bağlı olan birliklerdi. Han karargâhında bu birlikler teftiş edilirdi. Burada birliklerin kolordulara (kol) dağıtımı gerçekleştirilir, bu kollar daha sonra ilerleyen süreçte yeni kuvvetlerle takviye edilirdi. Bu kollar aynı kabileye ve bölgeye bağlı en iyi silahlanmış ve en yetkin askerlerden oluşuyordu. Ordu yürüyüşü esnasında küçük birlikler bu kollardan birine dahil olurdu. Ordunun önceden belirlenmiş kol (sağ ve sol) temelinde toplanması sağlanıyordu. Bu düzenlemenin sorumluluğu, ulus beyi ve onun altındaki komutanların sorumluluğundaydı. Küçük birliklerin -binlik seviyesi ve daha altı birliklerin- sayısı, hangi teçhizata sahip olduğu, bu birliklerin büyük birliklere entegre edilmesi gibi hususlar ulus beyinin önerisiyle atanan kol komutanlarının sorumluluğu altındaydı. Bu kol komutanları genelde oğlanlar arasından seçilirken oğlanların yanlarında tecrübeli emirler de yer alırdı.¹⁴⁰¹

Altın Orda ordusunun birlikleri sefer esnasında vassallardan gelen birlikler ile farklı noktalardan gelerek ortak bir yerde birleşerek ilerlerdi. Rus knezliklerinden gelen birliklerin savaş için orduya eklenmesi bu hususa örnek teşkil etmektedir. 1274 yılında Altın Orda emiri Yagurçin komutasındaki ordu Litvanya'ya düzenlenen sefere çıkarken Galiçya Prensi Lev Daniloviç, Vlamiri-Volynia Prensi Vasilkoviç, Bryansk knezi Oleg Romanoviç ve diğer knezliklerin orduları ile Slutsk şehrinde birleşmişlerdi.¹⁴⁰²

1339-1340 Smolensk Seferi'nde emir Toglubay komutasındaki Altın Orda kuvvetlerinin Ryazan üzerinden hareket ederek sefer güzergâhında Moskova, Rostov, Suzdal ve bazı diğer küçük Rus knezlikleri gibi knezliklerin kuvvetleri ile tedrici olarak birleşip Smolensk'e doğru ilerlemişti.¹⁴⁰³

¹⁴⁰¹ Izmaylov, "Organizatsiya Voyska", 413-414.

¹⁴⁰² Birleşik ordu daha sonra savaş düzenine geçerek ilerlemeye devam etti. Ordunun sağ kanadını Altın Orda birlikleri, sol kanadını Vladimir Volyn Knezliğinin birlikleri, merkez kuvvetlerini se Knez Lev Galiçki'nin birlikleri oluşturmaktaydı. Ordunun keşif faaliyetlerini Altın Orda'nın süvari birlikleri üstlenmişti. PSRL 10, 211. Seleznev, *Elita Zolotoy Ordı*, 224.

¹⁴⁰³ Seleznev, *Elita Zolotoy Ordı*, 128-129.

Birliklerin savaş alanındaki muharebe düzeni ise, kanat kuvvetleri (sağ ve sol kanatlar) merkez kuvvetleri ve öncü (monkulay) ve artçı (keçka) kuvvetlerden oluşan klasik bozkır muharebe düzenine dayanıyordu.¹⁴⁰⁴ Ordunun sağ kanadında devletin idari nizamında sağ kola bağlı bölgelerden toplanan birlikler, sol kanadında ise sol kola bağlı bölgelerden toplanan birlikler konuşlandırılırdı. Merkez kuvvetler doğrudan hükümdarın muhafız birliğindeki askerlerden oluşuyordu. Bu konuya dair detaylı bilgiler tezin diğer bölümlerinde verilmiştir.

3.5. İkmal ve İaşenin Sağlanması

İkmal, sefer öncesi askerî birliklerin savaşmak için ihtiyaç duyduğu her türlü malzeme, ekipman ve teçhizatın temin edilmesi, zamanında ulaştırılması ve kullanıma hazır hale gelmesi olarak bilinmekte olup ikmal maddelerinin çeşitlerinin ve miktarının belirlenerek tedarik edilmesi, tam ve hazır halde bulundurulması, dağıtımı gibi faaliyetleri içerisinde barındırmaktadır.¹⁴⁰⁵ İaşe kavramı ise en genel tanımıyla askerlerin yeme, içme gibi beslenmesiyle alakalı olup aynı zamanda banyo, temizlik ve hijyen gibi konulara dair ihtiyaçların karşılanmasını da kapsamaktadır.

Bozkır ordularında muharebe hizmet desteği faaliyetlerinden biri olan ikmal ve iaşenin temini için genel strateji, ikmal üslerinin fethedilen bölgeler üzerinden oluşturmaya dayanıyordu. Askerî birliklerin ikmal ve iaşesi için gıda, barınma gibi ihtiyaçların büyük bir bölümü ile silah, teçhizat, fırlatma aletleri, diğer araç-gereçler gibi ihtiyaçların bir kısmı ele geçirilen ve tam hâkimiyet tesis edilen düşman topraklarından sağlanmaktaydı. Bu stratejinin hatasız ilerlemesi düşman üzerindeki etki ve kontrolün kesin bir şekilde sağlanmasına bağlı olup ele geçirilen bölgede, bu malzemelerin temini sırasında isyanların meydana gelmemesi önemlilik arz etmekteydi.¹⁴⁰⁶

Bozkır orduları içinde önemli bir yeri olan Moğol ordusunda da ikmal ve iaşe için ihtiyaç olunan malzemeler düşman topraklarından temin ediliyordu. Hafif ve hareket kabiliyeti yüksek olan Moğol ordusu için bu yöntem önemli avantajlar da sağlamakta olup düşman topraklarından iaşe, silah ve mühimmat sağlamanın yanında, orduya insan gücünün de temini sağlanmaktaydı. Ele geçirilen savaş esirlerinin orduya dahil edilerek orduya

¹⁴⁰⁴ Özbek Han 1318-1319 yılı seferi için ordusunu bu düzende oluşturduğuna dair bakınız: "Istorii Vassafa", V.G. Tizengauzen, *Zolotaya orda v istochnikakh*, 270.

¹⁴⁰⁵ <https://www.kkk.tsk.tr/kkksablonmaster/header/kurumsal/siniflar/ikmal.aspx#:~:text=%C4%B0kmal%3B%20bir%20asker%C3%AE%20birlik%20ve,ve%20son%20i%C5%9Flemi%20faaliyetlerini%20kapsar.>

¹⁴⁰⁶ Clausewitz, *Savaş Üzerine*, 386-387.

hizmet için kullanımı askerî seferlerin sürdürebilirliği açısından oldukça önemliydi. Bu esirler ordu içerisinde gerek muharebe öncesinde gerekse muharebe esnasında çok farklı işlerde çalıştırılmışlardı. Bu husus Çinli elçilerin raporlarına “*Her süvari, on kişi yakalayıp getirmekle görevlendirilir ve bundan sonra esirleri gece gündüz demeden çalıştırarak onlara yakacak, ot, bitki ve taşlar toplatırlar. Bu işte ihmal gösteren veya yavaş hareket edenleri kılıçtan geçirirler. Bu şekilde hazırlatılan bu malzemelerden, şehrin dışındaki kanal, hendek gibi engellerin doldurulması ve wudung (mancınık) ’un kurulmasında istifade ederler.*” şeklinde yansımıştı.¹⁴⁰⁷ Dominiken Misyoner Julian da “*Esir askerleri ve güçlü çiftçileri, mücadele etsinler diye zorla savaşa sürerler.*” şeklindeki ifadesiyle ordunun insan kaynağında esir askerlerin de dâhil edilmesiyle, asker sayısının arttırılmasına işaret etmişti.¹⁴⁰⁸ Bu yöntemler sayesinde ele geçirilen esirler askeri sistemin bir parçası haline getiriliyordu.

Bozkır ordularında seferberlik zamanında ise her askerin ikmal ve iaşeye dair kendi ihtiyaçlarının kendisi tarafından temin edilmesi beklenirdi. Moğollarda Cengiz Han her askerin seferde kendi teçhizatına sahip olması gerektiğini belirtmiş, bu minvalde komutanların denetleme ve kontrol yükümlülüğü bir yasa ile karara bağlanmıştı. Bu yasaya göre “*Her komutan kendi birliklerini şahsen gözden geçirmeye ve savaşa girmeden önce silahlarını kontrol etmeye, savaşçıları savaşı için gerekli her şeyle donatmaya ve her şeyi en ince noktalarına kadar gözden geçirmeye ve gerekli bir şeyi eksik olanı cezalandırmaya*” mecbur hale getirilmişti.¹⁴⁰⁹

Her askerin kendi silahını temin etmesi, bir taraftan ordunun savaşa hazırlıklı olmasını, bir taraftan devletin teçhizat konusundaki yükünü hafifletmesi ve planlı sistematik bir lojistik düzen oluşturulması açısından oldukça önemliydi. Cüveynî’nin “*Zorunlu hallerde her türlü silâhı tedarik etmeden tut da bayraktan iğneye ve hayvanlara kadar her şeyi düşünürler. Herkes kendi gücüne göre yardımcı olur. Bazı günlerde mükemmel bir düzenle kendi savaş araç ve gereçlerini sergiye koyarlar. Savaşta da aynı şeyi yaparlar.*”¹⁴¹⁰ sözleri bu hususu desteklemektedir.

Üst düzey yöneticiler, komutanlar, emirler beraberinde kalabalık bir hizmetli kadrosuyla sefere çıkıyorlardı. Aynı saray düzeninde olduğu gibi çadırlarını, ailelerini,

¹⁴⁰⁷ Shao Hung, “Meng Ta Pei Lu (Moğol Tatarlarının Umumî Tarihi)”. 58.

¹⁴⁰⁸ “Dominiken Misyoner Julian’ın Seyahati ile İlgili Metinler”, *Moğollar Avrupa’da*, 80.

¹⁴⁰⁹ Curt Alinge, *Moğol Kanunları*, 158.

¹⁴¹⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 89

hizmetkârlarını, mallarını, sürülerini yanlarına alarak maiyetiyle birlikte sefere gidiyorlardı.¹⁴¹¹ Seferberlik esnasında her sıradan askerin yanında bulundurması gereken teçhizatlar da bilinmekte olup seyyah Plano Carpinili bu silahların “İki veya üç yay, yahut en azından tek bir iyi yay, ağzına kadar oklarla dolu sadak, bir savaş baltası ile savaş aletlerini çekmeye yarayan sicimler.”¹⁴¹² olarak belirtmişti. El-Ömeri ise orduya katılan bazı askerlerin “Yanında iki hizmetkar, otuz koyun, beş at, iki bakır kazan ve silah taşıyan bir araba” sağlamakla yükümlü olduğunu belirtmişti.¹⁴¹³ 14. yüzyıla gelindiğinde ise askerlerin benzer teçhizatları taşıdığı görülmüştü. İranlı tarihçi Abdürrezzâk Semerkandî Toktamış Han’a karşı Timur’un Deşt-i Kıpçak seferi için Timur’un ordusunda her askerin yanında bulundurması gereken teçhizatları “Her askerin bir yay, otuz ok, bir okluk, ve bir kalkan alması, her iki askerin ise bir at, her on askerin de bir çadır, iki kürek, kazma, orak, testere, balta, nacak, yüz iğne, ip, kazan almaları şarttı.”¹⁴¹⁴ şeklinde saymış, A. Yakubovsky Semerkandî’nin bu kaydına dayanarak Altın Orda’nın ordusunun da aynı şekilde teçhiz edildiğini ileri sürmüştür.¹⁴¹⁵ Askerlerin kendi teçhizatını temin etmesi sayesinde ordunun lojistik meselesinin organize edilmesi, ordunun hareket kabiliyetini arttırıyordu. Askeri seferlerde yedek atların bulundurulması da ordunun hareket kabiliyetini arttıran diğer bir husustu. *Vassaf Tarihi*’nde Özbek Han’ın 1318-1319 yıllarında gerçekleştirdiği Arran seferinde anlatılırken, Özbek Han’ın ordusunda her bir askerin üç yedek at ile sefere iştirak ettiği anlatılmaktadır.¹⁴¹⁶

Sıradan askerlerin yanı sıra, ordu içerisinde silah ustaları, demirciler, deri işleyicileri ve diğer zanaatkarların bulunduğu seyyar bir atölye de bulunuyordu.¹⁴¹⁷ Bu destek birimleri sayesinde ordu hareket halindeyken, askerlerin silahlarının, zırhlarının, gerekli malzemelerinin bakımı ve onarımı yapılmakta, bu sayede uzun seferler sırasında ordunun her daim savaşa hazır bir şekilde ilerlemesi sağlanıyordu.

¹⁴¹¹ Rashiduddin Fazlullah, *Jami’u’t Tawarikh*, 512. Izmailov, “Voisko Ulusa Dzhuchi vo Vtoroy Polovine XIII – XV Vv.: Struktura Komandovaniya, Sposob Komplektovaniya, Chislennost’ i Roda Voysk”, 26.

¹⁴¹² Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 73. Aristokrat kesim bunların yanında kılıç, miğfer, zırh gibi savunma teçhizatları ve zırhlı atlara sahipti. Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 74.

¹⁴¹³ “Iz sochineniya Ibn Fadlallakha al-Omari”, V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v Istochnikakh*, 108.

¹⁴¹⁴ “Iz sochineniya Abd-ar-Razzaqa Samarkandi”, V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v Istochnikakh*, 373, 374. Yakubovskiy, *Altın Orda ve Çöküşü*, 61.

¹⁴¹⁵ Yakubovskiy, *Altın Orda ve Çöküşü*, 61.

¹⁴¹⁶ “Istorii Vassafa”, V.G. Tizengauzen, *Zolotaya orda v Istochnikakh*, 269-270.

¹⁴¹⁷ Izmailov, “Voisko Ulusa Dzhuchi vo Vtoroy Polovine XIII – XV Vv.: Struktura Komandovaniya, Sposob Komplektovaniya, Chislennost’ i Roda Voysk”, 26.

Askerlerin yanlarına aldıkları silah ve teçhizatın dışında, iaşeleri için gereken malzemelerin kendilerine yük edecek şeyleri yanlarında taşımamaları da önemli bir husustu. Askerlerin hafif süvari yapısında olması ve hızlı manevra kabiliyeti için bu bir gereklilikti. Marco Polo, Moğolların savaş için uzun bir sefere çıktıklarında yanlarına fazla miktarda yük taşımadıklarını, askerlerin yiyecek ihtiyaçları için biri kıymız, diğeri et olmak üzere iki deri kese yanlarında taşıdıklarını, ayrıca kurutulmuş süt gibi yiyeceklerle beslendiklerini aktarmıştı.¹⁴¹⁸

14. yüzyılın ikinci yarısında bazı yenilikler ve değişiklikler de gözlenmişti. Deşt-i Kıpçak coğrafyasını ziyaret eden İbn-i Battuta o yıllarda bölgede *düği* (düğ, bulgur)'den yapılan yemeği et ile birlikte yediklerini, yemeğin üzerine yoğurt döktüklerini, yemekten sonra kısırak sütünden yapılan kıymızı içtiklerini gözlemlemişti. Bunun yanı sıra bir çeşit hamur işi (kesme makarna) olan burhani (borani) tükettiklerini, yiyecekleri arasında kısırak ve koyun eti olduğunu, erişte (riştâ) ile yapılan sütlü bir çorbayı da tükettiklerini aktarmıştı.¹⁴¹⁹ Bu tarz bir beslenme alışkanlığı daha pratik, taşınabilir, kolay hazırlanabilir bir şekilde askerî seferler esnasında da devam ettiriliyordu. Seferler esnasında yiyeceklerin taşınmasına dair Venedikli gezgin Josafat Barbaro “*Her biri keçi derisinden yapılmış postlar taşıyorlardı. Bunların içerisinde bal, bulgur veya darı bulunuyordu. Bir de ağaçta yapılmış tabakları vardı. Biraz unu alıp az miktarda suyla karıştırıp bir çorba yaparlar.*” şeklinde bahsetmişti.¹⁴²⁰

Harp esnasında iaşelerin tükendiği zor durumlarda ise Moğolların farklı çözümler bulmaya çalıştıklarına dair kaynaklarda bilgiler mevcuttur. Bu hususa dair Fransisken rahibi C. De Bridea'nın verdiği örnek oldukça çarpıcı olup verilen bilgiye göre Moğol ordusu Çin seferinin uzun sürmesi sebebiyle kıtlıkla karşı karşıya kalmış ve Cengiz Han bu duruma karşı “*Her on askerden birinin diğerleri tarafından yenmesini*” emretmiş olup bu

¹⁴¹⁸ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, 150-151. Benzer şekilde Peng Da Ya ve Xiu Ting 'de Moğolların yanlarına aldıkları temel erzakların koyun eti ve kısırak sütü olduğunu belirtir. Peng Da Ya ve Xiu Ting, “Hei Ta Shi Lu”, 111. Rubruck Moğollarda herkesin et tükettiğini, öküz veya at öldüğünde bu hayvanların etlerini kurutulmuş bir şekilde tüketildiğini, kıymızdan başka bir içecek pek tercih etmediklerini de gözlemlemişti. Wilhelm Von Rubruk, Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat, 47. Simon de Saint Quentin'da Moğolların at etinden daha çok tercih ettiklerini, fakat diğer diğer hayvanların da etlerini yediklerini, yanına da kısırak sütüyle yapılan kıymızı içecek olarak tükettiklerini söylemişti. Simon de Saint Quentin, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu*, 20.

¹⁴¹⁹ İbn Battûta *Seyahatnamesi*, 313.

¹⁴²⁰ Josafat Barbaro, *Doğu'ya Yolculuk*, 33.

aktarım iâşe yokluğunda alınan kararların sertliğinin hangi seviyeye varabileceğini göstermesi açısından mühimdir.¹⁴²¹

Askerî harekâtlarda sefer planlaması hususunda yapılması planlanan en önemli konulardan biri, hedef bölgedeki otlakların mevcudiyetini ve kapasitesini tespit etmek ve seferi bu durumları göz önüne alacak şekilde göre planlamaktır. J. Masson Smith, Moğolların mevcut otlak kapasitelerine uygun olacak şekilde ordularını ve beraberlerindeki hayvanlarını dikkatle düzenlediklerini belirtmiş, sefer görevinin ifası için asker sayısına ve ihtiyaçlarına göre otlaklar için planlamalar yapıldığını, bu doğrultuda at ve koyun miktarını dengelendiğini, hayvanların performansı ve askerlerin lojistiği riske atmamak adına gerekli planlamaların başarı ile uygulandığını aktarmıştır.¹⁴²² Askerlerin beslenmeleri için yanlarında çok sayıda hayvan sürülerinin eşlik ettiği, bu hayvanları ele geçirdikleri topraklardaki meralarda otlatıldığı, bu yüzden hayvanları için yem depolanmadığı da bilinmektedir.¹⁴²³ Sefer öncesi planlamalardan bir diğer önemli husus ise su kaynaklarının belirlenmesi ve iâşenin kullanılmasının yönetimi idi. En iyi bol su kaynaklarının nerede olduğu, ne kadar zengin su kaynağı bulunduğu belirli güzergâhlarda ne kadar süreyle iâşe stoklanması gerektiği sefer planlarına dâhil edilmekte idi.¹⁴²⁴

3.6. Taktik Dizilim

Türk-Moğol orduları, bozkır askerî geleneklerine bağlı olarak disiplinli, esnek ve fonskiyonel bir taktik dizilime sahipti. Ordu merkez, sağ kanat (baraungal), sol kanat (caungar), öncü birlikler (monkulay), artçı birlikler (cagdavaul) olarak beş ana unsurdan oluşuyordu. Ordunun sağ kanatı (baraunkal) imparatorluğun batı topraklarından gelen askerlerden oluşurken, sol kanatı ise doğu bölgelerinden gelen askerlerden oluşmaktaydı. Merkez sağ ve sol kol dizilimi hem büyük ordularda hem de daha küçük birliklerde kullanılmış ve taktiksel açıdan oldukça faydalı olduğu tecrübe edilmişti.¹⁴²⁵

¹⁴²¹ C. de Bridia, "Khristianskiy mir i «Velikaya Mongol'skaya imperiya", *Materialy frantsiskanskoy missii 1245 goda*, 103. Moğollar ile ilgili aynı bilgiyi Carpini'de ifade etmişti. Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 36.

¹⁴²² John Masson Smith, "Mongol Manpowder and Persian Population", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, No 3 (1975), vol.18, 297.

¹⁴²³ Swietoslowski, "The Organization of the Mongols' War Expeditions in the Twelfth And Thirteenth Centuries", 36.

¹⁴²⁴ Erenzhen, *Chingiskhan Velikiy zavoyevatel'*, 145

¹⁴²⁵ Swietoslowski, "The Organization of the Mongols' War Expeditions in the Twelfth And Thirteenth Centuries", 35.

Tarihsel süreçte bu yapıya sağ ve sol kanatların korunmasından sorumlu olan kumbul adlı ikincil artçı birlikler de eklenmişti. Artçı birlikler arasında *gecige* adı verilen, gerektiğinde cepheye sevk edilen destek birlikleri bulunmakta olup mühendislik faaliyetleri de dahil olmak üzere diğer destek faaliyetlerini bu birlikler tarafından yürütülürdü.¹⁴²⁶ Askerî harekatta cephe hattına sürülmeyen, doğrudan savaşa katılmayan ihtiyat kuvvetleri olarak bırakılan *kuytullar* da yer almaktaydı. *Kuytullar*, savaş sonrasında ordu birlikleriyle birlikte komutanların geri çekildiği, askerî ikmal noktası işlevi de görmekteydi.¹⁴²⁷ Bu birimlerde yedek silahlar, atlar, yiyecekler gibi silah, teçhizat ve levazım malzemeleri de bulunduruluyordu. Komutanların eşleri ve aileleri de savaş esnasında bu birimin içinde yer alıyordu. Savaş sonrası galip gelen düşmanın ilk hedefi bu *kuytulları* ele geçirmektir. Bu yüzden olası bir kötü gidişatta ilk iş düşmandan korunmak için bu *kuytulları* tahliye etmektir.¹⁴²⁸ *Kuytullarda* tekerlekli arabalar bulundurulur, yağmalanan düşman malları ve hayvanları bu araçlarla taşınırdı. Başarılı bir seferin ardından bu arabalar ganimet ve esirlerle doldurulurdu.¹⁴²⁹

Savaş meydanında ordu kuvvetlerinin tanziminde sıklıkla kullanılan iki temel dizilim öne çıkmakta olup bu dizilimler hilal düzeni (taktiği) ve boğa boynuzu düzeni olarak adlandırılmaktadır. Hilal düzeninde amaç, düşman ordularını sağ ve sol kanattan kuşatarak imha etmektir. Bu düzen içerisinde merkez ordusunun yanında sağ ve sol kanatların güçlü olması önemli olup bu ana birimlerin içerisinde öncü ve artçı birlikler de yer almaktaydı.¹⁴³⁰

Türk-Moğol ordu diziliminde hilal düzeni geleneksel olarak uygulanmakta olup bu düzene tanıklık eden Papalık elçisi C. Bridea Moğol ordusunun uyguladığı bu savaş düzenini şu ifadelerle açıklamaktadır: “Eğer keşif birlikleri karşılarında aşılmaz bir düşman topluluğu görürlerse, hemen geri dönerek kendi ordularını organize ederler. Orduyu şu şekilde düzenlerler: Ana kuvvet, büyük bir asker topluluğuyla birlikte zafer sancağının etrafında merkezde konumlanır. Merkezin her iki yanında, biraz daha küçük iki ordu bulunur; bunlar merkeze yakın ama öne doğru daha fazla uzanmış şekilde yerleştirilir.

¹⁴²⁶ Swietoslowski, “The Organization of the Mongols’ War Expeditions in the Twelfth And Thirteenth Centuries”, 35. Delibalta, *Moğolların Harp Taktikleri*, 112.

¹⁴²⁷ Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, c.I, 447.

¹⁴²⁸ Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, c.I, 447.

¹⁴²⁹ Swietoslowski, “The Organization of the Mongols’ War Expeditions in the Twelfth And Thirteenth Centuries”, 36.

¹⁴³⁰ Delibalta, *Moğolların Harp Taktikleri*, 114.

Az sayıda asker ise kadınları, yaşlıları, çocukları ve beraberlerinde getirdikleri eşyaları korumak için geride bırakılır.” ¹⁴³¹

Boğa boynuzu dizilimi ise, düşman birliklerinin parçalamak suretiyle imha etmeyi amaçlayan, kanatların zayıf olduğu, buna mukabil merkez ordusunun düşmanı yarmak için güçlendirildiği bir dizilim olup savaş tanziminde öncü, merkez ve artçı kuvvetler ardı ardına dizilmektedir. ¹⁴³² Bu dizilimin amaçlarından birisi de hilal dizilimi uygulayan düşman birliklerinin merkezden parçalanmasını sağlamaktır. Cengiz Han 1204 yılında Naymanlarla yaptığı savaşta, ilk kez bu dizilimi öncü birlik (alginçi), merkez kuvvet (kol), artçı kuvvet şeklinde uyguladı. ¹⁴³³

3.7. Sevk ve İdare

Taktik dizilimin başarısı, savaş alanında etkili bir komuta ve kontrol sistemine bağlıydı. Bozkır askerî geleneğinde başkomutan bizzat savaşı yönetir ve diğer birlik komutanları onun emrine tabiydi. Birlik komutanları savaştan önce kendilerine verilen taktik görevleri veya üst komutandan gelen emirleri yerine getirmekle sorumluydu. ¹⁴³⁴ Başkomutan doğrudan savaşa girmez, düşman ordusuna karşı uzakta bir yerde konuşlanırdı. ¹⁴³⁵ Ordunun lider kadrosunda birden fazla üst düzey komutan olsa da sevk ve idareyi sadece tek komutan yapardı. ¹⁴³⁶ Belirli durumlarda, daha alt rütbeli komutanlar doğrudan çatışmaları yönetebiliyordu. ¹⁴³⁷

Savaş alanında ordunun yönetimi için davullar, filamalar, sancaklar, çanlar gibi bazı sembollerin kullanılması önemlilik arz etmekteydi. ¹⁴³⁸ Nitekim Sun Zi, *Savaş Sanatı* kitabında, savaş esnasında sesli komutların duyulmayacağından, askerleri yönlendirmede davulların kullanılmasını, herkesin birnirini görememesi nedeniyle flamaların

¹⁴³¹ C. de Bridia, “Khristianskiy mir i «Velikaya Mongol'skaya imperiya”, *Materialy frantsiskanskoy missii 1245 goda*, 124.

¹⁴³² A. K. Kuşumbayev, L. A. Bobrov, “Mongolskaya Taktika Vedeniya Stepnogo Boya”, *Voennoe Delo Koçevnikov Kazahstana i Sopredelnih Stran Epohi Srednevekovya i Novogo Vremeni*, (Astana: BG Print, 2013), 25. Delibalta, *Moğolların Harp Taktikleri*, 115.

¹⁴³³ A. K. Kuşumbayev, L. A. Bobrov, “Mongolskaya Taktika Vedeniya Stepnogo Boya”, 26.

¹⁴³⁴ A. K. Kuşumbayev, L. A. Bobrov, “Mongolskaya Taktika Vedeniya Stepnogo Boya”, 26.

¹⁴³⁵ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 78.

¹⁴³⁶ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 73.

¹⁴³⁷ A. K. Kuşumbayev, L. A. Bobrov, “Mongolskaya Taktika Vedeniya Stepnogo Boya”, 26.

¹⁴³⁸ İvanin, *Cengiz Han ve Timurlenk Devirlerinde Moğol-Tatar ve Orta Asya Milletlerinin Harp Sanatı ve Fütuhatları*, 12.

kullanılmasını vurgulamış, “*Bu davullar ve flamalar askerin kulağı ve gözüdür*” ifadesiyle bu sembollerin öneminin altını çizmişti. Ayrıca davulların genellikle geceleyin savaşırken, flamaların ise gündüz savaşırken kullanıldığını da belirtmişti.¹⁴³⁹

Moğollar da bu sembollerin kullanımına özen göstermişlerdir. Marco Polo seyahatnamesinde, bu hususa dair “*Silahlarına koştular, anında süvari birlikleri oluşturdular. Ve iki taraf da yerini aldığı anda çarpışmaktan başka yapacak şey kalmamıştı, o zaman çınlayan sayısız silah işitildi ve görüldü ve sayısız laval öttü ve tüm insanlar avazları çıktığı kadar şarkılar söylediler, sanki gök sarsılıyordu.*”¹⁴⁴⁰ şeklinde bahsetmiş olup seyahatnamede ayrıca komutanların davul çalmadan hücumla geçmedikleri, askerlerin savaş anını beklerken dört telli bir çalgı eşliğinde şarkı söyledikleri ve akabinde davul sesi ile saldırıya geçtikleri belirtilmişti. Çinli elçi Shao Hung “*Onlar birleşir ve sonra liderlerinin kamçısıyla gösterdiği yöne dağılırlar. Daha sonra tekrar birleşirler; bu kez “guguy” adlı davul sesini duyar ve toplanırlar.*” ifadesini kullanarak davulun sevk ve idaredeki işlevini vurgulamıştı.¹⁴⁴¹ Orduda binlik komutanlarına tuğ ve davul verildiği bilinmektedir.¹⁴⁴² Davullar, savaşı başlangıcını haber vermek için de kullanılırdı. Tokta Han ile Nogay arasında gerçekleşen savaşta, her iki tarafın davulun sesini duyar duymaz birbirleri ile savaşa giriştikleri bilinmektedir.¹⁴⁴³

Savaş sırasında birliklerin sevk ve idaresinde, sesli komutlar verilmesinin bir diğer örneği ise 1391 yılında Toktamış Han ile Timur arasındaki Kunduzca Savaşı’nda görülmüştü. Bu savaşta her iki tarafın savaş meydanında birliklerini yönlendirirken, davul, tef ve nakkare gibi enstrümanları kullandığı kaynaklarda geçmektedir.¹⁴⁴⁴

Birliklerin hareketi için bir diğer önemli askerî sembollerden birisi ise sancaklardı. Sancaklar (filamalar) orduda askerleri yönlendirmede, yer tespitinde, komut vermede kullanılıyordu. Ordu hareket ederken sancaklar kaldırılıyordu.¹⁴⁴⁵ Sancaklar ayrıca, komutanların otoritesini ve statüsünü temsil eden bir semboldü. Moğolların kullandığı flamalar çağdaşı olan gözlemciler tarafından “*Küçük, siyah ve beyaz renklidir, teperinde*

¹⁴³⁹ Sun Zi, *Savaş Sanatı*, 20.

¹⁴⁴⁰ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, 175-176.

¹⁴⁴¹ “Yuan shi”, *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 68.

¹⁴⁴² Rashiduddin Fazlullah, *Jami’u’t Tawarikh*, 660.

¹⁴⁴³ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, 443.

¹⁴⁴⁴ “Sheref-ad-Din Yezdi”, V.G Tizengauzen, *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 348.

¹⁴⁴⁵ “Sheref-ad-Din Yezdi”, V.G Tizengauzen, *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 353.

yünden bir yumak bulunur.” şeklinde tarif edilmişti.¹⁴⁴⁶ Başka bir kaynakta ise, Hanın emrini simgeleyen yalnızca yüksek rütbeli komutanlara dokuz ayaklı büyük bayraklar ve davullar verildiğinden bahsedilmektedir. Sancak ve davul gibi sembollerin bir komutana verilmesi, onu komutanı onurlandırma ve şerefendirme göstergesi olarak da yorumlanabilir.

Altın Orda ordusunda da her savaş birliği (kol, koşun vb.) komutanlarının sancakları etrafında toplanıyordu. Kaynaklar, her tümen (tümen komutanı) için ayrı bir sancak bulunduğunu belirtmişti. Altın Orda hanının sancağı, dokuz atkuyruğuyla süslenirken, ordu komutanının (başkumandan) sancağı yedi, kol komutanlarının beş, koşun komutanlarının ise üç atkuyruğu ile süslenmişti. Buna ilaveten, her askerî birlik kendi komutanına ait bir sancağı taşımış, bu sancaklar boyut ve renk bakımından farklılıklar göstermişti. İskender İzmailov, Altın Orda hanının sancağının büyük ihtimalle mavi veya yeşil olduğunu ileri sürmüş, bu sancağın bir yandan Cuci Hanedanı’nın tamgasını taşıırken, diğer yandan Arap harfleriyle yazılmış Kur’an ayetleri içeren İslamî semboller de ihtiva ettiğini belirtmişti.¹⁴⁴⁷

Sancağı ele almak yahut düşman sancağını ele geçirmek, askerî otoritenin tesisi için önem arz ediyordu. Altın Orda’da emir Edige ve rakibi Kaculay arasındaki mücadelede Edige’nin zaferi ardından, Kaculay’ın sancağının kaldırıp savaş davullarının çalınmasını emretmesi, muzaffer komutanın diğer birliğin tüm maddi ve manevi sembollerle ele geçirdiğini göstermektedir.¹⁴⁴⁸

Sancaklar seferin başladığına işaret etmek için de kullanılıyordu. 1395 Terek Muharebesi öncesi Timur, Toktamış’ın ordusu ile savaşa girmeden önce, hareket için sancağını kaldırmıştı. Ardından birliklerde kendi sancaklarını kaldırarak ilerlemeye devam etmişti.¹⁴⁴⁹

Savaş alanında birliklerin sevk ve idaresini kolaylık sağlamak için, bazı birlikler kullanılan teçhizatların, kıyafetlerin, sancakların ve atlarının renkleriyle ayırt edilebiliyordu.¹⁴⁵⁰ Bu sayede savaş alanında görsel olarak tanıma/tanınma vasıtasıyla

¹⁴⁴⁶ Splitli Toma, “Salona ve Split Piskoposlarının Tarihi”, *Moğollar Avrupa’da*, 116.

¹⁴⁴⁷ İzmailov, “Voisko Ulusa Dzhuchi vo Vtoroy Polovine XIII – XV Vv.: Struktura Komandovaniya, Sposob Komplektovaniya, Chislennost’ i Roda Voysk”, 28.

¹⁴⁴⁸ “Sheref-ad-Din Yezdi”, V.G Tizengauzen, *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 376.

¹⁴⁴⁹ “Sheref-ad-Din Yezdi”, V.G Tizengauzen, *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 353.

¹⁴⁵⁰ I.M. Mirgaleev, “Bitvy Toktamysh-khana s Aksak Timurom”, *Voennoe Delo Zolotoy Ordi: Problemy i Perspektivy İzuçeniya*, Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan (Kazan: OOO “Foliant”, Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2011), 172.

komuta kontrolü kolaylaşabiliyordu. Bu durumun bir örneği Timur ile Toktamış arasında cereyan eden savaşta görülmüş, birliklerin görsel olarak ayırt edilmesine dair, Toktamış’a bağlı Bahrin ulusunun birliğinin içinde yer alan 800 askerin göğüslerinde siyah zincir zırh taşıdığı, beyaz atlara bindiği ve boyunlarında beyaz püsküller (kutas, kutaş) taşıdığı belirtilmişti.¹⁴⁵¹ Bu bilgilerden yola çıkarak askerî düzende renk kullanımının ve silah-teçhizat donanımının birlikleri tanımada belirleyici olduğu söylenebilir.

3.7.1. Nehir Geçme Yöntemi

Bozkır ordularının sefer planlamalarında coğrafi koşullar hesaba katılmakta, lojistiğin sağlanması ve orduların geçişi için mevsimsel şartlar takip edilmekteydi. Bazı elverişsiz sayılabilecek coğrafi koşulların, orduların sevkياتında avantaja çevrilmesi de bozkır orduları için stratejik planlamada hesaba katılmaktaydı. Bu doğrultuda, nehirlerin buz tutması sayesinde orduların kolaylıkla nehirlerden geçebilme imkânına sahip olması sebebiyle sefer planlamalarında harekete geçmek için kış ayları tercih edilmekteydi. Böylelikle nehirlerden geçerken köprü kurmak, sandallar yapmak gibi maliyet ve zaman kaybettiren imalat faaliyetleri yerine hızlı bir şekilde ordular hedeflenen bölgelere intikal edebilmekteydi. Herhangi bir kaynak gerektirmeyen bu pratik yöntem, Moğolların düşmanlarına göre daha hızlı taarruz hareketinde bulunmalarını ve ani baskın yapabilmelerini sağlıyordu. *Vassaf Tarihi*’nde orduların geçtiği donmuş nehirler ise “*Bir mızrak boyu derinlikte taş gibi sert*” şeklinde tasvir edilmişti.¹⁴⁵²

Deşt-i Kıpçak gibi geniş bir coğrafyada, zengin bir nehir ağının bulunduğu göz önüne alındığında, bu geçiş yönteminin Altın Orda Devleti’nde de sıkça kullanıldığı söylenebilir. Kaynaklarda 1298-1299 yıllarında Tokta Han’ın Nogay’a karşı olan mücadelesinde Dinyester nehrinin donmadığı için nehri geçememesine yer verilmesi¹⁴⁵³ donan nehirden geçme yönteminin uygulandığını göstermekte olup bazı riskleri de beraberinde getiren bu yöntemin uygulanması her zaman başarılı bir sonuca ulaştırmayabiliyordu. Altın Orda Devleti’nin İlhanlılar ile gerçekleştirdiği Terek Muharebesinde, Altın Orda birlikleri karşısında geri çekilen İlhanlı ordusunda Hülagü’nün donan nehirden geçme emri vermesi ve akabinde ordu nehri geçerken buz aniden kırılarak pek çok askerin telef olması bu duruma örnek olarak verilebilir.¹⁴⁵⁴ Aynı durum, Altın Orda

¹⁴⁵¹ “Sheref-ad-Din Yezdi”, V.G.Tizengauzen, *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 346.

¹⁴⁵² “İstorii Vassafa”, V.G.Tizengauzen, *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 264.

¹⁴⁵³ Rashiduddin Fazlullah, *Jami’u’t Tawarikh*, 364.

¹⁴⁵⁴ Rashiduddin Fazlullah, *Jami’u’t Tawarikh*, 512.

Han'ı Mengü Timur ile İlhanlı hükümdarı Abaka Han arasında gerçekleşen mücadelede de yaşanmış, Abaka Han'ın ordusuna mensup 30.000 süvari¹⁴⁵⁵, nehir geçişi sırasında buzların kırılması sonucunda boğularak ölmüştü.¹⁴⁵⁶

Askerler, nehri geçme durumunda kaldıklarında ise su engelini aşmak için deri torbaları ve atlarını kullanırlardı. Carpini bu yöntemi çok uzunca anlatmaktadır. *“Asillerin yuvarlak ve hafif bir derileri vardır ki bunun üzerine çember boyunca eşyalarını ilmeklerler ki bunlara halatlarını bağlarlar ve eşyaları (ardı sıra) çekerler. Böylelikle de çevresi bir koca göbeği andırırcasına kıyafetlerle ve diğer şeylerle tıka basa dolar. Her taraftan üzerine de sıkıca bastırırlar. Bundan sonra ortasına eğeri ve diğer sert şeyleri yerleştirirler. İnsanlar da aynı şekilde ortasına otururlar ve atın kuyruğunu bu şekilde hazırladıkları kayığa bağlarlar. Atı idare eden adam kayığın önünde atla birlikte ilerler. Veya bazen iki tane küreğe sahiptirler ve bunları kullanarak (at olmaksızın) kendilerinin suyun öte tarafına atarlar. Böylece de ırmağa geçmiş olurlar. (Peşinden) Atları da suya sokarlar ve bir kişi atın yanında yüzerek onu idare eder, diğer atların hepsi de onu takip eder... Fakir olan daha başkaları iyi dikilmiş deriden bir keseye sahiptir ki herkesin elinde bundan vardır. Keseye yahut çuvala eşyaları ve diğer her şeylerini yerleştirirler, en üstüne de çantalarını sıkıca bağlarlar. Ardından atın kuyruğuna bağlarlar ve yukarıda ifade ettiğimiz şekilde karşı tarafa geçerler.”*¹⁴⁵⁷ Cüveynî, Moğol ordusunun nehri geçerken gemilerin kullanımına dair önemli bilgiler vermişti. Eserinde Mengü Kağan'ın emriyle İdil Nehri'nin her iki yakasında nehir geçişi için 200 gemi yaptırıldığı ve bu gemilerin her birine 100 silahlı Moğol askerinin bindirildiği bilgisi geçmektedir.¹⁴⁵⁸ Bu bilgidен yola çıkarak, her ne kadar coğrafi şartları gözетerek, sudan geçişler için imalat faaliyetlerinden

¹⁴⁵⁵ İlyas Kemaloğlu bu sayıyı 3.000 olarak vermektedir. Bakınız: Kemaloğlu, *Tatar Tarihi- İdil Bulgarları, Moğollar, Altın Orda, Hanlıklar- Makaleler*, 90.

¹⁴⁵⁶ “İstorii Vassafa”, V.G. Tizengauzen, *Zolotaya orda v İstochnikakh*, 265.

¹⁴⁵⁷ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 77. Parisli Mattehew'de de Carpinili'yi destekler nitelikte ifadeler yer almaktadır. “Her türlü ırmağı deriden yapılma araçlarla geçerler... Kayıkları çküz derisinden yaparlar. Bunların on veya on ikisi bir aradadır ve bu şekilde becerikli bir şekilde yüzer, açılır, geniş ve hızlı akan ırmaktan durmadan ve zorlukla karşılaşmadan bir taraftan öbür tarafa geçerler... Beraberinde taşıdıkları deri (tulı) bir sanat şaheserdir ki bununla nehirleri aşarlar... Onların nehri atları veya bunlardan yapılma derilerle geçtiklerinden, denizin üstünde ise gemi hazır ettiklerinden bahsetti”. Altay Tayfun Özcan, “Chronica Maiora'da Moğollara Dair Kayıtlar”, 32. 35, 42, 55. Splitli Toma'da benzer şekilde Moğolların nehri nasıl geçtiklerini tarif ediyor: “Hızlı akan ırmağın suyu onlara mmâniolamaz. Zira atlarının üzerinde burayı geçerler. Ancak eğer yüksek dalgalara maruz kalıp da karşı tarafa geçemeyecekleri bir durum hâsıl olursa hemen sala benzer, dallardan yapılma bir asır örер, üzerinin de vahşi hayvan derisi ile kaplarlar.” Splitli Toma, “Salona ve Split Piskoposlarının Tarihi”, *Moğollar Avrupa'da*, 118-119.

¹⁴⁵⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 456.

kaçınılsa da, gereklilik halinde, nehir geçişlerinde deniz araçlarının da imal edilerek kullanıldığı görülmüştü.

3.8. Aldatma Taktikleri

Bir savaş esnasında savaş hilelerine başvurarak düşman kuvvetlerini kandırmak bozkır orduları tarafından uygulanan savaş taktikleri arasında önemli bir yer edinmekteydi. Eski dönemlerden itibaren savaş sanatını icra edenler, savaşta düşmanı aldatmayı önemli bir iş olarak görmüştü. Sun Zi eserinde bir ordunun vurabilecekken, vuramayacakmış gibi, saldıracakken saldırmayacakmış gibi, yaklaşıyorken uzaklaşıyormuş gibi, uzaklaşırken yaklaşıyormuş gibi göstermesi gerektiğini belirtmişti. Bu doğrultuda komutanlara “*Yemle ve kandır, kargaşa çıkart ve ele geçir, dirençliyse ona göre hazırlan, güçlüyse ondan sakın, sinirliyse onu kızdır, tevazu göster ki gerçek sanıp mağrurlaşsın, dinleniyorsa rahatsız et, aralarında birlik varsa ayır, ona hazırlanma fırsatı vermeden saldır, beklemediği anda ortaya çık.*” şeklinde tavsiye vermiş ve bu taktikleri savaşçıların başarısının sırrı olarak görmüştü.¹⁴⁵⁹

Moğollar savaş hileleri konusunda diğer milletlere göre, daha fazla ustalık göstermişlerdi. Bu hususa dair Rubruk, Moğolların hiçbir ülkeyi açıkça kuvvet kullanarak almadığını, Moğolların daima hile kullanarak ülkeleri ele geçirdiğini değinmiş, barış durumunda bile düşmanı aldatıp, barış kisvesini kullanarak düşmanlarına zarar verdiklerini belirtmişti.¹⁴⁶⁰ Benzer şekilde Marco Polo’da savaş esnasında Moğolların hileye sıkça başvurduğunu ifade etmişti.¹⁴⁶¹ Splitli Toma ise Batu’nun liderliğindeki Moğol ordusun Suzdal Knezliği’nin kentlerini güç kullanarak değil, hileyle ele geçirdiğini aktarmıştı.¹⁴⁶²

3.8.1. Orduyu Mevcut Sayısından Düşük Gösterme

Moğolların kullandığı savaş hileleri arasında, düşman hükümdarlarının, komutanlarının ve askerlerinin arasında rehavete yol açmak ve düşmanı hazırlıksız yakalamak için kendi birliklerinin sayısını düşük gösterme taktiği yer alıyordu. Marco Polo seyahatnamesinde 1258 yılına dair rivayet edilen bir hikâyede, Moğolların Bağdat’ı ele geçirmesinde Hülagu’nun başvurmuş olduğu bu hileden bahsedilmişti. Hülagu asker, silah ve mühimmat gücünü sonuna kadar kullanmak yerine, savaş esnasında ana ordusunu

¹⁴⁵⁹ Sun Zi, *Savaş Sanatı*, 2.

¹⁴⁶⁰ Wilhelm Von Rubruk, Moğolların Büyük Hanı’na Seyahat, 156.

¹⁴⁶¹ *Travels of Marco Polo*, 41.

¹⁴⁶² Splitli Toma, “Salona ve Split Piskoposlarının Tarihi”, *Moğollar Avrupa’da*, 90.

ormanda gizlemiş, şehri kuşatma için küçük bir ordu birliğini göndererek, düşmana gerçekte olduğundan daha az asker olduğuna dair bir intiba uyandırmıştı. Akabinde az sayıdaki Moğol kuvveti sahte ricat taktiğini uygulayarak Bağdat Halifesinin ordusunu hedeflenen muharebe sahasına çekmişti. Böylelikle ana ordunun saldırısını başlatmasına ve zaferi elde etmesine olanak sağlamıştı.¹⁴⁶³

3.8.2. Orduyu Mevcut Sayısından Yüksek Gösterme

Türk-Moğol savaş taktikleri arasında ordu birliklerinin bitkin, atların yorgun ve aç düştüğü, elverişsiz şartlarda veya savaş konusunda tecrübesiz düşman birliklerini saldırıdan vazgeçirmek amacıyla orduda bulunan asker sayısının belirli aralıklarla taş vb. malzemeler dikerek veya gece farklı yerlerde ateşler yakarak fazla gösterildiği bir taktik de mevcuttu. Cengiz Han 1204 yılında Naymanlara karşı yaptığı savaşta ordu birliklerinin kalabalık gözükmesi için geceleyin ayrı yerlerde ateş yakılmasını emretmişti.¹⁴⁶⁴

Ordudaki asker sayısının az olması durumunda mevcut askerlerin ön taraflara toz toprak saçıp, arkalarından ağaç dalları çekmek suretiyle toz kaldırarak tozdan gökyüzünün karartılması ve bu yolla düşman ordusunu mevcut orduyu kalabalık zannederek paniğe kapılması da bu taktiğin uygulamasındaki yöntemlerinden biriydi.¹⁴⁶⁵ Ayrıca askerler yine aynı amaç doğrultusunda insan görüntüsündeki şeyleri hazırlayarak, bunları atların üzerine yerleştirdikleri de görülmüştü.¹⁴⁶⁶

Moğollar Macarlar ile yaptığı Mohi Muharebesi öncesinde sayıca az olan birliklerini çok sayıda korkutucu görünümünde insan boyunda kuklalar ve ucubeler hazırlayarak onları atlarının üzerine bir askermiş gibi yerleştirmiş, bu atların hizmetlileri ile birlikte küçük bir dağın ardına konuşlandırmışlardı. Sayıca az olan Moğollar ovada Macarları beklerken Macarlar saldırıya geçmiş, Moğollar da sırtlarını dönerek dağa doğru çekilmişlerdi. Bu esnada korkunç görümlü kuklalar askeri bir düzen içerisinde ortaya çıkmış ve bu manzara karşısında Macarlar şaşkınlığa uğrayıp pusuya düştüklerini

¹⁴⁶³ *Travels of Marco Polo*, 41.

¹⁴⁶⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, 116.

¹⁴⁶⁵ Peng Da Ya ve Xiu Ting, "Hei Ta Shi Lu", 117.

¹⁴⁶⁶ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 78.

düşünerek kaçmaya başlamışlardı. Moğollarda ani bir manevrayla ters dönerek kaçan askerleri etkisiz hale getirmişlerdi.¹⁴⁶⁷

Düşmanı aldatmak için gece ateş yakma taktiği Altın Orda hanı Toktamış ile ulus emiri Edige arasında gerçekleşen mücadelede kullanılmıştı. Edige oğlu ile birlikte İdil Nehri'ni geçerek Toktamış'ın bulunduğu yere yaklaşmıştı. Edige askerlerinin az sayıda olması nedeniyle savaşçılarına birçok yerde ateş yaktırarak, askerlerinin çok sayıda olduğu izlenimini vermiş, atların sırtlarını bezle kapatıp, tepelerin etrafında koşturarak büyük bir gürültü çıkartılmasını sağlamıştı. Kullanılan bu taktikler etkili olmuş, Toktamış'ın karavulları düşmanın birliklerinin sayıca çok olduğunu Han'a iletmışti. Bu sebeple Toktamış Han ordusunu bir araya getirmeden kaçma kararı almıştı.¹⁴⁶⁸

3.8.3. Ateş Yatağı- Köpek Yatağı

Savaş hileleri arasında ordu birliklerinin bulunduğu, askeri kampların yerinin tespit edilmemesi amacıyla, ateş yatağı denilen bir taktiğe başvurulurdu. Bu taktikle bir yerde ateş yakılarak sabaha kadar, bu ateşin yanması sağlanırdı. Ordu birlikleri ise gecenin karanlığından faydalanarak başkalarının farkına varamayacağı bir yerde gecelemede bu yolla, olası bir gece baskını engellenmekteydi.¹⁴⁶⁹

Aynı mantıkla köpek yatağı taktiğine de başvurulmuş, ordunun bulunmadığı bir yere yüksek sayıda köpek bırakılarak düşman birliklerinin köpek havlamalarını duyması ve sesin geldiği yerde askeri kamp olduğunu düşünmeleri sağlanmaktaydı. Tüm bu hile yöntemlerinde temel amaç hedef saptırmaydı.¹⁴⁷⁰

3.8.4. Savaşa Katılmayan Kadınlara Üniforma Giydirilmesi

Düşmanı aldatma amacıyla kullanılan taktiklerden birisi de savaşa bil fiil katılmayan kişilerin (kadınların) erkek gibi görünmelerini sağlayarak düşmanı yanıltmaktır. Timur 1395 yılında gerçekleştirdiği Toktamış ile mücadelesinde bu taktiği uygulamış, karargahta bulunan kadınların başlarına miğfer geçirerek erkek gibi algılanmalarını sağlamış, erkek gibi görünen kadınlar, hizmetçiler ve esirler karargahta bırakılmış, savaştaki gerçek askerler ise gece yarısı Altın Orda'nın karargahına sızmak için harekete

¹⁴⁶⁷ Torre Maggione'li Üstat Roger, "Macaristan Krallığının Tatarlar Tarafından Yıkımı Üzerine Ağıt", *Moğollar Avrupa'da*, 179.

¹⁴⁶⁸ A. K. Kuşumbayev, L. A. Bobrov, "Mongolskaya Taktika Vedeniya Stepnogo Boya", 35.

¹⁴⁶⁹ Peng Da Ya ve Xiu Ting, "Hei Ta Shi Lu", 114.

¹⁴⁷⁰ Peng Da Ya ve Xiu Ting, "Hei Ta Shi Lu", 114.

geçmiş, yapılan saldırı neticesinde Altın Orda'nın ordusunun düzeni bozulmuş, ganimetleri Timur'a geçmiş ve Toktamış kaçarak kurtulmuştu.¹⁴⁷¹ Toktamış'ın asker sayısının fazla olmasına rağmen Timur'ın ona karşı üstünlük kazanmasında bu savaş taktiği kritik bir işlev görmüştü.

3.8.5. Korku, Kargaşa ve Anarşi Oluşturma

Moğollar, ele geçirdikleri yerlerde uyguladıkları sert müdahaleleri, vahşeti andıran saldırıları ve askerlerin veya bazen halkların tamamen imhası, bir bölgede canlı olan her şeyi yok etme gibi müdahaleleri, kulaktan kulağa yayılan Moğol korkusunu kuşatılan veya saldırıya geçilen her bölgede yaymıştı. Bir savaşın veya baskının korkutucu şöhreti, gelecek saldırıların psikolojik bir taktiği olarak işlev görmüştü. Moğollar, korkutucu imajlarının daima sürdürülmesine özellikle dikkat etmişler, bu vesileyle gerek düşman askerleri arasında gerekse saldırılan ülkelerin halkları arasında korku ve dehşet oluşturmuşlardı. Bu korku taktiğini güçlendirmek için saldırılacak olan bölgede yerel ajanlarla, tüccarlarla veya kendi ajanlarıyla korku dolu haberleri yaymakta, bu korkuyu arttırmak için çeşitli harp oyunlarına da başvurmakta idiler. Bu doğrultuda, Moğolların acımasız, zalim ve korkunç imajını arttırmak için, saldırılacak yere duman kullanarak kaos oluşturmuşlar, korkunç giysi ve sembollerle düşmanı etkilemişler, bomba ve kötü kokuyu düşmana karşı kullanmışlar ve kargaşa oluşturmak için vahşi havyan sürülerini düşmana doğru sürmüşlerdi.¹⁴⁷²

Cengiz döneminde Otrar faciasından sonra tüm coğrafyalarda “*Moğolların geçtiği yerlerde ot bitmemesi*” tabirinin yayılması, Batu'nun komutanlığındaki ikinci Deşt-i Kıpçak Seferi'nde Mohi muharebesinde “*Tuna nehrinin suyunun tamamının insan kanyıyla kızıla boyanması, Transilvanya'nın tamamının insansızlaştırılması, kadın, çocuk, hatta cüzzamlılar dahil olmak üzere herkesin kılıçtan geçirilmesi, ekinlerin ve ağaçların tahrip edilmesi*”¹⁴⁷³ gibi ifadeler, kaynaklarda Moğolların lanetli, barbar, vahşi, gözü dönmüş şekilde anılmalarına sebep olmuştur. Keza Bağdat seferinde Hülagu'nun Bağdat kütüphanesinin tamamını tahrip ederek, nehirlerin bir müddet mürekkep akması da, bu barbar ve acımasız imajı sürdürmüştü. Cengiz döneminden itibaren Moğollar ve Tatarlar

¹⁴⁷¹ Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur'un Hayatı, Kadiz'den Semerkant'a Seyahatler*, çev. Zeynep Ertan, (İstanbul: Pozitif Yay., 2008), 249.

¹⁴⁷² Delibalta, *Moğolların Harp Taktikleri*, 170, 171.

¹⁴⁷³ Splitli Toma, “Salona ve Split Piskoposlarının Tarihi”, *Moğollar Avrupa'da*, 109, 110, 126, 130, 131.

üzerinde oluşan bu korku imajının savaşlarda, kuşatmalarda ve saldırılarda psikolojik bir taktik olarak uygulanması, bir Moğol ardılı olan Altın Orda Devleti'nde de devam etmişti.

3.8.6. Sahte Koridor

Bozkır savaş taktiklerine özgü aldatma taktiklerinden biri de sahte koridor idi. Süvari ağırlıklı ordu düşmanı çembere aldıktan sonra direnişin sürdüğü durumlarda kasıtlı olarak kaçış için bir yol açarlar, ardından bu yolu ölüm tuzağına çevirirlerdi. Bu taktiğin örneklerine batılı seyyahların eserlerinde ayrıntılı bir şekilde takip etmek mümkündür. Dönemin tanıklarından Plano Carpinili sahte koridor aldatmasını *“Eğer düşmanları iyi bir şekilde savaşırlarsa onlara kaçmaları için bir yol açarlar ve kaçışı başlar başlamaz her iki taraftan saldırıya geçerler ve böylelikle savaşta gerçekleşebilecek kayıptan çok daha fazlasını düşmanın kaçışı sırasında yok ederler.”* şeklinde tarif etmişti.¹⁴⁷⁴ Benzer şekilde C.de Bridia *“Eğer düşmanı hazırlıksız yakalarsai aniden her atraftan onları çepeçevre sararlar. Kaçmaları için yalnızca tek bir yol açık bırakılır ve düşmanı bu yöne doğru sürükler. Ardından, büyük bir hızla üzerlerine atılıp ölçüsüzce ok fırlatmaya devam ederler. Böylece, düşman askerlerinden savaşmaya devam etmeyenler, kaçarken öldürülür.”* şeklinde ifade etmişti.¹⁴⁷⁵

Bu aldatma taktiğinin dikkat çekici bir örneği 1241 yılında Mohi Muharebesinde yaşanmıştı. Moğol ordusu, Macarları çember gibi kuşattıktan sonra, direnişin kırıldığını ve Macar askerlerinin kaçmaya başladığı anda onlara kaçabilecekleri bir kapı aralamıştı. Bu sahte koridordan geçmelerine izin verilen Macar askerleri Moğollar tarafından hemen saldırıya uğramadı. Bunun yerine, Moğol süvarileri onları dağıtmadan ve paniğe sürüklemeyen adım adım izleyerek takip etmişti. Bu sayede düşmanın düzeni tamamen çözümlenerek savaşma iradesi yok edilmişti. Ardından, Moğol ordusu bu taktik sayesinde düşman neredeyse hiç karşılık vermeden Macar askerlerini imha etmişti.¹⁴⁷⁶

¹⁴⁷⁴ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 80.

¹⁴⁷⁵ C. de Bridia, “Khristianskiy mir i «Velikaya Mongol'skaya imperiya”, *Materialy frantsiskanskoy missii 1245 goda*, 124.

¹⁴⁷⁶ Splitli Toma, “Salona ve Split Piskoposlarının Tarihi”, *Moğollar Avrupa'da*, 101-102-103.

3.9.Saldırı ve Kuşatma Taktikleri

3.9.1. Ok Yağmuru

Bozkır ordularında kullanılan en temel silahların ok-yay olması nedeniyle düşmanla uzaktan savaşmak için kullanılan bu silahlar, süvari temelli bozkır ordularının savaş taktikleri üzerinde büyük etki yaratmıştı. Özellikle at üzerindeki hafif süvarilerin okçuluk ile uyumu bozkır ordularını diğer ordulara kıyasla daha dinamik bir hale getirmekte, bu da savaşların hızlı bir şekilde zaferle sonuçlanmasını sağlamaktaydı. Ok kullanımı, savunma, saldırı, düşmanı oyalama gibi askeri mücadelelerin tamamında görülmüştü. 13. ve 15. yüzyıllar arasında Türk-Moğol askerî düzeninde düşmanla yakın temas etmeden savaşa izin veren okun yoğun bir şekilde kullanıldığına dönemin kaynaklarında geniş bir şekilde yer verilmişti.

Türk-Moğol ordularına dair yapılan savaş tasvirlerinde düşmanın ok yağmuruna tutulduğu ve atılan oklarla gökyüzünün adeta karardığı, Rus kroniklerinde “*Okklar ışığı kararttı*”¹⁴⁷⁷, Marco Polo seyahatnamesinde “*Gökyüzü ok yağmuru altın kalmış... Bağırış çağırış uğultu, Tanrı gürlerse duyulmayacak gibiymiş.*”¹⁴⁷⁸ şeklinde geçmektedir.

Okçuluğun Moğollar arasında oldukça gelişmiş olduğu ve oklarının diğer milletlerin oklarından daha uzun menzile sahip olduğu belirtilmişti. Bu hususu Papaz Julian “*Savaş ile ilgili gerçekleri size bildiriyorum. Denilene göre oklarını, bunu kullanmaya alışkın diğer milletlerden daha uzağa atarlar.*”¹⁴⁷⁹ şeklinde aktarmıştı.

Moğol askerleri oklarının menzillerini uzatmak için oklarını yukarıya doğru kırk beş derecelik açı ile fırlattığı bilinmektedir.¹⁴⁸⁰ Oklar genellikle at üstünden fırlatılmakta iken, savaş esnasında süvariler attan inerek de ok atarlardı. Savaş sırasında atılan oklar bireysel hedeflerden ziyade, temel bir alanı hedef alarak “öldürme bölgesi” ne doğru gerçekleştirilmekteydi.¹⁴⁸¹ Okların yerden atılması askerler saflar ve hatlar şeklinde oluşturulmuş, peşpeşe sıralanan saflarla ok atışlarını gerçekleştirmişlerdi.¹⁴⁸² Okçuların

¹⁴⁷⁷ PSRL XXV, 131.

¹⁴⁷⁸ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, 408.

¹⁴⁷⁹ “Dominiken Misyoner Julian’ın Seyahati İle İlgili Metinler”, *Moğollar Avrupa’da*, 78.

¹⁴⁸⁰ Delibalta, *Moğolların Harp Taktikleri*, 126.

¹⁴⁸¹ Delibalta, *Moğolların Harp Taktikleri*, 126. May, *Moğol Savaş Sanatı*, 72.

¹⁴⁸² Delibalta, *Moğolların Harp Taktikleri*, 134.

saflarla tanzimi, ok atışı esnasında her bir safın diğer bir safa koruyucu bir kalkan görevi görmesini sağladığı söylenebilir.

Moğollar'ın kullandığı ok-yay hakkında detaylı teknik bilgiler bu çalışmanın silahlar bölümünde “Ok” ve “Yay” başlıklı altında; süvarilerin ok-yay kullanımına ilişkin bilgiler çalışmanın birinci bölümde “Hafif süvari birlikleri” başlığı altında yer almaktadır.

3.9.2. Sahte Ricat

Bozkır savaş kültürünün en önemli taktiklerinden biri olan sahte ricat taktiği, düşmanı savaş alanında tuzağa düşürmek ve üstünlük sağlamak için istenen savaş alanına çekmek için kullanılan kadim bir harp manevrasıydı. Türk-Moğol savaş geleneğinin ayırt edici taktiklerinden biri olan sahte ricat, orduları muharebe sahasında zafer kazanmalarını sağlamıştı. Örnek verecek olursak, Mohi Muharebesi'nde Macar ordusuna karşı Moğol birlikleri sahte ricat manevrasını uygulayarak düşmanı belirlenen noktaya çekmelerini hedefledi. Muharebe sahasında süvariler ok atışı yaparak savaşa tam anlamıyla hazır değilmiş gibi bir izlenim vermiş ve kontrollü bir şekilde çekilerek düşmanın belirlenen noktaya gelmesini sağlamıştı.¹⁴⁸³

Altın Orda'da Berke Han döneminde Hülagü ile yapılan 1263'te Terek Nehri kıyısında yapılan savaşta Berke'nin ordusu sahte ricat taktiğini uygulamıştı. Bu taktiği uygulamadan önce Nogay komutasındaki Altın Orda birlikleri Hülagü'nün birlikleri tarafından iki kez yenilgiye uğratılmıştı. Bunu üzerine Nogay ordusuna bilinçli bir şekilde geri çekilme emri vermişti. Düşmanın muharebe sahasında kesin olarak ricat ettiğini düşünen Hülagü, birliklerine düşmanı takip etme emrini vermişti. Hülagü'nün askerleri Berke'nin geride bıraktığı ordugâha vardıklarında, askerlere ait çadırların terk edilmiş halde bulmuştu. Sahte ricatın bir parçası olarak Berke'nin ordusu, çadırlarını, kadınlarını ve çocuklarını geride bırakmıştı. Bu durum karşısında Hülagü'nün askerleri tuzağı fark edemeyerek üç gün boyunca ganimetle vakit geçirip eğlenmişti. Altın Orda ordusu düşman kuvvetlerinin hazırlıksız ve dağınık bir durumda olduğunu öğrenir öğrenmez, sayılarını

¹⁴⁸³ Splitli Toma, “Salona ve Split Piskoposlarının Tarihi”, *Moğollar Avrupa'da*, 96. Moğolların sahte ricat taktiğine değinen bir başka kayıt için bakınız: Simon de St Quentin, *Bir Keşifin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, 25-26.

arttırarak ani bir saldırı başlattı ve 13 Ocak 1263'te Terek Nehri kıyısında gerçekleşen savaşta Hülagü'nün ordusu mağlup etmişti.¹⁴⁸⁴

Sahte ricat taktiğinin etkili bir şekilde kullanıldığına dair bir başka örnek 1395 yılında Toktamış Han ile Timur arasın gerçekleşen Terek (1395) savaşıydı. Toktamış'ın sağ kanadı (sağ kanat komutanları sırayla Künçe Oğlanı Bek-Yarık- Oğlan, Aktav, Davud Sufi ve Udurku) Timur'un sol kanadındaki birliklere saldırmıştı. Timur'un sol kanatı kendi öncü birliklerinin yardımına geldiklerinde, Toktamış'ın birlikleri sahte ricat taktiğini uygulamıştı. Timur'un sol kanatı Toktamış'ın kaçan birliklerini takip etmek için ihtiyat birliklerinden her bir koşundan 50 askeri takip etmek için göndermişti. Burada Timur ciddi bir hata yapmıştı. Geri çekilen Toktamış'ın sağ kanadı, kendi ana birliklerinin bulunduğu merkeze ulaştığında aniden geri dönerek Timur'un takip birliklerine saldırıda bulunmuştu. Timur'un takip birliklerinin bir kısmı imha edildi bir kısmı kaçarken, Toktamış'ın birlikleri onların peşlerine düştü. Koşun birlikleri arasında düzensizlik ortaya çıktı ve ordu bir süre kontrolünü kaybetmişti. Bu sırada Toktamış'ın sağ kanadı Timur'un ordugahına saldırarak burada neredeyse Timur'u esir alacak duruma gelmişti. Timur'un emirlerinden Emir Şeyh Nureddin, Timur'u korumak için hayatını feda etmeye hazır bir şekilde düşmanın önüne 50 askeriyle çıkarak, atından inerek düşmanına yaylın ateşiyle saldırmaya başlamıştı. Timur'un komutanlarından Muhammed Azad, kardeşi Alişah ve Tükel Bavurçi Toktamış'ın ordusundan ele geçirdiği savaş arabalarını Timur'un ön saflarına sevk ederek, bunları birbirine bağlamak suretiyle savunma hattı oluşturarak siper etmişti. Sonrasında Timur'un seçkin birlikleri savaşa iştirak devam etmişti.¹⁴⁸⁵

Emir Edige, Altın Orda emirlerinden Kaculay Bahadır¹⁴⁸⁶ ile yaptığı 1412 tarihli savaşında Kaculay Bahadır'ın ordusuna karşı sahte ricat taktiğini uygulamıştı. Edige'nin sayıca az ordusu ile savaşta uyguladığı taktik şu şekilde aktarılmıştı. *“Gece boyunca birliklerini hareket ettirerek, gündüzleri gizlendi. Düşman yaklaştığında, ordusunu ikiye böldü. Önden gönderdiği birliklere, düşmanla savaşmaları, ardından yenilmiş gibi kaçmaları ve kaçış sırasında eski keçeleri, at örtülerini ve torbaları yere atarak dağıtmaları emredildi. Kaculay ve askerleri geldiğinde, İdigü'nün öncü birlikleri savaşarak geri*

¹⁴⁸⁴ Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't Tawarikh*, 512., J. Boyle, “Dynastic and Political History of the Ilkhans”, *The Cambridge History of Iran*, Vol.5, ed. J.A. Boyle, 353-354.

¹⁴⁸⁵ “Iz sochineniya Nizam-ad-dina Shami «Kniga pobed» (ZAFAR-NAME)”, V.G. Tizengauzen, Zolotaya orda v İstochnikakh, 301. “Sheref-ad-Din Yezdi”, Tizengauzen V.G. Zolotaya Orda v İstochnikakh, 355. Mirgaleev, “Bitvy Toktamysh-khana s Aksak Timurom”, 178.

¹⁴⁸⁶ Kaculay Bahadır daha fazla detay için bakınız: Yakubovsky, *Altın Orda ve Çöküşü*, 201.

çekildi. Kaculay'ın ordusu, düşmanı tamamen kaçıyor sanarak onları takip etmeye başladı. Ancak tam bu sırada Edige Bahadır, parlak kılıçları ve mızraklarıyla diğer kuvvetleriyle ortaya çıktı. Kaculay, tüm askerlerinin önündeki düşmanı kovaladığı bir anda, artık başka bir seçenek olmadığını anlayarak savaşmak zorunda kaldı. Kahramanca mücadele etti, ancak sonunda öldürüldü.”¹⁴⁸⁷

3.9.3. Çembere Alma Taktiği

Bu taktik geleneksel kadim bozkır ordularının savaşta uyguladığı taktiklerden biriydi. Sürek avı, bu taktiğin adeta bir simülasyonu gibiydi. Nerge tarzı avcılık geleneğine dayanan çembere alma yöntemi, avın (veya düşmanın) çemberi giderek daraltılarak etkisiz hale getirilmesine dayanıyordu. Bu taktik fazla sayıda askere ihtiyaç duyulmadan gerçekleştirilebilen ve ordunun okçuluk becerilerine ve hareket kabiliyetine dayanan bir yöntemdi.¹⁴⁸⁸

Bu taktik sadece açık arazi muharebeleriyle sınırlı kalmamıştı. Moğollar, Rus knezliklerini ele geçirmek için bu taktiği uygulamış ve geniş bir cepheye yayılarak ilerlemişti.¹⁴⁸⁹ 1237’de Moğol ordusu Vladimir knezliğini ele geçirdikten sonra, Moğol komuta kademesi istişare yaparak, savaşın bir sonraki aşamasında ordunun nerge (jarge) düzeninde tümen tümen ilerlenmesini uygun bulmuştu. Bu doğrultuda karşılarına çıkan her şehir, vilayet, kale sistematik bir şekilde ele geçirilip yok edilmişti.¹⁴⁹⁰ Bu harekât tarzı, klasik bozkır harp prensibine dayanan köklü bir askeri geleneğin sürekliliğine işaret etmekteydi.

Altın Orda’nın askerî birlikleri de çembere alma taktiklerini ustalıkla kullanıyordu. Örnek verecek olursak, 1399 yılında Timur Kutluğ ve onun yanında yer alan tecrübeli, komutan Emir Edige’nin kuvvetleri ile Litvanya Presni Vitovt’un kuvvetleri arasında, Vorskla Nehri kıyısında gerçekleşen muharebede görülmüştü. Litvanya kuvvetlerine Toktamış’ın birliklerinin yanında Almanlardan oluşan bir taburda eşlik etmekteydi. Ayrıca top, ateşli, silah ve tüfeklerle donatılmış Litvanya ordusu başlangıçta Altın Orda kuvvetlerine karşı sayıca ve teknoloji bir üstünlüğe sahip gibi görünüyordu. Muharebenin ilk aşamasında Litvanya kuvvetleri, Edige’nin birliklerini topçu ateşiyle yıpratmaya

¹⁴⁸⁷ “Iz sochineniya Abd-ar-Razzaqa Samarkandi”, V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 376.

¹⁴⁸⁸ May, *Moğol Savaş Sanatı*, 136.

¹⁴⁸⁹ May, *Moğol Savaş Sanatı*, 136.

¹⁴⁹⁰ Rashiduddin Fazlullah, *Jami’u’t Tawarikh*, 327.

çalıştıysa da bu girişim beklenen etkiyi yaratmamıştı. İki taraf yoğun yaylım atışı gerçekleştirerek birbirlerini yıpratmaya çalışmıştı. Çatışma hattı boyunca iki ordu direnç gösterirken, Timur- Kutluğ Han'ın büyük bir kuvvetle savaş alanına dahil olmuştu. Altın Orda ordusu, Litvanya kuvvetlerini kuşatma manevrasıyla tam anlamıyla çember içine alarak düşmanın tüm kaçış yollarını kesmişti. Böylece çember içine alınan düşman birliklerinin hareket kabiliyeti yok edilmişti.¹⁴⁹¹

3.9.4. Tulgama Taktiği

Türkçe *tulgamak (dolamak)* kelimesinden gelen sarmak, çevirmek, dönmek, döndürmek fiilinden türetilen tulgama kavramı, savaş yöntemi olarak dönüş, yan ve sırt darbesi anlamında kullanılmıştı.¹⁴⁹² Bu savaş taktiği Babür Şah'ın hatırat eserinde de yer almıştı.¹⁴⁹³ Tulgama düşmanın bir veya iki kanadını arkadan kuşatma esasına dayanan ve yoğun ok ateşi ile desteklenen bir kanat manevrasıydı.¹⁴⁹⁴ Bu taktik bozkır savaş kültüründe çokça uygulanan bir taktikti. Moğollarda Altın Orda'da bu taktiği muharebe sahasında sıkça kullanmışlardı.

Düşman kanadını sararak arka hattına sızmayı hedefleyen bu taktiğin amacı, düşmanı yön değiştirmeye zorlayarak savaş düzenini bozmaktır. Hafif süvari birliklerinin gerçekleştirdiği yoğun ok atışı ile desteklenen saldırısına düşmanın karşı taarruzu veya savunma hamleleri etkisiz kalıyordu.

Taktik esasında uzaktan muharebe ve hızlı manevra kabiliyetine dayanıyordu. Genelde sağ kanatla düşmanın sol kanadı hedef alınırdı. Bunun sebebi bu yönün okçuların etkili bir şekilde atış yapabilmesini sağlamasıydı. Sağ elini kullanan okçular için sola, sola-öne ve sola-arkaya doğru atış yapmak daha kolaydı.¹⁴⁹⁵,

Moğol hakimiyeti döneminin tanıkları, bu kadim bozkır taktiğini analiz etmiş ve kaynaklarında bahsetmişti. Çinli elçiler Peng Da Pei Lu ve Xu Ting Moğolların uyguladığı kuşatma manevrasını şöyle tarif etmişti: “*Saldırı aralıklarını çok uzun tutarlar, bunun nedeni, sağ, sol ve arkadan kuşatmaya girişmek için zaman kazanmaktır. Düşman ordusu, dört tarafından kısaç içine alındıktan sonra, en son yetişenlerden başlayarak davul*

¹⁴⁹¹ PSRL XI, s. 173. Yakubovsky, *Altın Orda ve Çöküşü*, 188-189.

¹⁴⁹² S.G. Klyashtorny, T.İ. Sultanov, *Türkün Üç Bin Yılı*, 347.

¹⁴⁹³ *Baburnâme*, çev. Reşit Rahmeti Arat, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970), 135.

¹⁴⁹⁴ A. K. Kuşumbayev, L. A. Bobrov, “Mongolskaya Taktika Vedeniya Stepnogo Boya”, 13. Delibalta, *Moğolların Harp Taktikleri*, 147.

¹⁴⁹⁵ A. K. Kuşumbayev, L. A. Bobrov, “Mongolskaya Taktika Vedeniya Stepnogo Boya”, 13-14.

*çalarlar; büyük bir gürültü ve çığlıklarla, eş zamanlı biçimde taarruza geçerler.”*¹⁴⁹⁶ Benzer şekilde Plano Carpinili bu taktiği *“Düşmana karşı esirlerden müteşekkil bir birlik ile daha başka bir halktan kimselerden oluşan bir birlik yollarlar ve muhteşem Tatarlardan da birileri onlarlar birlikte ilerler. Güçlü insanlardan oluşan diğer birlikleri düşmanları tarafından görülmemesi için sağa ve sola gönderirler ve böylelikle düşmanlarını çember içerisine alırlar ve ortada bir araya getirirler, ardından da yekûn halde üzerlerine çullanırlar.”* bu ifadelerle tasvir etmişti.¹⁴⁹⁷

3.9.5. Yuvarlak Dans

Bozkır ordularında düşmana bir ok atımı mesafesine kadar yaklaşılarak süvarilerin uyum ve senkronizasyon içerisinde, saat yönünde dairesel hareketler çizerek aynı zamanda düşman askerlerine atın üzerinden ok atışı yaptığı taktik yuvarlak dans olarak adlandırılmıştı. Gorelik tarafından orta ve kısa mesafelerde ok atışı yapmak için kullanılan bu taktik yuvarlak dans veya atlıkarınca olarak isimlendirilmiştir.¹⁴⁹⁸

Marco Polo seyahatnamesinde yuvarlak dans taktiğinden *“Tatarlar düşmanla savaşa girdiğinde doğrudan temas kurmazlar, etraflarında daireler çizerek bir taraftan sonra diğer taraftan ok atarlar. Genellikle geri çekiliyormuş gibi yaparlar ve bu sahte kaçış sırasında arkalarından gelenlere oklar atarak onları ve atlarını öldürürler.”* şeklinde bahsetmişti.¹⁴⁹⁹ Bu taktik Herberstein’in seyahat notlarında şu şekilde yer bulmaktaydı: *“Açık alanlarda savaşmak zorunda kaldıklarında, düşman onlardan ok atış mesafesindeyse, savaşa düzenli bir şekilde değil, askerlerini kıvrılarak ve dairesel bir şekilde hareket ettirerek başlarlar, böylece düşmana daha kolay ve etkili ok atabilirler. Bu dairesel saldırı ve geri çekilme sırasında, savaş düzenine çok dikkat edilir. Elbette bu tür taktikleri uygulayan deneyimli liderler (komutanlar) vardır, bu liderlere bağlı olarak hareket ederler.”*¹⁵⁰⁰ Bu taktiğin uygulanmasında, taktiği uygulayan komutanın tecrübesi ve taktiği gerçekleştiren askerlerin mahareti ve disiplinleri büyük önem arz ediyordu.

¹⁴⁹⁶ Peng Da Ya ve Xiu Ting, “Hei Ta Shi Lu”, 116-117.

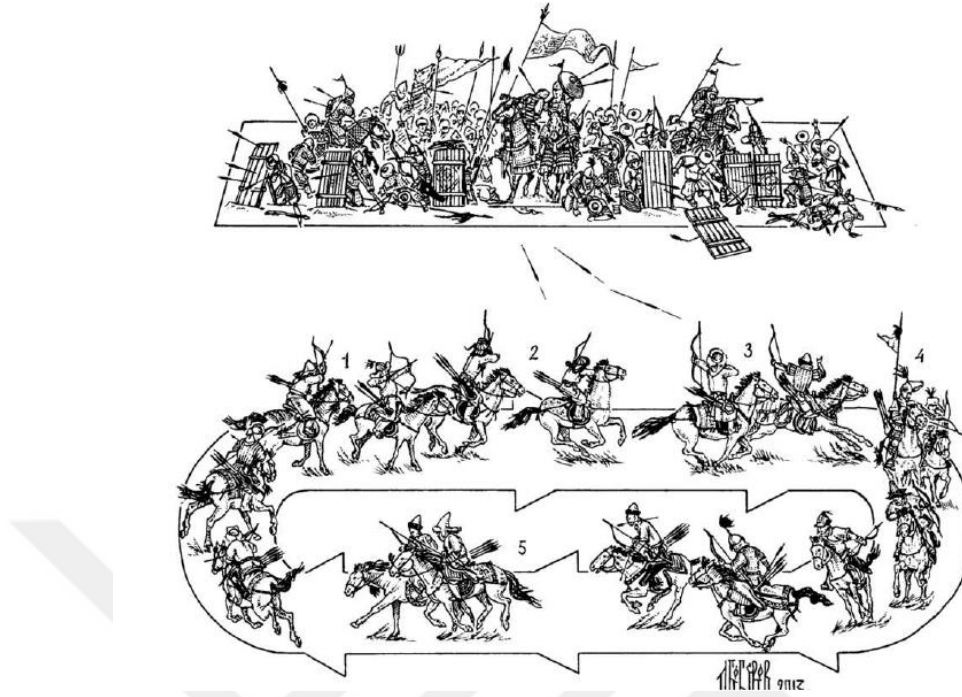
¹⁴⁹⁷ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 78-79.

¹⁴⁹⁸ M.V. Gorelik, “Stepnoy boy (iz istorii voyennogo dela tataro-mongolov)”, *Voyennoye delo drevnego i srednevekovogo naseleniya Severnoy i Tsentral'noy Azii*, (Novosibirsk: Nauka, 1990), 156. A. K. Kuşumbayev, L. A. Bobrov, “Mongolskaya Taktika Vedeniya Stepnogo Boya”, 7.

¹⁴⁹⁹ *Travels of Marco Polo*, 41.

¹⁵⁰⁰ S. Gerbershteyn, *Zapiski o Moskovii*, (M.: Izdatel'stvo MGU, 1988), 168. Gorelik, “Stepnoy boy (iz istorii voyennogo dela tataro-mongolov)”, 156.

Resim 64: Yuvarlak Dans Taktiğinin Uygulaması

Dinamik bir hareketin devamlılığını sağlayarak düşmanı ok yağmuruna tutan bu taktik üç ana unsurdan oluşuyordu: dalgalar halinde düşmana saldırmak, sahte ricat ve düşmanı bölmek idi.¹⁵⁰¹ M.V. Gorelik bu taktiğin 13. yüzyıl Moğol atlı okçularında görüldüğünü belirterek, bu savaş yöntemi ile 20-40 metreden demirden imal edilen ve geniş uçlu oklarla yapılan atışların isabet oranının oldukça iyi olduğu ve düşman savaşçıların yüzlerini, ellerini, hatta yaylarının kırımlarını kestiğini belirtmişti.¹⁵⁰²

Bu taktiğin uygulanması için büyük bir süvari birliğinin olması gerekmektedir. Nitekim bu taktiği ustalıkla kullanan Moğollar, savaşın başlarında düşmana ok saldırıları ile ağır kayıplar yaşatmıştı. Taktiği uygulayan askerler düşman hattının tam karşısına denk geldiklerinde kısa sürede, iki adet ok atmakta, bu okların birincisi ileriye doğru, ikincisi ise en uygun atış mesafesinden ve açısından atılmaktaydı.¹⁵⁰³ En uygun atış pozisyonu M. V. Gorelik'e göre geriye ve sola doğru iken, Kuşkumayev ve Bobrov'un çalışmasında en uygun atış pozisyonunun sola ileri, sola yana, sola geriye olabileceği ileri sürülmektedir.¹⁵⁰⁴

¹⁵⁰¹ A. K. Kuşkumbayev, L. A. Bobrov, "Mongolskaya Taktika Vedeniya Stepnogo Boya", 7.

¹⁵⁰² A. K. Kuşkumbayev, L. A. Bobrov, "Mongolskaya Taktika Vedeniya Stepnogo Boya", 7.

¹⁵⁰³ Gorelik, "Cherkesskiy Voyni Zolotoy Ordı", 284.

¹⁵⁰⁴ A. K. Kuşkumbayev, L. A. Bobrov, "Mongolskaya Taktika Vedeniya Stepnogo Boya", 8.

Okçular hareket esnasında nişan almakta ve atışlarının birbirleriyle çakışmaması için bir veya iki sıra halinde ilerlemekteydiler.¹⁵⁰⁵

Moğollarda bu taktiği başarı ile uygulanmasında okçular bu yöntemle savaşın kaderini belirleyen en önemli vurucu güçlerden biri haline gelmişti.¹⁵⁰⁶ Bu taktik düşman savunmasının ön hattında küçük çemberler halinde veya düşmanı oluşturulan büyük bir çemberin içine alarak büyük bir çember hareketi halinde iki ayrı şekilde uygulanabilmekteydi.¹⁵⁰⁷

3.9.6. Karga Sürüsü Taktiği

Karga sürüsü taktiği, düşman birliklerinin dağılmasını sağlamak ve psikolojik baskı oluşturmak amacıyla, küçük süvari okçu gruplarının çok yönlü ve ani saldırılarla istikrarlı bir şekilde hareket etmesi ve küçük birlikler halinde farklı yönlerden saldırması esasına dayanıyordu.¹⁵⁰⁸

Moğolların uyguladığı bu bozkır taktiği Çinli elçiler tarafından net şekilde tanımlanmıştı: *“Mülahazalarımıza göre, toplu halde saldırı, sadece piyade birlikleri için uygun olup ve süvari birliklerine dağınık düzen daha münasiptir. Eğer düşman taktik gereği dağılırsa, aynı şekilde dağılırlar ve toplanırsa da aynısını yaparlar. Böylece düşmana karşı taarruzda bazen uzak, bazen yakın mesafede; bazen çok, bazen az sayıda; bazen toplu, bazen dağınık halde; bazen görünüp bazen kaybolarak mücadele ederler. Saldırırken gökten düşer gibi, çekilirken yıldırım hızıyla uyguladıkları bu düzene, ya bing san xing jun (karga sürüsü gibi dağınık düzen) derler.”*¹⁵⁰⁹

Bu taktiğin temel mantığı düşman ordusunun karşısına büyük ve kalabalık bir şekilde çıkmak olmayıp, düşman karşısında küçük gruplar halinde (her biri 4-5 atlı okçu) çıkılması, bu küçük grupların bir zincirin halkaları gibi, belirli bir yakınlıkta fakat, dağınık bir şekilde düşmanın etrafına dizilerek, doğrudan cephe oluşturmanın engellenmesi ve farklı yönlerden eş zamanlı olarak düşmana ok atışıyla baskı kurulmasıydı. Bu taktik tek başına uygulanabileceği gibi, bazen tulgama veya sahte ricat gibi taktiklerin bir parçası

¹⁵⁰⁵ Delibalta, *Moğolların Harp Taktikleri*, 132

¹⁵⁰⁶ Gorelik, “Cherkesskiy Voynı Zolotoy Ordı”, 284.

¹⁵⁰⁷ A. K. Kuşumbayev, L. A. Bobrov, “Mongolskaya Taktika Vedeniya Stepnogo Boya”, 7-10.

¹⁵⁰⁸ A. K. Kuşumbayev, L. A. Bobrov, “Mongolskaya Taktika Vedeniya Stepnogo Boya”, 10

¹⁵⁰⁹ Peng Da Ya ve Xiu Ting, “Hei Ta Shi Lu”, 115.

olarak da kullanıldığı tahmin edilmektedir.¹⁵¹⁰ Bu taktik aynı zamanda küçük gruplarla düşman birliklerine vur-kaç yapılabilmesine de imkân vermektedir.

3.9.7. Keski Saldırısı

Keski saldırısı taktiği, düşman hattında belli bir ana hedef noktası seçilerek, belirlenen noktaya atlı birliklerle yoğun bir şekilde gerçekleştirilen taarruz taktiği olup bu taktikle düşmanın düzenini bozmak, birlikleri yarmak (ayırarak) ve düşmanın komuta merkezini ele geçirmek veya yok etmek amaçlanmaktaydı.

Çinli elçilerin raporlarında bu yarma taarruzundan “Savaşa başlanırken süvari birlikleriyle düşman hattına bir saldırı düzenlenir. Eğer bu saldırı başarılı olur ve düşman saflarında karışıklık meydana gelirse, doğrudan düşman içine dalarlar; bu durumda düşman ordusu on timenten fazla olsa dahi dayanamaz. İstenilen karışıklık meydana gelmez ise, ikinci saldırı birliği savaşa dahil olur. Düşman ordusu yine düzenini korumaya devam ederse, sıradaki saldırı birliği de muharebeye dahil olur. Saldırı aralıklarını çok uzun tutarlar, bunun nedeni sağ, sol ve arka taraftan kuşatmaya girişmek için zaman kazanmaktır.”¹⁵¹¹ şeklinde bahsedilmiştir.

Moğollar, bu taktiği belirli bir stratejik bir noktada, kuvvetleriyle yoğun baskı kurarak saldırılar arasındaki zaman aralıklarını uzun tutarak düşmanın dikkatini merkeze odaklamaya çalışırken, Moğol ordusunun diğer unsurları (sağ, sol kanatlar ve arkadan kuşatacak birliklerin) kuşatmayı gerçekleştiriyordu. Bu yarma işlevinin gerçekleşmesi için ise genelde ağır zırhlı süvariler devreye sokuluyordu.¹⁵¹² Nitekim Çinli elçilerin raporlarında geçen “Her on kişiden deri zırhlı olan üç kişi daima önde ilerler.”¹⁵¹³ ibaresinden her on kişiden üçünün dayanıklı deri zırhlarla donatılarak, bu zırhlı askerlerin çatışmanın en ön safında görevlendirildiği anlaşılmaktadır.

Cengiz Han’ın Harezmsahlar ile yaptığı İndus savaşında ağır zırhlı muhafız birliğini önden saldırıya geçirmiş ve bu savaşta keski saldırısı taktiğini kullandığı tahmin edilmektedir.¹⁵¹⁴ Bu taktik Altın Orda ordusu tarafından da sıklıkla kullanılırdı. 1380’de

¹⁵¹⁰ A. K. Kuşumbayev, L. A. Bobrov, “Mongolskaya Taktika Vedeniya Stepnogo Boya”, 10.

¹⁵¹¹ Peng Da Ya ve Xiu Ting, “Hei Ta Shi Lu”, 116.

¹⁵¹² A. K. Kuşumbayev, L. A. Bobrov, “Mongolskaya Taktika Vedeniya Stepnogo Boya”, 15.

¹⁵¹³ Peng Da Ya ve Xiu Ting, “Hei Ta Shi Lu”, 116. A. K. Kuşumbayev, L. A. Bobrov, “Mongolskaya Taktika Vedeniya Stepnogo Boya”, 15.

¹⁵¹⁴ İndus Savaşı ile ilgili daha fazla bilgi almak için bakınız: Delibalta, *Moğolların Harp Taktikleri*, 147, 244-256.

Don Nehri kıyısında gerçekleşen Kulikovo Savaşı'nda da Emir Mamay Dmirtriy Donskoy'un komutasındaki Rus ordusuna karşı bu taktiği uygulamıştı.¹⁵¹⁵ Rus kroniklerinde bu savaş tarzı “*Aniden büyük bir Tatar ordusu, miğferleri parlayarak hızla yaklaşıyordu. Ancak ordunun ilerleyişi durdu çünkü aralarında açılacak yer kalmamıştı. Savaş düzeni almak için durdular. Omuz omuza dizilmişlerdi, her biri önündeki savaşçının sırtını kolluyordu. Öndekiler yürüyor arkadakiler de onları destekliyordu.*”¹⁵¹⁶ şeklinde aktarılmıştı. Burada bahsedilen savaş düzeninde birliklerin keski taktiğine hazırlandığı söylenebilir. Bu düzen koordineli yürütülmesi gereken bir yarma harekâtına işaret ettiği görülmektedir.

Altın Orda'da keski taktiğinin uygulandığı bir diğer savaş ise 1391'deki Kunduzca Muharebesi'ydi. Bu taktik, Toktamış tarafından Timur'a karşı uygulanmış, Toktamış'ın birlikleri savaşın ilk safhasında Timur'un birliğine karşı aniden saldırıda bulunmuştu. Ordunun bu tarz ilerleyişi ani ve süratli bir taarruz hareketiydi.¹⁵¹⁷ Bu taktikle, Toktamış'ın birlikleri, birbiri ardına gerçekleştirdikleri saldırılarla Timur'un ordusunu her iki kanattan kuşatarak düşmanın arka hattına ilerlemeyi başarmışlardı.¹⁵¹⁸

Toktamış'ın bu savaşta ilk saldırısı taktik anlamında bir keski (yarma) taarruzuydu. Toktamış keski saldırısını *tulgama* taktiği ile birleştirerek düşmanı her iki kanattan saracak çevrelemiş ve birliklerinin düşmanın arka cephesine geçmesini sağlamıştı. Böylece hem doğrudan taarruz hem de kanatlardan kuşatma ile savaşın ilk safhasında üstünlük Toktamış hana geçmişti. Aşağıda Resim 65'te yer alan görselde Toktamış'ın birliklerinin savaşın ilk aşamasındaki pozisyonu yer almaktadır.

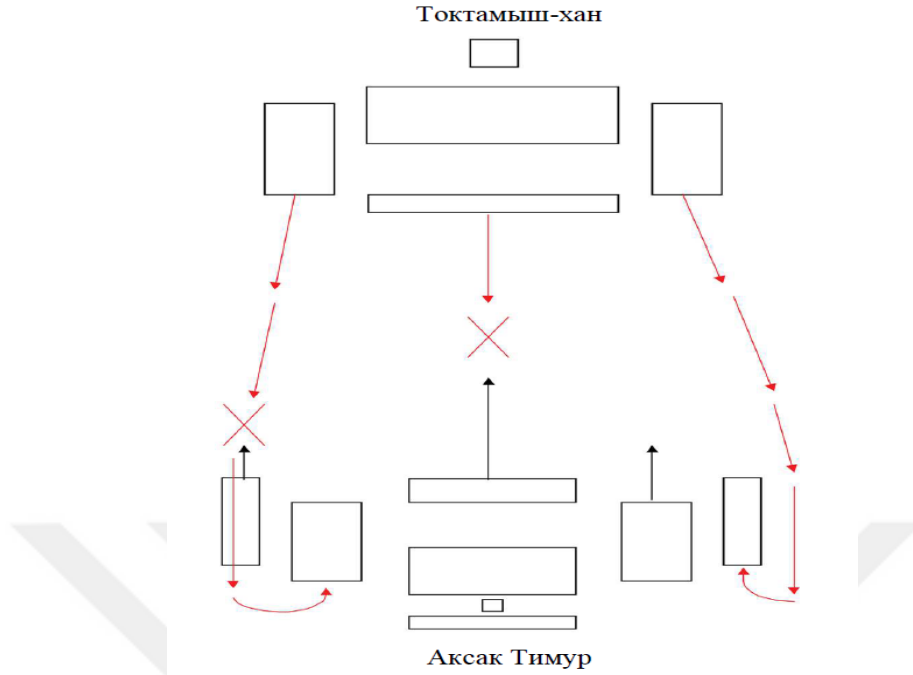
¹⁵¹⁵ A. K. Kuşumbayev, L. A. Bobrov, “Mongolskaya Taktika Vedeniya Stepnogo Boya”, 16.

¹⁵¹⁶ PSRL XI, 59.

¹⁵¹⁷ Mirgaleev, “Bitvy Toktamysh-khana s Aksak Timurom”, 174.

¹⁵¹⁸ Mirgaleev, “Bitvy Toktamysh-khana s Aksak Timurom”, 174-175.

Resim 65: Kunduzca Savaşı’nda Altın Orda Ordusunun Uyguladığı Taktik¹⁵¹⁹

3.9.8. Yarımçark Taktiği (Karakol)

Yarım çark taktiği, düşmana yaklaşık olarak 40 ila 50 metre mesafeden yapılan, ok yağmuru ile vur-kaç taktiklerinin bir birleşimidir. Bu taktiğin uygulanmasında yüz kişilik bir bölükten seksen asker katılmakta ve her sıra grubunda yirmi süvari görevlendirilirdi. Bu süvariler hücum ederken düşmana sırasıyla birkaç ok atıyor, düşmana en yakın mesafe olan 40-50 metreden son atışlarını yaparak yarım çark hareketine benzer bir hareketle geriye dönüyorlardı.¹⁵²⁰ Plano Carpinili, savaş düzeninde bu taktikte düşman hattına süvarilerin üç veya dört ok fırlattıklarını ve daha sonra geri döndüklerinden bahsetmişti.¹⁵²¹

Dönüş esnasında ise süvariler geriye dönerek üst üste ve sık ok atışlarıyla düşmana ok yağmuruna tutuyorlardı. Moğol süvarilerinin yanlarında taşıdıkları çok sayıda ok sayesinde bu tür saldırıları yaklaşık bir saat boyunca sürdürebildikleri ileri sürülmüştü.¹⁵²² Yoğun ve düzenli atış gücünü sağlayan ve düşman hattına yakın mesafeden önemli darbeler indiren bu taktik, keski saldırısında da kullanılıyordu. Yarımçark taktiği Resim 66’da gösterilmiş olup, bu taktiğin kolaylıkla uygulanabilmesi için, süvarilerin askerî eğitiminin

¹⁵¹⁹ Mirgaleev, “Bitvy Toktamyskh-khana s Aksak Timurom”, 174.

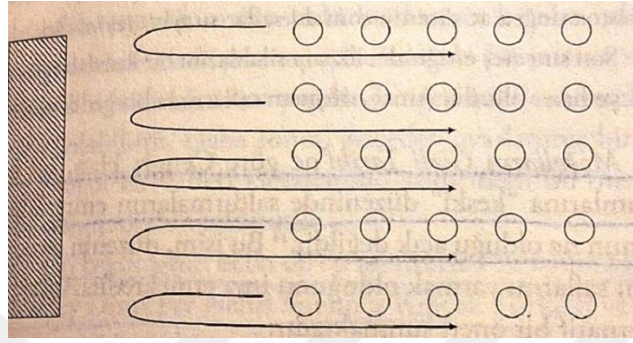
¹⁵²⁰ May, *Moğol Savaş Sanatı*, 139.

¹⁵²¹ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 77.

¹⁵²² May, *Moğol Savaş Sanatı*, 131.

yüksek bir seviyede olması gerekiyordu. Aynı zamanda karmaşık harekât sırasında birliğin uyumu ve disiplini taktiğin başarılı olmasında etkiliydi. Yarım çark taktiği ok atışını düzenli, sistemli ve etkili bir hale getirirken, geri dönüş hareketini yapan süvarilere sırası gelene kadar bir sonraki atış için hazırlanma imkânını sağlıyordu.

Resim 66: Yarım Çark Taktiği¹⁵²³

3.9.9. Akınlar ve Baskınlar

Akın kavramı, askerî literatürde baskın ve pusu gibi taarruz harekâtının bir parçası olarak gerçekleştirilen bir savaş yöntemi olarak görülse de bu harekât şekli Türklere has nitelikler taşımakta olup yıldırma ve yıpratma gibi prensiplerin üzerine kurulmuştur. Nitekim dünyanın en eski tahkimat yapılarından biri olarak kabul edilen Çin Seddi, Türk akınlarını durdurmak için inşa edilmişti.¹⁵²⁴ Akın, belirli bir bölgeyi işgal etme amacı taşımayan sınırlı hedeflere yönelik, hızlı ve ani saldırılar içeren bir taarruz hareketiydi. Bu harekât tarzı düşmana zarar verme, kaynaklarını yağmalama, esir alma ve esir alınmışları kurtarma, düşmanın destek hizmetlerini tahrip etme amaçlarını barındırıyordu.¹⁵²⁵

Türk-Moğol ordularında görülen taarruz taktikleri arasında, ılgar, çapkun, çapağul gibi akın kavramı içerisinde değerlendirebilecek terimler kaynaklarda sıkça kullanılmıştır. Akın kavramının farklı şekillerde adlandırılması saldırının büyüklüğü, hedefi veya uygulama yöntemiyle ilişkiliydi. Bu bağlamda Türk-Moğol askerî terminolojisinde sıkça karşılaşılan “ılgar” “çapkun” ve “çapağul” gibi terimler belirli harekât türlerini ifade etmekteydi.

¹⁵²³ May, *Moğol Savaş Sanatı*, 131.

¹⁵²⁴ Necati Ulunay, *Klasik Türk Harplerinin Millî Mücadeleye Tesirleri*, İstanbul: Türkiye Stratejik Araştırmalar ve Eğitim Merkezi, 1995), 75-76.

¹⁵²⁵ Özgür Körpe, “Osmanlı Ordu Teşkilatında Akıncı Ocağının Yeri ve Çağdaş Türk Silahlı Kuvvetlerine Etkileri”, *Güvenlik Stratejileri*, Sayı 13 (2011), c.7, s.127.

İlgar, büyük savaş öncesi veya sonrasında, küçük bir birliğin ana kuvvetten ayrılarak düşman topraklarında yağma amaçlı saldırı düzenlemesini tanımlamak için kullanılmıştı. Bu birlikler doğrudan düşmanla çatışmaya girmeden, ani baskın düzenleyerek ganimet topluyordu. Bu çerçevede, ılgarın askerî harekât türleri bağlamında uygulanma yöntemi Mohi Muharebesi öncesi Batu'nun komuta ettiği merkez ordusunda görülmüştü. Merkez ordu Estergon üzerinden Peşt'e yönelirken, düşman tarafından kurulan istihkamı aştıktan sonra, Batu ordusundan bir birliği civardaki köylere göndermişti. Bu birliğin yağma amacıyla baskın yaptığı ve buradaki insanları öldürmediği kaynaklarda yer almıştı.¹⁵²⁶ İlgar, ani ve hızlı bir taarruz harekâtı olduğu için düşmanı takip etme işlevine de sahipti. Bu takip seferleri seçkin hafif süvariler tarafından gerçekleştirilen küçük çaplı baskın olarak değerlendirilebilir. Timur'un Toktamış'a karşı düzenlediği ılgar seferi bu harekâta örnek verilebilir. Toktamış, Timur'un kontrollündeki Sabran şehrini kuşattıktan ve Yas şehrini yağmaladıktan sonrası Timur ordusuyla harekete geçmişti. Timur'un geldiğini haber alan Altın Orda kuvvetleri geri çekilip etrafa dağılmıştı. Bunun üzerine Timur ordusunun erzak ve mühimmat konvoyunu Hacı Seyfettin komutasında başkenti olan Semerkant'a yollamış, bu sayede ağır yükten kurtularak, kendisi düşmanı esir almak için seçkin birlikleri ile hızlı bir şekilde ilerleyerek takip seferi (ılgar) düzenlemişti.¹⁵²⁷

Çapkun dörtnala gitmek, ani saldırı yapmak, baskın yapmak anlamına gelen çap kelimesinden türemiş olup düşman ordusuna, şehre veya yerleşim yerine yapılan ani ve sürpriz saldırı anlamına gelmekteydi. Bu saldırının amacı da ılgar da olduğu gibi ganimet toplamaktı.¹⁵²⁸ Çapkun ılgar gibi büyük çaplı bir akın değil, daha küçük çaplı bir yağma hareketi olduğu düşünülmektedir.

Çapağul ise çapkun kavramında olduğu gibi çap fiilinden türeyen baskın, ani saldırı veya yağma amaçlı yapılan akına verilen isimdi. Çapağul akınının gerçekleştiren birlikler düşmana doğrudan saldırır, atını düşman üzerine sürerek, baskın gerçekleştirdi. Çapağul

¹⁵²⁶ Splitli Toma, "Salona ve Split Piskoposlarının Tarihi", *Moğollar Avrupa'da*, 95.

¹⁵²⁷ Benzer bir örnek Timur döneminde ılgar amaçlı birlikler aktif olarak kullanılmıştı. Ankara Savaşı'ndan sonra Timur, ordusunu küçük gruplara halinde etrafa yağma amaçlı birlikler gönderdi. Bu yöntemle, halk panik içinde kaçışırken, Timur'un ordusu hem ganimet elde ediyor hem de bölgedeki direnci kırarak ana ordunun bölgedeki güvenli bir şekilde ilerlemesini kolaylaştırıyordu. Kaynaklarda bir başka örnek bise Moğol birliklerinin Timur'un hudut bölgesine düzenlediği saldırılardı. Saldıran Moğol birliği, ılgar amacıyla hareket etmiş, kimi bulursa kaçıp götürmüş, neyi bulursa yağmalamıştı. Bu haber alındığında, Timur'un kuvvetleri "ılgar için gelen Moğolları takip etti." ifadesiyle kaynaklarda geçmektedir. "Şeref-ad-Din Yezdi", V.G. Tizengauzen, *Zolotaya orda v İstochnikakh*, 339. Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafernâme (Emîr Timur)*, 174.

¹⁵²⁸ Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, c.III, 13.

vur-kaç taktiğini kullanarak, küçük ölçekli, ani ve lokal yağma hareketi gerçekleştirebilen birimlerdi.¹⁵²⁹

3.9.10. Kuşatma Taktikleri

Moğol ordusunun şehirler ve müstahkem kaleler üzerindeki hakimiyeti, dönemin kuşatma savaş teknolojine sahip olmaları ve bu teknolojiyi etkin bir şekilde kullanabilmelerine dayanıyordu. Kuşatma teknolojisi, Cengiz Han'dan itibaren şekillenen Türk-Moğol savaş geleneğine sahip Altın Orda Devleti'nin yönetimi altındaki Deşt-i Kıpçak coğrafyasında da devam ettirilmişti. 13. yüzyılın ortalarından itibaren bu coğrafyadaki şehirlerin ele geçirilmesi çok yönlü kuşatma taktiklerine dayalı askerî hareketler temelinde gerçekleşmişti.

Altın Orda kuvvetleri bir şehri kuşatmadan önce müstahkem yapıyı veya şehrin etrafındaki küçük yerleşim yerlerini ele geçirip yağmalıyordu. Smolensk şehri kuşatması tam olarak bu taktiğe örnek teşkil etmektedir. Kuşatması öncesinde Tuglubay komutasındaki Altın Orda birlikleri şehrin etrafındaki yerleşim yerlerini yakıp yağmamış ve bunun sonucunda pek çok esir ve ganimet ele geçirmişti.¹⁵³⁰ Ele geçirilen yerel halk askerî bir düzen içerisinde kuşatma savaşlarında da kullanılmıştı. Bölge halkı kuşatılacak şehir veya müstahkem mevki çevresinde kuşatma malzemesi taşıma, hendek kazma ve tahkimat kurma işlerinde görevlendirilirdi.

Kuşatma taktiklerinin temel karakteri ani baskın esasına dayanıyordu. Şehirleri kuşatmak için hareket eden birlikler, sefer esnasında düşman ordusunun yararlanabileceği alt yapı ve ikmal noktalarını hedef alırdı. Bu sayede düşman ordusu ve halkın direncinin kırılması amaçlanırdı. Bunu gerçekleştirirken birlikler farklı kollardan eşzamanlı hareket ederdi. Nitekim 1408 yılında Edige'nin Altın Orda'nın Moskova'ya düzenlediği sefer sırasında bu durum gözlemlenmişti. Edige'nin ordusu iki kol halinde ilerlemiş, ilk kol Moskova çevresindeki bütün yerleşim bölgelerini yağmalarken, diğer kol ise Nijniy Novgorod ve Gorodets şehirlerine saldırarak Rus kuvvetlerinin bir araya gelebileceği muhtemel mevzileri yok etmişti.¹⁵³¹

¹⁵²⁹ Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, c.III, 48.

¹⁵³⁰ Birlikler kalenin önünde sekiz gün bekleyişini sürdürmüş fakat şehri alamadan geri çekilmişlerdi. PSRL X, 211, Seleznev, *Elita Zolotoy Ordı*, 128-129.

¹⁵³¹ Seleznev, *Elita Zolotoy Ordı*, 83.

Kuşatma taktiği ile alakalı bir sonraki aşama; kuşatılmış alanının çevresini sarmak ve bu yerin dışarı ile olan ikmal ve iletişim bağlantılarını kesmektir. Bununla birlikte kuşatma hattı engellerle güçlendirilerek, saldırılar son derece etkili mancınık ve oklar kullanılarak gece gündüz aralıksız sürdürülürdü. Kuşatmada etkin mücadeleyi sürdürmek için birliklerin bir kısmı cephe gerisinde bekletilirken, diğer kısım ise aktif çatışma ve kuşatmada görevlendirilirdi.¹⁵³²

Kuşatmanın uzun sürmesi veya bir şehrin ele geçirilememesi durumunda yanıcı maddeler fırlatma aletleriyle hedefe gönderilirdi. Plano Carpinili Moğolların bu tarz zor durumlarda grek ateşi kullandıklarından bahsetmişti. Ayrıca Moğollar öldürdükleri insanların yağınını eriterek hazırlandıkları yanıcı maddeleri, surların içinden düşmanın evlerine doğru atarlardı.¹⁵³³ Bu yöntemlerle kuşatma altındaki şehirlerde panik yaratılarak düşmanın direncinin kırılması hedeflenirdi.

Kuşatma savaşlarında uygulanan diğer yöntemler ise su baskınları oluşturma, yer altı tünelleri kazma veya surların altına sızma şeklindeydi.¹⁵³⁴ Moğollar, Gürgenç şehrinin kuşatmasında Ceyhun Nehri'nin sularının şehre akmasını engelleyen büyük bentleri yıkmak suretiyle kuşatma altındaki şehrin sular altında kalmasına sebep olmuştu.¹⁵³⁵ Benzer şekilde Batu Han II. Deşt-i Kıpçak seferi sırasında Tin Nehri kıyısında yer alan Ornas kenti kuşatması sırasında direnişle karşılaşmıştı. Bunun üzerine Batu şehrin içinden geçen nehrin önüne bent çekilmesini emretmiş böylelikle şehri sular altında bırakarak ele geçirmişti.¹⁵³⁶ Uzun süre direnen yüksek kale duvarlarına veya iyi tahkim edilmiş şehirlere karşı uygulanan bir diğer yöntem ise yer altı tünelleri kazmaktır. Ordugahtan kuşatılan şehrin ortasına doğru yer altı tünelleri kazılır, bu tünellerden içeriye sızılarak şehrin kapıları açılmaya zorlanırdı.¹⁵³⁷

Kuşatma savaşlarında kullanılan bir başka taktik ise, psikolojik harp yoluyla düşmanı teslim etmeye zorlamaktır. Bu taktik Altın Orda'da düşman tarafa askeri güçlerini

¹⁵³² Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 80.

¹⁵³³ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 80

¹⁵³⁴ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, 80-81.

¹⁵³⁵ Delibalta, *Moğolların Harp Taktikleri*, 195.

¹⁵³⁶ Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa'da Orta Asya'ya Yolculuk*, 91-92.

¹⁵³⁷ Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa'da Orta Asya'ya Yolculuk*, 73.

göstermek suretiyle rakibe korku salarak gerçekleştirilmekte, bu yolla düşman üzerinde psikolojik bir baskı kurup düşman taraf teslim olmaya zorlanmaktaydı.¹⁵³⁸

14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Altın Orda'da kuşatma savaşlarının oldukça uzun sürdüğü ve başarısızlıkla sonuçlandığı gözlemlenmiştir. Bunun temel sebebi, büyük ölçüde topçu sınıfının eksikliği, askerî teknolojinin geliştirilmemesiydi. 1408 kışında Edige komutasındaki Altın Orda kuvvetlerinin Moskova seferinde, ilk olarak Peryaslav, Ryazan ve Kolomna şehirleri şiddetli bir kuşatmaya maruz kalmış, ardından Moskova şehri de kuşatılmıştı. Moskova'da kuşatma sırasında şehir halkı korku ve paniğe kapılmış, halk arasında açlık, susuzluk ve salgın hastalık baş göstermişti. Edige kuşatmayı uzatarak bu durumu avantaja çevirmeye çalıştıysa da Altın Orda kuvvetleri kuşatmayı en fazla bir ay sürdürebilmişti.¹⁵³⁹ Bu geri çekilmenin nedenleri arasında Altın Orda ordusundaki topçu eksikliğinin yer aldığı düşünülmektedir.¹⁵⁴⁰ Nitekim 15. Yüzyıla gelindiğinde askerî teknolojiye dönüşüm, ateşli silahlara kuşatma savaşlarında belirleyici bir rol kazandırmıştı. Bu dönemde gelişmiş tahkimat sistemlerine karşı başarı kazanmak, ateşli silahların etkin bir şekilde kullanımına bağlıydı. Dolayısıyla Altın Orda'nın ateşli silahlar konusunda gelişime ayak uyduramaması, ani baskınlar, okçuluk taktikleri ve psikolojik harp tekniklerinin artık tek başına yeterli olamaması gibi sebepler kuşatma savaşlarını giderek zorlaştırmıştı. İskender İzmailov da bu hususun üzerinde durmuş, Altın Orda'nın kuşatma teknolojisini çok ileriye taşıyamadıklarını ve teknik yeniliklerle ilerletmediğinin altını çizmişti. Ayrıca genişleyen sınırlarını korumak ve topraklarını güvence altına almak için güçlü bir orduya ve güçlü bir savunma bilincine sahip olmanın gerekli hale geldiğini vurgulamıştı.¹⁵⁴¹

3.10. Deşt-i Kıpçak Coğrafyasında Meydana Gelen Bir Savaşın Askerî Tarih Açısından İncelenmesi: 1391 Kunduzca Muharebesi

14. yüzyılın son çeyreğinde Deşt-i Kıpçak bozkırı, siyasi dengelerin bozulduğu, rekabetin giderek arttığı bir döneme sahne oluyordu. Bu süreçte, Deşt-i Kıpçak'ta Altın Orda Devleti'ni birleştiren ve son büyük hükümdar olan Toktamış ile Semerkant merkezli

¹⁵³⁸ İzmailov, "Voennoye iskusstvo", 428-429.

¹⁵³⁹ Rus kronikleri Edige'nin Moskova kuşatmasında ordusunu geri çekmesinin sebebi olarak; hanlık tahtında ortaya çıkan siyasi gelişmelerden dolayı olduğu bilgisini vermektedir. Kuşatma ile alakalı daha fazla bilgi için bakınız: PSRL, XI, 205-209. Yakubovskiy, *Altın Orda ve Çöküşü*, 196-198,

¹⁵⁴⁰ İzmailov, "Voennoye iskusstvo", 429.

¹⁵⁴¹ İzmailov, "Voennoye iskusstvo", 428.

olmak üzere Türkistan'a yayılan önemli bir güç olan Timur arasında rekabet kaçınılmazdı. Bilindiği gibi Timur, Toktamış'ın Altın Orda tahtına çıkmasına yardım etmesine rağmen, Toktamış, Altın Orda hanı olunca, Timur'un hâkim olduğu yerlere sık sık akınlar yapmaya başlamıştı. Toktamış yapılan yardımları unutarak Timur'a karşı ihanet dolu bir tutum sergiledi. Timur, Toktamış'ın bu tutumuna karşı barışçıl bir yaklaşım sergileyerek, aralarındaki baba-oğul ilişkisine dayanan bir hukukları olduğunu hatırlatan diplomatik temaslar gerçekleştirerek başta doğrudan savaş yolunu tercih etmedi.¹⁵⁴² Diplomatik yollar sonuç vermeyince Harezm şehri üzerindeki hakimiyet meselesi iki hükümdar arasındaki mücadeleyi şiddetlendirdi.

Bu güç yarışında Toktamış, 1385 yılından itibaren dış politikada Timur ile mücadeleye odaklanmıştı. 1385 yılı ile 1391 yılına kadar olan süreçte Toktamış, Timur'a karşı ittifaklar gerçekleştirmiş, Timur'un hâkimiyet alanına saldırılar düzenledi. 1385 yılında Toktamış'ın o dönemde Celayirlilerin hâkimiyetinde bulunan Azerbaycan'a ve Tebriz'e yönelik taarruzları, Timur için ciddi bir tehdit oluşturdu. Bu nedenle Toktamış, Timur'u stratejik anlamda Kafkasya'ya doğru harekete geçmeye zorlamıştı. Devam eden süreçte Timur, ordusu ile Azerbaycan'a girmiş, Tebriz ve Karabağ'da kontrolü sağlamış ve buralara hâkim olmuştu.¹⁵⁴³ Toktamış Timur'un Kafkasya sınırına yaklaşması üzerine birtakım savaş planları yapmaya başladı.

1390 yılının sonunda Timur'un Derbent Kalesi'ni ele geçirmesiyle, iki devlet arasındaki askerî çatışmanın Kafkasya'da yoğunlaşması bekleniyordu.¹⁵⁴⁴ Timur, 1391 yılının başlarında Toktamış'tan gelen saldırıları bertaraf etmeye çalıştı, fakat bu tarihten sonra doğrudan düşmanı etkisiz hale getirmeye yönelik taarruz planları yapmaya karar verdi.¹⁵⁴⁵ Bu doğrultuda büyük çaplı bir sefer planlaması başlatıldı.¹⁵⁴⁶

Timur, seferin güzergâhını Toktamış'ın beklediği gibi Kafkasya yönünden değil, Altın Orda'nın doğu topraklarından (Gök Orda) gerçekleştirmeye karar verdi. Toktamış Timur'un uçsuz bucaksız bozkırları geçmeye cesaret edemeyeceğini düşünmesi sebebiyle, harekâtın bu yönden gelmesini beklemiyordu. Bu nedenle Toktamış Kafkasya cephesine

¹⁵⁴² Hayrunnida Alan Akbıyık, "Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda'nın Yıkılması Meselesi", *Bilig*, Sayı 27 (2003), 127-128.

¹⁵⁴³ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, 106-107.

¹⁵⁴⁴ Mirgaleev, "Bitvy Toktamysh-khana s Aksak Timurom", 170.

¹⁵⁴⁵ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, 109.

¹⁵⁴⁶ "Iz sochineniya Abd-ar-Razzaqa Samarkandi", V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v istochnikakh*, 373-374.

yoğunluk vermişti. Sefer güzergahı olarak seçilen Deşt-i Kıpçak'ın doğu bölgesi, Timur için hem avantaj hem de dezavantajlar barındırıyordu. İssız bozkırlar, ordunun ikmal ve lojistiğini zorlaştırsa da beklenmedik bir istikametten yapılan hareketle düşmanı hazırlıksız yakabilirdi. Ayrıca Altın Orda'dan Timur'un safına geçen komutanlar, Toktamış'ın stratejik hedeflerini Timur'a bildirerek sefer planlamasında kendisine yardımcı olmuşlardı. Timur da sefere başlamadan önce ordu düzenlemesini yaparken, ordunun ana muharebe birliğinin kılavuzluğuna bu komutanları getirdi.¹⁵⁴⁷

Kunduzca Savaşı öncesinde her iki ordunun komuta kademesi bozkır ordularının geleneksel savaş düzeni göz önüne alınarak belirlendi. Timur'un komuta kadrosu, Timur'un liderliğinde, Muhammed Sultan Bahadır, Mirza Miranşah (Timur'un oğlu), Ömer Şeyh Muhammed, Emir Hacı Seyfeddin, Ömer Şeyh Bahadır, Emir Hacı Seyfeddin Berdi-Bek, Muhammed Süleyman Mirza, Emir Süleyman Şah ve emir Hudâdâd gibi emirler ve şehzadelerden oluşuyordu. Berdi Bek, Hudâdâd, Emir Hüseyin ve Şeyh Timur isimli tümen komutanları sol kanadın komutanları olarak belirlenmişti. Ordunun sağ kanadında ise, Miran Şah Bahadır'ın tümeni ve Muhammed Sultan Mirza, Hacı Seyfeddün Emir, Cihanşah ve Çağatay gibi önde gelen emirlerin birlikleri bulunuyordu.¹⁵⁴⁸ Ayrıca, Toktamış'ın maiyetinden kaçıp Timur'un safına geçen Timur-Kutluğ Oğlan, Kõnçe Oğlan¹⁵⁴⁹ ve Emir Edige gibi komutanlar da öncü birliğe tayin edildi¹⁵⁵⁰ öncü kuvvetin komutanlığına Mirza Muhammed Sultan Bahadır atandı.¹⁵⁵¹

Toktamış'ın tayin ettiğı komuta kadrosu da epey kalabalıktı. Cuci sülalesinden Taş-Timur-Oğlan, Bek-Yaruk-Oğlan, İl-Yığmış-Oğlan, Bek-Pulad-Oğlan, Ali-Oğlan ve Cantay-Oğlan gibi oğlanlar tam kadro halinde bu savaşta yerini almıştı.¹⁵⁵² Oğlanlara ek olarak Kongirat Ali Bek, Süleyman Sofi, Emir Aktav, Kıyat-Akboğa, Barın Saray-Bek, Barın Yağın Bay, Kõk Buga, Kıpçak-Kongur-Bay, Hasan-Bey ve İsa-Bey gibi Deşt-i Kıpçak'ın en önemli emirleri de bu savaşa katılanlar arasındaydı.¹⁵⁵³

¹⁵⁴⁷ "Sheref-ad-Din Yezdi", Tizengauzen V.G. Zolotaya Orda v İstochnikakh, 340. Mirgaleev, "Bitvy Toktamysh-khana s Aksak Timurom", 47.

¹⁵⁴⁸ Mirgaleev, "Bitvy Toktamysh-khana s Aksak Timurom", 53.

¹⁵⁴⁹ Toktamış'ın amcazadeleri.

¹⁵⁵⁰ Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafernâme* (Emîr Timur), 184. "Sheref-ad-Din Yezdi", Tizengauzen V.G. Zolotaya Orda v İstochnikakh, 340.

¹⁵⁵¹ Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, 295. Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, 110.

¹⁵⁵² Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, 110.

¹⁵⁵³ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, 110.

Timur'un ordusu 19 Ocak 1391 yılında sefere çıktı. Tümen komutanları, binbaşılar ve yüzbaşılar tarafından komuta edilen tüm ordu birlikleri *murçil*¹⁵⁵⁴ düzeninde sefere başladı. Ordu Karaasman¹⁵⁵⁵ denilen bölgede karargâh kurdu ve Toktamış'ın Timur'a ilk diplomatik temasları burada başladı.¹⁵⁵⁶ Timur'un karargâhında, Toktamış'ın elçileri barış arayışındaki bir yaklaşıma sahip hanın mektubunu, Timur'a okudu. Timur bu duruma temkinli yaklaşarak ona cevaben yazdığı mektupta, geçmişî hatırlatıp verilen sözlerin yerine getirilmemesi ve geçmişte Toktamış'a çokça ihsanlarda bulunulup yardım edilmesi hususlarını hatırlattı.¹⁵⁵⁷ Burada Toktamış'ın amacı gerçek bir barış sağlamak değildi. Diplomatik yollarla zaman kazanmak için Timur'un ilerleyişini yavaşlatmak amacıyla kullandığı taktiklerden biriydi.

Timur ordusuyla 6 Nisan 1391 yılında Sarı Özen bölgesine vardı. 21 Nisan'da ise Küçük Dağ'a ulaştı ve buradan Uluğ Dağ'a geçti. Timur yüksek noktalardan çevreyi gözetlemek ve arazi hâkimiyetini sağlamak için bu mevkide iki gün konakladı.¹⁵⁵⁸ Çok geçmeden ordu Atakabriguy denilen yere vardığında Timur bu bölgede ordusunu kontrol etti ve 12 Mayıs'ta öncü birlikleri bu mevkiden harekete geçirdi. Timur'un hedefi, ordunun iki günlük yürüyüşünden sonra Toktamış'ın ordusunun izine rastlamaktır. Tobol Nehri'ni geçen Timur'un birlikleri burada çok sayıda sönmemiş ocak ile karşılaştı. Bu durum üzerine Timur, ateşlerin kime ait olduğunun tespiti için kılavuzlara emir verdi. Bu görev için keşif birliklerini görevlendirildi, lakin yapılan araştırma sonucunda ıssız bozkırlarda herhangi bir ize rastlanmadı.¹⁵⁵⁹ Toktamış'ın burada düşmanı yanlış yönlendirmek ve onu yorgun düşürmek için psikoloji bir yıpratma taktiği uygulaması muhtemeldir.

Timur, Toktamış'ın ordusunun mevzilendiği yeri, yolda yakaladıkları savaş esirlerinden öğrendi. Timur'un ordusu, 29 Mayıs'ta Yayık Nehri kıyısına vardı. Bu sırada Toktamış ise Edige'nin mahiyetinden kaçarak yanına gelen iki nökerden Timur'un ordusunun mevzilendiği yeri, ordunun sayısını, yönünü ve kalabalık bir ordu ile

¹⁵⁵⁴ Murçil birliklerin sefer sırasında ve geçit törenlerinde birbirini izlemesindeki düzene denirdi. *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 446

¹⁵⁵⁵ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, 109, Akbıyık, "Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda'nın Yıkılması Meselesi", 131.

¹⁵⁵⁶ Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafernâme (Emîr Timur)*, 184. "Sheref-ad-Din Yezdi", V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 340.

¹⁵⁵⁷ Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafernâme (Emîr Timur)*, 185. "Sheref-ad-Din Yezdi", V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 340-341.

¹⁵⁵⁸ Timur askerlerine burada bir anıt inşa edilmesini istedi. Bu anıt gelecek seferi ölümsüzleştirme amacı taşıdığını söylebiliriz. Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafernâme (Emîr Timur)*, 186-187.

¹⁵⁵⁹ "Sheref-ad-Din Yezdi", V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 343-344.

yaklaşıldığının haberini aldı. Bu haber üzerine Toktamış ordusunun sağ ve sol kanatlarını derhal topladı.¹⁵⁶⁰ Ardından, Yayık Nehri'nden geçmesini beklediği Timur'un ordusu için burada pusu kurdu. Yayık Nehri'nin Aygır-Yalı, Bur-Kiçit ve Çapma-Kiçit adında üç geçiş yeri vardı. Toktamış'ın beklentisi de Timur'un nehri geçmek için geçitleri kullanırken ona pusu kurmak ve savaş düzenini bozup kayıplar verdirerek düşmanın moral ve motivasyonunu tahrip etmektir. Timur bu planı çok kısa sürede gelen istihbarat bilgisi ile öğrendi ve keşif birlikleri tarafından yakalanan esirin verdiği bilgiye göre Toktamış'ın karargâhının Yayın Nehri'nin sağ kıyısında yer alan Kırık Kul adındaki bölgede olduğunu haber aldı. Bu sebeple Timur nehirden geçmenin uygun olmayacağına karar verdi. Manevra yaparak nehri kaynağının arkasından dolanarak geçmeyi emretti. Bu hamle Toktamış'ı şaşkına çevirdi.¹⁵⁶¹ Bunun üzerine Toktamış Kırık Kul'dan geri çekilmek zorunda kaldı. Çekilirken bazı birlikleri Timur'un ordusu tarafından imha edildi.¹⁵⁶²

Toktamış, Timur'un hızlı ilerleyişi üzerine ani bir saldırı planı yapmak amacıyla sağ ve sol kanat birliklerini güçlendirdi. Ayrıca öncü birlikleri de Timur'un ordusuna sık sık baskın yaptırarak düşmanın düzenini bozmaya çalıştı. Bununla birlikte ordusunun toparlanması için bazı aldatıcı taktikleri de devreye soktu. Toktamış, Timur'un ordusunu yanıltmak için askerlerine gece vakti çok sayıda ateş yaptırarak kalabalık bir ordu izlenimi yarattı. Ayrıca, Timur'un ordusunun otlak ihtiyacını ortadan kaldırmak için otlakların ateşe yakılmasını emretti. Fakat bu taktiğin uygulanması, bahar mevsimi yaşanmasından dolayı pek etkili olmadı.¹⁵⁶³

Başarısız pusu girişiminden sonra, Toktamış bir sonraki planını devreye soktu. Yeni taktikle, bozkırın derinliklerine doğru Timur'u çekerek birliklerini yıpratmaya sürükledi. Önceden yakıp tahrip ettiği bölgelere Timur'un ordusunu çekerek, düşmanın ikmal ve iâşesini zorlamayı amaçladı. Bunu yaparken eş zamanlı olarak bir görünüp bir kaybolan hafif süvari birlikleriyle düşman ordusunu sürekli teyakkuzda tutmaya çalıştı. Bu taktik Timur'un ordusunun manevra yapma kabiliyetini kısıtladı.

Timur ise pusu ve ani saldırılar önlemek için ordusundaki askerlerin sayısını ve yerlerini belli etmemek amacıyla askerlerine gece ateş yakmamalarını ve birliklerinden

¹⁵⁶⁰ "Sheref-ad-Din Yezdi", V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 344.

¹⁵⁶¹ "Sheref-ad-Din Yezdi", V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 344.

¹⁵⁶² "Sheref-ad-Din Yezdi", V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 344-345. Mirgaleev, "Bitvy Toktamysh-khana s Aksak Timurom", 171.

¹⁵⁶³ "Sheref-ad-Din Yezdi", V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 344.

ayrılmamalarını emretti. ¹⁵⁶⁴ Timur'un nihai hedefi Toktamış'ın yeni karargâhının bulunduğu yeri tespit etmektir. Bunun üzerine düşman hakkında istihbarat toplamak ve hareketlerini öğrenmek için Hamidbek'in oğlu Celal, Antila Tarhan, Mevlâ ve Sayin Timur'a keşif ve gözetleme görevi verdi. Onlara “*Düşmana yetişerseniz ve onların da sayıları çoksa, kendinizi şöyle bir gösterip kaçın ve olan biten her şeyi bize bildirin*” şeklinde talimat verdi. ¹⁵⁶⁵ Keşif birliklerinden gelen istihbarat üzerine Toktamış'ın ordusunun kalabalık olduğunu, zırhla kuşanmış yaklaşık 30 koşun atlıdan oluşan bir kuvveti bulunduğunu, bu kuvvetin iyi mevzilendiğini ve savaş düzenini aldığını öğrendi.

Toktamış ordusuyla birlikte bir tepenin arkasında toplandı ve bulunduğu mevziinin taktik avantajını kullanarak Timur'un haber ve keşif yapmak için gelen kuvvetini imha etmek istedi. Bu tehdit üzerine, Timur'un öncü kuvveti düşmanın avantajını görünce doğrudan çatışmak yerine, nehir ve bataklıkların gerisine çekilme kararı aldı ve askerlerini geri gönderdi. Bu geçiş esnasında Toktamış'ın birlikleri Timur'un keşif birliklerine ani bir saldırı düzenledi, fakat öncü birliklerin direnişi sebebiyle Timur'un ordusu güvenli bir şekilde geri çekilebildi. Toktamış'ın birlikleri Timur'un ordusunun tam olarak karşısına çıkmamayı sürdürdü. Timur ise, bu esnada Toktamış'ı bulup savaşa zorlamak maksadıyla Mirza Ömer Şeyh komutasındaki 20.000 kişilik öncü birlik kuvvetini gönderdi. ¹⁵⁶⁶

Kunduzca Nehri'nin kıyısına vardıklarında, iki düşman ordusu savaş için karşı karşıya geldi. Savaşın gerçekleştiği Kunduzca Nehri ile Soka Nehri'nin İdil'e döküldüğü üçgen şeklindeki bölge, ordunun geri çekilme olasılığını ortadan kaldırması açısından önemliydi. ¹⁵⁶⁷

Toktamış'ın ordusunun taktik dizilimi, bozkır askeri sisteminde görülen, merkez, sağ ve sol kanatlar ile öncü birlik ve artçı birliklerden oluşan 5'li dizilime sahipti. Toktamış'ın ordusunun merkezi ve kanatlarında hanedan üyeleri ile Altın Orda'nın nüfuzlu beyleri yer almaktaydı. ¹⁵⁶⁸ Toktamış'ın Kunduzca Savaşı'nda ordusunun taktik dizilimi Resim 67'de gösterilmiştir.

¹⁵⁶⁴ Mirgaleev, “Bitvy Toktamysh-khana s Aksak Timurom”, 171.

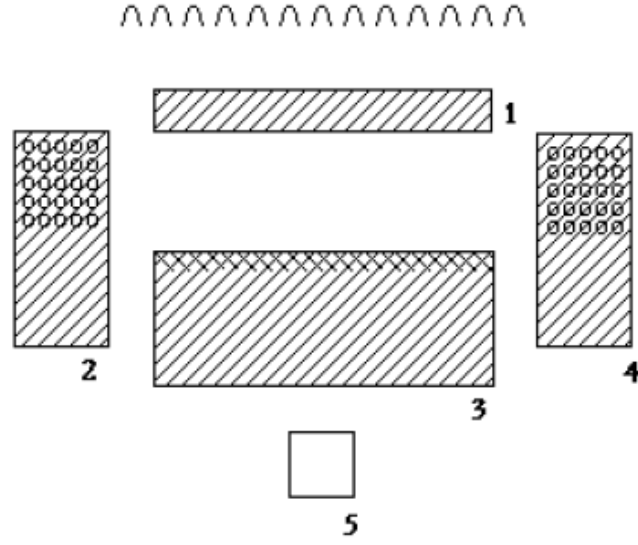
¹⁵⁶⁵ Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafernâme (Emîr Timur)*, 191.

¹⁵⁶⁶ “Sheref-ad-Din Yezdi”, V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v Istochnikakh*, 346. Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafernâme (Emîr Timur)*, 191-192.

¹⁵⁶⁷ Mirgaleev, “Bitvy Toktamysh-khana s Aksak Timurom”, 171-172.

¹⁵⁶⁸ “Sheref-ad-Din Yezdi”, V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v Istochnikakh*, 348.

Resim 67: Toktamış'ın Ordusunun Beşli Düzende Taktik Dizilimi ¹⁵⁶⁹

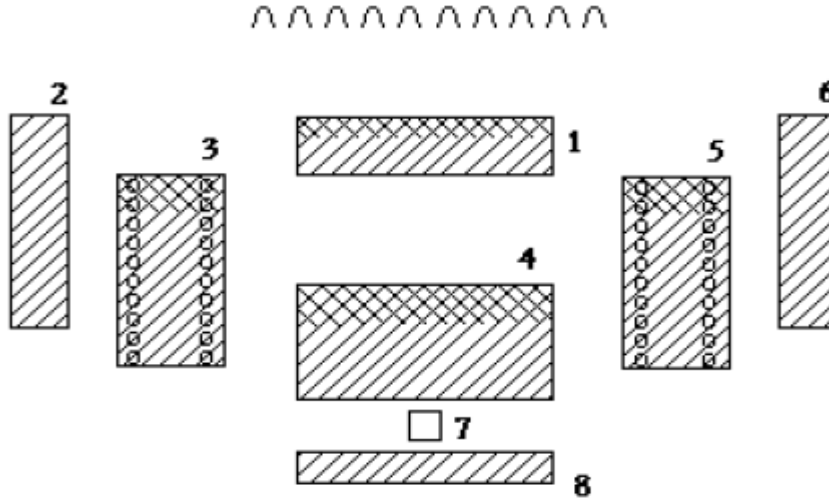
Resim 67’de 1 numaralı sembol ile öncü birlikler, 2 numaralı sembol ile sol kanat, 3 numaralı sembol ile merkez kuvvetler, 4 numaralı sembol ile sağ kanat, 5 numaralı sembol ile komutan karargâhı birlikleri gösterilmektedir. Toktamış’ın ordu düzeninde hafif süvariler öncü birliklerde sağ kanatta, sol kanatta ve merkez ordusunda yer alan en kalabalık askeri sınıfı. Ağır süvariler genel olarak kanatlarda konuşlandırılmıştı. Az sayıda kullanılan piyadeler ise merkez ordusunun ön safında yer alıyordu. Altın Orda birliklerinin sağ kanadında, Taş Timur Oğlan, Berk Yaruk Oğlan, Ilgamiş Oğlan, Süleyman Sufi, Nevruz, Aktav, Urusçuk; ordunun sol kanadında ise, Bek Polat Oğlan, Ali Oğlan, Çente Oğlan, Ali, Akbuga, İsa Bey, Hasan Bey, Kükebuga, Kungur Bey, Yağlı Bey gibi şehzadeler ve emirler yer almaktaydı.

Timur’un ordusu ise yedili muharebe düzenini tatbik etmişti. ¹⁵⁷⁰ Timur bu muharebe düzenine kanatları koruma birlikleri ilave ederek klasik beşli düzeni geliştirdi. Timur’un ordusunun taktiksel dizilimi Resim 68’de gösterilmiştir.

¹⁵⁶⁹ Mirgaleev, “Bitvy Toktamysh-khana s Aksak Timurom”, 172.

¹⁵⁷⁰ Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafernâme (Emîr Timur)*, 193. Koçak, “Timurlularda Ordu ve Askerî Organizasyon (1370-1447)”, 88.

Resim 68: Timur'un Ordusunun Yedili Düzende Taktik Dizilimi ¹⁵⁷¹

Resim 68’de 1 numaralı sembol ile öncü birlikler, 2 numaralı sembol ile sol kanat koruma, 3 numaralı sembol ile sol kanat, 4 numaralı sembol ile merkez kuvvetler, 5 numaralı sembol ile sağ kanat, 6 numaralı sembol ile sağ kanat koruma, 7 numaralı sembol ile komutan karargâhı, 8 numaralı sembol ile arttı birlikler gösterilmektedir. Timur’un ordusunda da en kalabalık askeri sınıf hafif süvariler olup yedili düzenin tamamında hafif süvariler bulunmaktaydı. Ağır zırhlı süvariler ise sağ ve sol kanatta yer almakta olup, piyadelere ise ordunun merkezinin, sağ ve sol kanatların ve öncü birliklerin ön saflarında yer verildi. Bu taktik dizilime göre Timur’un kanat kuvvetlerini güçlü tuttuğu ve kanatların hareketliliği sayesinde, kuşatıcı manevralar uygulamak istediği ve bu sayede muharebeyi kesin bir sonuca ulaştırmayı hedeflediği anlaşılmaktadır. ¹⁵⁷²

Kaynaklarda Toktamış’ın ordusunun oldukça kalabalık olduğundan bahsedilmekte olup Altın Orda ordusuna Azak, Bulgar, Kırım ve Kefe gibi uzak şehirlerden dahi askerî birlikler çağrıldı. ¹⁵⁷³ Ayrıca bu savaş için Toktamış’ın ordusunda merkezde yer alan muhafız birliklerinin sayısı arttırıldı, ağır süvari birlikleri güçlendirildi, orduda piyade

¹⁵⁷¹ Mirgaleev, “Bitvy Toktamysh-khana s Aksak Timurom”, 173.

¹⁵⁷² Necati Ulunay Ucuşsatar, *Türklerde Harp Sanatı Taktik ve Strateji (M.Ö. 220- M.S. 1453)*, (İstanbul: Doruk Yay., 2007), 288.

¹⁵⁷³ “Sheref-ad-Din Yezdi”, V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 338.

birliklerine yer verildi ve ordu erken topçu sistemleriyle desteklenmiş silah teknolojileri ile donatıldı.¹⁵⁷⁴

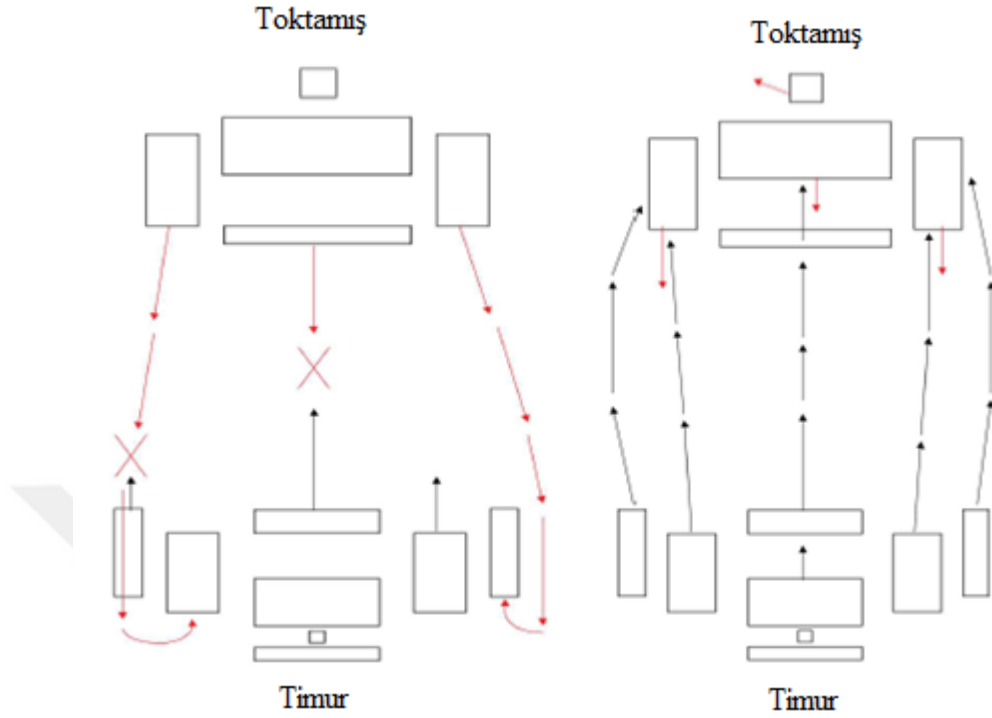
18 Haziran 1391 tarihinde her iki tarafta davulların ve nakkarelerin çalmaya başlayıp savaş naralarının atılmasıyla Deşt-i Kıpçak'ta büyük savaş tüm şiddetiyle başladı. Dönemin en iyi ordularına sahip bu iki güç Kunduzca'da en deneyimli komutanlarıyla savaşı yönetiyordu. Muharebede başta Toktamış'ın ordusu hızla saldırıya geçti. Toktamış savaşın başında taarruz hareketiyle ilk üstünlüğü ele geçirmiş oldu. Toktamış ve komutanları *tulgama* taktiğini kullanarak art arda saldırılar düzenleyip önce Şehzade Ömer Şeyh'in birliklerine ardından, Şeyh Timur Bahadır'ın birliklerine ani hücum yaparak düşman hatlarını delerek ilerledi ve Timur'un ordusunun arkasına mevzilendi. Tulgama düşman ordusunu kanatlardan kuşatarak manevra veya geri çekilme kabiliyetlerini ortadan kaldırmayı amaçlayan bir kuşatma taktiğiydi. Savaş sırasında bu taktik uygulanırken hilal şeklinde bir muharebe düzeni kullanılırdı ve ana rol kanatlara verilirdi. Kanatlar *tulgama* manevrasını uygulayarak düşman kuvvetlerinin yanlarını ve arkasını kuşatmak suretiyle taaruza geçerdi.¹⁵⁷⁵ Bu taarruz Timur'un ordusunda karışıklığa sebep oldu. Timur'un yedili taktik dizilimi bu saldırıyı nasıl bertaraf ettiğini açıklayabilir. Kadim bozkır savaş taktiklerinden biri olan *tulgama* manevrası tehlikesine karşı Timur, ordunun kanatlarına *kanbü'l* adı verilen bağımsız hareket edebilen yan birlikler konuşlandırdı. Düşman ordusunun olası gizli girişimlerini tespit etmek ve arkadaki birlikleri bilgilendirmek için bu birliklerin önüne karavullar yerleştirildi. Ayrıca ordunun arkasındaki artçı birliklerde güçlendirildi ve buralara bağımsız hareket edebilen koşunlar yerleştirildi. Artçı birliklerin bu şekilde güçlendirilmesi, düşmanın *tulgama* manevrasıyla ordunun arkasına mevzilenmesini engellemeyi amaçlıyordu. Bu savaş düzeni Timur'un bozkır ordularına karşı savunma savaşı yürütmesini sağladı. Bu sayede *tulgama* manevrasını durdurup bir karşı saldırı başlatarak, geçerek düşmana kanatlardan ve cepheden art arda saldırılar düzenleyerek Toktamış'ın birliklerini geri püskürtmeyi başardı.¹⁵⁷⁶ Savaşın taktik aşamaları Resim 69'da gösterilmiştir. Sol tarafta yer alan görserilde Toktamış'ın *tulgama* taktiği, sağ taraftaki görserde ise Timur'un karşı saldırısına yer verilmiştir.

¹⁵⁷⁴ Mirgaleev, "Bitvy Toktamysh-khana s Aksak Timurom", 173-174.

¹⁵⁷⁵ A. K. Kuşumbayev, L. A. Bobrov, "Mongolskaya Taktika Vedeniya Stepnogo Boya", 21.

¹⁵⁷⁶ A. K. Kuşumbayev, L. A. Bobrov, "Mongolskaya Taktika Vedeniya Stepnogo Boya", 24.

Resim 69: Kunduzca Muharebesi'nin Seyri¹⁵⁷⁷

Timur'un ani karşı saldırısının başarısında, Toktamış'ın kanat birliklerinden bazı komutanların ihanet etmesi de etkili oldu. Bu komutanlar Timur'un saldırısı sonrasında kuşatmayı terk ederek aniden geri çekildi, bu geri çekilme sonrası Toktamış'ın birlikleri arasında düzen bozuldu.¹⁵⁷⁸ Toktamış'ın kanat kuvvetleri, geniş bir alanda düşmanı kuşatmaya odaklandı, bu da düşman birliklerinin hızla dağılmasına ve birlikler arasında koordinasyonun bozulmasına neden oldu. Ayrıca Timur'un kanat kuvvetleri Toktamış'ın çekilme hatlarını keserek ordusunun düzenini bozdu.¹⁵⁷⁹

Timur'un ordusunun merkez, sağ ve sol kanatlardan aniden tüm şiddetiyle saldırıya geçmesi üzerine, özellikle Şehzade Muhammed Sultan komutasındaki merkez birlikleri, Toktamış'ın merkez kuvvetlerine ağır bir darbe indirdi.¹⁵⁸⁰ Savaş tam olarak üç gün sürdü.¹⁵⁸¹ Bu savaşın harekât tarzı tipik bir meydan muharebesi olduğundan belirleyici bir sonucun elde edilmesi gerekiyordu. Nitekim Timur'un ordusunun merkez, sağ ve sol

¹⁵⁷⁷ Mirgaleev, "Bitvy Toktamysh-khana s Aksak Timurom", 174.

¹⁵⁷⁸ Mirgaleev, "Bitvy Toktamysh-khana s Aksak Timurom", 174-175.

¹⁵⁷⁹ Ucuzsatar, *Türklerde Harp Sanatı Taktik ve Strateji (M.Ö. 220- M.S. 1453)*, 288.

¹⁵⁸⁰ Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafernâme (Emîr Timur)*, 194.

¹⁵⁸¹ "Iz sochineniya Ibn Arabshakha", V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 210.

kanatları, etkili bir savunmanın ardından başlattıkları taarruz hareketiyle savaşta üstünlüğü elde etti.¹⁵⁸² Toktamış'ın ordusu ağır kayıplar vererek bozguna uğradı.

Bu zaferin ardından Timur, derhal ordusundaki her on askerden yedisini seçerek düşmanı yakalamak için takip seferine gönderdi.¹⁵⁸³ Toktamış ise savaş alanında kaçabilmeyi başardı. Savaşın sonunda Timur'un Altın Orda'nın sadece doğu bölgelerini tahrip ettiği İdil Nehri'ni geçmediği düşünülmektedir.¹⁵⁸⁴ Savaşta toplamda yüz bin asker öldüğü ve Timur'un pek çok ganimet elde ettiği kaynaklarda zikredilir. Bu savaştan sonra Timur, Toktamış'ın ülkesini ve halkını tarumar etti.¹⁵⁸⁵ Kaynaklar bu savaşın ardından Deşt-i Kıpçak coğrafyasında büyük bir yıkım gerçekleştiğini zikretmektedir.¹⁵⁸⁶ Bu savaş taktiklerin kullanılması, ricat edilmesi, istihbarat kullanılması, yenilgi esnasında askerî disiplinin temini, birlikler arasındaki muhabere konularında önemli dersler içermektedir.

Toktamış, Timur tehlikesinin Kuzey Kafkasya'dan gelme ihtimaline karşı bu cephede savaş hazırlıklarını yoğunlaştırmıştı. Altın Orda'nın doğu toprakları geniş bozkırlardan oluştuğu için Toktamış, burayı doğal savunma hattı olarak gördü. Ancak Timur'un Altın Orda'nın doğu topraklarını sefer güzergahı olarak tercih ettiğini öğrenen Toktamış, kalabalık bir ordu toplamak için seferberlik ilan etti.

Timur'un sefer güzergahı olarak Toktamış'ın savunma gücünün bulunduğu Kafkasya'dan ziyade Deşt-i Kıpçak'ın doğusuna doğru ilerlemeyi tercih etmesi savaşta uyguladığı strateji açısından önemlidir. Buradaki amaç düşmanı hazırlıksız yakalayarak stratejik bir avantaj elde etmektir. Timur bu stratejinin başarıya ulaşması için ordusunun ikmal ve iâşe sistemini en küçük ayrıntısına kadar planladı. Bu amaçla, her askerin mutlaka yanında getirmesi gereken teçhizat, mühimmat ve gereçlerin sıkı bir kontrolü sağlandı.

Timur'un savaş planlamasındaki kritik rollerinden birisi de, istihbarat ve keşif faaliyetlerine öncelik vermesiydi. Timur, düşman topraklarında nasıl ilerleyeceklerini, ikmal güzergahlarının nerede olduğunu, pusuların nerelere kurulduğunu, düşman ordusunun nerede mevzilendiğini öğrenmek amacıyla keşif birliklerini görevlendirdi ve bu

¹⁵⁸² Mirgaleev, "Bitvy Toktamysh-khana s Aksak Timurom", 175.

¹⁵⁸³ "Sheref-ad-Din Yezdi", V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 350.

¹⁵⁸⁴ İ.M. Mirgaleev, *Voyny Toktamysh-khana s Aksak Timurom*, (Kazan, 2003), 43.

¹⁵⁸⁵ Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafernâme (Emîr Timur)*, 195.

¹⁵⁸⁶ "Iz sochineniya Ibn Arabshakha", V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v İstochnikakh*, 210.

amaçlar doğrultusunda yerel casusları kullandı. Timur aynı zamanda, düşman ordusundaki komutanları kendi tarafına çekerek de Altın Orda'ya karşı bilgi ve psikolojik üstünlüğünü sağladı.

Toktamış ise coğrafi ve arazi üstünlüğünü kullanarak Timur'un ordusuna karşı keşif birliklerini aktif bir şekilde kullandı ve çeşitli aldatıcı taktikleri devreye soktu. Bu sayede düşman ordusunun ikmal ve iâşe sistemini aksatma stratejisini benimsedi. Toktamış kadim uygulanan bozkır taktiklerinden biri olan her iki koldan kuşatma (tulgama) taktiğini uygulamak için kanatlarını kuvvetlendirdi. Tecrübeli bir komutan olan Timur'un bu taktiği kullanılacağını bilmesi, Toktamış'ın taktiksel planlarını bozdu.

Bu savaşta Timur'un taktik açıdan da üstün olduğu görülmüştür. Toktamış'ın taktiklerine karşı, Timur'un taktiksel diziliminde yedili düzeni benimsemesi, kanatlarını yan birliklerle koruması, kanatların önüne hızlı haberleşme ve bilgi akışını sağlayacak şekilde karavullar yerleştirmesi, Toktamış'ın bu savaşta uyguladığı tulgama manevrasının başarısızlığa uğramasına sebep oldu.

SONUÇ

13. ve 15. yüzyıllar arasında Deşt-i Kıpçak coğrafyası önce Moğolların ardından onun ardılı olan Altın Orda Devleti tarafından yönetilmiş olup bu geniş coğrafya birçok sefere, muharebeye, saldırıya, akına tanık olmuştu. Moğol İmparatorluğu 1222-1224 yılları arasında düzenlediği ilk Deşt-i Kıpçak seferi ile bölgeye gelmiş, 1236-1242 yılları arasında gerçekleştirdiği II. Deşt-i Kıpçak seferi ile bölgede tam olarak hâkimiyetini ilan etmişti. Berke Han (1256-1266) döneminde fiilen Moğol İmparatorluğu'ndan ayrılarak bağımsızlığını ilan etmesi üzerine, bölgede Altın Orda Devleti hüküm sürmüştü.

Deşt-Kıpçak'ta kurulan Altın Orda'nın askerî teşkilatı, Türk-Moğol askerî geleneğine uygun şekilde onlu sistem üzerine teşkil edilmişti. Onlu sistem, sadece askeri yapıyı etkilemekle kalmadı, aynı zamanda idari düzende, boyların merkezi otoriteye bağlı hale getirilmesinde de kullanılmıştı. Moğollarda Cengiz döneminde benimsenen onlu sistem, Altın Orda Devleti döneminde de ordu teşkilat yapısında uygulanmıştı. 13. ve 15. yüzyıllarda Deşt-i Kıpçak'taki askerî yapı, çoğunlukla ulus temelli bir hiyerarşik düzene sahipti. Hiyerarşik yapıda, han en üst mevkide yer alırken, merkezde hana bağlı olarak askerî yönetimden sorumlu olan ulus emiri yer almaktaydı.

Bu tez çalışmasının ortaya koyduğu en önemli sonuçlardan birisi Deşt-i Kıpçak coğrafyasında askerî teşkilat sistemi ile idari teşkilat sisteminin bir arada olduğunu tespit etmesidir. Bu yapı sayesinde savaş zamanının yanı sıra, barış zamanında da merkezi otorite askeri teşkilat aracılığıyla sağlanıyordu. En büyük askeri birim olan tümenler aynı zamanda idari bir birim olarak da işlev görmektedir, askerî-idari sistemdeki bu birliktelik, yönetimde sivil-asker ayrımı oluşturmaksızın birliği sağlamaktaydı. Yöneticinin aynı zamanda asker oluşu merkezi otoritenin tesisini kolaylaştırmakta, bu yolla, isyan, başkaldırı vb. konular için caydırıcılığı arttırmaktaydı. Oldukça geniş bir saha olan Deşt-i Kıpçak'ın idaresinde, asker ve vergi toplama gibi konularda süvari temelli bir ordunun aynı zamanda idari görevleri üstlenmesi, idarece alınan kararların hızlıca iletilmesine ve uygulamaya konulmasına olanak sağlamaktaydı.

Askerî ve idarî düzenin, idari anlamda ülke geneli, kanat-bölge ve eyalet seviyesinde, eyalet seviyesinin altında ise şehir seviyesinde yapılandırıldığı gözlenmiş, askerî teşkilatlanmada ise aynı hiyerarşik yapının ordu, kolordu ve tümen şeklinde oluşturulduğu tespit edilmiştir. Şehir seviyesinin askerî birim olarak karşılığı ise tabur

olarak değerlendirilmekte, şehirlerin büyüklüğüne göre bu taburların sayısı artabilmekteydi. Askerî-idari düzendeki bu birleşik sistem askerî ve idari yönetimin hızını arttırıyordu. Moğol soylu komutanların, aynı rütbedeki diğer komutanlara kıyasla daha üstün sayılması geleneği, devletin merkez teşkilatında Cengiz soyuna bağlılığı koruyan unsurlardan biri olmuştu. Askerî ve idarî yapıda Türk komutanların sayısının artmasına ve emirlerin etki alanının genişlemesine rağmen, devletin en tepe noktası olan hanın yerini alamamalarında, kurulan bu yapının da etkili olduğu düşünülmektedir.

Türk-Moğol askerî-idarî yapısı, Deşt-i Kıpçak coğrafyasında kol düzeninde ayrılmakta olup; sağ kol devletin batı bölgelerinde, sol kol ise devletin doğu bölgelerinde yönetimi sağlamaktaydı. Kol düzeninin başında han soyundan gelen sağ kol ve sol kol oğlanları yer alıyordu. Bunlara bağlı olarak askerî düzeni sağlayan sağ kol ve sol kol emirleri de bulunmaktaydı. Kollara bağlı olan eyaletler ise, tümen seviyesindeki rütbeyle yönetilmekte olup her eyaletin başında hanedan soyundan oğlan veya Moğol ırkından gelen noyanlar bulunmakta, yine bunlara bağlı olarak ise tümen komutanları askerî ve idari düzeni sağlamakta görevli idi. Merkezi otoritesinin zayıflamasıyla, 14. yüzyılın sonlarına doğru bu yapı değişiklik gösterdi ve kabile beylerinin hiyerarşik düzende etki alanı giderek genişledi.

13. ve 15. yüzyıllarda Deşt-i Kıpçakta görülen askerî yapı, Türk-Moğol askerî geleneği tarafından şekillendirilmiş olup, ordu tümen seviyesinin altında, tabur, bölük ve manga olarak günümüzde adlandırılan, binlik, yüzlük ve onluk birimlere ayrılmaktaydı. Onlu sistemde bilinen birlik sayılarının yanı sıra koşun denilen, 100 ile 1000 arasında asker barındıran bir askeri birlik de bulunmaktaydı.

Bölgede hüküm süren Altın Orda Devleti'nde deniz kuvvetleri bulunmamakta olup devlet, diğer bozkır devletlerinde olduğu gibi kara kuvvetleri temelli bir ordu yapısına sahipti. Muhafız birliği, daimî bir birlik olarak ordunun merkezini teşkil etmekte, savaş zamanında eyaletlerden gelen birlikler ve vassallardan gelen yardımcı kuvvetler ile ordu bir araya geliyordu. Ordunun sıcak çatışmaya giren vurucu gücünün çoğunluğu hafif süvari oluşturmaktaydı. Deşt-i Kıpçak coğrafyasının düz ve açık arazi olması sebebiyle coğrafi müsaitlik ve zorunluluk, burada kurulan silahlı kuvvetlerinin ana muharebe gücünün hafif süvari kuvvetleri olmasını gerektiriyordu. Bölgenin yaşantısında atın önemli bir yer tutması, at yetiştiriciliğinin yaygın olarak görülmesi ve otlakların fazlalığı; hafif süvarilerin

ok-yay gibi silahlarını kendilerinin üreterek temin etmesi ve hafif süvarilerin yüksek hareket kabiliyeti ordunun temelini hafif süvarilerden oluşmasını sağlıyordu.

Bölgede ağır süvariler ve piyadeler de ordunun savaş düzeninde kullanılmaktaydı. Deşt-i Kıpçak'ta ağır süvarilerin ordu içerisinde yer aldığı, ordunun piyade gücünün ise vassal devletlerden karşılandığı görülmüştür. Ordu yapısında öncü birlikler içerisinde yer alan keşif birlikleri istihbarat elde etmeye yönelik faaliyetler yürütmekteydi. Kuşatma birlikleri de fırlatma silahlarını kullanması sebebiyle ateş destek unsuru olarak kullanılmaktaydı. Muharebede cephe hattının gerisinde ise, ikmal ve iaşeyi gerçekleştiren, hizmet destek unsuru olarak çalışan askerler bulunmaktaydı. İstihkam, iaşe ve ikmal işlerinde ele geçirilen savaş esirleri de kullanılmaktaydı.

Deşt-i Kıpçak'ta görülen süvari temelli bir orduda, at ve at üzerinde kullanılan ok, yay, kılıç gibi silahlar ordunun en yaygın olarak kullandıkları silahlar idi. Çalışmamızda Deşt-i Kıpçak sahasında kullanılan fırlatma silahları (ok-yay), kesici silahlar (kılıç, balta ve bıçak), delici silahlar (mızrak), vurmalı silahlar (topuz), koruyucu teçhizatlar (miğfer, zırh, kalkan) ve kuşatma aletleri (mancınık, arrade) şeklinde kategorize edilen silahların kullanımında Türk-Moğol askerî geleneğinin sürdürüldüğü, fakat coğrafyanın yerel unsurları ile teçhizatın çeşitlendirilerek güçlendirildiği görülmüştür. Orduda kullanılan teçhizatın yapısı, morfolojik özellikleri, tasarımı ve üretimi kadim bozkır silah geleneğinin devam niteliğindedir. Bununla birlikte komşu devletlerle ticaret, savaş ve diplomatik ilişkilerden kaynaklanan kültürel etkileşimlerin bir yansıması olarak, bu bölgelerden gelen silah teknolojilerinin askerî teçhizata entegre edildiği de görülmektedir.

Bozkır ordularının savaş kültüründe en çok tercih edilen silah türü ok -yay gibi uzun menzilli silahlardı. Düşmanla yakın savaştan genel olarak kaçınıldığı için okçuluk bölgede önemli bir yetenek haline gelmiş, ok-yay kullanımındaki bu gelişim ve üstünlük düşmana karşı kullanılan taktiklerin uygulanmasında belirleyici olmuştu. Altın Orda ordusunda da bu kadim bozkır geleneğinin sürdüğü görülmüştür. Arkeolojik veriler Altın Orda'nın ordusunda en yaygın silah grubunun fırlatma silahları olan ok-yay olduğunu göstermektedir. Nitekim, ok uçları Deşt-i Kıpçak coğrafyasından en sık rastlanan buluntular arasındaydı. Ok-yayın yanı sıra bozkır ordularında yaygın bir şekilde kullanılan kesici silah kılıç idi. Arkeolojik veriler Deşt-i Kıpçak'taki konar göçer toplumların mezarlarında ok-yaydan sonra bulunan en yaygın olarak bulunan silahın kılıç olduğunu

ortaya koymaktadır. Bununla birlikte Altın Orda'da ateşli silahlar ve top teknolojisi merkezi yönetim tarafından yeterince desteklenmediği, teknolojinin belirli bölgelerde üretim ve kullanımla sınırlı kaldığı düşünülmektedir.

Taarruz odaklı bir savaş stratejisinin hüküm sürdüğü Deşt-i Kıpçak'ta satıh hâkimiyeti stratejisinin görüldüğü tespit edilmiştir. Deşt-i Kıpçak'taki savaş planlaması hakkında Türk-Moğol bozkır ordularının bir coğrafyayı, ülkeyi veya devleti ele geçirirken ve hakimiyet alanını genişletirken kullandıkları temel savaş konsepti/askerî stratejisi, tarafımızca *satıh hakimiyeti stratejisi* olarak adlandırılmıştır. Satıhın tamamına yayılarak ilerleyen ve düşmanın tüm kaçış yollarını kapatarak karşısına çıkan bu stratejiyle ordu birlikleri, düşman birliklerine ve halkına, savaş esnasında ve saldırı sürecinde önemli bir psikolojik üstünlük de kurmaktaydı.

Bu stratejinin uygulanmasında bozkır savaş taktiklerinden, orduyu mevcut sayısından düşük gösterme, orduyu mevcut sayısından yüksek gösterme, ateş yatağı-köpek yatağı, savaşa katılmayan kadınlara üniforma giydirilmesi, korku, kargaşa ve anarşi oluşturma, sahte koridor gibi aldatma taktikleri kullanılmıştı. Ayrıca ok yağmuru, sahte ricat, çembere alma, tulgalama, yuvarlak dans, karga sürüsü, keski saldırısı, yarım çark gibi saldırı taktikleri de kullanılmıştı. Kuşatmalarda ise hendek kazma, tünel kazma, nehrin yönünü değiştirme, ikinci bir tahkimat kurulması, yoğun ateş altında bırakma gibi kuşatma taktikleri de uygulanmıştı. Deşt-i Kıpçak'ta görülen savaş tarzında daha çok uzaktan saldırı (uzak dövüş) tarzı uygulanmış, 13. yüzyıldan 15. yüzyıla doğru zamanla ağır süvarilerin etkisi artırılarak yakından saldırıya (yakın dövüş) da önem verilmişti.

13. ve 15. yüzyıllarda savaş alanında ordu, merkezde hanın ordusunun bulunduğu merkez, sağ kanat, sol kanat, öncü birlik ve artçı birliklerden oluşan beşli düzen olarak adlandırılan taktiksel dizilime sahipti. Altın Orda Devleti'nde bu taktik dizilimin büyük bir değişikliğe uğramaksızın devam ettiği tespit edilmiştir.

Türk boylarının çoğunluğunun yaşadığı Deşt-i Kıpçak'ta hüküm süren devletlerin özellikle askerî teşkilatında Türk komutanlarına ve emirlerine yer verilmesi ve ordu içerisinde yer alan Türk sayısının artmasıyla, hanedanı Cengiz soyundan gelen devletler zamanla Türkleşmişti. Bu Türkleşme başta askerî sahada görülmekte olup, silah üretiminde, askerî teşkilat yapısında, resmi yazışmalarda, kullanılan resmi dilde, bazı askerî kavramların değişiminde görülmektedir. Çalışmanın sonucunda Deşt-i Kıpçak sahasında

13. ve 15. yüzyıllarda hüküm süren Altın Orda Devleti'nin askerî ve idari bakımdan ileri seviyede teşkilatlandığı görülmüştür.

BİBLİYOGRAFYA

“*Arap Archery, ‘An Arabic Manuscript of about A.D. 1500’*”, translated and anited by Nabih Amin Faris and Robert Potter Elmer (Princeton-New Jersey, 1945).

“Kazvini Izbrannoy istorii” Khamdallakha Kazeini i Prodolzheniy k ney”, *Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikakh, (SMIZO T.P)*, (Almaty: Dayk-Press, 2006).

“Zadonshchina”, *Povesti Drevney Rusi*, (M., 1986).

ABDULLAHOĞLU, Hasan “Temir Kutluğ Yarlığı”, *Türkiyat Mecmuası*, (1935), c. 35, 207-228.

ABÛ HAYYÂN, *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, haz. Ahmet Caferoğlu, (İstanbul: Evkaf Matbaası, 1931).

ABZALOV, L.F., M.S. Gatin, I.A. Mustakimov, R.Yu. Poçekayev, ““Dastur al-Katib’ Kak Istochnik po İstorii Gosudarstva, Prava i Kantselyarskoy ul’tury Zolotoy Ordy (na primere yarlyka o naznachenii emira ulusa)”, *Zolotoordynskoe Obozrenie*, 10 (4), (2022), 770-798.

AĞAT, Nurettin, *Altınordu (Cuci Oğulları) Paraları Kataloğu 1250-1502*, (İstanbul, 1976).

AKNERLİ GRİGOR, *Okçu Milleti Tarihi*, çev. Hrant D. Andreasyan, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2012).

AKTAR, Yücel, “Askeri Tarihin Tanımı ve Metodolojisi”, *Birinci Askeri Tarih Semineri*, I, Ankara 1983.

ALAADDİN ATA MELİK CÜVEYNÎ, *Tarih-i Cihan Güşâ*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: TTK Yay., 2013).

ALAN AKBIYIK, Hayrunnisa, “Timur’un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda’nın Yıkılması Meselesi”, *Bilig*, Sayı 27 (2003), 117-156.

ALAN, Hayrunnisa, “Altın Orda Hanlığı’nda Hakimiyet Anlayışı”, *Tarih Dergisi*, Sayı 54 (2011/2)

ALAN, Hayrunnisa, “Altın Orda Hanlığında Hakimiyet Anlayışı ve Karaçi Beylerin Ortaya Çıkışı”, *Tarih Dergisi*, Sayı 54 (2011).

ALAN, Hayrunnisa, “Muizzü’lensâb’ın Timurlu Tekilat Tarihi Bakımından Değeri”, *Belleten*, Sayı 282, (2014), c.78, 527-546.

ALAN, Hayrunnisa, “Tavacı”, *DİA*, XL, 177-178.

ALAN, Hayrunnisa, “*Timurlulular Dönemi*”, Başlangıcından Günümüze Türkiye Azerbaycan İlişkiler, ed. İbrahim Tellioglu, (Ankara: TTK Yay., 2023).

ALAN, Hayrunnisa, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007).

ALİNGE, Curt, *Moğol Kanunları*, çev. Coşkun Üçok, (İstanbul: Bilge Kültür Sanay Yay. 2022).

ALLSEN, Thomas, “The Circulation of Military Technology in the Mongolian Empire”, *Warfare Inner Asian History*, Sayı 30 (1996), 265-293.

ARAR, İsmail, “Askeri Tarih’in Tarih İçerisindeki Yeri”, *Birinci Askeri Tarih Semineri*, I, (Ankara, 1983).

ATEŞ, Barış, *Askerî Sosyoloji (Ordu ve Toplum Araştırmaları)*, (İstanbul: Selenye Yay. 2022).

AVCI, Casim, “Mufaddal B. Ebü’l-Fezâil” *DİA*, c.XXX, 363.

AYDIN, Erdal, “Cumhuriyet Dönemi’nde Türetilen Yeni Rütbe Adlarının Kaynağı ve Yapılma Süreci”, *BŞEÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (1), (2022).

AYGÖR, Erka, Zekeriya Şimşir, “Konya Gevale Kalesinde Bulunan Bir Zihgir; Türk Sanatında ve Okçuluğunda Yeri”, *İstem*, Sayı 42 (2023), 85-122.

AYKUT, A., “Batu Han’ın Rusya Seferi ile ilgili Ryazan’ın Batu Han tarafından Yakılıp Yıkılması Hikâyesi”, *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, (Sayı 1-2), c. 31 1987, 1-13.

Baburnâme, çev. Reşit Rahmeti Arat, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970).

BAL, Perihan, “Başlangıcından 1584 Yılına Kadar Kırım Moskova İlişkileri”, Yüksek Lisans Tezi (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2017).

BARFIELD, Thomas J., *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China, 221 B.c. to A.d. 1757*, (Oxford: Blackwell Publishers, 1989).

BARTHOLD, V.V., Moğol İstilâsı Devrinde Türkistan, Çev. Seniha Sami Morali, TTK Yayınları (Ankara: TTK Yayınları, 2020).

BAYIR, Zehra, Gülten Küçükbasmacı, “Kırgız Destanlarındaki “Kökbörü” Oyununun Halkbilimsel Açıdan İncelenmesi”, *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 9 (2022), 654-670.

BEREZİN, I.N., *Vnutrenneye Ustroystvo Zolotoy Ordı Po Hanskim Yarlıkam* (S. Petersburg: Imperatorskaya Akademiya Nauk, 1850).

BEZER, Gülay Öğün, “Nizâmeddin Şâmî”, *DİA*, c.XXXVIII, 330.

BİKKUL, Ahat Ural, “Topkapı Sarayı Müzesindeki Türk Kılıçları Üzerine Bir İnceleme”, *Türk Etnografya Dergisi*, Sayı 4 (1962), 20-28.

BİLGİN, Orhan, “Cüveynî”, *DİA*, c.VIII, 140-141.

BİR, Atilla, Mustafa Kaçar ve Şinasi Acar, “Türk Menzil Okçuluğu, Yay ve Okları”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Sayı 1 (2006) c.8, 39-67.

BOBROV, L.A., Yu.S. Khudyakov, “Voennoe delo syanbiyskikh gosudarstv Severnogo Kitaya IV-V vv.”, *Voennoe delo nomadov Tsentralnoy Azii v syanbiyskuyu epokhu*, (Novosibirsk, 2005), 80-199.

BOBROV, L.A. "K voprosu o zashchitnom vooruzhenii tatar Zapadnoy Sibiri posledney chetverti XVI – XVII vv", *Voennoe Delo Zolotoy Ordı: Problemi i Perspektivi İzuçeniya*, Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan (Kazan: OOO "Foliant", Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2011), 106-120.

BOEHEİM, Wendelin, *Handbuch der Waffenkunde: das Waffenwesen in seiner historischen Entwicklung vom Beginn des Mittelalters bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, (Leipzig 1890).

BOYLE, J., "Dynastic and Political History of the Ilkhans", *The Cambridge History of Iran*, Vol.5, ed. J.A. Boyle, 303-421.

BOZKURT, Nebi, "Kılıç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XXV., 405-407.

BOZKURT, Nebi, "Mancımık", *DİA*, c.XXVII, 564-567.

BOZKURT, Nebi, "Ok", *DİA*, c.XXXIII, 333-335.

BUDAGOV, L.Z., *Sravnitel'nyy slovar' turetsko-tatarskikh narechiy*: T:1, (Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, 1869).

BRİDİA, C. De, "Khristianskiy mir i «Velikaya Mongol'skaya imperiya", *Materialy frantsiskanskoy missii 1245 goda, Kriticheskiy tekst, perevod s latyni «Istorii Tartar» brata TS. de Bridia S. V. Aksonova i A. G. Yurchenko*, Ekspozitsiya, issledovaniye i ukazateli A. G. Yurchenko, (Sankt-Peterburg: Yevraziya, 2002).

CAFEROĞLU, Ahmet, "Türk Tarihinde 'Nöker' ve 'Nöker-Zadeler' Müessesesi", *IV. Türk Tarih Kongresi: Ankara 10-14 Kasım 1948 Kongreye Sunulan Tebliğler*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1952), 251-261.

CH'İ CH'İNG HSİAO, *The Military Establishment of the Yuan Dynasty*, (Cambridge-Massachusetts-London: Harvard University Press ,1978).

CLAUSEWİTZ, Carl Von, *Savaş Üzerine*, (İstanbul: Doruk Yay.,2019).

CLAUSON, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, (Oxford: Clarendon Press, 1972).

CROSKEY, Robert M., "The Diplomatic Forms of Ivan III's Relationship with the Crimean Khan", *SR*, No.2, (1984), vol.43, 257-269.

ÇEREZCİ, J. Özlem Oktay, "Göktürk Devri Ok Uçları", *Masrop E-Dergi*, Sayı 16, (Nisan 2017), c.11, 24-44.

ÇOLAK, Mihrican, "Türkçe'nin Söz Varlığında Kılıç", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Dergisi*, Sayı 4 (2018), c.7, 2154-2188.

ÇORUHLU, Tülin, "Gürz", *Dia*, c. XIV, 327-328.

ÇORUHLU, Tülin, "Miğfer", *Dia*, c. XXX, 21-23.

ÇUBUKÇU, A., "Baybars", *DİA*, c.V, 220-221.

ÇUBUKÇU, Asri, “İbn Abdüzzahir”, *DİA*, c.XIX, 289-291.

Dedem Korkudun Kitabı, Haz. Orhan Şaik Gökyay, (İstanbul: Kabalcı Yay., 2007).

DELİBALTA, Yavuz, “Moğollarda İstihbarat Faaliyetleri”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 25 (2021), 788-800.

DELİBALTA, Yavuz, *Moğolların Harp Taktikleri*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2024).

DELİCE, İbrahim, “Kitab Fi İlmi’n-Nüşşab’da Geçen Okçuluk Terimleri”, *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi* 5, Sayı 4 (2021),

DİLEK, Kaan, “Şerefeddin Ali Yezdi”, *DİA*, c.XXXVIII, 550-552.

DOERFER, Gerard, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Band I, (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1963).

DOERFER, G., *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Band II, (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1965).

DOERFER, G., *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Band IV, (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1975).

DONUK, Abdülkadir, *İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.,1988).

DUMAN, İbrahim, “Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Araç ve Gereçleri”, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2018).

EBUL GAZİ BAHADIR HAN, *Türkün Soyağacı -Türk Şeceresi*, (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yay.,2019).

Ebü'l- Fidâ Coğrafyası, çev. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Yeditepe Yay., 2022).

EBÜ'L-FEREC İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, çev. Şerafeddin Yaltkaya, (Ankara: TTK Yay., 2011).

EBÜLGAZİ BAHADIR HAN, *Şecere-i Türk Türk'ün Soyağacı*, çev. Arif Acaloğlu, (İstanbul: Selenge Yay. 2020).

Edige Batır Destanı, haz. Göksel Öztürk, (İstanbul: VakıfBank Kültür Yay., 2023).

Edigey Destanı, haz. Rüstem Sulti, (Ankara: Türksoy Yay., 1998).

EGOROV, V. L., *Altın Orda'nın Tarihî Coğrafyası XIII-XIV.Asırlar*, (İstanbul: Ötüken Yay., 2022).

EL-ÖMERÎ, Şihâbu'd-dîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Fazlullah, *Mesâlikü'l-Ebsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, (İstanbul: Selenge Yay., 2019).

EMECEN, Feridun, “Klasik Dönem Osmanlı Askeri Tarihi Üzerine Yeni Bakışlar”, *Hunlardan Günümüze Türk Askeri Kültürü*, ed. A. Sefa Özkaya, (İstanbul: Kronik Yay., 2020).

En-NÜVEYRÎ, Şihabu'd-dîn Ahmed b. Abdu'l-Vahhâb, “Nihayetü'l-ereb fî funûni'l-edeb”, We. D. Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, c. I, çev. İsmail Hakkı İzmirli, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1941), 243-313.

ERALP, T. Nejat, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay., 1993).

ERCİLASUN, Ahmet B., “Askerlikte Onlu Sisteme Türklerin Katkıları”, *Prof.Dr. Ahmet b. Ercilasun, Makaleler – Dil-Destan- Tarih-Edebiyat*, Yay. Haz.: Ekrem Arıkoğlu, (Ankara: Akçağ Yay., 2007).

ERCİLASUN, Konaralp, *Türk Tarihinde Asya Hunları Birinci Hakimiyet Dönemi*, (İstanbul: Dergâh Yay. 2019).

ERENDİL, Muzaffer, “Askeri Tarihin Milli Strateji ve Milli Güç İlişkileri”, *Birinci Askeri Tarih Semineri*, I, (Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1983).

ERGÜÇ, Arslan, “Dede Korkut Kitabı'nda Silah: Silah Çeşitleri ve Silahla ilgili Sözcükler Lügatçesi”, *Türk Kültürü*, Sayı 46 (Ağustos 1966).

ERGÜDER, Orhan, *Harp Tarihi*, (Ankara: Harp Okulu Basımevi, 1959).

EVGLEVSKİY A.V., Potyomkina T.M., "Vostochnoevropeyskie pozdnekochevnicheskie sabli", *Stepi Evrazii v epokhu Srednevekov'ya*, T.1, (Donetsk, 2000), 117-180.

FEDOROV-DAVIDOV, G.A. *Obşestvenniy Stroy Zolotoy Ordı* (Moscow: Izdatel'stvo MGU, 1973).

FEDOROV-DAVIDOV, G.A., *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov*, (Moskova: Nauka, 1966).

FEDOROV-DAVIDOV, G.A., N.M. Bulatov, “Keramicheskaya masterskaya Selitrennogo gorodishcha” *Sokrovishcha sarmatskikh vozhdey i drevnie goroda Povolzh'ya*, (Moskova, 1989), 133-248.

GENCELİ KIRAKOS, *Moğol İstilası 1220-1265*, çev. Mahmut Kemal Bey, (İstanbul: Post Yay.,2018).

GERBERSHTEYN, S., *Zapiski o Moskovii*, (M.: Izdatel'stvo MGU, 1988).

GLUKHO, A.A., “Istoricheskaya topografiya Tsarevskogo gorodishcha”, *Povolzhskaya Arheologiya*, No. 2 (8), 2014, 92-111.

GORELİK, M.V., “Cherkesskiy Voynı Zolotoy Ordı (Po Arkheologicheskim Dannym)”, *Arkheologiya Yevraziyskikh Stepey*, No. 5, (2017), 280-302.

- GORELİK, M.V., "Stepnoy boy (iz istorii voyennogo dela tataro-mongolov)", *Voyennoye delo drevnego i srednevekovogo naseleniya Severnoy i Tsentral'noy Azii*, (Novosibirsk: Nauka, 1990), 156-160.
- GORELİK, M.V., *Armii Mongolo-Tatar X-XIV vv Voinskoe Iskustvo, Orujiye, Snaryajeniye*, (Moskova, 2002).
- GORELİK, M.V., "Zolotoordynskie Latniki Prikublnya", *Arkheologiya: Drevnee I Srednevekovoe Vooruzhenie Evrazii*, No. 5 (2017), 337-351.
- GORELİK, M.V., "Ranniy mongol'skiy dospekh (IX – pervaya polovina XIV v.)", *Arkheologiya, etnografiya i antropologiya Mongolii*, (Novosibirsk, 1987), 163-207.
- GORELİK, M.V., "Zolotoordynskiye Latniki Prikubln'ya", *Voyennaya Arkheologiya: Drevneye i Srednevekovoye Vooruzheniye Yevrazii*, No. 5 (2017), 337-351.
- GORELİK, M.V., "Polovetskaya znat' na zolotoordynskoy voennoy sluzhbe", *Voennaya Arkheologiya: Drevnee I Srednevekovoe Vooruzhenie Evrazii*, No. 5 (2017), 303-336.
- GÖKSU, Erkan, *Türk Kültüründe Silah*, (İstanbul: Ötüken Yay., 2019).
- GÖKSU, Erkan, *Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı*, (İstanbul: Kronik Yay. 2018).
- GÖKSU, Erkan, *Okla Yükselen Millet*, (İstanbul: Okçular Vakfı Yay., 2018).
- GREGORY ABÛ'L-FARAC (BAR HABREUS), *Abûl-Farac Tarihi*, Cilt: II, çev. Ömer Rıza Doğrul, (Ankara: TTK Yay., 1950).
- GREKOV, B.D., A.Yu. Yakubovskiy, *Zolotaya Orda i yeye padeniye*, (Moskova-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1950).
- GREKOV, B.N. *İskitler*, çev. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yay. 2006).
- GRİGORYEV, A.P., *Sbornik Hanskikh Yarlukov Russkim Metropolitam*, (S.Petersburg: Izdatel'stvo S. Peterburgskogo Universiteta, 2004).
- GUMİLEV, L.N. *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde*, çev. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yay., 2002).
- GÜÇ, Barış Bora, "Furusiyya: Eserleriyle İslami Savaş Sanatının Tarihi ve Konularının Özeti", *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, Sayı 5 (2018), c.2, 46-59.
- GÜLENSOY, Tuncer, Paki Küçükler, *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay. 2015).
- GÜLER, Ali, "Askerî Tarih Kavramı ve Türk Askerî Tarihinin Kaynakları", *Uluslararası Prof.Dr. Halil İnalcık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu*, c.II, (Ankara 2022), 345-364.
- GÜNDÜZ, Gökhan, Seray Özden, Mustafa Serdar Tekçe, "Türkler'de Ahşap Ok Yapımı", *Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, Sayı 17 (2010), c.12, 111-122.

GÜNEŞ, İbrahim, “13.Yüzyıl Moğol Yaşamında At ve Atçılık”, *Dünya İnsan Bilimleri Dergisi*, (2022) Sayı 1, 2022.

HALICI, Feyzi “Çevgan”, *DİA*, c. XIII, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yay. 1993), 294-295.

HAMDULLAH MÜSTEVFÎ-Yİ KAZVİNÎ, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: TTK Yayınları, 2018).

Han Hanedanı Tarihi (Hsiung-nu (Hun) Monografisi), haz. A. Onat, S. Orsoy, K. Ercilasun (Ankara: TTK Yay., 2020),

HEREDOTOS, *Tarih*, çev. Müntekim Ökmen, (İstanbul: İş Bankası Yay. 2021).

HOROZ, Kayahan, “Türk Kılıcının Bin Yılı: MS VIII.- XVIII. Yüzyıllar”, *Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar*, yay. haz. Kahraman Şakul, (İstanbul: Tarih vakfı Yurt Yay., 2013).

HRAPAÇEVSKİY, R.P., *Voennaya Derjava Çingishana*, (Moskova: İzdatelstvo Luxe, 2005).

IBRAGİMOV, Telman, *Vostochnoye Oruzhiye*, (Bakü, 2013).

İpatievskaya Letopis, Polnoye sobraniye russkikh letopisey, izdannoye Arkheograficheskoy komissiyey, T.II, (Sankt-Peterburg, 1871).

İbn Battûta Seyahatnamesi, çev. A. Sait Aykut, (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yay., 2013).

İBN-İ ARABŞAH, *Acâibu'l Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, çev. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yay., 2012).

İNALTEKİN, Ertan, *Harp Tarihine Giriş Yardımcı Ders Kitabı*, (İstanbul: Harp Akademileri Komutanlığı, 2009).

İNAN, Abdülkadir, “Doğu Türk ve Moğol Folklorundaki ‘Edrene’ Kelimesine Dair”, *AÜDTCF Dergisi* 1, Sayı 5 (1943), 133-135.

İpatievskaya Letopis, Polnoe Sobranie Russkikh Letopisey, İzdannoe po Vısoçayşemu Poveleniyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, T. II, (Sanktpeterburg 1848).

İZMAİLOV, İskander, Damir Ishakov, "Khan i aristokratiya: Struktura Vlasti i Upravleniya." *In Istoriya tatar s Drevneyshikh Vremen v semi Tomakh, Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda), XIII – Seredina XV*, vol. III, (Kazan, 2009).

İZMAİLOV, İskander “Voisko Ulusa Dzhuchi vo Vtoroy Polovine XIII – XV Vv.: Struktura Komandovaniya, Sposob Komplektovaniya, Chislennost' i Roda Voysk”, *In Voennoye Delo Zolotoy Ordı: Problemy İ Perspektivy İzucheniya*, (Kazan, 2011),

İZMAİLOV, İskander, “Organizatsiya Voyska”, *In Istoriya Tatar s Drevneyshikh Vremen v Semi Tomakh, Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda), XIII – Seredina XV*, Vol. III, (Kazan, 2009).

İZMAİLOV, İskander, “Voennoe iskusstvo”, *İstoriya Tatar s Drevneysh Vremen, Ulus Cuçi (Zolotoya Orda) XIII-Seredina XV v.*, Tom: III, Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan İnstitut İstории im. Ş. Mardjani, Kazan 2009.

İZMAİLOV, İskander, “Voysko Ulusa Cuçi vo Vtoroy Polovine XIII-XV vv. Struktura Komandovaniya, Sposob Komplektovaniya, Çislennost i Roda Voysk”, *Voennoe Delo Zolotoy Ordı: Problemi i Perspektivi İzuçeniya*, Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan (Kazan: OOO "Foliant", Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2011), 23-35.

JEAN DE JOINVILLE, *Bir Haçlının Hatıraları*, çev. Cünety Kanat, (Ankara: Vadi Yayınları, 2002).

KAFALI, Mustafa, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, (İstanbul: Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976).

KAFALI, Mustafa, “Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu”, *Tarih Dergisi*, Sayı 25 (1971), 179-188.

KAFALI, Mustafa, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2009).

KAFALI, Mustafa, “Cuci Ulusu'ndaki İl ve Kabilelerin Siyasi Roller ve Ehemmiyetleri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 2, (1971), 99-110.

KAHRAMAN, Mutlu, “Türk-Bozkır Tarihinde Kılıç”, *Tarihe Yön Veren Silah Kılıç*, ed. Tolga Akay, Süleyman Tekir, (İstanbul: İdeal Kültür Yay. 2023).

KALAN, Ekrem, *Ulus Cuçi (Zolotoya Orda) i Stranı Vostoka: Torgovo-Ekonomiçeskiye Vzaimootnoşeniya vo Vtoroy Polovine XIII-XIV*, (Kazan: İnstitut İstории İm. Ş. Mardjani AN RT, 2012).

KAMALOV, İlyas, *Altın Orda ve Rusya*, (İstanbul: Ötüken Yay. 2009).

KARADAVUT, Arda, “Eski Uygur Hukuk Belgelerinde Geçen Onluk Yüzlük Sözcükleri Üzerine”, *SUTAD*, Sayı 47 (2019), 115-126.

KARPOWICZ, Adam, *Osmanlı Türk Yayları İmali ve Tasarımı*, çev. M. Yılmaz Akbulut, ed. Hasan Şahintürk, (İstanbul: Okçular Vakfı Yay., 2018).

KAŞGARLI MAHMUD, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Çev. Mustafa S. Kaçalın, yay. haz. Mehmet Ölmez, (İstanbul: Kabalcı Yay., 2021).

KEEGAN, John, *Savaş Sanatı Tarihi*, çev. Selma Koçak, (İstanbul: Say Yay., 2019).

KEMALOĞLU, İlyas, *Tatar Tarihi- İdil Bulgarları, Moğollar, Altın Orda, Hanlıklar- Makaleler*, (İstanbul: Ötüken Yay., 2024).

KHARA-DAVAN, Erenzhen *Chingiskhan Velikiy zavoyevatel'*, (Moskova: Veche, 2008).

KHARLAMOV, P.V., “Shlemy Kochevnikov IX-XIV Vv. S Territorii Volgo-Ural'skogo Regiona”, *Izvestiya Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiyskoy akademii nauk*, No 3 (2017), T.19, 229-234.

KHAZANOV, Anatoly M., *Göçebe ve Dış Dünya*, çev. Ömer Suveren, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2015).

KHORASANİ, Manoucher Moshtagh, “İran Shamshir’inin (Şimşir) Tarihi”, *Tarihe Yön Veren Silah Kılıç*, ed. Tolga Akay, Süleyman Tekir, (İstanbul: İdeal Kültür Yay. 2023).

KHUDYAKOV, Yu. S., “Drevnetyurkskiy ornamentirovanny kolchan iz mogil'nika Teren-Kyol”, *Izv. SO AN SSSR, Seriya istorii, filologii i filosofii*, No. 16 (1988).

KHUDYAKOV, Yu.S., *Vooruzhenie tsentralnoaziatskikh kochevnikov v epokhu rannego i razvytogo srednevekov'ya*, (Novosibirsk, 1991).

KHUDYAKOV, Yu.S., “K voprosu o konnitse, pekhote i kharaktere voyska drevnikh tyurok”, *Rossiyskaya Arkheologiya*, No.4 (2000).

KHUDYAKOV, Yu.S., "Vooruzhenie kochevogo naseleniya severo-vostochnykh rayonov Zolotoy Ordy", *Zolotoordynskaya tsivilizatsiya Sbornik statey*, Vyp. 2, (Kazan: Izd-vo "Fen" AN RT, 2009), 169-180.

KIÇANOV, E.I., “Svedeniya iz «Istorii dinastii Yuan'» («Yuan' shi») o Zolotoy Orde”, *Istochnikovedenie Istoru Ulusa Djuçi (Zolotoy Ordu) ot Kalki do Astrahani 1223- 1556*, (Kazan, 2001), 30-42.

KIRPICHNIKOV, A.N., *Drevnerusskoye Oruzhiye*, (Moskova-Leningrad: İzdatel'stvo Nauka, 1966).

KIRPICHNIKOV, A.N., A.F. Medvedev, “Vooruzheniye”, *Drevnyaya Rus': Gorod, zamok, selo* (M. Arkheologiya SSSR, 1985), 298-363.

KLOPSTEG, Paul E., *Türk Okçuluğu*, (İstanbul: İstanbul Okçular Vakfı, 2019).

KLYASHTORNY, S.G., T.İ. Sultanov, *Türkün Üç Bin Yılı*, (İstanbul: Selenge Yay., 2004).

KOÇAK, Kürşat, “Dünya Harp Tarihinde Mete’nin Onlu Sistem Ordu Düzeni ve Peteng Savaşına “Bakış”, *Salim Koca Armağan Kitabı 1952-2020*, ed., M. A. Hacıgökmen, A. D. Kuşçu, Z. Odabaşı, S. Solmaz, (Konya, 2022)

KOÇAK, Muhammed Emin, “Timurlularda Ordu ve Askerî Organizasyon (1370-1447)”, (Doktora Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2024).

KOÇU, Reşat Ekrem, *İstanbul Ansiklopedisi*, c.6. (İstanbul: Reşad Ekrem Koçu ve Mehmed Ali Akbay İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 1963).

KOLÇAK, Özgür, “XVII. Yüzyıl Askerî Gelişimi ve Osmanlılar: 1660-64 Osmanlı Avusturya Savaşları”, (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi 2012

KORKMAZ, Ahmet, “Hindûşâh Nahcevanî’ye Göre Geç Orta Çağ’da Askerî Bir Görevli: Ordu Bukavulu”, *Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 1 (2024), c.4, 157-170.

KORYKOSLU HAYTON, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı Memlûklere Karşı Avrupa-Moğol İttifakı Tasarısı (1307)*, çev. Altay Tayfun Özcan, (İstanbul: Kronik Yay., 2023),

KOZİN, S. A., *Sokrovennoe Skazanie*, (M.; L.: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1941).

KÖRPE, Özgür, “Osmanlı Ordu Teşkilatında Akıncı Ocağının Yeri ve Çağdaş Türk Silahlı Kuvvetlerine Etkileri”, *Güvenlik Stratejileri*, Sayı 13 (2011), c.7, 125-165.

KRAVETS, V.V., V.D. Berezutskiy, A.A. Boykov, “Pogrebenie kochevoy znati zolotoordynskogo vremeni v kurgannoy gruppe 'Vysokaya gora' na yuge Voronezhskoy oblasti”, *Donskaya Arkheologiya*, No. 3-4, (1999), 114- 127.

KULESHOV, Yu.A., “Boyevyie tsepy v komplekse vooruzheniya Zolotoy Ordy”, *Zolotoordynskoye Obozreniye*, No 1 (2019), T.7, 34-54.

KULESHOV, Yu.A., “Mongol'skaya latnaya konnitsa: istoricheskaya real'nost' ili nauchnaya spekulyatsiya?” (*K voprosu o taktike mongolo-tatar v period Velikogo zavoevaniya*), *Zolotoordynskaya tsivilizatsiya, Sbornik statey*, Vypusk 5. (Kazan, 2012), 153-180.

KURAT, Akdes Nimet, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 1940).

KURAT, Akdes Nimet *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, (İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1940).

KUŞKUMBAYEV, A.K., “Krylevaya Sistema v Uluse Cuçi”, *Zolotoordynskoe Nasledie*, Vypusk 1 (2009).

KUŞKUMBAYEV, A.K., "Klinkovoe oruzhie voinov Zolotoy Ordy: mechi, palashi, sabli, kinjaly, nozhi (problemy izucheniya)", *Voennoe delo kochevnikov Kazakhstana i sopredelnykh stran epokhi srednevekovya i novogo vremeni: sbornik nauchnykh statey*, (Astana, 2013).

KUŞKUMBAYEV, A.K., “Kompleks udarnogo oruzhiya (palitsy, bulavy, kisten) voinov Ulusa Dzhuchi”, *Voyennoye delo Ulusa Dzhuchi i yego naslednikov*, (Astana, 2012), 199-219.

KUŞKUMBAYEV, A.K., “Luk i Strely v Sostave Zolotoordynskogo Vooruzheniya: Voprosy Izuçeniya i Sposoby Primeneniya Boyevykh Sredstv”, *Voprosy istorii i arkheologii srednevekovykh kochevnikov i Zolotoy Ordy: sbornik nauchnykh statey pamyati V.P. Kostyukova, Otv. red. i sost. D.V. Maryksin, D.V. Vasiliev*, (Astrahan: Izdatelskiy dom Astrahanskiy universitet, 2011).

KUŞKUMBAYEV, A.K., “Soderzhaniye Desyaticnoy Sistemy V Voyennoy Organizatsii Mongol'skoy Epokhi”, *Voennoye Delo Kochevnikov Kazakhstana i Sopredelnykh Stran Epokhi Srednevekovya i Novogo Vremeni*, (Astana: BG Print, 2013), 81.

KUŞKUMBAYEV, A.K., Bobrov L.A. “Oruzhiye tarannoy ataki: zolotoordynskiye kop'ya i piki XIII-XIV vv.”, *Voprosy istorii i arkheologii Zapadnogo Kazakhstana*, No 1. (2010), 133-146.

KUŞKUMBAYEV, A.K., L. A. Bobrov, “Mongolskaya Taktika Vedeniya Stepnogo Boya”, *Voennoe Delo Koçevnikov Kazahstana i Sopredelnih Stran Epohi Srednevekovya i Novogo Vremeni*, (Astana: BG Print, 2013), 5-47.

KUŞKUMBAYEV, A.K., “Originalnyye Nazvaniya Predmetov Vooruzheniya Zolotoordynskikh Voinov Kak Istoricheskiy Istochnik”, *Sbornik Materialov Mezhdunarodnoy Nauchnoy Konferentsii Kipchaki Yevrazii: Istoriya, Yazyk i Pismennyye Pamyatniki*, (Astana, 2013).

Letopis po Voskresenskomu Spisku, Polnoye sobraniye russkikh letopisey, izdannoye Arkheograficheskoy komissiyey. Tom VII. (Sankt-Peterburg, 1856).

MADGEARU, Alexandru, “The Mongol domination and the detachment of the Romanians of Walachia from the domination of the Hungarian Kingdom”, *De Medio Aveo*, Vol. 12/1, (2018), 217-238.

MAKLASOV, V. Yu., L. E. Maklasova, S. L. Kravtsova, “Zolotoordynskiye Shlemy Iz Kollektzii Stavropol'skogo Gosudarstvennogo Muzeya–Zapovednika Imeni G. N. Prozriteleva I G. K. Prave”, *Arkheologiya Yevraziyskikh stepey*, No 4 (2018), 113-119.

MALİNOVSKAYA, N.V., “Kolchany XIII-XIV vv. s kostyanimi ornamentirovannymi obkladkami na territorii evraziyskikh stepey”, *Goroda Povolzh'ya v srednie veka*, (Moskova: Nauka, 1974), 132-175.

MANGALTEPE, İsmail, “Avar, Peçenek ve Kuman-Kıpçaklarda Askeri Teçhizat”, *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular, Oluşum Teşkilat ve İşlev*, (İstanbul: Kitapevi Yay. 2008).

MARCO POLO, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, Çev. Işık Ergüden-Zühre İlkelen, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2022).

MAY, Timothy, *Moğol İmparatorluğu*, Çev. Ülke Evrim Uysal, (İstanbul: Kronik Yay., 2021).

MAY, Timothy, *Moğol Savaş Sanatı*, çev. Mustafa Uyar, (İstanbul: Kronik Yay. 2022).

MEDVEDEV, A.F., *Ruçnoye metatelnoy orujie, luk, strel, camostrel*, (Moskova 1966).

MİRGALĖEV, İ.M., *Voyny Toktamysh-khana s Aksak Timurom*, (Kazan, 2003),

MİRGALĖEV, İ.M., “Rasskaz o Çermasane i Karmasane: legenda «Posledniy iz Sartaeva roda”, *V: Zolotoordiinskaya Sbornik statey*, Vyp. 3, (Kazan': İzdatel'stvo «Fen» Akademii nauk Respubliki Tataristan, 2010), 97-109.

Misalli Büyük Türkçe Sözlük, İlhan Ayverdi, c. 2, (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2020).

Moğolların Gizli Tarihi, çev. Ahmet Temir, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986).

MORGAN, David, *The Mongols*, (Oxford: Blackwell Publishing, 2007).

MORİLLO, Stephen ve Michael F. Pavkoviç, *Askeri Tarih Nedir*, (İstanbul: Isık Yay.,2020).

MUSTAFA KANİ BEY, *Okçuluk Kitabı: Telhis-i Resa'ilat-ı Rumat*, haz. Kemal Yavuz, Mehmed Canatar, ed. İ. Aydın Yüksel, (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 2010).

MUSTAKİMOV, Ilyas Alfredovich, Roman Yulianovich Pochekaev, Lenar Fırgatovich Abzalov, Marat Salavatovich Gatin, “İnstitut Bukaula v Tyurko-Mongol'skikh Gosudarstvakh: Khulaguidskaya, Dzhuchidskaya i Chagatayskaya Traditsiya”, *Oriental Studies*, Is.4, (2023) Vol. 16, 702-717.

MÜSTENSİH HÜSEYİN B. AHMET EL- ERZURUMÎ, *Hulasa Okçuluk ve Atçılık*, haz. H. İbrahim Delice, (İstanbul Kitapevi, 2003).

NABİYEYEV, R.F., D. Gabbasov, “Artilleriya imperii dzhuchidov”, *Zolotoordynskoye naslediye: materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii*, 17.03.2009: sb. Statey, (Kazan': FEN, 2009).

NEDASHKOVSKIY, L.F., *Zolotoordynskiy Gorod Ukek i yego Okrug*, (Moskova, 2000).

NEMEROV, V.F., “Voyennoye snaryazheniye i oruzhiye mongol'skogo voyna XIII–XIV vv.”, *Sovetskaya Arkheologiya*, No 2, (1987), 212-227.

Nikonskoyu Letopisyu, Polnoe Sobranie Russkikh Letopisey, İzdannoe po Vısoçayşemu Poveleniyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, T. XI, (Moskova: Yazyki Russkoy Kultury, 2000).

NİZAMÜDDİN ŞÂMÎ, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, (Ankara: Türk tarih Kurumu Yayınları, 1987).

Oğuz Destanı: Reşidüddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili, Zeki Velidi Togan, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1982).

OĞUZ, Anıl Yasin, *Moğol İmparatorluğunda Barut: Tedariki, Kullanımı ve Avrasya Halklarına Tesirleri*, (Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2023).

OSTROWSKI, Donald, “The "tamma" and the Dual-Administrative Structure of the Mongol Empire”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, No 2 (1998), vol. 61, 262-277.

ÖCAL, Süleyman, “Kılıç”, *Tarihe Yön Veren Silah Kılıç*, ed. Tolga Akay, Süleyman Tekir, (İstanbul: İdeal Kültür Yay., 2023).

ÖGEL, Bahaeddin, “Türk Kılıcının Menşe ve Tekâmülü Hakkında”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Sayı 5 (1948), c.6, 431-460.

ÖGEL, Bahaeddin, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, (Ankara: TTK Yay., 1984).

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, c.1, (Ankara: TTK Yay.,1993).

ÖLMEZ, Filiz Nurhan, Halit Özdamar, “Bir Yüzüğün Öyküsü: Zihgir”, *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, Sayı 33 (2017), c.6, 1555-1579.

ÖLMEZ, Mehmet, “Eski Türk yazıtlarındaki eşük, kedimlig ve teve Üzerine”, *Türk Dilleri Araştırmaları Sayı 18* (2008), 333-340.

ÖTEMİŞ HACI, *Cengiz-Nâme*, haz. İlyas Kemaloğlu, (Ankara: TTK Yay., 2018).

ÖZAYDIN, A, “İbnü’l-Esîr”, *DİA*, c.XXI, 26-27.

ÖZCAN, Ahmet, “Askeri Tarih, Tarih Gelişimi, Yazarlar ve Okurları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, Sayı 1 (2020) c.1, 3-23.

ÖZCAN, Altay Tayfun “Chronica Maiora’da Moğol İmajı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 27/2, (2012), 427-458.

ÖZCAN, Altay Tayfun, “Moğolistan’dan Avrupa’ya bir Moğol Komutanı: Burulday Noyan”, *Türkistan’dan Anadolu’ya Tarihin İzinde: Prof. Dr. Mehmet Alpargu’ya Armağan*, ed. Zeynep İskefiyeli-Muhammed Bilal Çelik, c. 1, (Ankara: Nobel Akademik Yayınları, 2020), 133-146.

ÖZCAN, Altay Tayfun, “Dominiken Misyoner Julian’ın Seyahati ile İlgili Metinler”, *Moğollar Avrupa’da: Moğolların Avrupa Seferinin Üç Tanığı*, haz. çev. Altay Tayfun Özcan, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2020), 49-87.

ÖZCAN, Altay Tayfun, *Batu (Cengiz Han’ın Batıdaki Mirasçısı)*, (İstanbul: Kronik Yay., 2024).

ÖZDEN, Seray, Gökhan Gündüz, Sadettin Murat Onat, “Türklerde Yay yapımı ve Ağaç Kullanımı”, *Ormancılık Dergisi*, Sayı 1 (2009), c.5, 150-169.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi Reşîdüddin Fazlullâh-I Hemedânî, *DİA*, c.XXXV, 19-21.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Tümen”, *DİA*, c.XLI, 461-462.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Vassâf”, *DİA*, c.XLII, 558-559.

ÖZVERİ, Murat, *Okçuluk Hakkında Merak Ettiğiniz Her Şey*, (İstanbul: Umut Matbaacılık ,2006),

ÖZVERİ, Murat, “Osmanlı Kompozit Yayının Savaş Alanlarındaki Avantaj ve Zaafları”, *Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi: Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar*, (İstanbul: Yurt Kitap Yay., 2013), 20-41.

ÖZYETGİN, A. Melek, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996).

ÖZYETKİN, A. Melek, *Eski Türk Vergi Terimleri*, (Ankara: Köksav Yay. 2004).

ÖZYETKİN, A. Melek, “Altın Orda-Kırım Resmî Yazışma Geleneğine Dair (1524 Tarihli Saadet Girey Han Tarhanlık Yarlığı)”, *İdil-Ural Tarihi Sempozyumu (Ankara, 10-12 Ekim 2011) Bildiriler*, c.1 Yay. Haz. İlyas Kemaloğlu, (Ankara: TTK Yay., 2015).

ÖZYETKİN, A. Melek, KEMALOĞLU, İlyas, “Berdibek Han’ın Azak’taki Venedikli Tüccarlara Verdiği Yarlık (24 Eylül 1358)”, *Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar*, haz. A. Melek Özyetgin, İlyas Kemaloğlu, Ankara TTK Yay.,2017), 119-124.

ÖZYETKİN, A. Melek, KEMALOĞLU, İlyas, “Timür Kutlug Han’ın Muhammed ve Mahmud Adlı Kişilere Verdiği Tarhanlık Yarlığı (24 Nisan 1398)”, *Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar*, haz. A. Melek Özyetgin, İlyas Kemaloğlu, Ankara TTK Yay.,2017), 49-54.

PARKER, Geoffrey, *Askeri Devrim Batı'nın Yükselişinde Askeri Yenilikler 1500-1800*, çev. Tuncay Zorlu, (İstanbul: Küre Yay.2018).

PAŞAOĞLU, Derya Derin, “Bozkır Kültüründen ve Altın Orda Hanlığı’ndan Devralınan Miras: Kırım Hanlığı’nda Kabile Arisokrasisi ve Karaçu Beyleri”, *Krimskoe İstoriçeskoe Obozrenie (Crimean Historical Review)*, No.1, (2021), 51-82.

PENG DA YA ve XIU TING, “Hei Ta Shi Lu (Kara Tatarlara Dair Muhtasar)”, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, haz. Mustafa Uyar, çev. Ankhbayar Danuu, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2021), 77-127.

PLANO CARPİNİ, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa’da Orta Asya’ya Yolculuk*, çev. Ergin Ayan, (İstanbul: Kronik Yay., 2018).

PLANO CARPİNİLİ JOHANNES, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, çev. not. Altay Tayfun Özcan, (İstanbul: Ötüken Yayınları,2022).

RASHİD AL-DİN, *Sbornik letopisey*, T.3, (Moskova: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1946).

RASHİD AL-DİN, *Sbornik letopisey*, T. I, (Moskova: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1952).

RASHİDUDDİN FAZLULLAH, *Jami'u't Tawarikh: Compendium of Chronicles, A History of the Mongols*, Part 1-2- 3, English Translation and Annotation by W.M. Thackston, Ed. Ş. Tekin-G.A. Tekin, (Harvard University Department of Near Eastern Languages and Civilization, 1998).

REİD, Robert W., “Mongolian Weaponry in ‘The Secret History of the Mongols’”, *Mongolian Studies*, Sayı 15 (1992).

ROBİNSON, H. Russell, *Oriental Armaour*, (New York: Walker and Company, 1967).

Rogozhskiy Letopis Tverskoy Sbornik, Polnoye Sobraniye Russkikh Letopisey, T. 11, (Moskova: Yazyki Russkoy Kultury, 2000).

RUY GONZALES DE CLAVİJO, *Timur'un Hayatı, Kadiz'den Semerkant'a Seyahatler*, çev. Zeynep Ertan, (İstanbul: Pozitif Yay., 2008).

SAFARGALİEV, M.G. *Raspad Zolotoy Ordı*, (Saransk: Mordovskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1960).

SAVİNOV, D.G., “Novyye materialy po istorii slozhnogo luka i nekotoryye voprosy yego evolyutsii v Yuzhnoy Sibiri”, *Voyennoye delo drevnikh plemon Sibiri i Tsentral'noy Azii*, (Novosibirsk: Izdatel'stvo «Nauka» Sibirskoe otdelenie, 1981), 146-162.

SCHAMİLOGLU, U., “The Impact of Black Death on the Golden Horde: Politics, Economy, Society, Civilization”, *Zolotoordinskoe Obozrenie*, No2, (2017), vol.5, 325-343.

SCHAMİLOGLU, U., “The Qaraçı Beys of the Later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire”, *AEMA*, Vol. 4 (1984).

SCHAMİLOGLU, U., “Tribal Politics and Social Organization in the Golden Horde”, (Columbia University Ph.D. Dissertation, 1986).

SELEZNEV, Y.V., “Skol'ko vsadnikov mog sobrat' Mamay?”, *Voyennoye Delo Zolotoy Ordı: Problemy i perspektivy izucheniya*, Materialy Kruglogo stola, provedennogo v ramkakh Mezhdunarodnogo Zolotoordynskogo Forumu (Kazan, 30 marta 2011 g.), (Kazan, 2011), 162-166.

SEYYİD, Eymen Fuâd, “Makrîzî”, *DİA*, c.XXVII, 448-451.

SELEZNEV, Yu. V., *Elita Zolotoy Ordı*, (Kazan: Izdatel'stvo "Fen" AN RT, 2009).

SHAFİ, Ahmad Shafiq, “*Mukaddimetü'l-Edeb'in Moğolca Çağatayca Kısımının Dil İncelemesi*”, (Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016).

SHAFİ, Ahmad Shafiq, “*Mukaddimetü'l-Edeb'in Çağatayca ve Moğolca Sözvarlığı*”, (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2022).

SHAO HUNG, “Meng Ta Pei Lu (Moğol Tatarlarının Umumî Tarihi), Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları, Haz. Mustafa Uyar, Çev. Ankhbayar Danuu, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2021), 33-77.

SHARMAN, J.C, *Zayıfların İmparatorlukları*, çev. Fahrettin Biçici, (İstanbul: VakıfBank Kültür Yay., 2021).

SHCHERBAKOV, A., I. Dzys', *Kulikovskaya Bitva*, (Moskova: Eksprint, 2001).

SHİSHKA, E.A., “Mongol'skaya Razvedyvatel'naya Sluzhba ı Yeyo Deyatel'nost' Na Territorii Russkikh Zemel' V 1237-1238 Gg.” *Filo Ariadne*, No.2, (2020), 130-148.

SİMON DE ST QUENTİN, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, çev. Erendiz Özbayoğlu, (Antalya: Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı yay. 2006).

SMİTH, John Masson, “Mongol and Nomadic Taxation”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, vol. 30 (1970), 46-85.

SMİTH, John Masson, “Mongol Manpowder and Persian Population”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, No 3 (1975), vol.18, 271-299.

SMİTH, John Masson, “Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qishlāqs and Tümens”. *The Mongol Empire & Its Legacy*, ed. Reuven Amitai-Preiss; David Morgan, (Leiden. Boston: Brill, 2000), 39-56.

SPLİTLİ TOMA, “Salona ve Split Piskoposlarının Tarihi”, *Moğollar Avrupa'da: Moğolların Avrupa Seferinin Üç Tanığı*, haz. çev. Altay Tayfun Özcan, (İstanbul: Kronik Yayınlar, 2020), 87-135.

SHPULER, B., *Zolotaya Orda Mongoly v Rossii 1223–1502 gg*, Perevod S Nemetskogo Yazyka İ Kommentarii M. S. Gatina, (Kazan': Institut İstorii İm. Sh. Marzhani An Rt, 2016).

SPULER, Bertold, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, (Ankara: TTK Yay. 1957).

SUN Zİ, *Savaş Sanatı*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 2016).

SÜMER, Faruk, “Oğuzlar’a Ait Destanî Mahiyette Eserler”, *DTCFD* 17, Sayı 3-4, (1959), c.XVII, 359-456.

SÜMER, Faruk, “Anadolu’da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, c.1 (1969), 1-147.

SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri- Boy Teşkilatı-Destanları*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992).

SVECHİN, Aleksandr Andreyevich, *Evolutsiya voyennogo iskusstva s drevneyshikh vremen do nashikh dney*, T.1, (Moskova-Leningrad: Gos. İzdatelstvo, 1927).

SWİETOSLAWSKİ, V., “K Voprosu o Poyavlenii Ognestrel’nogo Orujiya v Zolotoy Orde”, *Voennoe Delo Zolotoy Ordi: Problemy i Perspektivy İzučeniya*, (Kazan: Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan, 2011).

SWİETOSLAWSKİ, Witold “The Organization of the Mongols’ War Expeditions in the Twelfth And Thirteenth Centuries”, *Fasciculi Archeologiae Historicae*, (2002), 33-38.

SWİETOSLAWSKİ, Witold, *Arms, and armour of the nomads of the great steppe in the times of the mongol expansion (12th-14th centuries)*, (Oficina Naukowa 1999).

ŞAKUL, Kahraman, “Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi”, *Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi Savaş, Teknoloji ve Deneyisel Çalışmalar*, Yay. Haz. Kahraman Şakul, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2013).

Şecere-i Türklerin Soy Kütüğü EbulGâzi Bahadır Han, Haz. Necati Demir, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021).

ŞERAFEDDİN ALİ YEZDÎ, *Zafername*, nr. A. Urunbayev, (Taşkent 1972).

ŞEREFÜDDİN ALİ YEZDÎ, *Zafername (Emîr Timur)*, çev. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2019).

ŞEŞEN, Ramazan, “Câmiu’t-Tevârîh”, *DİA*, c.VII, 132-134.

TEMİR, Ahmet, “Türk-Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askerî Teşkilat”, *Türk Kültürü*, Sayı 118 (1972), 1110, 1127.

TERZİ, Mustafa Zeki, “Mızrak”, *DİA*, c.XXX, 3-4.

TİESENHAUSEN, W., *Sbornik Materialov Otnosyashisya k İstorii Zolotoy Ordi*, İzvleçeniya iz Arabskih Soçineniy, T. I, (Sanktpeterburg: Tipografya İmperatorskoy Akademii Nauk, 1884).

TİESENHAUSEN, W., *Sbornik Materialov, Otnosyashisya k İstorii Zolotoy Ordi*, İzvleçeniya iz Persidskih Soçineniy, T.II, (Moskova-Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1941).

TİESENHAUSEN, W., *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler I*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1941).

TOGAN, İsenbike, *Flexibility and Limitation in Steppe Formations: The Kerait Khanate and Chinggis Khan*, (Leiden: Brill, 1998).

TOLOCHKO, P., *Kochevyie narody stepey i Kiyevskaya Rus*, (S.Petersburg, 2003).

TOMAR, Cengiz “İbn Vâsıl”, *DİA*, c.XX, 439-440.

TORRE MAGGIORELİ ÜSTAT ROGER, “Macaristan Krallığının Tatarlar Tarafından Yıkımı Üzerine Ağıt”, *Moğollar Avrupa’da: Moğolların Avrupa Seferinin Üç Tanığı*, haz. çev. Altay Tayfun Özcan, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2020), 135-219.

Travels of Marco Polo, ed. Thomas Wright, (London: George Bell & Sons, York Street, Covent Garden, 1886).

TURAN, Fikret, “Eski Türkçeden Orta Türkçe’ye Askeri Rütbe ve Unvanlar”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı 1 (2018) c. 58, 155-173.

TURAN, Oğuz, “Türk Askeri Tarih Yazarları ve Eserleri”, *Birinci Askeri Tarih Semineri*, I (Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1983), 83-94.

TURAN, Şerafettin, “Askeri Tarih’in ‘Tarih’ İçerisindeki Yeri”, *Birinci Askeri Tarih Semineri*, I, (Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1983).

UCUZSATAR, Necati Ulunay, *Klasik Türk Harplerinin Milli Mücadeleye Tesirleri*, (İstanbul: Türkiye Stratejik Araştırmalar ve Eğitim Merkezi, 1995).

UCUZSATAR, Necati Ulunay, *Türklerde Harp Sanatı Taktik ve Strateji (M.Ö. 220- M.S. 1453)*, (İstanbul: Doruk Yay., 2007).

USTA, Aydın, “Zırh”, *DİA*, c.XLIV, 391-394.

UYAR, Mustafa, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askeri Teşkilatı (Orta Çağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, (Ankara 2020).

ÜKTEN, Selim Serkan, *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı 1500-1868*, (Ankara: TTK. Yay., 2018).

VARLIK, Ali Bilgin, “Askeri Tarih Felsefesinin Temel Sorunları”, *21. Yüzyılda Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 4, (2013), 143-170.

VASSÂF, “İstoriı Vassafa”, V.G. Tizengauzen, *Zolotaya Orda v istochnikakh*, T.1. Arabskiye i persidskiye sochineniya, (Moskova, 2003), 264-273.

VÁSÁRY, István, “Mongol Or Turkic? Notes On Bökevül, A Military And Court Official Of The Turco-Mongolian Polities”, *In The Early Mongols: Language, Culture and History, Studies in Honor of Igor de Rachewiltz on the Occasion of His 80th Birthday*, ed. Volker Rybatzki, Alessandra Pozzi, Peter W. Geier, and John R. Krueger, (Bloomington: Indiana University, Research Institute for Inner Asian Studies, 2009), 195-207.

VÁSÁRY, István, “Cuçi Evladının Memleketi: Batı Bozkırları ve Doğu Avrupa”, *İç Asya Tarihi Cengizliler Çağı*, çev. Altay Tayfun Özcan, (İstanbul: Kronik Kitap, 2022).

VERNADSKY, George, *Moğollar ve Ruslar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, (İstanbul: Selenge Yay. 2019).

VESELOV, Fedor N. “Mongol'skiye «poroki» v Lavrent'yevskoy letopisi: osada Vladimira v 1238 godu glazami drevnerusskikh knizhnikov”, Severo-Vostochnaya Rus'. *Istoriya, iskusstvo, Knizhnost'*: Novyye issledovaniya i materialy, (Vladimir, 2024), 36-46.

VLADİMİRTSOV, B.Y., *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı: Moğol Göçebe Feodalizmi*, çev. Abdülkadir İnan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1944).

VORONTSOV, Igor' Aleksandrovich, "Organizatsiya voennogo dela Zolotoy Ordy (po materialam Nizhnego Povolzh'ya)", (Kandidata istoricheskikh Nauk, Volgogradskiy Gosudarstvennyy Universitet, 2006).

VORONTSOV, I.A. “Predmety udarnogo vooruzheniya zolotoordynskogo vremeni s territorii Nizhnego Povolzh'ya”, *Voyennoye delo Zolotoy Ordy: problemy i perspektivy izucheniya*, (Kazan 2010), 59-62.

WHEELIS, Mark, “Biological Warfare at the 1346 Siege of Caffa”, *Emerging Infectious Diseases*, No.9, (2002), Vol.8.

WILHELM VON RUBRUK, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*, çev. Ergin Ayan, (İstanbul: Kronik Yay., 2020).

YAĞCI, Zübeyde Güneş “Köle Kaynağı Bakımından Kafkasya'nın Önemi”, *Yeni Türkiye*, Sayı 71, (2015), 467-482.

YAKUBOVSKIY, A. Y. *Altın Ordu ve İnhitatı*, çev. Hasan Eren, (İstanbul: TTK Yay., 2020).

YARDIM, A, “Birzâlî”, *DİA*, c. VI, 216.

YAŞA, Recep, “Türklerde Animist Düşüncenin Yansımaları: Kürek Kemiği ve Aşık Kemiği Falı”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, Sayı 3 (2016), 1-25.

YAVAŞ, Alptekin, “Orta çağ'ın Ölümcül Silahı Çarh ve Onun “Gizemli” Uçları”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, Sayı 31 (2019), 259-280.

YILDIZ, Gültekin, “Bütüncül Karşılaştırmalı ve Felsefî Bir Askerî Tarih'e Doğru: Türkiye'de Askerî Tarih Araştırması ve Öğretiminin Geleneği Üzerine”, *Osmanlı Askerî Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar&Yeni Yaklaşımlar*, Derleyenler Cevat Şahin, Gültekin Yıldız, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2012).

YUVALI, Abdülkadir, *İlhanlılar Tarihi I- Kuruluş Devri*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yay., 1997).

YÜCEL, Mualla Uydu, Ainagul Sagınayeva, “Altın Orda-Rus Mücadelesinin Edebiyata Yansıması: Zadonşına Destanı”, *Bilgi*, Sayı 93 (2020), 149-179.

YÜCEL, Ünsal, *Türk Okçuluğu*, (İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi Yay., 2021),

YÜKSEL, Ahmet, Okan Güveni, “Osmanlı Padişahlarının Keskin Bir Hediyesi Olarak Kılıç”, *Tarihe Yön Veren Silah Kılıç*, ed. Tolga Akay, Süleyman Tekir, (İstanbul: İdeal Kültür Yay. 2023).

ZELENSKIY, Yu.V., “Pozdnekochevnicheskoe pogrebenie so shlemom iz stepnogo Prikubanya”, *Istoriko-arkheologicheskij al'manakh*, Vyp. 3 (1997), 89-91.

Zolotaya Orda v istochnikakh, T. I: Arabskiye i persidskiye sochineniya, sost. R.P. Khrapachevskiy, (Moskova: Tipografiya Nauka, 2003).

Zolotaya Orda v istochnikakh, T. III: Kitayskie i mongol'skie istochniki, Sobranie svedeniy, otnosyashchikhsya k istorii Zolotoy Ordy (ulusa Dzhuchi), iz kitayskikh i mongol'skikh istochnikov, sost. R.P. Khrapachevskiy, (Moskova: Tipografiya Nauka, 2009).

